

*A társas világ
környezetei*

Pászka Imre

A társas világ környezetei

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
SZEGEDI TERÜLETI BIZOTTSÁGA
SZOCIOLÓGIA MUNKABIZOTTSÁGÁNAK
KÖTETEI

Sorozatszerkesztő
Pászka Imre

Pászka Imre

A TÁRSAS VILÁG KÖRNYEZETEI

Történet- és tudásszociológiai tanulmányok

BELVEDERE
MERIDIONALE

Szeged, 2016

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap
MTA Szegedi Akadémiai Bizottság
Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány

*A kötetet szerkesztette:
Kovács Attila*

A borítót Pászka Csanád készítette Rembrandt van Rijn
Vihar Galilea taván című festménye felhasználásával.

ISSN 2061-2621

ISBN 978-615-5372-49-0 (print)

ISBN 978-615-5372-50-6 (online pdf)

© Pászka Imre, szerző, 2016

© Belvedere Meridionale, kiadó, 2016

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
I.1. AZ ANTROPOGÉN – TERMÉSZETI TÉNYEZŐK EGYÜTTHATÁSA	9
A valóság rekonstrukciója	9
Az adatbázis elméleti vonatkozásai	19
A kutatás forrásai és típusai	21
Az elemzés lehetséges szempontjai	23
I.2. AZ ÉGHAJLAT: MELEGEDÉS / LEHŰLÉS	30
I.3. A KÖZÉPKORI KLÍMAOPTIMUM: MELEGEDÉS / FELLENDÜLÉS ...	43
Éghajlat: intézmények – népesség	46
Éghajlat: természetbe való beavatkozás	74
Éghajlat: technika – technológia	85
Éghajlat: piac-város	107
Éghajlat: éhínség, éhezés, betegségek, „egészségügy”	126
Összegzés	146
I.4. A PIACI RENDSZER STRUKTÚRÁI	149
A társadalmi kapcsolatok szegmensei	149
A kapitalista és a kapitalizmus szelleme	157
Az állam és a kapitalista	165
A tulajdon és a piac antropológiája	168
A tőke geopolitikájának kezdetei	173
II. A „SZÖVEGALAPÚ” TÁRSADALOMTUDOMÁNY LEHETŐSÉGE ...	176
III. A DIALÓGUSHELYZETEK: „TE – ÉN” RELÁCIÓ	206

IV. A SZOCIOLÓGUS TUDÁSKÖRNYEZETE	218
A berlini egyetem – kezdetek (1899)	221
A lipcsei egyetem, folytatás, doktorálás (1900–1904)	230
A berlini egyetem – jogi tanulmányok – befejezés (1904–1907)	233
Összegzés helyett	235
SUMMARY	238
TABLE OF CONTENTS	243
IRODALOM	244
A KÖTET ÍRÁSAINAK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE	255
NÉV ÉS TÁRGYMUTATÓ	256

ELŐSZÓ

A társas világok értelme az egyéni konstrukciós folyamatokban, a köznapi beszéd-cselekvésekben nyilvánul meg, s ennek során értelmezik az emberek a tényeket: sematizációs, absztrakciós eljárásokat, idealizációkat, formalizálást alkalmaznak. Mindezt a jelen és múlt interszubjektív világának szociokulturális mintáiba ágyazott események, történések közötti kapcsolatok és tényállások láncolatában beszélik el. Megértésük helyzetek, körülmények, környezeti feltételek bevonását feltételezi.

A kötet első részének fejezete ezt a kettős beállítódást tovább tágítja, a múlt interszubjektív világát egy látszólag társadalmon „kívüli” tényezővel, a természet világával hozza vonatkozasegyüttesbe. A kutatás tulajdonképpen tárgyat/témáját tehát a társas világ(ok) és természeti tényezők együtthatásának vizsgálata képezi. A téma lehetséges fogalmi, elméleti felépítésének módozatait a kötet indító tanulmányában vázoltuk fel, amelyet az utóbbi évek kutatásainak egyfajta – ebben a formájában sem végleges – bevezetőjének szántunk. A kutatás adatbázisát könyvtári, illetve levéltári-könyvtári munkával állítottuk össze. Eredetileg a kis jégkorszakbeli Kárpát-medence állt érdeklődésünk előterében, mivel levéltári gyűjtésünk adathalmaza ez utóbbi korszakot fedte le. Felmerült közben egy társadalomelméleti kérdés, amely a vizsgálódásunk szociológiai megfontolásait tovább bővítette. A szakirodalomnak ugyanis van egy olyan vonulata, amely korrelációt feltételez a kultúrák, a civilizációk felemelkedése és a melegedés, illetve a hanyatlás és lehűlés között. Nos, ezen előfeltevések mentén számos kérdés fogalmazható meg, mindegyik közös nevezője, hogy vajon a klímaváltozás döntő módon befolyásolja-e a társadalmak társas világainak dinamikáját, vagy pedig más tényezőkkel is számolnunk kell. Tény, hogy a kis jégkorszakot melegedés időszaka előzte meg, a melegedés periódusára esik az ún. „virágzó” középkor mintegy háromszáz éve. A perspektívák időbelisége a narratív történetformák elméletében és metodológiájában az előtte/utána horizontok összejátszására figyelmeztet. Ez azt jelenti, hogy párhuzamba állítjuk azt ami van, azzal ami volt. Más szóval, ha változásról beszélünk tudnunk kell, hogy mihez képest alakulnak másként a dolgok. A melegedés, a középkori optimum bevonása a kutatásba tehát láthatóvá teheti a melegedési és lehűlési periódusok közötti eltéréseket s a társas világok alkalmazkodásának konkrét megnyilvánulásait a klímaváltozások idején. Első lépésben, tehát a melegedés

korszakát dolgoztuk fel a szekundér szakirodalom alapján; a lehülés, a kis jégkorszak vizsgálatának eredményeit, a levéltári-könyvtári adattömeg miatt, egy külön kötetben fogjuk bemutatni. Eljárásunk a melegedés/fellendülés időszakának vizsgálatában, a téma összetettségéből adódóan némileg leegyszerűsítő. A klímátényezőt folyamatosan párhuzamba állítjuk, illetve ellenpontoszuk néhány általunk kiemelet társadalom- és tudástörténeti mutatóval, ami választ adhat arra kérdésre, hogy a társas világok változásaiban az éghajlat variabilitása okozta „üzemzavarok” vagy pedig egyéb más tényezők összejátszása a meghatározó.

Az előbbi témához kapcsolható, inkább szövegkollázsnak tekinthető összeállítás, a piaci rendszer létejtéteben és működésében a *beágyazott* és *kívülálló* közösségi/társadalmi szereplők napjainkig elhúzódó, ellentmondásos viszonyának alakulását követi nyomon.

A mindennapi élethelyzetekben, a társas világ eseményeibe, történéseibe belebonnyolódott egyén társadalomkörnyezetben elfoglat pozícióit értelmezik a kötet második részének dolgozatai, amelyek eredetileg egy nagyobb monografikus vállalkozás (2007, 2009, 2010) kísérleti jellegű előmunkálatai voltak. Ezekben a szövegekben kisebb-nagyobb javításokat, módosításokat, kiegészítéseket eszközöltünk, az eredeti mondanivalójukon viszont nem változtattunk.

A kötet klíma-társadalom részének munkálatait nagyban elősegítette – a Kutató Egyetemek Pályázat keretében – az SZTE tudományos testülete által megítélt támogatás, amely a nemzetközi szakirodalom beszerzését tette lehetővé. Az erdélyi levéltári munkánkat a *Campus Hungary* kilencheses oktatói-kutatói ösztöndíj támogatta. Köszönettel tartozom *Básti Ágnes* tanítványomnak figyelemkeltő tanácsaiért, szerkesztői munkájáért *Kovács Attilának*, valamint *Almás Tibornak* és *Szántó Richárdnak*, akik nemcsak saját eredményeiket bocsájtották rendelkezésemre, hanem ráirányították a figyelmemet az SZTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék és a Szegedi Medievisztikai Műhely kutatóinak és oktatóinak különböző részterületeken végzett munkásságára. Fájdalommal viseltük családommal jó barátunk, *Kosza László professzor*, a kiváló középkori egyháztörténész távozását körünkből, akinek emlékét a kötetben az egyházszerkezeti kérdésekben folytatott beszélgetéseink örözik. Az éghajlattörténeti rész összeállításában *Rácz Lajos* szakmai észrevételeivel segítette munkámat.

A szerző

Szeged-Algyő, 2015. október

I.1. ANTROPOGÉN-TERMÉSZETI TÉNYEZŐK EGYÜTTHATÁSA¹

Az alábbiakban szóba hozandó néhány kérdés egy nagyobb vállalkozás előmunkálatai során felmerülő gondok vázlata, tehát nem végleges, letisztult kifejtése a kutatás eredményeinek. Az *antropogén* (emberi eredetű, ember okozta) és *természeti-biológiai* (klíma, járványok) események fogalmi-elméleti kereteinek kijelölése, s a lehetséges hatásösszefüggések lokális, regionális stb. következményeinek elemzése számos nehézséggel jár. Kettőt emelünk ki ezek közül, melyek a kutató teherbíró képességét próbára teszik. Az egyik a téma adatbázisának laza, szétszórt sokszínűségéből és mennyiségéből adódik. A másik nehézséget a téma szakirodalmá támasztja. Külön-külön, az egyes tényezőkre összpontosítva – tehát nem az általunk „együtthatások” fogalma értelemben – több tucatnyi alapos dolgozat, elméleti reflexió született a tudomány különböző szakterületein, amelyek visszafogottabb, szelektív hasznosítása is sorozatos tudományközi határátlépéseket igényel. A megoldandó feladat nem a különböző szakterületek európai léptékű ismerethalmazainak egymás mellé szerkesztésének módjában rejlik, hanem a téma tartalmi sokszínűségét egységbe fogó, irányító fogalmi-elméleti séma megalkotása. A belátásainkat kijelölő törekvés azonban nem teheti zárójelbe azokat diskussziókat, sőt diskurzusokat, amelyek napjaink klímaváltozása körül fogalmazódtak meg, ha szűkebb keretek között is, vállalkozásunkat alapvetően ez teszi időszerűvé.

A VALÓSÁG REKONSTRUKCIÓJA

1. A klímaváltozás tudatosodásával párhuzamosan több oldalról is bírálat éri a szociológia klasszikusainak nyomdokain haladó vonulatát, amely a korai ipari forradalom ideológiája mentén továbbra is a természeti környezet meghódítását, leigázását tekinti a társadalmiasulás kritériumának. Nem véletlen, hogy Niklas Luhmann a társadalmi rendszer és környezet közötti összefüggéseket illetően a

¹ Az együtthatások fogalmába bevont tényezők köre nagyon tág, ezért témánkra szűkített értelemben használjuk a fogalmat, noha ebben a sajátos vonatkozásegyüttesben sem meríthetők ki összes implikációmái.

„szociológia absztinenciájáról” beszélt, mivel a szociológia nem volt „teoretikusan felkészülve”, a témát „szinte kezdettől fogva a természettudományoknak adta át, igyekezett is megszabadulni tőle, a társadalmat és annak részeit, illetve a társadalmon belüli perspektívákat részesítette előnyben.”² Így a szociológia helyett jó részt a társadalmi kommunikáció tematizálja az ökológiai közbeszédet.

Az utóbbi évtized kockázatdiskurzusaiban s a reflexív szociológia modernizációs elméleteiben (Beck, Lash, Giddens) az ökológia, a klímaváltozás fogalma, definíciója körüli viták a politika, a gazdaság „új” munkamegosztására, a kulturális beágyazottságra és a témában zajló diskurzusok „inszcenárió” értelmében vett konstruált jellemzőire hívják fel a figyelmet. A reflexív szociológia belátásában az a természet, amire a különböző „kulturális mintákból” kiindulva hivatkoznak, „már nem létezik.”³ S „ami van (...), az különböző társadalmiasult formája a természetnek”, amelyet tudományos világszemlélet alakított ki, és amelyben a „klimakutatók absztrakt modelljei határozzák meg a mindennapi cselekvéseket”.⁴ Az összehasonlító antropológia (*Science studies*) radikálisabban fogalmaz: „Nem fárasztják Önöket egy kissé azok a szociológiák, amelyek csak a társadalmi köré épülnek, amelyek talán csak azáltal maradnak fenn, hogy a 'hatalom' és a 'legitimitás' szavakat ismételtetik, mert a szociológusok sem a tárgyak tartalmával, sem a nyelvek világával nem tudnak megbirkózni, pedig mégiscsak ezek hozzák létre a társadalmat.”⁵ A tárgyak tartalma és a nyelvek világa ebben a megközelítésben, a duális világlátás meghaladását sürgeti, vagyis azt, hogy a természet és társadalom nem két ellentétes transzcendencia,

² N. Luhmann megjegyzéseivel (lásd: Luhmann 2010. 9, 10–17.) összhangban U. Beck szerint is: „Ezzel véget ér a szociológiatörténet egy hosszú korszaka, amelyben a szociológus szigorúan a természettudományokkal szembeni kezdeti munkamegosztás keretei között el tudott vonatkoztatni a 'természettől', a másik oldaltól, a környezettől, az adott világtól. A természet figyelmen kívül hagyása éppen megfelelt az ahhoz fűződő bizonyos viszonyoknak. Ez Comte-nál leplezetlenül felszínre kerül. (...) Az elvonatkoztatás a természettől tehát előfeltételezi a természet feletti uralmat. Így ment végbe a természet (javainak) 'fogyasztási folyamata', ahogy Marx a munka- és termelési folyamatot értelmezte.” (Lásd: U. Beck 2008.108/3.lbj.) A társadalom és természet dualizmusának” elbúcsúztatását” az új antropológia (*Science studies*) alapítójának B. Latournak tulajdonítják (lásd: Latour, B. 1999. 2002.). Hasonlóan a természet és társadalom egysége mellett érvelnek: Adam, Barbara – Beck, Ulrich – van Loon, Joost, (eds.) 2000. Ugyanakkor, különböző perspektívákból, napjainkban a klímaváltozás kapcsán egyre több szociológiai, antropológiai monográfia, tanulmány jelenik meg. Továbbá számos konferenciaanyag témája az ökoszisztéma (Lásd: Susan A. and Mark Nuttall 2009., Giddens, A. 1990. Giddens, A. 2008. www.policy-network.net., Beck, U. 2003., 2008., Castells, M. 2006.II. kötet.)

³ Mary Douglas – Aron Wildavsky, *Risk and Culture* (1982) című könyvükben azt állítják, hogy „nem volt lényeges különbség az őskor és a fejlett civilizációk veszélyei között.” A kérdés ilyenén megközelítése Beck szerint „rávilágít egy szociológiára (annak hibájára), amely mindent társadalmi kérdésre redukál, és figyelmen kívül hagyja a kockázatok immaterialitását (társadalmi inszcenárió) és a materiális jellegét (fizikai változás, pusztítás) is-is jellegét.” (Lásd: Beck 2008.109–110.)

⁴ Beck, U. 2008.108–109.

⁵ Latour, B. 1999.155. (Kiemelés - P. I.)

hanem egy és ugyanaz, a kettő között a közvetítések gyakorlata által a „társadalom minden egyes állapotának megfelel a természet egy-egy állapota.”⁶

Joggal merül fel a kérdés, mennyiben tartható továbbra is az a szociológiai beállítódás, amely „mindent társadalmi kérdéssé redukál”, és figyelmen kívül hagyja a természet–társadalom kölcsönhatásának „is-is” jellegét.⁷ Az ilyen és hasonló belátás aktuális perspektívából vetődik fel, amely az emberi világot most már nem csupán kulturális hatásösszefüggéseiben próbálja értelmezni. A társadalom és természet kölcsönhatásának „is-is” jellegét adó belátás – láthatóan – egy újabb általánosító sémát szerkeszt, amely hatások kiegyenlítődsét hangsúlyozza, miközben elrejt a folyamatos és az epizodikus közötti különbséget. A hatás/következmény kiegyenlítődsére irányuló ilyen és hasonló törekvések viszont megtörnek azokon a fővonalhoz tartozó irányultságokon, amelyek kizárólag a „természetre” és a „természetrombolásra” vonatkozó jelentéstartalmakra helyezik a hangsúlyt. U. Beck észrevételei az angolszász diskurzus- és kultúraelméletek valóságkonstrukcióját bírálják, amelyek a laikusok ismereteit hangsúlyozva, az aktor- és intézményi tényezőknek tulajdonítanak elsőbbséget. Ezekben ugyanis, a ’természetrombolás’ materiális és szimbolikus tartalma” „cselekvéscentrikus” irányt vett, ami „diszkurzív szerkezetátalakításban” nyilvánul meg: „létrehoznak, formálnak és megváltoztatnak ’kognitív struktúrákat’, ’elbeszélésmodelleket’, ’tabukat’, így a „valóság a cselekvés célja és produktuma lesz”, miáltal a „valóság” felépítésében egy „kétértelműség” válik dominánssá. Egyfelől a „világ átalakítása” mint a cselekvés célja (aktor- és intézményelmélet), másfelől pedig a „valóság létrehozása” (kognitív tudáskonstrukció). Mindkettő kérdésfelvetése azonos: hogyan „(re)produkáljuk diskurzív eszközökkel a ’valóságot’ önmagában.” A válaszok aszerint különböznek, hogy „több vagy kevesebb ’valóság’ van birtokukban.” Minél inkább kapcsolódnak a döntéshozó, cselekvésorientáló intézményekhez annál „valóságosabbak”, illetve „annak tűnnek.”⁸ Láthatóan az ökológiai diskurzus konstruktivista vonulata, a természetrombolás mentén kibontakozó „világmegváltó” tudáskonstrukciókban lehorgonyzott. Valóságképe konstruált, így a duális világmegváltó célzó „is-is” relációt Beck a „valóság” egy újabb fogalmával semlegesíti. A valóság „önmaga”, mint megjegyzi, ember(ek) cselekvése, cselekvési struktúrák, cselekvési rutinok, észlelési minták stb. összeszővődéseiben valósul meg, illetve alakul át. Következésképpen az emberi cselekvésen kívül eső valóságot – materiális és szimbolikus értelemben egyaránt – nehéz elképzelni. Ha ez így van, akkor a valóság „önmagában” nem létezik, csak azáltal, ha az ember létrehozza, megalkotja, valamilyen materiális és immateriális formában megjeleníti. Más szóval a diszkurzív szerkezetátalakításnak is a valóságot valamiből, valamiért létre kell hoznia. Beck is a valóságot társas világgal azonosítja, s a valóság „önmaga”

⁶ Latour, B. 1999.151.

⁷ Beck, U. 2008.110.

⁸ Beck, U. 2008.116.

ebből felépített, megalkotott. Valóságfogalmában a természet, a társas valóság létének fizikai-tárgyi feltételei, csupán mint (természet-)rombolás objektuma van jelen. A nehézség ott kezdődik, hogyha ragaszkodunk a valóság egy olyan megközelítéséhez, ahol a valóság önmagában a cselekvés értelmében vett valóság, társadalmilag felépített, és a természet csak az adottság értelmében vett valóság, akkor eltávolodunk annak beismerésétől, hogy a természet akárcsak az ember az ökoszisztéma cselekvő része. A kérdés tehát az, hogyha felszámoljuk a természet és társadalom dualizmusát, s elismerjük a kettő kölcsönhatását, akkor továbbra is a társas cselekvés, a társas interakció, a célracionális cselekvés stb. fogalmi alkalmasak-e az emberi és nem emberi viszonyok megértő értelmezésében?

Láthatóan elsikkad az a tény, hogy van egy valóság, amit nem az ember konstruált meg, hanem a természet, amely az ember számára *in situ nascendi* készen kapott, adottság. A természet, az adottság azonban nem passzív, hanem dinamikus, változó, története van, ami nem biztos, hogy összhangban van a diszkurzív cselekvésorientációk világmegváltó vízióival. Az emberi cselekvés általánosabb és konkrét értelemben egyaránt alkalmazkodás, ami egyben azt is feltételezi, hogy amihez alkalmazkodni kényszerülünk, az változó. Ugyanakkor az élővilág, benne az ember is, nem egyszerűen alkalmazkodik a természet adta változó környezethez, hanem a változó természeti környezet bizonyos értelemben szabályozza is az alkalmazkodás módját. Úgy, hogy az általunk ismert – és nem más – élő formák (fizikai alakzatok, földrajzi eloszlás, táplálkozás stb.) létrejötte, fennmaradása számára biztosítja az élet keretének azokat a változatos feltételeit, melyek viszonylagos kontinuitása, illetve diszkontinuitása történetileg megismerhető. Mindez arra a közismert tényre utal, hogy a geológiai, az éghajlati változások cselekvő módon beavatkoznak, formálják, kihívások elé állítják, alkalmazkodásra kényszerítik az élővilágot. Nemcsak az ember társas világa formálja a természeti környezetét, hanem a természeti környezet is határt szab annak, hogy az ember bebútorozó cselekvése milyen léptékeket, alakzatokat ölthet, még akkor is, ha jövőképe határtalan. Maga az a tény, hogy az élővilágban a ma ismert beszélő-cselekvő ember fizikai felépítése olyan, amilyen (négy végtag, törzs, fej), megszabta/megszabja a fizikai környezetéhez való alkalmazkodásának technikai-kognitív módozatait. Tehát, az ember olyan fizikai, mentális adottságokkal és képességekkel rendelkezik, amelyeket a létének keretfeltételeit biztosító természeti környezetével kell összhangba hoznia, vagyis alkalmazkodnia kell egy olyan változó, életfeltételeit befolyásoló aktív természeti környezethez, amely nem az ő társas világában kiépített szabályszerűségek szerint működik. Noha a modernitás stratégái számára – határtalan önbizalmunkban – a lét környezeti feltételeinek emberszabásúvá alakítása volt cél, s a program szellemében munkálkodtak a tudományok, mégis törést szenvedett a törekvés, ugyanis a természet ember alkotta világ szabályainak való alávetésének korlátai vannak. Mindez napjaink ökológiai krízisdiskurzusaiban, a töretlen haladásba vetett hit megtorpanásával egyenes arányban, úgy jelenik meg, mint ember okozta természetrombolás. S ebben nem tévednek, és mindaddig fenn

fog állni, amíg a mai civilizáció modellje marad a követendő minta. Az ökológiai diskurzusokban résztvevők, ha nem is tudják, de érzékelik, hogy a természethez való viszony egy újabb modellje maga után vonja a létező társadalom szervezeti-intézményi kereteinek a megváltoztatását is. Többé- kevésbé felismerték, hogy az ember által alkotott társas világok képződésének különböző, az evolúció sémája mentén megvont elképzelései – úgy tűnik – a természetre nem alkalmazhatók. A természetben a változás (geológiai, éghajlati értelemben) ciklikus szabályokat követ, amit nem lehet evolúciós irreverzibilitás, teleologikus történet, neo-neoevolúciós nem szándékolt következmények történeti-kulturális sémáiba illeszteni. Azok a próbálkozások, amelyek az ember technikai, technológiai bebútorozó, természetet kihasználó eszközkészletének tökéletesedését elméletileg és empirikusan is újabban megindokolják, szintén az imént említett sémába vonhatók. A különböző evolucionizmusok továbbgondolása, majd a biokibernetikai modellek (genetikai algoritmusok) átvételével való próbálkozás az alkalmazkodás szelekciós magyarázatára tett kísérlet, miközben kétségbe vonják a természet, a társadalom, a kultúra megkülönböztetésének jogosságát (lásd: neoevolucionisták). S a kibernetikai-biológiai modellek átvételével az emberi döntések nem szándékolt következményeire került a hangsúly (lásd: neo-neoevolucionisták). S ez utóbbi elvezetett a luhmanni rendszerelmélet növekvő kontingenciákat előtérbe állító hipotéziséhez, amely az evolúciót, magát az emberiség történelmét a „valószínűtlenség növekedéseként” értelmezte.⁹ A differenciálódás és komplexitás, amit korábban az evolúció/haladás minőségi képleteként írtak le, végül is a kontingencia, az esetlegességek birodalmában kötött ki, mintegy tovább relativizálva – és egyben diszkreditálva – a társas világban az evolúció, s ezzel a haladás fogalmát és a hozzá kapcsolódó elméleteket. Innen már csak egy lépés volt, napjaink ökológiai érzékenységének naiv (mozgalmi, csoportképző) és tudományos ösztönzése hatására, hogy a társadalomtudományokban is teret nyerjen a természet és társadalom dualizmusának felszámolása. S mindez valami olyasmit sejtet, hogy létezik valami összefüggés a természet szabta korlátok és a haladás hitének megtörése között. Paradox módon a természettudományok mintájára felépített társadalomtudományok – hosszú tévelygés után – ismét a természet ölébe borulnak, hogy újabb erőt merítsenek a társadalmi változás léttranszcendens (életidegen) víziói számára.

Napjaink klímaváltozása sem új jelenség, mindig is volt, van és lesz. Lényegében egy nagyon is triviális tényről van szó, ez pedig nem más, mint annak felismerése, hogy a természet aktív cselekvő. Ennek valóságosságát az sem kérdőjelezheti meg, hogy a természet fogalmának, meghatározásának „kulturális mintái” (norma, utópia, ellenterv) közül melyiket részesítik előnyben. A múlt század elején már voltak irányadó elképzelések a szociológia fenomenológiai vonulatában (A. Schütz), amely a mindennapi élet relációinak kibontásában fokozott érzékenységet tanúsított, s a természetet és a társadalmat együtt – mint életvilágot – adottságként fogta

⁹ Sárkány M. – Somlai P., 2012., N. Luhmann 1992. 83.

fel, ezért zárójelbe tette, egységüket nem kérdőjelezte meg. Ezzel viszont semlegesítette, egyfajta passzivitásra ítélte viszonyukat, mintegy álcázta kölcsönhatásukat. Az életvilág egysége csak azáltal alkothat egységet, ha az alkotóelemek között kölcsönös hatásösszefüggési relációt feltételezünk, amelynek az alkotóelemek viszonyából adódóan, a természetre-társadalomra egyaránt következményei vannak. Nem tekinthető olyasféle adottságnak, amit zárójelbe tehetnénk, ugyanis a közösségi szerveződési formák, egyéni életgyakorlatok, tágabb és szűkebb értelemben egyaránt, az élet reprodukciójának és folytonosságának keretfeltételeit a természet, mint fizikai környezet biztosítja, enélkül közösség- és társadalomképződés nem valóság. A bibliai hagyomány szerint is, az Isten az utolsó, a hatodik napon teremtette az embert, tehát azt követően, hogy kialakította az emberi lét feltételeinek kereteit, a természetet. Az evolucionista tudományok is valami hasonlót állítanak, vagyis az antropozociogenezis ideje nem azonos a természet genézisének idejével. Ez pedig arra utal, hogy működési szabályszerűségeik is különböznek. Az ember kénytelen-kelletlen folyamatosan alkalmazkodik az adottság (a természet) nyújtotta erőforrásokhoz, hogy stabilizálni tudja létét, létének folyamatos reprodukcióját. Az alkalmazkodás egyben a természet és társadalom hatásösszefüggése milyenségének/minőségének szintjeire is utal. Ezért is az egymást alakító, formáló interakciójának rövid és hosszú távú következményei nem vonhatók csupán a naturalista narratívák vagy az ökológiai válság diskurzusainak kereteibe, mivel elsikkad számukra az előtte/utána perspektíva együttese. S az inszcenáriók is csupán a jelen utáni jövőt vizionálják, holott a jelennek múltja is van, a természetnek is története van, a természet múltbeli állapota befolyással van a jelenre is. Némi optikai csalódás is gyanítható, amikor napjaink antropogén jellegű globalizációs folyamatait rávetítik a természetre, s globális klímaváltozásról beszélnek. A paradox ebben az, hogy maga a gazdasági globalizáció nemcsak, hogy nem új, de nem is törésmentes. A múltban is voltak felfelé ívelő szakaszai és megtorpanásai. A késő modernitás, illetve a posztmodern ökológiai érzékenysége nem felejtetheti el, hogy *nemcsak az emberi szerveződési formák vannak romboló hatással a környezetre, a természetre, hanem a természet okozta fizikai változások, pusztítások hasonló romboló erővel hatnak, melyek egyéni, közösségi életgyakorlatokat törnek meg, újrakezdésre kényszerítenek – vagy éppen lehetetlenné teszik az újrakezdés környezeti feltételeit.* Az életvilág, a természet és társadalom egységének világa, nem általánosítható az „is-is jelleg” által sejtetett kiegyensúlyozottsággal, nem az utópikus harmónia világa, de nem is az egyik vagy a másik komponens túlsúlya jellemezi. Mégis, a később érkező emberrel szemben joggal merülhet fel napjaink kételkedése: szándékos, illetve következményeiben nem szándékolt ténykedését tekintik a domináns romboló erőnek. Ez a fentebb említett társadalomcentrikus szemlélet abból is adódik, hogy az ember környezetalakító, bebútorozó működése kihasználó, fogyasztó tevékenysége látványos és időben gyorsnak tűnik, szemben a természettel, amelynek változása lassú, hosszú időfolyamatot ölel fel. Azonban lehetnek nem várt, hirtelen, pusztítással járó kitérősei, amely(ek)

az idő egy pillanatában s az adott térben a felhalmozott arte factumokat, az adott ökológiai közösség intézményi kereteit, s mindennek alkotóit, az emberi populációt, s ezzel a társas világ folyamatosságát szakíthatják meg, vagy éppen ellehetetlenítik. Tehát a természeti tényezőben egyaránt jelen vannak a hosszú folyamatok és az azt megtörő epizodikus és ciklikus jelenségek. Az ember világa sem menetes ettől. Napjaink sebességpercepciójának bővületében elsikkad az a tény, hogy a gazdaság olyan szegmense, mint például a kapitalizmus vagy a modern társadalom szervezeti-intézményi kereteinek kialakulása, stabilizálódása, a 13. századi kezdeteket követően, különböző lokális áttételeken keresztül, mai alakzatát a 19. század második felében érte el. S ez a folyamat ma sem lezárt, nem beszélve arról, hogy dinamikáját törések, megszakítások kísérték, illetve kísérik.

A történelemből számos példát ismerünk az antropogén és természeti tényezők együtthatásai következményeinek elbeszéléséről is. Esetenként – a tudományos ismereteink birtokában is – nehéz eldönteni, hogy a világ különböző régióiban a történelem folyamán az emberi társas szerveződések némelyikének eltűnését mi okozta: maga az ember, vagy a környezet változása, vagy pedig a kettő együtt. Tény viszont, hogy a ma ismert komplex társas világunk, az, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan kapaszkodott fel a kultúra-civilizáció lépcsőfokain, függetlenül a kedvező vagy mostoha környezeti tényezőktől, nagyjából ugyanabban a fizikai térben található, ahol a történelem kezdetén volt. Annak ellenére, hogy időközben látványos népeesség- és kultúracserék, szinkretizmusok is történtek. Az életvilágokat (a természet és társadalom világait) kölcsönhatásaiban, egységében vizsgáló újabb szociológiai belátások nem vonatkoztathatnak el attól a történelmileg is tapasztalt ténytől sem, hogy nemcsak az ember társas szerveződései hatnak károsan a természetre, hanem a természet is; kiszámíthatatlan romboló ereje a fizikai tér változását idézheti elő. S ezzel a társas világ létfeltételeinek kereteit is módosíthatja.

Az ember védekező, létfeltételeinek folytonosságát biztosító magatartását motiváló cselekedetei a kétségtelen, egy sor nem szándékolt következménnyel jártak, járnak és járhatnak a természeti környezetre. Beavatkozásaival viszont módosíthatja, csökkentheti, vagy éppen növelheti károkozásait, ezzel szemben a természetet, fizikai értelemben, – legalább is mai tudásunk szerint – ilyen megfontolások nem vezérlik. Tudományos eszköztárunk ma már képes előre jelezni a természet több, lehetséges „szándékát”, féken tartani a biológiai és közbiztonsági veszélyforrásokat, azonban az ember továbbra sem tud kilépni védekező, létfeltételeinek kereteit állandóan módosító, megújító állásaiból. Miközben a társas világban a konfrontáció különböző formái folyamatosan jelen vannak, szándékolt vagy nem szándékolt következményeikkel, mindeközben ott lappang állandóan a még kiszámíthatatlan természeti környezet a maga meglepetéseivel. A kettő együtt, vagyis az antropogén és a természeti, ha nem is azonos mértékben, de következményeiben egyaránt hatással van a természet és a társadalom világára. Ezek a hatások mindmáig időben és térben szétszórtak, regionálisak, lokálisak voltak. Ma is azok, viszont hatásaikban

túlléphetik helyi kereteiket, kvázi globális kihatással lehetnek. A korábbi évszázadokban is számos lokális, regionális anomália (időjárás, járványok, háborúk) sújtotta az ember alkotta világot, térbeli hatásuk kontinentális és interkontinentális méreteket öltött, aminek többé-kevésbé tudatában is voltak a kortársak: a szóbeli vagy írásbeli hagyomány emlékezete intő tanulságként örököltette ránk, anélkül, hogy rájuk is jellemző lett volna az inszcenárió jelensége, ami napjainkban az emberi és természeti tényező nem valós, hanem várható, lehetséges hatásainak következményeit vetíti előre. Nem jelenti tehát azt, hogy a korábbi korszakokban a megtörténtet nem dramatizálták, s az esetleges jövőben megtörténhetőt nem övezték apokaliptikus látomások. Ma annyiban változott a helyzet, hogy a megtörtént és megtörténhet mediatisált kommunikációs terei összesűrűsödnek, a pillanat ideje alatt átjárják földrészünk összes eresztékeit.

2. Napjaink ökológiai diskurzusai a jelen gondjainak perspektívájából fogalmazódnak meg, a duális világkép meghaladására tett kísérletek is ennek következményei. Azonban továbbra is a korábbi univerzalista ortodoxiak sémáinak van inspiráló erejük, melyek a globálisnak vélt, vagy valós klímaváltozás kapcsán globális társadalmi változás felépítésén munkálkodnak. A diszkurzív valóságkonstrukciók egyetemes sémái a globalizálódó gazdaság ideológiai mintáját követve nem számolnak a sokszínű lokális társadalmakkal, a gazdaság társadalomba ágyazottságával, a társadalmi változás, az integráció-dezintegráció alternatív természetével. Az aggodás oka az, hogy a klímaváltozás társadalmi változást is feltételezhet. Kétségtelen, van összefüggés a kettő között, a klímaváltozás életmódváltozást generálhat, ami kihatással lehet a társadalom szervezeti-intézményi struktúrájára. A természet rejtélyeit laboratóriumi körülmények között firtató tudomány kettős, ellentmondásos törekvése – az ember és a természet védelme – sem kockázatmenetes, ennek ellenére látéleiteiből konstruált eszközkészletei tompíthatják az antropogén hatások következményeit. Mindazonáltal, *ha a klíma társadalmi hatásainak következményeit történetiségében vizsgáljuk – ami vállalkozásunk célkitűzése –, akkor a közvetett és közvetlen implikációk egész sorával számolhatunk, melyek ugyan múltunkhoz tartoznak, de nem veszítettek aktualitásukból.* A klímaváltozás jelenvalóságának körülményei között jobban látjuk az azzal járó implikációkat. A különbség a múlt és jelen között, nem a klimatikus események hiányában van, hanem a tapasztalatok értelmezésének transzcendentális és tudományos módozataiban, amelyek befolyásolják a védekezési stratégiákban alkalmazható tudáskészletet. Van viszont, néhány közös vonás a múlt és jelen között ami úgy tűnik, antropológiai konstansok (állandók) körébe vonható, ez pedig a krízishelyzetek kiváltotta emberi magatartásformák ismétlődő mintázataiban érhető tetten.

Az adott társadalom strukturális változását a klíma ugyan befolyásolhatja, azonban esetenként a klímától sem független biológiai (epidemikus/pandemikus) és közbiztonsági hatótényezők kényszerei adaptációs változásokat indíthatnak be a

társadalom szerkezetében. Jó példa erre a Fekete halál (1347–1350), amely Európa lakosságának mintegy felét pusztította el. Angliában pedig a járványt követően a gazdaságban szerkezetváltás történt, a földművelésről munkaerőhiány miatt áttértek a juhtenyésztésre, amelynek hosszú távú következményei voltak az angol társadalomban. Többnyire elsikkad, hogy a társadalomtudományok – a szociológia is – a múltban és jelenben megtörténtet tudják dokumentálni, az esetleges megtörténhetőről csupán sejtései lehetnek. Így jogosan adódik a kérdés, hogy térben és időben a közösségek/társadalmak változatos formai-tartalmi összetevői a természeti-biológiai és antropogén események kihívásaira egyetemes érvényű válaszokat tudtak-e adni, vagy pedig természeti-történeti környezetükhöz adaptált kultúrájuk tudáskészlete behatárolja védekező stratégiájukat. Bármely tudományos kutatásnak az időjárás, járvány, közbiztonság múltbeli szenvedésnarratíváit kétségtelen konceptualizálnia kell, előfeltevéseit az adatbázis ismeretében fogalmi-elméleti keretekbe kell illeszteni, mely kijelöli a téma feldolgozásának szándékolt menetét. Azonban mindez nem jelentheti azt, hogy az ismert, elfogadott konvencionális paradigmák egyetemes sémába kényszerítjük a tényanyagot. Nem állítjuk azt, hogy az említett sémák használhatatlanok, csupán arra utalunk, amikor az együtthatás fogalmába néhány térben és időben változó tényezőt bevonunk, akkor a tényezők társadalmi-kulturális kötségei döntik el, mi az, ami a konvencionális sémákat követ, általánosításokra nyit rést, és mi az, ami lokális, partikuláris, egyedi. Az életvilág, a természet és társadalom világának egysége, amint arra a fentebbiek során is utalunk, egyetemes, mert minden létező emberi szerveződés létfeltételének az alapja/kerete. Az emberi lét cselekvésorientációja alapvetően alkalmazkodás, a szerveződési formái és annak tartalmi tágabb és szűkebb értelemben is az adaptáció módozatait jelenítik meg. Nem véletlen, hogy a múltban a környezet kihívásaira adott válaszok különbözőek voltak. Maga a természeti környezet is térben és időben különböző módon befolyásolja egy adott emberi szerveződés ökológiai létfeltételeihez való alkalmazkodását. A klíma hidrometeorológiai eseményeinek tapasztalható megoszlása, illetve hatása napjainkban is egyenlőtlen, epizodikus: lokális, regionális eseményekben érhető tetten. Történelmileg az antropogén-természeti tényezők hatása koronként és korszakonként is változó, noha a klímaváltozást kiváltó folyamatokat természeti tényezők határozták/határozzák meg. Napjaink klímaváltozási folyamatai tehát nem azonosíthatók a korábbi történelmi korszakokban is előforduló hasonló, illetve a jövőben is előforduló lehetséges következményeikkel, ugyanis az adott társas szerveződés tudáskészlete dönti el a hatások, avagy következmények milyenségét. A múltban, a műszeres mérések előtt időszakból (1659) származó és különböző csatornákon közvetített információk leíró jellegűek, a „látta/hallotta perspektívában” megfogalmazottak. Másrészt pedig az emberi szerveződési formák alkalmazkodása a természeti környezet klímaviszonyait jóval kisebb mértékben befolyásolta, mint napjainkban. Annak ellenére, hogy például az erdőirtások, a folyók szabályozásai, az öntözőrendszerek kiépítése stb. melyek az adott közösségek/társadalmak fennmaradását, folytonosságát biztosító

alkalmazkodási módok, a lokális környezetben klímaváltozást idéztek/idézhettek elő. Ha az éghajlati-történeti aspektusra helyezük a hangsúlyt: *a klíma mint döntően természeti folyamat befolyása meghatározóbb az antropogén, biológiai események tér-időbeli intenzitásának mértékére, léptékére, ami fordítva – egyértelműen – nem állítható.* Témánk adatbázisában sem találunk a korábbi emberi szerveződések alkalmazkodástörténetében olyan példákat, amikor a járványok, a fenológiai, parafenológiai, közbiztonsági, háborús stb. események döntő hatással lettek volna a klíma meteorológiai, hidrometeorológiai viszonyainak alakulására. Ezzel szemben viszont azok a hatalmas folyószabályozó, öntözőrendszereket létrehozó földmunkák, melyeket már az ókorban az egyes keleti államok (Kína) megvalósítottak, kétségtelen befolyással voltak a mikroklíma alakulására, ugyanakkor ennek léptékarányos kontinentális hatásait egészében nem ismerjük. A Kárpát-medence, Európa klímakutatói (E. Le Roy Ladurie, C. Pfister, H. Lamb) is – földrészünk klímaváltozásait vizsgálva – az Alpok gleccsereinek mozgására, az Atlanti-óceán áramlatainak hatására hívják fel a figyelmet, és nem az antropogén események okozta következményekre. Ez pedig arra utal, hogy a múltban olyan méretű emberi beavatkozásokkal nem számolnak, melyek radikális klímaváltozást idéztek volna elő szűkebb és tágabb ökológiai térségünkben. Ennek ellenére az ökológia viszonyait alakító klíma történetiszociológiai vizsgálatának számolnia kell az olyan alkalmazkodást biztosító, kényszerítő antropogén típusú gazdasági-demográfiai kényszerekkel, mint az erdőirtások, folyók szabályozásai (pl. Tisza), melyek meteorológiai, hidrometeorológiai következményei mind a mai napig megtapasztalhatók. Ellentétben napjainkkal, a Kárpát-medencében, de Európában sem tapasztalhatók az ipari forradalmat megelőző időszakban, a gazdasági életben, az életmódban, a szokásokban, a szervezeti-intézményi mechanizmusok működésében olyan hatótényezők, amelyek következményeikben jelentősebb klímaváltozást eredményeztek volna. Nem beszélve arról, hogy a Kárpát-medence térségét szinte a 19. század végéig, a szénalapú nyugati ipari forradalom esetleges klimatikus hatásai csak közvetett módon érintették. Az európai kis jégkorszak (1300–1880) során az Alpok gleccserei, valamint az atlanti, a mediterrán s az északi ún. szibériai hideg áramlatai inkább befolyásolták a Kárpát-medence időjárásának alakulását. Ennek ciklusai kihatással voltak térségünk ökológiai közösségeinek földművelésére, az ételkészítés-gazdálkodásának biztonságára, a humán- és állategészségügyi, illetve a lokális társadalmak demográfiai viszonyainak alakulására, és nem utolsósorban – mindennek mintegy párlataként a lakosság világszemléletére. Az ad hoc felsorolás is viszonylag érzékelteti kutatói oldalról a kérdés összetettségét, amely a lokális, regionális különbségekre, a megközelítési módok sajátos jellegére, az egyes témakötegek ellentmondásaira s az új megoldások keresésére hívja fel a figyelmet. Első látásra, ha témánk, vagyis az antropogén-természeti tényezők együtthatását emeljük ki, adódik a kérdés, hogy ez mennyiben általánosítható. A közismert *járvány – éhínség – háború* sémában nincs benne az éghajlat/időjárás-tényező. A javasolt természeti-antropogén együtthatás séma túl általános,

viszont összetevőire bontva láthatóvá teheti az egyes alkotórészek között a vélt vagy valós kölcsönhatások milyenségét, kiterjedését, tér-idő léptékeit.

AZ ADATBÁZIS ELMÉLETI VONATKOZÁSAI

Adatbázisunkat írásban rögzített szövegek képezik,¹⁰ többségükben narratív jellegűek, amelyek az emberektől függő és tőlük független látott, illetve hallott környezeti eseményeket történetekbe ágyazva beszélnek el. Az ilyen és hasonló típusú dokumentumok sajátosságairól korábban hosszabban értekeztünk,¹¹ itt csupán ismételtlen arra utalhatunk, hogy minden ember által írásban és szóban elbeszélte eseménytörténet (Webernél cselekvés) szubjektív, szándékolt, motivált. Vagyis a valóság reflektált kifejezése, és nem maga a nyers valóság, hanem az a valóság, amelyről képet alkot a megfigyelő, ahogyan azt látta/látja/láttatja. A kvantumelméletből is közismert, hogy a megfigyelő és megfigyelt tárgy viszonya nem semleges. Heisenberg és Born előtt jóval, Dilthey már értekezett arról a hermeneutikai problémáról, hogy mi minden befolyásolja a megfigyelő és megfigyelt viszonyát; újabban Luhmann aktualizálta Mannheim Károly tudásszociológiai láttelejét, és megfontolandónak vélte a megfigyelő megfigyelését is. Ezek az észrevételek – láthatóan – a tudományos kutatások szubjektív árnyalataira utalnak, de jellemzői a hétköznapi, „laikus” megfigyelőnek is. Emberi ügyekről lévén szó, nem árt, ha tudatosul bennünk az ún. objektivitások körüli nehézségek egyik-másik aspektusának körültekintőbb megfontolása.

Másfelől azt is látnunk kell, hogy a természetbe-társadalomba beágyazódott ember személyközi kapcsolatokban, helyzetekben, interakciókban mikroszintű tevékenységekből, jelenségekből építi fel társas világát. Ezek a kapcsolatok relacionálisak, viszonszerűek, tehát kölcsönösögen – elfogadáson és kizáráson – alapulnak, amelynek motivumai igencsak eltérőek lehetnek. *Somlai Péter* hívta fel arra a figyelmet, hogy a vonzalmak, kompetenciák, döntések, választási lehetőségek, viselkedésértelmezések, intézményekben való magára találások, szerepek, mind a társas hétköznapi napokban formálódnak.¹² Magyarán: a társas világ (család, közösség, csoport stb.) a tapasztalatok s az ezekről alkotott reflexiók világa, amelyet a makrotársadalmi és természeti környezet egyaránt formál. Azonban ezek együtthatását térben és időben a csoportok tagjai egyénileg konkrét helyzetekben, az adott szociális térben való elhelyezkedésük szerint élik meg.

¹⁰ Ide soroljuk a 2013 május–július hónapokban végzett erdélyi levéltári kutatásainkat is (Csíkszereda, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy: – Állami Levéltárak; Gyergyószentmiklós, Székelyudvarhely: egyházi gyűjtőlevéltárak, valamint falusi és községi parókiák irattárait).

¹¹ Pászka I., 2007, 2009. Vö. I. Pászka 2010.

¹² Somlai P. 2008. 54–55.

Kutatási témánk, az antropogén-természeti tényezők együtthatása, szintén a társas világok, a konkrét emberi dolgok érvényességének körébe vonható. Az erről szóló beszámolók az írástudó elittől származnak. Formailag-tartalmilag narratívák, történetek, események elbeszélései. Túlnyomó többségük a hallottakat/látottakat/tapasztaltakat társas világuk személyesebb szóbeli infokommunikációs csatornáin szerezte be. Ezt követően rögzítette írásba, ami által az eredeti információ módosult. Másfelől az időben azonos események térben eltérő hatással és következménnyel jártak, tehát a változatok párhuzamba állítást igényelnek. Ez pedig feltételezi a hatótényezők tér-idő változatainak tisztázását, valamint a korabeli információáramlás terjedésének útvonalait és tartamát. A tényezők konkretizálása és rangsorolása az elsődleges, vagyis az együtthatások tényezői közül el kell dönteni, melyik a meghatározó: a természeti vagy az antropogén? A természeti tényezők közül melyik az, amely az ökológiai közösség életfeltételeit cselekvő módon befolyásolja? Az általában vett természet mint összetett és bonyolult rendszer, egyszóval az ökoszisztéma, az emberi szerveződések számára csak abban az értelemben releváns, ha hatása és következménye konkretizálható, működésének relacionális összetevői megismerhetők. A múltbeli és mai tapasztalataink/tudásunk az ökoszisztéma cselekvő tényezőjeként következetesen az általában vett klímát, konkrétan az időjárást jelöli meg. Napjaink klímaváltozása körüli pro és kontra vélemények, a társadalomtudományokban, a szociológiában, az általában vett természet-társadalom viszony episztemológiai kérdései mentén bontakoztak ki. Ha pedig klímaváltozásról van szó, akkor vizsgálatának oksági relációjában elsődlegesen az antropogén tényezőt jelölik meg, ami annak tulajdonítható, hogy mindenféle változást a társadalmi környezetből kiindulva próbálnak magyarázni. Főleg az utóbbi vonatkozásban merülnek fel kétségek, ugyanis a szociológiai szakirodalomban a természeti-biológiai tényező társadalmi következményeinek vizsgálata iránt – szemben az antropogén tényezővel – az érdeklődés elenyésző, ami nem azt jelenti, hogy előzmény nélküli.¹³ A hazai és nemzetközi szakirodalomban a meteorológiai, hidrometeorológiai, geológiai, biológiai és antropogén eseményeket külön-külön, az egyes tényezők tér-időbeli megnyilvánulásait diakronikusan rögzítik, s az adott szaktudomány paradigmáiba illesztve leíró/magyarázó reprezentációikban közlik. Magyarán: a tényezők közötti lehetséges hatásösszefüggések szinkronizált vizsgálata, ha jelzik is, nem áll érdeklődésük előterében. Az episztemológiai felismerések, mint az elmondottakból is kiderült, noha a természet-társadalom dichotómia meghaladására hívják fel a figyelmet, az általában vett természet és társadalom viszonyát érintik – a klíma s főleg az időjárás témakörét kivéve – nem konkretizálják az egyéb hatótényezők közötti lehetséges relációkat.

¹³ Az ázsiaiság, a *hidraulikus társadalom* terminusok például, a természeti-földrajzi környezet és uralmi rendszer korrelációját hangsúlyozták (Lásd: Pászka I. 1984. 27–47. Vö. Wittfogel, K. 1964.)

A KUTATÁS FORRÁSAI ÉS TÍPUSAI

Az elmondottakat konkretizálva próbálkozhatunk egy longitudinális vizsgáldás megalapozását szolgáló általánosító séma felvázolásával, amely a klímatis és biológiai hatótenyezók tér–idő eseti következményeit állítja szinkronba az emberi eredetű szándékolt és nem szándékolt cselekvésekkel. Az elgondolásunk kivitelezése egy sor tudományközi határátlépést igényel ahhoz, hogy kijelölhessük egy ilyen típusú történet- és tudásszociológiai kutatás lehetséges dokumentációs kereteit és rendező elveit. A kutatásorientálás szándékával szerkesztett alábbi táblázat, a kutatói belátás és a célok, mind az adatbázis adta lehetőségek alapján álltak össze. Mindazonáltal számolnunk kell a menetközben felmerülő, előre nem látott tartalmi jellemzők esetlegessége miatt a szűkítés és/vagy kiterjesztés lehetőségével is.

A kutatás forrásai és típusai

<i>Természeti</i>	<i>Régészeti</i>	<i>Levéltári-könyvtári</i>	<i>Narratív</i>	<i>Szakirodalmi</i>
Meteorológiai	ásatási naplók	térképek	naplók, krónikák	szociológiai
hidrometeorológiai		adótabellák	históriák	demográfiai
fenológiai		népességi	élettörtének	klímatis történeti
parafenológiai		statisztikák	önéletírások	járványtörténeti
geológiai		hatósági		antropológiai
biológiai		sajtó		gyógyszerészeti
		amuletumok		hadtörténeti
		orvosi jelentések		történeti földrajz
		testamentumok		tudománytörténet
		oklevéltárak		néprajz
				történeti ökológia
				orvoslástörténet stb.

A modern műszeres eszköztárat és eljárásokat megelőző időszak kutatásai (1659), a hazai és nemzetközi gyakorlatban főleg az időjárás és a járványok, háborúk tér- és időbeli rögzítésére összpontosítanak.¹⁴A régészet középkori és kora újkorai templom- és temetőfeltárásai, a pestistemetők epidemológiai elemzése újabb fejlemény (pl. a székelyföldi Maksa-Csernáton, franciaországi Bouches-du-Rhône). Az időjárás- járványkutatások figyelmét azonban továbbra is szinte teljes egészében elkerülik a járványok és közbiztonságra vonatkozó orvosi jelentések, egészségügyi, közigazgatási védekezési intézkedések levéltári anyagai, amelyek láthatóvá teszik a korszak tudáskészletének színvonalát, a bürokrácia, az egészségügy és közbiztonság közpolitikai szférába vonásának kezdeteit. A narratív visz-

¹⁴ Az éghajlat történeti kutatások forrásainak csoportosítását lásd: M. J. Ingram – D. J. Underhill, G. F. Farmer 1981, Rác L. 2001. 19/2.1.1, 27/2.2.3), amit *narratív típusú* forrásokkal bővítettünk ki.

szaemlékezés típusú történeti dokumentumok, mint például a krónikák, naplók, memoárok, önéletírások, históriák, oklevelek, historia domusok elbeszéléseinek teljesebb kibontása az együtthatások vizsgálatában több szempontból is jelentős. Az adott kor megfigyelője az esetek többségében aprólékosan elbeszéli a szűkebb és tágabb környezetében történeteket, az ezekről alkotott közvetlen és/vagy közvetett tapasztalatait, élményeit. Ezzel láthatóvá teszi a történeteket megőrkítő szubjektív nézőpontját, tudáskészletét, valamint a szokások, a szertartások válsághelyzetekben való alkalmazásait stb. A dolgokról, körülményekről alkotott szubjektív vélemények által betekintést nyerhetünk az adott korszak emberének az élethelyzetek értelmezését irányító világ- és jövőképebe. Ugyanakkor a korszak közbiztonságának állandó veszélyforrása, a sorozatos hadakozás, a zsoldos katonaság intézményének térnyerése, a beszállásolás s azt kísérő rablások, fosztogatások, járványok széthurcolása, növekvő adóztatás stb. személyre, közösségre nevesített eseteit a levéltári iratok mellett a narratív történeti források tárják elénk.

Tágabb társadalomtudományi és szűkebb szociológiai értelemben egyaránt láthatóan, nem csupán a történelmet befolyásoló, nagy léptékű klímaingadozások, változások longitudinális vizsgálata képezheti az érdeklődés témáját. Hanem az egyéni és csoportos nemzedéki élettörténetek időjárás, biológiai, antropogén események tapasztalat- és élménykészlete, amelyeket emlékezetre méltó dolgok között jegyeztek fel elődeink, mivel azok kihatással voltak bevett életgyakorlatukra, jövőbeni életterveik alakulására. Az élet- és természettudományok, s a társadalomtudományok újabb eredményeinek bevonása az együtthatások vizsgálatában, a primér levéltári adatok megbízhatósági ellenőrzése mellett a lokális, regionális adatbázis egyetemesebb tudástérbe való integrálását, értelmezési kereteinek lehetséges interdiszciplináris kiterjesztését szolgálja.

A jelzett belátások nem jelentik azt, hogy az időjárás, biológiai anomáliák, emberi károkozások konvencionálisan ismert köre a forrástípusok és a szekunder szakirodalom egészét átfognák.¹⁵ Az együtthatások kutatásának perspektívájából a szociológia, illetve a társadalomtudományok feladata – az adott keretek között és a vizsgálat tárgyát/témáját képező dokumentumok alapján – abban jelölhető meg, hogy egy szűkebb vagy tágabb földrajzi térben, hosszabb idősorokban, tematikus csoportosításokban próbálkozzon az időjárás anomáliák, az antropogén-biológiai eseményeknek (háborúk, adminisztráció, járványok) a megfigyelők által rögzített vélt vagy valós társadalmi következményeinek a konfigurációját felismerni.¹⁶

¹⁵ C. Pfister (1984) az éghajlattörténet forrásai és információk típusai táblázatában a levéltári források típusai: krónikák és évkönyvek, közigazgatási feljegyzések, uradalmi gazdasági feljegyzések, személyes feljegyzések, korai újságok, korai műszeres mérések szerepelnek. Az információ típusai: időjárás-leírások, műszeres megfigyelések a biológiai információk: fenológiai, parafenológiai (idézi: Rác L. 2001. 27/2.2.3)

¹⁶ Az európai klímaváltozás történeti anyagának szintézisbe foglalása tekintetében a kiemelkedő munkák látóköréből Közép-Kelet-Európa kiesik (lásd: Le Roy Ladurie, E. 2008.).

A primer és szekunder adatbázisból feltárolt múltkép téri és időmegoszlása rendkívül fragmentált. Nemcsak az adott földrészen, hanem az adott országon belül is a regionális, lokális mikroklimatikus, vízrajzi, demográfiai, település-szerkezeti, hadászati felvonulási, gazdasági-kereskedelmi stb. partikularitások szerint is kisebb-nagyobb eltéréseket mutat. A biológiai jellegű események (pl. járványok, sáskajárás) részben endemikus, többnyire diffúziós jelenségek, nem ismernek határokat, ezzel szemben az időjárás szélsőségek (árvizek, szárazság, fagyok) intenzitása, a kontinentális jellemzők (pl. kis jégkorszak 14–19. század) ellenére lokális, táji megoszlású. Hasonlóan a háborúk is, amelyek többnyire a történelmileg kitaposott színtereken zajlanak, viszont kísérőjelenségeik (pestis, szifilisz, kolera, iszákosság, rablás stb.) hatósugara jóval túllépi a felvonulási területeket. A levéltári iratkötegek panasz-narratíváinak egyik állandóan visszatérő témája a hadfiak garázdálkodása. Mindezek és az élet hétköznapijait tucatjával terhelő jelenségek részletezésére itt nincs terünk. Tény viszont, hogy az antropogén-természeti együttthatások többnyire lokálisak, ezért is fontos a tematikus blokk kialakítása során, pontosítani a múltbeli adatközlő/megfigyelő tér- és időbeli pozícióját, hogy láthatóvá tehesük: az információ közlője közvetlen, elsődleges (tanú, elszenvedő) vagy közvetett, másodlagos (hallomás) megfigyelője az eseményeknek. Másfelől a korabeli adatközlő/megfigyelő a természeti, biológiai s az ezekkel egyidejű, esetleg átfedő antropogén történések kiváltotta hatások következményeit transzcendens erőknél tulajdonítja, ami nem jelenti azt, hogy bizonyos összefüggéseket az események között, az ismétlődések miatt is, ne észlelt volna.

AZ ELEMZÉS LEHETSÉGES SZEMPONTJAI

Az együttthatások szociológiai reprezentációja viszont egyaránt feltételezi a természeti, biológiai és antropogén tényezők összevont, egymást kiegészítő vizsgálatát mindazon esetekben, ahol a jelzett tényezők összeadódnak, illetve az együttthatásuk következményeinek egyidejűsége, illetve egymást követő/átfedő volta kimutatható, vagy valamilyen más tényezők körjátszása miatt érvényessége viszonylagos, vagy pedig forrásadatolása nem lehetséges.¹⁷

¹⁷ Az éghajlattörténeti adatok tematikus, tér- és időbeli elrendezésének sémáját Rác L. egy kör alakú grafika háromosztátú mezejében ábrázolja; kétségtelen szemléletesebb az eljárása, mivel az időjárás ciklikus körforgását érzékelteti, ennek ellenére elhagytuk, s egy a Pfister-féle sémához jobban igazodó lineárisan-vertikálisan tagolt sémát vázoltunk fel. A Rác-féle ábra fontosabb, az általunk használt dokumentumtípusok tartalmában is fellelhető pontjait megtartottuk (lásd: Rác L. 2001. 37, 2.3. és 2.1. ábra).

Az elemzés szempontjai

<i>Térbeli</i>	<i>Időbeli</i>	<i>Tématis</i>	<i>Együtthatás antro- pogén-természeti</i>	<i>Következmények szocio-demográfiai</i>
lokális	év	fagyok	szárazság – éhínség – járvány	népességfogyás
tájjellegű	évszak	szárazság	áradás – szárazság – háború	drágaság
országos	hónap	áradás	pénzhiány – áradás	elvándorlás
kontinentális	dekád	fenológiai	földrengés-tűzvész	elszegényedés
regionális	nap	parafeonológiai	áradás – adók – háború	adósság/szolgaság
		földrengés	fagy – áradás – szárazság	közbiztonság
		járvány, éhínség		traumatizáció
		háború, rablás		társadalmi tér szétzilálása
		bürokrácia		dezorganizáció diszkontinuitás

Eljárásunk célja: hangsúlyossá tenni az adatközlők/ megfigyelők által közölt térbeli–időbeli–tematikus információk együtthatásának a demográfiai–társadalmi következményeit. Ugyanakkor a természeti, időjárás, biológiai és antropogén tényezők együtthatásának előtérbe helyezésével az elbeszélők eseményről-történetről szóló reprezentációinak nézőpontját is próbáljuk tetten érni. Vagyis azt, hogy az elbeszélők megfigyeléseiknek/információiknak milyen jelentést tulajdonítottak, illetve hogyan, és miért úgy értelmezték-magyarázták az események-történekek vélt vagy valós összefüggéseit.

A szociológiai belátásnak – eltérően például a klíma- és járványtörténetitől – egyfelől figyelnie kell az időjárás normális ciklusaira is, a pandémia és az epidémia ismétlődésének térbeli sűrűségére stb. mivel ezáltal mérhető fel az adott időszakban a normális és az extrém események közötti különbség. Az előtte–utána perspektíva teheti láthatóvá az életgyakorlatok fenntartásához szükséges emberi erőforrásokban, eszközkészletekben történt változásokat. Másfelől, a történeti narratívákban a különböző ember (háborúk, járványok) és természet (földrengés, árvíz, fagy) okozta események láncszerű kapcsolódását, amit elbeszélőink epizodikus és/vagy lineáris sémákba illeszthető eseménysorokban vagy pedig az eseményekből szerkesztett történetekben beszélnek el, szintén az együtthatásuk fogalmába vontunk. Az előtte–utána perspektíva itt is láthatóvá teheti a különbségeket az antropogén-természeti események együtthatásának demográfiai, közösség/társadalom szerkezeti következményeit az előző és azt követő állapotok között, valamint a következmények fontossági sorrendjét, ahogyan azt az elbeszélő látta, láttatja. A korszak megfigyelője számára az ember és természeti környezet okozta különböző negatív – pozitív következményekkel járó események – térben és időben – nem együtthatásként

értelmezettek. *Az együttthatás fogalmának bevezetésével tehát – tág értelemben – a természeti, s az antropogén, az emberi eredetű cselekvés, viselkedés okozta kölcsönhatások következményeit próbáljuk láthatóvá tenni* Az együttthatások fogalma feltételezi az események, történések viszonylagos egyidejűségét az adott térben és időben, a természeti-antropogén tényezők összeadódását, melyek vagy egymást feltételezik, vagy pedig már eleve összekapcsolódtak. Más esetekben az együttthatások egyidejűsége nem annyira egyértelmű, mivel az okok és következmények bizonyos időbeli eltolódással válnak láthatóvá. Például az 1347–1351 között pusztító pestisjárvány európai megjelenése nincs összefüggésben a klimatikus tényezőkkel, viszont elterjedése Észak-nyugat-Európában már kapcsolatba hozható a térség időjárási viszonyaival. Főleg akkor, ha a helyes az a feltételezés, hogy az eredetileg bubópestis az Alpoktól északra, a hűvös, nyirkos időjárás hatására tüdőpestisé alakult át. Tehát ebben az esetben, két tényező egyidejűsége együttthatást váltott ki, noha az együttthatás egyidejűsége térben és időben eltérő, amit a járvány terjedésének üteme s az adott lokális térben az időjárási viszonyok jeleznek. A tér-időbeli különbségek ellenére a következmények azonosak: a társadalom intézményes rendjének szétzilálódása. Az együttthatás egyidejűsége ideális esetben az adott időben és térben az események összeadódását feltételezi, viszont az eseményeket, történéseket a valós helyzetekben bizonyos követési távolság jellemzi. Ezért az együttthatások egyidejűségét a konkrét helyzetek térbeli és időbeli eseménysorainak kapcsolódásai döntik el. A szóban forgó tényezők együttthatásának és következményeinek elkülönítését analitikus megfontolások is indokolják, ugyanis a hatótényezők és implikációik az esetek többségben különböző térbeli (táji, regionális) megoszlásban, rövidebb-hosszabb időbeni távolság ellenére egymást követik, vagy egyik a másikat megelőzi, vagy egymást keresztezik, átfedik. A következményekben együttthatást előidéző tényezők, ha nagyságrendileg különböző mértékben is, szétzilálták a lokális, regionális vagy országos közösségi-társadalmi tereket, illetve nagyban korlátozták az egyének, csoportok életvitelének normális mederbe való visszatérését, a regenerálódás igényelte hosszabb időszakok állandósulását. Az együttthatások lehetséges tipológiája a vázoltak alapján tehát tér és idő kiterjedés/intenzitás és hatás/következmény mentén vonható meg. Eszerint beszélhetünk országos és lokális erős, közepes, gyenge együttthatásokról.

Az ismertetett adatbázis alapján, nagyjából felvázolható a természeti, időjárási antropogén események és következményeik közötti, fentebb kiemelt reláció. Mindez a források tartalmának függvénye: a levéltári iratok közlései szikarak, tényközlők. Ezzel szemben a narratív dokumentumok (emlékiratok, históriák, önéletírások) értékét az adja, hogy az elbeszélő láthatóvá teszi az eseményekről alkotott tapasztalatait, élményeit, az esemény megértésére törekszik, magyarázatokat kapcsol hozzá. Általában kettős célt követnek, egyrészt aktualizálnak és párhuzamot vonnak a korábbi, az emlékezetben tovább élő hasonló és/vagy azonos tapasztalatok között. Másrészt, főleg ha antropogén események is keresztezik az időjárási, epidemikus anomáliákat,

az „égi jelek” alapján figyelmeztetnek a jövőt illetően, lehetséges előrejelzéseket fogalmaznak meg, arról, hogy mi várható még. Nagyon jól látják a tapasztalati összefüggéseket például a járványok, háborúk, az időjárás s a terméshozamok, árak, kereskedelem stb. A levéltári és narratív forrásbázisban az irat/elbeszélés megfogalmazójának státuszazonosítása nem jelent problémát, hiszen aláírásával (pecsétjével) hitelesíti szerzőségét, a rendi társadalom hierarchiájában való pozícióját, felekezeti hovatartozását. A korszak védekezési eszköztárának színvonaláról, a megszokott és új cselekvési formákról, nem utolsósorban a csoportssolidaritás bevett vagy kikényszerített mintáiról, a különböző deviáns megnyilvánulásokról azonban a formálódó bürokrácia egyre sűrűbb levélváltásai, utasításai stb. adnak képet.

A korszakra az általános érvényesség gyanánt ráhúzott korlátozott érintkezés és kommunikáció bevett sztereotípiákat fölülírják forrásaink reprezentációi. A 16–18. századi erdélyi rendi társadalomban a „*contagio*” (fertőzés) okozója, mint a kortárs Cserei Mihály megjegyzi, a „*kommunikáció*”, vagyis az emberek s a javak forgalmának csomópontjai, a vásárok, városok. Az ember okozta szándékolt vagy nem szándékolt következményekkel járó károkat az emlék- és történelmi irataink esetenként, kapcsolatba hozták – illetve kapcsolatot véltek felfedezni – az időjárás okozta felfordulással: az időjárási szélsőségekben, járványokban, a háborúkban mintegy előjelként látták a bekövetkezett vagy eljövendő társadalmi válságoknak. Nem véletlen, hogy alkalmanként a negatív kimenetelű események torlódása, halmozódása világvége képzettségével párosult. Többnyire azokat az eseményeket jegyzi fel, amelyeknek közvetlen megfigyelői voltak, de sok olyan eseményről is tudósítanak, amelyről közvetve, hallomásból értesültek. Az utóbbi csoportba tartozó információik, közvetlen környezetükön túlmutató, azt alig – vagy egyáltalán nem – érintő országos, s esetenként kontinentális híreket tartalmaznak, amelyekről – érthetően – jóval az esemény megtörténte után értesültek – külföldet megjárt peregrinusok, katonák, követségijárások, postaszolgálat stb. útján-módján. Volt tehát információáramlás, láthatóan nagy érdeklődést mutattak mindenféle külföldi hír iránt, függetlenül attól, hogy az a közvetlen szomszédságból, vagy attól távolabbi országokból származott.

Másfelől, tágabb európai kitekintésben, a földrész domborzati, vízrajzi viszonyai nem egységesek, rendkívül fragmentáltak, lakói jól körülhatárolható tájegységekben éltek/élnek. Még egyazon történelmi tájegységben belül is nagy változatosságot mutatnak az időjárási viszonyok, azonban a népesség gazdasági és szociális életgyakorlata kulturális alapjainak különbségei nem a klimatikus tényezőkkel kapcsolatosak, hanem a társadalmi szerkezetének intézményekben rögzített jogállásával. A társadalmi- közösségi terek szerveződési formái, az ökológiai közösség eszközkészlete, a háztartások élelembázisának minősége, az interiorizált kulturális minták, az életmód, a szokások, a közösségi szertartások, a háztartások, a családszerkezet, a falusi, városi házak szilárdsága, beosztása, térbeli elrendeződése, a település rendtartása stb. extrém helyzetekben nagymértékben befolyásolták a védekezés hatékonyságát. Ennek ellenére a több évszázados önigazgatással rendelkező falvak, városok

közösségi, társadalmi terei – különösen súlyos válsághelyzetekben – szétzilálódnak. Ez nem sajátos, múltbeli, hanem általános jellemzője az extrém helyzetek következményeinek, és napjainkra is érvényes.

A megfejtésre váró probléma a regenerálódás módozataiban van. Ugyanis „Isten szapora csapásait” követő időszakokban Európa-szerte például a pestisjárványt követően (1351) a népesség regenerálódása igencsak lassú. Problémát jelent továbbá, hogy a tudásátadás médiumairól, a család, a közösségi terek (vásárok, templomok, hadsereg), hatósági hirdetések, az egyéb különböző *face to face* helyzetekről ismereteink hézagosak. A köznép hétköznapijainak panasz-narratíváit hatósági feljegyzések, beszámolók rögzítették, viszont ezek sem tartalmazznak a traumákat feloldó büntudattól eltérő „megoldásokat”. Az egyháznak a reformáció előtt és az egyháznak a reformáció után, sőt a teret nyerő racionális teológiának sincs válasza az extrém helyzetek okozta traumák „kezelésére.” A testek ápolásterébe a 14. századtól fokozatosan a világi bürokrácia nyomul be. Tényerése láthatóan korrelációba állítható az időjárás, a járványok, a közbiztonság politizálásával. Megszaporodnak a felülről jövő védekezési technikákat aprólékosan leíró, általánosító sémát követő, sablonszerű rendeletek. Jellemző például, hogy a járványok archetípusának tartott pestishez – mely a 18. század közepére Nyugat-Európában szinte eltűnik – ahhoz hasonló védekezései utasításokat ad a bécsi bürokrácia a kis és nagy kolerajárvány (1831, 1872) idején is. Mentségére szolgálhat a bürokráciának, hogy a kor medicinája és a népi gyógyászata között alig van különbség. Ismeretesek az elitnek ajánlott különböző amulétumok, melyek gyógyfüvek, zöldségek, pálinka, bor sőt fémek keverékeiből előállított italokkal traktálták pácienseiket. Nem véletlen, hogy a korszak embere számára az extremitások okozta krízishelyzetek apokaliptikus, világvége látomásokat gerjesztettek. Amit méginkább erősített a tapasztalat, ugyanis átlagban tízéves ciklusokban ismétlődtek a természeti, biológiai csapások, nem is beszélve a közbiztonság labilitásáról, amit csak fokoztak a szinte permanens háborús csetepaték. Az együtthatások vizsgálata mentén ugyanakkor láthatóvá tehető az, hogy a hatótényezők együttesen, de külön-külön is, milyen egyéb, más következményekkel jártak, amit a szociológiában általában a társadalmi egyenlőtlenségeknek tulajdonítanak. Így például az extrém helyzetek túlélői vagy teljesen leszegényedtek, vagy a vagyoni örökségnek köszönhetően meggazdagodtak, vagy pedig elvándoroltak, illetve szolgaságra adták magukat. Mindezek kontinens szerte, ha különböző mértékben is, a társadalmi szerkezet átrendeződését eredményezték. Ez pedig azt is jelenti, hogy a társadalmi szerkezet átrendeződésében, de a dezintegrációs és integrációs folyamatok vizsgálatában számolnunk kell az ún. társadalmon kívüli hatótényezőkkel. Másfelől napjaink szenvedés-narratívái is jobban megérthetőek, ha megismerjük az előző korok hasonló fejleményeit.

Utaltunk arra, hogy az adatbázis – levéltári források, narratív történetek – szerzői bizonyos szándékok mentén vetették papírra szövegeiket, ami mögött állhatott egyéni, szubjektív motiváció, vagy hatósági intenció végrehajtása. Közös jellemzőjük, hogy utólagosan és emlékezetből jegyezték le őket, ami megbízhatóságuk kérdését is érinti.

A klímátörténeti kutatásokban Clim-Hist által összeállított adatbank forrásfeldolgozó eljárását használják.¹⁸ Javaslatuk a műszeres mérés előtt és utáni adatok tér- és időbeli tematikus rendezését, illetve szelekcióját írja elő. A megbízhatóságot, láthatóan, az adatok szelekciója, más forrásokból származó hasonló adatokkal való analógiába állítása biztosítja, amelyekből kiderül, hogy a lejegyzett időjárás-megfigyelések legalább havi pontossággal meghatározhatók.¹⁹

A mi esetünkben, ahol nem csupán a klíma, hanem több tényező együtthatásának demográfia-társadalmi következményeire is figyelniünk kell, ez az eljárás sem megnyugtató. Hasonlóan azokhoz az adó- és népesség-összeírásokhoz, amelyeket a 16–18. században kontinensszerte tucatnyi alkalommal megejtettek, az időjárási feljegyzések is másodlagos, értelmezett források. Szelekciójuk, összehasonlító elemzésük sem küszöböli ki a bizonytalansági tényezőket.²⁰ Másfelől beláthatjuk, hogy a különböző számszerűsítési, súlyozási, indexálási technikák által alátámasztott megbízhatóságérvek sem oldják fel a kérdőjeleket. Hiszen olyan elsődleges és/vagy másodlagos megfigyelők adatait használjuk, szelektáljuk és vetjük össze más azonos, vagy ahhoz hasonló adatokkal, amelyekről ma már nem tudjuk, hogy a rögzítés idején ténylegesen valóságok voltak-e vagy sem. Az intencionalitás nemcsak a letűnt korok statisztikai és narratív adataiban érhető tetten, hanem napjainkban is; gondoljunk csak különböző szándékok mentén előállított és különböző célokat szolgáló adatdömpingre. Mindezzel azokat a nehézségeket próbáltuk jelezni, amelyekkel számolnunk kell, amikor dokumentum jellegű adatbázissal, levéltári iratokkal és történeti narratív szövegekkel stb. van dolgunk. Fokozottan igaz akkor is, ha csupán az elbeszélők eseménybeszámolóinak reprezentációi (jelentésadásai) állnának érdeklődésünk előterében, melyek szubjektív nézőpontja több más kortárs adatforrással történt összevetés után sem iktatja ki a bizonytalanságot.²¹ Mindazonáltal az adott korszak elbeszélőinek szubjektív beállítódásai fontosak a világképek, világlátások, világakarások rekonstrukciós próbálkozásai számára.

Az együtthatásba vont tényezők vizsgálata interdiszciplináris megközelítést igényel, mindez a kontextuális kötöttségek ellenére a nézőpontok pluralitásából is adódik. Az adott terjedelmi keretek között célunk csupán az volt, hogy jelezzük, a

¹⁸ A Clim-Hist-féle módszert illetően (lásd: Pfister, C. 1984, idézi: Rác L. 2001. 37/. 2.3.2.2. ábra).

¹⁹ Rác L. 2001. 36.

²⁰ Például a székelységgel kapcsolatos adatbázisok (lásd: Szádeczky Lajos (szerk.) 1896.V. Kötet, (1296–1603.), 177–321, 1029, 1030, 1031, 1032, 1033). Sepsí-, kézdi-, orbai-, csík-, gyergyó-, kászoni-, udvarhely-, maros-, aranyosszéki nemesek, lófők, szabad székelyek listája, akiket Basta György főgenerális a császár-király hűségére összeíratott és felesketett. A Habsburg által Erdélyben végzett adó- és népesség-összeírásokat közli: Pál-Antal Sándor, 2007. (Marosszék), 2009. (Udvarhelyszék), 2009. (Csík-, Gyergyó- és Kászonszék.), 2011. (Háromszék).

²¹ A kérdéssel kapcsolatosan a hazai szakirodalomból, különböző nézőpontokból: történetelméleti (lásd: Gyáni G. 2000., 128–145.), antropológiai (lásd: Niedermüller P. In: *Etnographia*. 1988/3-4.), szociálpszichológia (Pataki F. 2001.), szociológiai (Pászka I. 2007, 2009, 2010).

kutatás során felmerülő kérdéseket, nehézségeket, és megközelítőleg kijelöljük témánk lehetséges fogalmi-elméleti kereteit. A régebbi korszakokban, akárcsak napjainkban, a közösségek, társadalmak életvilága többdimenziós hatásösszefüggésekbe ágyazott, noha a szociológia a társadalmon belül keresi a társadalmat alkotó egyének és csoportjaik szerveződési, működési formáinak megértését. Mégis látni kell, hogy vannak olyan természetkörnyezeti tényezők, amelyek külön-külön – vagy együttesen – korlátozhatják, megnehezíthetik az adott társadalom potenciális erőforrásainak kibontakozását. A feldolgozás vázolt szempontjai ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy az elméleti és eljárásbeli előfeltevések irányadók ugyan, de mint az alábbiakban is látni fogjuk, nagyban módosulhatnak, aminek oka főleg az adatbázis tartalma. Például a középkori optimum időszakában az együtthatás- tényezők közé nem vonhatók be az olyan típusú járványok, mint a pestis; egyrészt, mert a források nem egyértelműek a betegség azonosításában, másrészt a pestisjárvány a kis jégkorszak azonosíthatóan jellemző epidémiája volt.

A szociológiában mindig gondot jelent a kronológia; általában elvonatkoztatnak tőle, így az a benyomás, hogy az „itt és most”, vagy az „ott és akkor” egyetemesen általánosítható jelenség. Márpedig a cselekvés konkrét időben és térben történik. Noha sok térben szétszórt hasonló cselekvés azonos mintázat alá vonható, azonban az időbeliség nem iktatható ki. Bizonyos cselekvések egyidejűsége és hasonlósága még nem jelenti azt, hogy a következmények is azonosak. Többek között ezzel is indokolható, hogy a feldolgozás a tematikus-tartalmi hangsúlyok mellett kettős tagolásában próbálkozik párhuzamba állítani az klimatológusok és a társadalomtörténészek kronológiai szempontjait, hogy láthatóvá tehesse a köztük lévő – vélt vagy valós – kapcsolódásokat, az események, történések előtte/utána konfigurációját. A klímakronológia például nagyjából a 1–19. századokat átfogó kétezer évet négy éghajlati periódusra osztja, ennek tartalmát a melegedés-lehűlés-melegedés – és így tovább – ciklusai képezik. A séma szinte megköveteli az előtte/utána nézőpont alkalmazását, ugyanis szociológiailag nem érdektelen kérdés, hogy a klímaváltozás milyen következményekkel járt a korábbi társadalmak társas világára. S egyáltalában: a klímátényező mennyiben játszik közre a társadalmi változásokban, fékezi vagy ösztönzi azokat. Vagy pedig a változások inkább a társadalom intézményi, szerkezeti összetevőivel hozhatók vonatkozásba, s a klíma befolyása csupán részleges. Ezek és további kérdések állnak az alábbi vizsgálódásaink előterében, ugyanis a jelenlegi melegedésnek van egy korábbi előzménye (9–13. század), amelynek az időszaka nagyjából egybe esett földrészünk közösségeinek dinamikus, látványos felívelésével. Következésképpen a melegedés/fellendülés vajon egymást feltételező szabályszerűségek, vagy pedig a klímátényező mellett a társadalmak társas világainak más összetevőivel is számolnunk kell?

I.2. ÉGHAJLAT: MELEGEDÉS / LEHŰLÉS

A környezettörténet (*environmental history*) új tudománya és/vagy diszciplínája – szemben a korábbi „környezeti fixizmussal” – a természetet az ember társas világának „cselekvő részeseként” értelmezi, és ebben kitüntetett szerepet tulajdonít a természeti környezet történelmi léptékű klímaváltozásainak.²² Az ökoszisztéma meghatározásában a bizonytalanság az összetevőkből adódik, vagyis abból, hogy az ember része-e vagy sem az ökoszisztémának? A dilemma kulcsa az „élő organizmus” fogalmának értelmezése. E. P. Odum definíciója szerint, az ökológia kutatási területe az ökoszisztéma, amely „*adott térben minden élő organizmust magában foglal, amelyek interaktív kapcsolatban állnak fizikai környezetükkel, a rendszer élő és élettelen elemei között pedig anyag- és energiaáramlás megy végbe.*”²³ A korábbi ökológia felfogással szemben, amely az embert csak „megszorításokkal” tekintette az ökoszisztéma részének, mivel más „minőséget” képvisel, a humánökológusok az embert mint „élő organizmust” nemcsak a történelem alkotójának, a „Föld domináns fajának” tekintik, hanem az ökoszisztéma szerves részének is. A környezettörténete lőterében is tehát az „élő organizmust”, az embert és természeti környezetét befolyásoló éghajlattörténeti vizsgálatok állnak, mivel az éghajlat kilengései, változékonysága hatással van a fauna, a flóra, a domborzati viszonyok, a vízhálózat, a talaj s az emberi alkalmazkodás módzataira.²⁴ Ilyen értelemben a környezeti szemléletet alkalmazó történeti kutatások párhuzamba állíthatók a társadalomtudományok szempontjaival, mivel a kettőjük között bizonyos átfedések és közös érdeklődés mutatható ki. A történeti ökológia és „tipikus területe”, a klímátörténet időkeretei többé-kevésbé megegyeznek a társadalomtudományok kutatási időkereteivel, ugyanis mindkettő szűkebb időkeretekkel számol. A társadalmiasult emberi világ környezeti hatótényezőinek

²² Rácz Lajos hívta fel a figyelmemet arra, hogy az ember és a természeti környezet kapcsolatával foglalkozó tudományterület elnevezésére számos név született, jelenleg a környezettörténet (*environmental history*) elfogadott. A történeti ökológia (*historical ecology*) és a természettörténet (*history of nature*) minden jel szerint elbukott. R. Várkonyi Ágnes a történeti ökológia terminust használta, illetve vezette be, de a nemzetközi szakirodalomban ez a kifejezés már marginalizálódott. A humánökológia nemzetközileg is használatban van, de alapvetően más területet jelöl, mint a környezettörténet, inkább a modern világ a kutatási területe, s jobbára szociológusok, néprajzosok és antropológusok művelik. (Rácz Lajos szóbeli közlése.)

²³ Idézi: Rácz L. 2006. 31.

²⁴ Rácz L. 2006. 32.

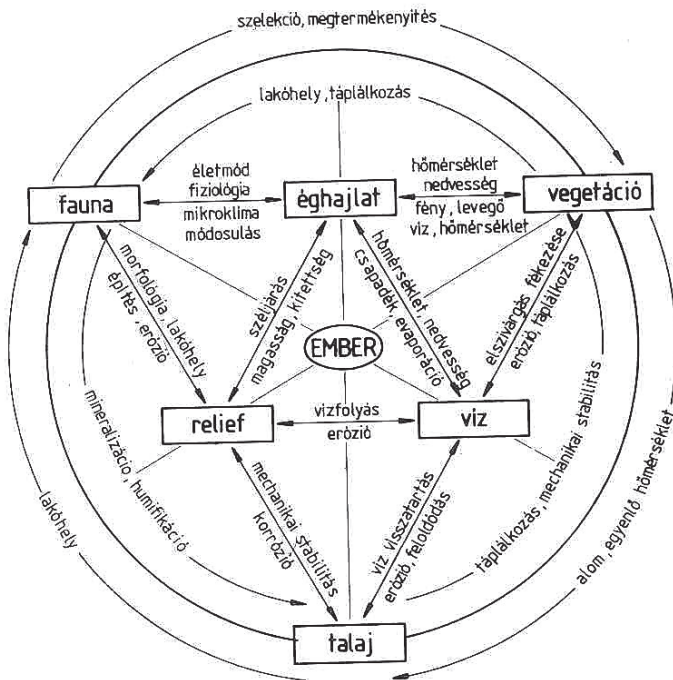
változásait az utóbbi két évezreden belül évszázados léptékekben vizsgálják. Más szóval a klímaoptimum-pesszimum, a melegedés/lehülés ciklusai az emberi történelem időhatárainak szűkebb keretei között – a természetbe való emberi beavatkozás kezdetétől napjainkig – képezhetik a természet-társadalom viszonyának kutatásterületét. Az éghajlat jelenvalóságát az évszakok időjárásának ingadozásai teszik az emberek hétköznapi tapasztalatává. Következésképpen, analitikus megfontlásokból különbséget kell tennünk fogalmilag az éghajlat és az időjárás között. Hubert H. Lamb definíciója szerint, a *klíma/éghajlat szűkebb vagy tágabb kirejedésű térben és időben megtapasztalható átlagos időjárási viszonyok egységnyi területe*.²⁵ Az egységnyi klímaváltozékonyság azonosításához a jelenlegi nemzetközileg is elfogadott időkeret 30 év időjárásának a megfigyelése, amely alapján megítélik a változás tendenciáját. Az éghajlat/klíma térbeli időkerete tehát tágabb, mint az emberek mindennapi tapasztalatában jelen lévő időjárás. Ugyanakkor az évszakok időjárásának átlaga, beleértve a szélsőséges kilengéseket is, a klíma/éghajlat optimumának vagy pesszimumának korszakos uralkodó tendenciájára utal. A társas világ-éghajlat relációban az időkeretek láthatóan nem azonosak a geológiai, földtörténeti vizsgálódások léptékeivel.²⁶ Az európai kontinens, és ezen belül például a Kárpát-medence történelmi-társadalmi korszakainak, mint például az antik, a feudális szerveződési formák éghajlati-környezeti változásainak vizsgálatában a geológiai kronológia (évmillió, évezredes) léptékei aligha jöhetnek szóba. Helyette az ember társas világának léptékei, az évszázados – vagy annál kisebb időtartamú megfigyelések – képezik a kutatás tárgyát. Ennek mindazon túl, hogy az ember szerves része a természetnek, vagyis a természet nem a társadalmon „kívüli” világ, többek között az is az oka, hogy az ember beavatkozása a természetbe megváltoztatta és létmódjához igazította a környezetét, s ezzel az időhorizont léptékeit is. S így azt a vélt vagy valós belátások illúzióját keltette, hogy a haladás

²⁵ Lamb, H. Hubert, 1977, 1982, 1988. (Idézi: Rác L. 2006. 32.)

²⁶ Az éghajlat és a Föld légkörének változásai, nagyságának és irányának megítélése attól függ, hogy milyen léptékben vizsgálják a Föld klímáját. Ha a Föld történetének egészéhez viszonyítják a jelenkori állapotokat, akkor egy hideg korszakban élünk, a pólusokat jégtakaró borítja. Geológiai léptékben nézve ezek a területek nagyjából jégmentesek voltak. Ha az ember megjelenésétől számítják, akkor egy meleg korszakban élünk, ugyanis a 2–2,5 millió éves őstörténettel, illetve történelemmel számolva, csupán az utóbbi 15–12 000 éve ért véget az utolsó, a Würm-jégkorszak, és ekkoralakult át a Föld fizikai arculata. A jégtakaró elolvadása miatt kb. 100 méterrel megemelkedett a tengerszint, amely korábban használt szárazföldi utakat vágott el, mint pl. Ázsia és Észak-Amerika között a Bering-szoros, vagy a kialakuló Északi-tenger helyén a szigetetté váló Izlandra és Britanniába vezető vándorlási útvonalakat. Az utolsó kontinentális jégtakaró 6–7000 éve olvadt el. A jégkorszakokat lezáró melegedés csúcspontja 5–6000 éve, „közéholocén optimuma” idején volt. Ekkor érték el a kontinensek hegyvidéki gleccserei a posztglaciális minimumukat. A közép holocén optimumot követő évszázadok, illetve évezredek lehüléseit a klimatörténeti szakirodalom F. Matthes nyomán „neoglaciálisoknak”, az enyhébb periódusokat pedig Hubert H. Lamb javaslatára „optimumoknak” nevezik (lásd: Rác L. 2006. 33).

fokmérője a természet leigázásában elért eredmények mennyisége. Nem véletlen, hogy a klímakutatások egyre táguló problémakörének „legizgalmasabb” kérdése, hogy mennyire biztos az emberi tevékenység szerepe a napjaink klímaváltozásának előidézésben. Ezzel párhuzamosan, nem érdektelen az a kérdés sem, hogy vajon az ember által korábbi történelme során megtapasztalt melegedés–lehülés ciklusaiban az antropogén tényező mennyiben játszott közre. Tény, hogy a bioszféra részeként az ember is befolyásolja az éghajlatot, és fordítva, az éghajlat és annak napi megjelenési formájának változékonysága, az évszakok időjárása kiváltotta hidrometeorológiai események hatással vannak, illetve térben-időben változó mértékben alkalmazkodásra, védekezésre szorítják az emberi tevékenységeket. Az ember és természet kölcsönhatása az idők során azonban nem kiegyensúlyozott, amiben számos tényező közrejátszásával kell számolnunk. Az ember oldaláról nézve ebben közrejátszik a népességszám növekedés-csökkenés, a közösségi/társadalmi szerveződés, az intézmények, az adott korszak technikai-technológiai szintje, az alkalmazkodás-védekezés stratégiái, a természetbe való beavatkozás mélysége stb.

A humán ökoszisztéma modellje

(Forrás: Demangeot, J., 1987, Rác L., 2006)

Az ember szociokulturális igényeihez igazított természeti környezetben, azonban mindig ott van a rakoncátlan éghajlat/időjárás, amelyet az ember környezetátalakító tevékenysége ugyan befolyásolhat, de nem tudja ciklikus mozgását megváltoztatni, illetve szabályozni. Az éghajlat ennél fogva alkalmazkodásra kényszeríti a társas világot bebútorozó embert, ösztönözheti/fékezheti munkájában. A kölcsönhatások összetettségét jól mutatja a humán ökoszisztéma Jean Demangeot által szerkesztett hattényezőös modellje. Ebben a fauna, az éghajlat, a vegetáció, a domborzat, a víz, a talaj társas világra gyakorolt együtthatásának centrumában, az ember létformái, a lakóhely, a táplálkozás, a megtermékenyítés, az életmód stb. kapnak helyet, amelyek a maguk módján visszahatnak, alakítják az ember fizikai környezetét. Ebben az univerzális, az éghajlati övektől független érvényességgel bíró modellben, a természet és antropogén tényezők viszonyában a közvetlen/közvetett kölcsönhatásokon van a hangsúly. Azonban látnunk kell, hogy a klíma variabilitása, változékonysága természetes folyamat: *kozmosz* (éghajlati övek, trópusi, mérsékelt, sarkvidéki), *természetföldrajzi* s *dinamikus* (levegő mozgása) tényezők befolyásolják.

Az éghajlat övek kialakulásában közrejátszó tényezők a „Nap sugárzási” intenzitása, a „Föld keringésének paramétere (lokálisan a fénysugarak beesési szöge)”, a légkör kémiai összetétele, a bioszféra állapota, a „nagy óceáni áramlatok.”²⁷ Mind ez, és egyéb más tényezők, arra utalnak, hogy a természetes éghajlati kényszerek a korábbi évezredekben, évszázadokban is befolyásolták a globális éghajlatot.²⁸ Ezzel szemben napjainkban a klímaváltozás előterébe az antropogén tényezők hatásai kerültek. Az éghajlatkutatók az antropogén együtthatásokat kiváltó tényezők közé sorolják az aeroszoloikat, a földi növényzet szerkezetének megváltozását, a hőtermelés lokális hatásait. Az aeroszolok (por, korom, szulfátok, homok, tengeri sók) „visszaverik, szórják, illetve a magasabb légrétegekben elnyelik” a napsugárzás egy részét, ami a felszínre érkező napsugárzás csökkenését okozza, hűtő- vagy melegítőhatást válthat ki. A sugárzásszórás és elnyelés, „nagy valószínűséggel összességében hűtő hatású” lehet. A földi növényzet szerkezetének megváltozása, főleg a szubtrópusi térségben, a sivatag–szavanna kialakulásának ciklikus váltakozásának okozója a helytelen mezőgazdasági gyakorlat, az állatállomány szaporodása,

²⁷ *Éghajlatváltozás okai*. In: www. OMSZ. 2015. 04. 23.

²⁸ A napsugárzás ingadozása évtizedes időskálán 0,1%-os nagyságrendű. A napsugárzás intenzitásáról különböző meteorológiai idősorokban készült statisztikák periodicitást mutattak ki. Vizsgálták ezeknek a periódusoknak a hiányát. Kevésbé tisztáztak viszont a Nap-klíma kölcsönhatások fizikai mechanizmusai. A *vulkánkitörések* nyomán szilárd alkotórészek mellett kén-dioxid kerül a levegőbe, ennek nyomán 1–3 év alatt megsokszorozódhat a sztratoszférikus aeroszol-ernyő vastagsága. A vulkánmentes időszaknak néhány tized fokkal magasabb átlaghőmérséklet felel meg. Hosszabb idő átlagában azonban a vulkánosság kevésbé befolyásolja az éghajlat alakulását. A vulkánkitörések utólagos rekonstrukciói mára kimerültek. Az *üvegházhatás*, mint a fentebb szó volt róla, antropogén eredetű, szén-dioxid, metán, dinitrogén-oxid, halogénezett szénhidrogén koncentráció felmelegedést idézhet elő. (Lásd: *Éghajlatváltozás okai*. In: www. OMSZ. 2015. 04. 23.)

az őserdők pusztítása, szintén „hűtő hatást fejt ki.” Az antropogén hőtermelés, a városi „hősziget-hatás” néven ismert jelenség lokális következménye: a városi belterületekben néhány fokkal melegebb van, mint a peremkerületekben, bizonyos időjárási helyzetekben, „önálló, zárt cirkuláció” kialakulását eredményezheti.²⁹ Az antropogén hőtermelés, az üvegházgázok egyéb forrásai (a troposzférikus ózon, a halogénezett szénhidrogének, a földhasználat változásai) hozzájárulnak a nap-sugárzás változásaihoz, ugyanakkor a kutatások mai állása szerint, „*önmagában a szén-dioxid toltta el a sugárzási mérleget 1750-től napjainkig.*” Hipotetikusán tehát nagyjából az európai ipari forradalom kezdetétől feltételezik az antropogén tényezők közrejátszását az „üvegházgázok feldúsulásában.”

Az emberi tevékenységnek tulajdonított melegedés kérdése az utóbbi évtizedekben vált sürgetően időszerűvé, mivel az új technikák-technológiák lehetővé tették, a földi átlaghőmérséklet alakulásának pontosabb mérését, tendenciáinak szimulálását, s ezáltal globális éghajlati modellek konstruálását. A klíma korszakos léptékű rekonstrukciói alapján „feltételezik”, hogy a melegedés oka „egyértelműen” az üvegházgázok antropogén kibocsátásának a következménye. A 20. század második felében a „*hokiütő elmélet*” megalkotói nagy valószínűséggel igazolva látták, hogy az emberi tevékenység okozza a melegedést. Ugyanis a megfigyelt értékek „*már nagyon eltérnek a csak természetes okok és a belső ingadozások hatására szimulált értékektől az Antarktisz kivételével minden kontinensen.*” A Föld átlagában pedig „*külön-külön a kontinensek és az óceánok felett is.*”³⁰ Láthatóan a modellkonstrukciók számításaihoz hozzáadott antropogén hatások képezik a „sikeres” szimulációk alapját. A feltételezések visszafogottságra – ha nem éppen dilemmákra – utalnak: ugyanis a felmelegedés- és/vagy lehülésváltozatok továbbra is jelen vannak a hipotézisekben. Az óvatosság nem véletlen, egyrészt a meg tapasztalt utólag oksági relációba rendezhető, viszont a jövőbe látást illetően a kauzális relációk alakulásáról a tudomány sem képes biztos kijelentésekkel szolgálni. A múlt század 60-as éveiben prognosztizált globális lehülés „baklövés” volt, igaz, akkor még nem álltak rendelkezésre azok az ismeretek és modellszámítások, amelyek révén valószínűsíthető lett volna a globális felmelegedésben az antropogén tényezők közrejátszásának szerepe és mértéke. A megoldandó kérdés továbbra is az, hogy a (fel)melegedésben az emberi tevékenység aránya milyen mértékű. A kérdés azért is jogos, mert csak az utóbbi ezer évben a lehülési és melegedési periódusok váltakozásai mutathatók ki. S a „hokiütő elmélet” kidolgozói is a klímátörténeti ismeretekre alapozták feltevésüket, amikor arra a következtetésre jutottak, hogy 1990-es évek „*átlagosan melegebbek voltak, mint bármelyik évtized*” az elmúlt 600 évben, s amit az emberi tevékenység nyomán keletkezett üvegházhatású gázokkal indokoltak. A jelenből a múltba irányuló vizsgálatuk jórészt a kis jégkorszakot, a

²⁹ Éghajlatváltozás okai. In: www. OMSZ. 2015.04.23.

³⁰ Éghajlatváltozás okai. In: www. OMSZ. 2015.04.23.

lehülés időszakát (1300–1865/1880) fogta át, így nem véletlen, hogy a 20. század végének globális éghajlat-tendenciáját melegedőnek mérték.³¹ Néhányan, szintén a történeti módszert alkalmazva az időtengelyt 400 évvel hosszabbították meg visszafele, ami már magába foglalta a középkori éghajlat optimum meleg időszakát is (9–13. század), és kimutatták, hogy az elmúlt kilenc évszázadban nincs változás a klímában, csak a 20. század végén kezdett emelkedni a hőmérséklet „meredeken felfelé” – grafikai ábrázolásban *hokiütő* formáját öltve.³²

Az antropogén vagy természetes okok aránya, napjaink felmelegedés kutatásaiban is pro- és kontra vélemények eredője, amiatt is, hogy a mostanit megelőzően már voltak klímaváltozások, amelyekben az antropogén tényező szerepe kérdéses, kiváltásában a természeti tényezők voltak meghatározóak. Az európai klímátörténeti kutatások néhány nagyobb globális éghajlatváltozást feltételeznek a Kr. előtti első századot megelőző időktől és 19. század második fele közötti kétezer évben. A korábbi klímaváltozások rövidebb-hosszabb időszakai ciklikus mozgásra utalnak, vagyis a lehülés-melegedés időszakai váltották egymást az elmúlt húsz évszázadban:

- a) *A római kori klímaoptimum – Roman Climatic Optimum* (1–4. század), a melegedés időszakát a Kr. u. első századig tartó *szubatlantikus szakasz* nedves, hűvös klímája előzte meg: a nyarak hűvösek, a telek enyhék és nagyon csapadékosak voltak.³³
- b) *A kora középkori pesszimum*, a lehülés időszaka, (5–8/9. század fordulója), 1-1,5 Celsius-fokot esett a hőmérséklet.³⁴
- c) *A középkori optimum, melegedés* időszaka (9–13. század), a hőmérséklet 1-2 Celsius-fokkal a normális időszak középértéke felett volt, Észak-Európában pedig 4 fokkal is melegebb lehetett.³⁵
- d) *A kis jégkorszak, a lehülés* periódusa (13–14. század fordulója – 19. század második fele).³⁶

Eltekintve a 1870 utáni és napjainkig tartó éghajlati (melegedés) fejleményektől, a felsorolt öt korábbi klímakorszak jellemzője, hogy az egyes periódusok éghajlatában „uralkodó tendencia” a melegedés, illetve a lehülés. Ez pedig nem azt jelenti, hogy melegedés és a lehülés időszakában folyamatosan elviselhetetlen szárazságok, illetve „szibériai” típusú dermesztő hidegek lettek volna.

³¹ Mann, E. Michael – Bradley, S. Raymond – Hughes, K. Malcolm, In: *Nature*, 392 (1998). 779–787.

³² Mann, E. Michael et al. In: *Geophysical Research Letters*, 26 (1999). 759–762.

³³ Shaw, B. D., 1981. In: Wigley, T.M. – Ingram, M.J. – Farmer, G. (Ed.). 1981. 379–403.

³⁴ Lamb, H. Hubert, 1989. 182–190., valamint: Schönwiese, Ch. Dietrich, 1995. 80–90.

³⁵ Lamb, H. Hubert, In: *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 1 (1965). 13–17.

³⁶ Utterström, Gustaf, In: *Scandinavian Economic History Review*, 3 (1955). 3–47.

A klíma kultúrtörténései – H. Lamb, B. Shaw, K. Hsü,³⁷ W. Behringer³⁸ – az éghajlatváltozások említett periódusait vonatkozásba hozták az ipari forradalom előtti birodalmak, közösségek, társadalmak ciklikus dinamikájával. Az általuk felállított korrelációs sémák melegedés/fellendülés és lehülés/hanyatlás bizonyos értelemben azt sejtetik, hogy az éghajlatnak meghatározó szerepe volt az ó- és középkori agrár – kézműves – kereskedő közösségi/társadalmi szerveződések „virágzásában” és bukásában. Az említett szerzők feltételezésében tehát:

- a) A *szubatlantikus szakasz* csapadékos éghajlata megemelte a talajvíz szintjét Észak-Afrikában, Közel-Keleten, s az így kialakult termékeny oázisok képezték az Kr. u. első századtól a Római Birodalom megnövekedett lakossága élelemellátásának alapját.³⁹
- b) Az 1–4. századi melegedés és Róma északi irányú, Alpokon túli terjeszkedése (a gleccserek olvadása) között szintén összefüggést feltételeznek, ugyanis Róma először déli irányban, Észak-Afrikában (Karthágó Kr. e. 146) terjeszkedik, majd csak a melegedést követően kezd az Alpokon túli területek meghódításához, amikor az Alpok hágói az év minden évszakában járhatóvá váltak. Hasonlóan a Kínát egyesítő Han-dinasztia (Kr. e. 202–Kr. u. 220) „virágkorát” is nagyrészt a klímátényezőnek tulajdonítják, mivel időben egybeesett a *római kori optimummal*.⁴⁰ A Római- és a kínai Han-birodalmak hanyatlását, a külső tényezők (barbárok támadásai), belső tényezők, az adózás növekedése, pestisjárványok stb. mellett az 5. században beköszöntő hűvösebb klímával is összefüggésbe hozzák. Ázsia egyes részei, Közel-Kelet, és Észak-Afrika (a korabeli Róma élelembázisa) az elhúzódo szárazságok miatt elsivatagosodnak, a lakosság a tengerparti területekre költözik át. Európában általában hűvösebb lett az éghajlat, az északi térségeiben pedig gyakoribbá váltak a dermesztően hideg telek.⁴¹ A kronológiai eltérések ellenére a klímakutatók is egyetértenek abban, hogy a 3. és 4. század fordulóján a telek hidegebbek lettek, s az éghajlat nedvesebbre fordult.

³⁷ Keneth J. Hsü, 2000. 40–51.

³⁸ Behringer, W., 2010. 85–101.

³⁹ A Föld lakosságának száma Kr. u. az első század kezdetén 300 millióra becsült, a legtöbb ember már ekkor Kínában (80 millió), Indiában (75 millió) élt, 35-35 millió Nyugat-Ázsiában és Európában, Észak-Afrikában körülbelül 15 millió. [Lásd: Oesterdiekhoff, W. Georg, 47 (1999). 125–126.]

⁴⁰ A tengerek szintjének emelkedése a császárkor végére csaknem elérte az egy métert a Földközi-tenger vidékén. Ptolemaios időjárási naplója szerint, pl. Alexandriában az augusztust leszámítva minden hónapban esett az eső. A császárkorban folytatódott a gabonakultúra északi irányú terjeszkedése. Domitianus császár Kr. u. I. század végén megtiltotta a szőlőtermelést az Alpoktól északra, a rendeletet Probus Kr. u. 280 táján visszavonta. A rómaiak elterjesztették a szőlőkultúrát a Brit-szigeteken és a germán területeken. A sikeres szőlőtelepítés eredményeként Kr. u. 300 környékén Britannia önellátóvá vált. (Lásd: Rác 2006:34–35.) A dendrológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy 1–4. században Pannoniában enyhe volt az évszakok időjárása, ez tette lehetővé a Duna vaskapui szakaszán Traianus császár által Kr. u. 101–106 között köhíd építését, ami arra is utal, hogy a Duna viszonylag fagymentes volt a korszakban. (Lásd: Grynæus A. 2000. 315.)

⁴¹ Lamb, H., 1989.187–190. Vö. Ferrero, G.1993. 25–33.

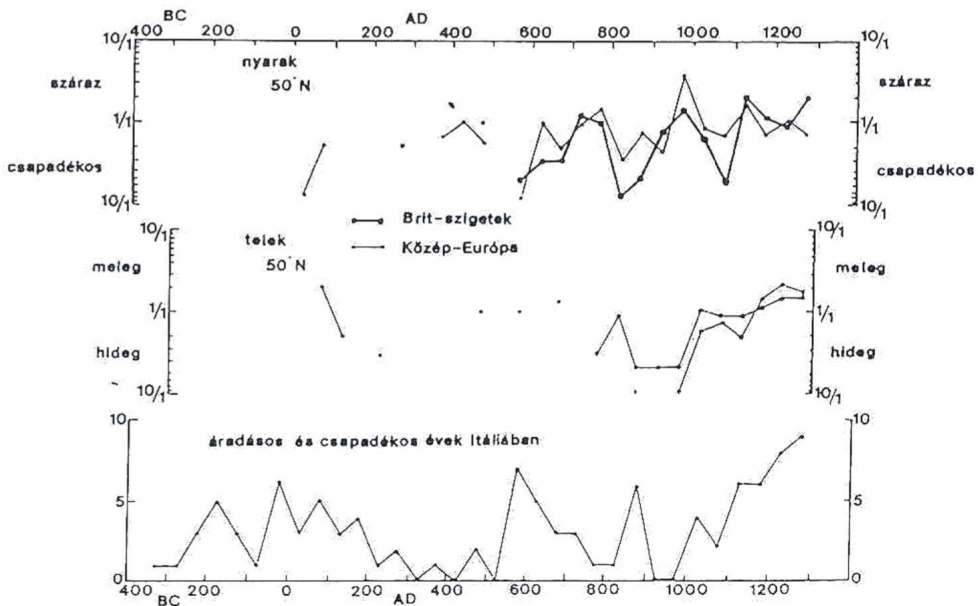
c) Az ún. *kora középkori pesszimum*, a lehülés időszaka; éves átlagban 1-1,5 Celsius fokkal esett a hőmérséklet. A pesszimum időszakában (5–8. ill. 5–9. század) a mediterrán térség északi részein, Északnyugat- és Közép-Európában a hidegebb évszakok időjárása nedvességgel járt együtt (áradások, járhatatlanná váltak az Alpok hágói, a régi római út stb.).⁴² Részben vagy egészében az éghajlat lehülésével hozzák kapcsolatba a népességszám drasztikus visszaesését, a településszerkezet átrendeződését, a kulturális folytonosság megszakadását, az általános hanyatlást. Ugyanakkor észre kell vennünk, hogy az ún. kora középkori pesszimum, a lehülés korszaka nagyjából egybeesik a népvándorlások korával, nemcsak Európában, hanem Ázsiában is. Az eurázsiai népmozgások szokatlan méreteit és kiterjedését a klimatológusok, beállítódásuk miatt is, döntően az éghajlatnak tulajdonítják.⁴³ A H. Lamb szerkesztette hőmérséklet- és csapadékingadozások alakulását ábrázoló grafikon, a lehülés/melegedés ciklusait érzékelteti a 4–13. század kilencszáz évében, amely láthatóan úgy a lehülés, mint a melegedés időszakában a száraz-csapadékos nyarak, hűvös telek időszakainak erős ingadozását jelzi. A Brit-szigeteken például, a melegedés időszaktól is – szemben a kontinenssel – későbbre, (a 8–9. század fordulójára) teszik. Itália esetében az áradásokat kiváltó csapadékos évek hasonló változékonyságot mutatnak, igaz ott a melegedést a 8. századtól számítják. A közép-európai hideg telek, meleg nyarak alakulása 8–11. században, vagyis a lehülés/melegedés átmeneti időszakában, úgy tűnik nem annyira szeszélyes, mint a Brit-szigetek és Itália esetében volt.⁴⁴

⁴² Jager, H., 1989. 20–31. Eurázsiai kitekintésben a középkori pesszimum a 4. század végén kezdődött, és a 8. század derekáig tartott; jellemzője a hűvös és száraz éghajlat. „A szárazság első csúcspontja a 4. század derekán jelentkezett Belső- és Közép-Ázsiában, valamint a kelet-európai sztyeppe vidéken. A későbbiekben elárasztott kikötők maradványai jelzik, hogy a Kaszpi-tenger vízszintje az idő tájt alacsonyabb volt, mint napjainkban, ami arra utal, hogy a Volga vízgyűjtőjében is kevés csapadék hullott. Belső- és Közép-Ázsia területén folyók és tavak száradtak ki, s a terület eltartó képessége radikálisan csökkent. Az általános szárazság előidézte zavarok hatására a mintegy négyszáz éve működő selyemút is lehanyatlott. A szárazság pedig folyamatos és igen súlyos fenyegetést jelentett az eurázsiai sztyeppei népek sérülékeny nomád gazdaságai számára.” (Lásd: Rác L. 2006. 35–36.)

⁴³ Például: a 8. század közepe táján az elhúzódó szárazság „döntő” előidézője a Kárpát-medencei Avar Birodalom bukásának, amit azzal indokolnak, hogy a frankok három nagy hadjáratukban (791, 792, 795.) ellenállás nélkül hatoltak be Pannoniába, és Einhard évkönyvei szerint 791-ben a Győrre behatoló frank sereg lovainak nagy része a szárazság okozta takarmányhiány miatt pusztult el. Dado, verduni püspökhöz (880–923) R. monogramú paptársa a 900 utáni években arról ír költeményében, hogy „Hallottam az öregektől, hogy valaha iszonyú éhínség szakadt egész Pannoniára, Isztriára, Illíriára, valamint a szomszédos népekre” (lásd: Györffy Gy. – Zólyomi B. 1994. 13–37).

⁴⁴ Ugyanakkor látnunk kell, hogy a középkori pesszimum vége és az optimum kezdete az európai kontinensen térben és időben eltérő. Például: a grönlandi oxigénizotópos vizsgálatok szerint – írja Rác Lajos – a felmelegedés Grönlandon már a 7. század elején jelentkezett, majd jelentős ingadozásokkal egészen a 12. század végéig tartott. A középkori éghajlati optimum idején a mezőgazdasági művelés határa Európában messze kiterjedt észak felé. A gabona Izlandon az első normann telepésekkel terjedt el. Észak-Norvégiában, Malangenben, az északi szélesség 69,5 fokánál, túl a sarkkörön a 9. századtól a 12. század derekáig árpat természetettek a helyi gazdálkodók.(lásd: Rác L., 2006. 37.)

A hőmérsékleti és csapadékvizonyok alakulása Európában 400 és 1300 között

(Forrás: Lamb, H. H., 1982. Rácz L. 2006)

A történészek korszakolásával majdnem összhangban a klimatológiai szakirodalom kronológiája az európai középkort három periódusra osztja: a *kora középkori pesszimium* (450–750, 5–9. század), a *késő középkori optimum* (9–13. század) és a *kis jégkorszak kezdete* (1300/1303).⁴⁵ Kronológiailag tehát, ha Nyugat-Európában a középkor végét Kolumbusz Kristóf felfedezései zárják (1492), magyar viszonylatban pedig Mohács (1526), akkor a kis jégkorszak mintegy másfél – kétszáz éven át a kontinens középkori emberének meghatározó tapasztalata volt. Másfelől az európai középkor ezer évének (5–15. század) éghajlata a *lehülés – melegedés – lehülés* ciklusai mentén rögzíthető. A második szakaszban, az optimum idején a melegedés csúcspontja a 12–13. század, amikor nagyjából az évszakok időjárása enyhébb volt, kedvező feltételeket teremtett az európai középkor ún. „virágzó” szakaszában a gazdasági-társadalmi és a szellemi élet fellendülésének, amit állítólag a kis jégkorszak beköszöntése kedvezőtlenül befolyásolt. Ebből a nézőpontból úgy tűnhet, hogy a középkori klímaoptimum, a melegedés meghatározó módon befolyásolta Európa magára találását: a jó időjárási viszonyok a terméshozamok növekedését, s ezzel együtt a járványmentes időszakok a mortalitás csökkenését eredményezték. S az így beköszöntött bőség,

⁴⁵ Le Roy Ladurie, E. 2008. 29.; Alexandre, P. 1987.797.; Francoi, B. – Vincent, Chr. 2007. 51, 56.

a mindennapi életben, többek között az emberek úgymond „istentelen bűja”, vagyis lazább viselkedésében is megnyilvánult.

A középkori klímaoptimum idején (9–13. században), Nyugat- és részben Közép-Európában tipikusan jó nyarak voltak (1205, 1207, 1222, 1236, 1237, 1241), ami átlagosan jó terméssel járt.⁴⁶ A melegedés időszakával hozzák összefüggésbe a viszonylagos túlnépesedést, a megnövekedett állatszaporulatot, nemcsak Európában, hanem Távol-Keleten, Kínában, valamint Dzsingisz kán és utódainak birodalmában is.⁴⁷ Azonban az élelemtermelés, amely az klíma-/ időjárás függvénye, a legnagyobb bizonytalansági tényező a melegedés korszakában is, még a központilag irányított élelemtermelést meghonosító Kínában is. A középkori „megkésített fellendülés” (F. Braudel), „mezőgazdasági forradalom” (G. Duby) megtorpanásában azonban, mint látni fogjuk, nem annyira a klíma-/ időjárási tényező szerepe játszott közre, hanem a 14. században a klímaváltozás mellett döntően – akcidenciaszerű véletlenként – a pestisjárvány. A kettő időleges és/vagy epizodikus együtthatása romboló volt, mintegy igazolva Malthus későbbi elméletét. A korszakkal, mint jeleztük, bővebben foglalkozunk. Viszont ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a klíma alapvető jellemzője a *variabilitás, változékonyság* (E. Ladurie). Sem a középkori kis optimum sem a kis jégkorszak századai alatt *nem volt kiegyensúlyozott az időjárás* (H. Lamb), tehát mindkét periódusban, inkább az éghajlat – melegedés/lehülés – *uralkodó tendenciájáról* (W. Behringer) beszélhetünk.

- d) A *kis jégkorszak* kezdetét illetően a klímakutatók között megoszlanak a vélemények: a svájci Pfister, a francia Le Roy Ladurie, Alexander 1300/1303-ra, H. Lamb nyomán S. R. Bradley, P. D. Jones 1560-as évekre teszik, a végét pedig 1859/1865-re, illetve 1880-as évekre.⁴⁸ Th. Hoof tófenéki üledék, levélminta-maradványok, gabonafélék, fák pollenvizsgálataival érvelt az 1346–1347. évek, mint a kis jégkorszak kezdete mellett, és kiváltó okaként a Fekete halált jelölte meg, mivel a katasztrofális népességsökkenés nyomán, a szén-dioxidot elnyelő erdősődés hódított teret, ami lehülést eredményezett. Láthatóan a szakirodalomban a lehülés indikátora a probléma. Pfister többek között, a hideg-meleg áramlatok hatására az Alpok gleccsereinek táguló–visszahúzódó mozgását tekinti az egyik fontos mutatónak. Hasonlóan P. Alexander és Le Roy Ladurie is. A növénybiológiai adatokra épített számítógépes szimulációs modellezések hipotézisei (Th. Hoof) bármennyire ötletesek, előfeltevésük is megkérdőjelezhető, szemben a történeti narratívákkal, amelyben a kortárs elbeszélők többé-kevésbé pontosan rögzítették az Alpok gleccsereinek mozgását, ugyanis az

⁴⁶ Le Roy Ladurie, E., 2008., 13.

⁴⁷ Gottfried, S. Robert, 1983., McNeill, H. William, 1998.

⁴⁸ Bradley, R. S. – Jones, D. Philip, 1992/1-4. 108–213., valamint Vadas A. – Rác L., 2013/12. 199–227.; Rác L., 53/ 2013. Vadas A. – Rác L. 51/2010 (1-4). 39–62.

rendkívüli eseménynek számított, azon egyszerű ténynél fogva, hogy veszélyt jelentett az Alpok völgyeinek települései számára. A múlt történéseinek virtuális rekonstrukciói láthatólag a jelen antropogén károkozásait vetítik vissza a múltba, amivel nemzedékek láncolatának tényleges valóságtapasztalatát teszik viszonylagossá. Észrevételeink nem azt jelentik, hogy kizárnánk a természettudományos hipotéziseket, magyarázatokat, csupán arra utalnak, hogy a műszeres mérés előtti időszakokra vonatkozóan megbízhatóbbnak tekintjük témánk adatolásában a múltbeli és kortárs narratív történeti formák megrostált ismereteit. Mindazonáltal a klimatológusok többsége tényként fogadja el, hogy a 14–19 század között, mintegy 500 éven át a Föld időjárásának alakulását a kis jégkorszak befolyásolta. Napjaink globális melegedése előtti (1960–1990) átlaghőmérsékletétől 1-2 fokkal maradtak el a kis jégkorszak átlagai, aminek például hidrometeorológiai jelensége volt Európa-szerte telenként a nagy folyamokat (Temze, Rajna, Duna) borító vastag jégtakaró. Az ipari forradalom előtti időszakban a Temze jegén rendszerezsek voltak a vásártartások (*Frost Fair*), s a Duna jegén nemcsak királyt választottak, hanem még a 19. században is Buda és Pest között „jéghidat” alakítottak ki, vagyis szalmával beszórták a folyó jegének egy sávját, amit éjjelente locsoltak, így biztonságos nyomvonalat létesítettek az átkelésre és hídvámot szedtek használatáért.⁴⁹

A kis jégkorszak idején, Eurázsia térségében voltak időszakok, amikor gyakoribbá váltak a hűvös, csapadékos, hosszabb kemény telek, ennek egyik szélsőséges megnyilvánulása 1645–1715 közötti periódus, amikor további néhány fokkal csökkent az átlaghőmérséklet: a telek „szibériaira” fordultak, sőt száz év után, az 1816-ik esztendő az emlékezetben úgy maradt meg, mint az „Év, amikor nem volt nyár.” Európában, régióinak földrajzi-domborzati változatossága miatt, a mikroklímák ingadozása egyazon régión belül is nagy eltéréseket mutatott. Más szóval: egységes, az egész kontinensünkre érvényes, azonos évszakonkénti időjárási-hőmérsékleti séma nem vonható meg a kis jégkorszakban sem. A változatosságot jól jelzi, hogy Normandiában, a Cseh-medencében, Németalföldön 1326-ban, Nyugat-Európában 1415–1435, 1500–1560 közötti évtizedekben igen meleg nyarak voltak. Másfelől pedig a Fekete halált megelőzően Németalföldön (1315–1317) például szokatlanul hűvös és csapadékos évszakokat jegyeztek fel, a vetések tönkrementek, aminek következménye volt az élelemválság, sőt éhínség, az elhalálozások számának növekedése.⁵⁰ A Kárpát-medencében a kis jégkorszak kezdetét a 13. század közepe és 14. század eleje közötti időszakra teszik: ettől kezdve a 19. század végéig az időjárás többnyire hűvös, csapadékos. A lehülés súlypontja a térségben a 17. század, pontosabban

⁴⁹ Hawksley, E. 2002.

⁵⁰ Le Roy Ladurie, 2008. 9-16.

a 16. század vége és a 18. század eleje között volt a leghidegebb, legcsapadékosabb az időjárás az elmúlt 200 évben a Kárpát-medencében.⁵¹

A kis jégkorszakban, szemben a középkori optimummal, a hőmérséklet alakulásában geológiai tényezők is közrejátszottak. E. Le Roy Ladurie a hőmérséklet visszaesését illetően két csúcsidőszakot emel ki: az első nagy (*hyper*) időszaka 1570–1630, ezt követően a kis jégkorszakra általánosan jellemző klíma áll vissza, a második 1815–1859/60 közötti periódus, legfőbb jellemzői, szinte mindenütt a nagy téli havazások, hidegek.⁵² Tény, hogy a 18. század végén és a 19. század elején az újabb lehülés a naptevékenység módosulásával, a napfoltok csökkenésével, a vulkáni tevékenység globális hatásával mutat kapcsolatot. Az európai (izlandi Lak-Igar, 1783) és csendes-óceáni (japán Asama 1783), az indonéziai (Tambora – 1815) vulkánkitörések nyomán szén-dioxid és kéngázok (hamu és gázok) kerültek a sztratoszférába, s ezzel a Földre jutó nap-sugárzás mennyisége csökkent.⁵³ Az izlandi vulkánkitörés nyomán a haszonállatok – a szarvasmarhák fele, a lovak 80%-a, a lakosság 20 %-a (50 ezerből 20 ezer) pusztult el a szigeten. A lakosság elhalálzásának okai közt említik, az éhínséget (a legelők tönkremenetele miatt az állatállomány pusztulását), az erősen fluor- és szulfátpárás levegő belélegzését. A kénes levegő éreztette hatását Nyugat- és Észak-Európában is: Angliában a vulkánkitörés nyomán tömeges intoxikáció volt a kénes levegő miatt, és 1784 májusától nőtt az elhalálzások száma. Hasonló jelenségek voltak tapasztalhatók Norvégiában is. Franciaországban és Hollandiában a vulkánkitörést követően (1763. június 8.) nagy hőséget tapasztaltak, ugyanakkor 1783/84 tele nagyon hideg volt, majd hatalmas áradások voltak 1784. február–március hónapokban.⁵⁴ Általában elfogadott a szakirodalomban, hogy kis jégkorszak, akár csak a középkori optimum, vagy pedig a római kori optimum s a kora középkori pesszimum globális jelenségek voltak. Azonban a műszeres mérés előtt és után az éghajlat és időjárás adatok a Távol-Kelet, Belső-Ázsia és a Közel-Kelet tekintetében eléggé hézagosak. Európában is a műszeres mérés előtt időszakban (1659) a feljegyzések, naplók, krónikák beszámolóit, népesség összeírások, adótabellák stb. képezik az adatforrásokat. Az európai középkori optimum és a kis jégkorszak intenzitásszakaszainak kronológiája, vagyis hideg-hűvös és meleg-száraz időszakok variabilitása, változékonysága a óceáni áramlatok, a gleccserek dinamikája, a geológiai jelenségek (vulkáni kitörések), pollenvizsgálatok, a termés milyensége (főleg a szőlőszüret ideje), hidrometeorológiai események (áradások, fagyok), pestis

⁵¹ Vadas A. – Rácz L. 2010. (1–4). 57–58.

⁵² Le Roy Ladurie, E. 2007. 24–25.

⁵³ A bioszférát, így a Föld éghajlatát befolyásoló, illetve alakító természetes tényezőket: naptevékenységet és *vulkánkitöréseket* illetően (Lásd: 28. lábjegyzet).

⁵⁴ Le Roy Ladurie, E. 2007. 23–25, 89–91.

és éhínség, adózási stb. feljegyzések alapján utólagosan végzett kauzális összefüggések konstrukciói. Esetenként, mint látni fogjuk, körülhatárolható hely- és időszelvényekben van összefüggés a felsorolt tényezők között, más esetekben viszont mintha erőltetett lenne a rájuk való hivatkozás. Azon egyszerű oknál fogva, hogy a szerzők az oksági reláció összefüggéseit keresve, más tényezőket – az adatok hiányában – nem tudnak bevonni.

Témánk szempontjából nem érdektelen a fentebbi vázlatos hivatkozásokból adódó lehetséges együttthatás/egyidejűség reprezentációk egyéb kapcsolódási pontjainak a keresése. Ilyen lehet a fellendülés/melegedés és a hanyatlás/ lehülés séma, amely bizonyos értelemben előfeltevésként is szóba jöhet. Viszont szociológiailag ezeknek a feltételezett együttthatásoknak gyenge pontja a klímátényező felerősítése az antropogén tényezők rovására. S itt nem abban az értelemben vannak kérdőjeleink, hogy az embert mint kártevőt járulékos szerepben ábrázolják, hanem abban az értelemben, hogy az ember szerves része a természetnek. Kettőjük kölcsönhatása cselekvő tényezők kölcsönhatása, azonban viszonyuk egyenlőtlensége miatt az ember térben-időben kötött, zárt tudáskészlete behatárolja alkalmazkodásának módozatait. Kiterjedtebb és konkrétabb keretek között, a továbbiakban, az egyes szakterületek eredményeinek bevonásával, a középkori optimum, a melegedés időszakának (9–13. század) időjárás-eseményeit ellenpontozzuk a fellendülés néhány dokumentálható mutatójával. Következésképpen a dolgozatban a klimatológiai szakirodalomban használt kronológiát tekintjük az irányadónak. Eljárásunk tehát az alkalmazkodás/tudás tényezőit az éghajlat, meteorológiai, hidrometeorológiai eseményeivel állítja párhuzamba. S ezzel mintegy nyomatékositani is akarjuk a klíma – antropogén reláció egyenlőtlen viszonyában az egyéb tényezők lehetséges közrejátszásának szerepét, kiemelten az intézmények funkcióját, súlyát.

I. 3. KÖZÉPKORI KLÍMAOPTIMUM: MELEGEDÉS / FELLENDÜLÉS

Láttuk, hogy a klimatológusok által középkori (kis) optimumnak nevezett melegedés korszakának (9–13/14 század fordulója)⁵⁵ kezdete és vége tekintetében megoszlanak a vélemények, másfelől pedig a melegedés periódusának térben és időben is eltérő változékony jellemzőire hívják fel a figyelmet. A Kárpát-medencében például az optimum kezdete (7–9. század) és vége (13/14. század fordulója) csak nagy vonalakban jelölhető meg.⁵⁶ Az európai kontinens egészére a korszakon belül négy erősebb meleg periódust emelnek ki (1086–1114, 1180–1205, 1236–1255, 1280–1302), amelyek térbeli és időbeli megoszlása szintén változó.⁵⁷

A történészek az ember világot foglalkoztató dolgok alakulásában végbement 9–13. századi korszakot szóképpel „virágzó”, sőt „forradalmi” (G. Duby) korszaknak jelölik, amelyre a szellemi, technikai kreativitás, a gazdasági dinamizmus volt jellemző. A reneszánsz írók hatására, majd a felvilágosodás írónemzedéke nyomán a

⁵⁵ Le Roy Ladurie a „*petit optimum médiéval*” (POM) terminust használja. Hubert H. Lambtól származik a klímaoptimum kifejezés, és a korszak időkereteinek (900–1300) körülhatárolása. A melegedés hipotézise azonban az 1920-as években az Atlanti-óceán szigetein kutató dán archeológusok körében fogalmazódott meg először, amit az északi szigetek 790-es évektől kezdődő vikingek gyarmatosításával hoztak összefüggésbe, amelyet a Jeges-tenger olvadása, s a viharok ritkább volta tett lehetővé. Például: Izlandról az első írásos információk 800. tájáról származnak, a norvég Ottar 870–880 körül elérte a Fehér-tengert, 980 táján Vörös Erik Grönland déli részén száll partra, fia Szerencsés Leif 890 körül a sziget nyugati részét, „Bor Földjét” éri el, Harald Hardrade 1040–1065 között partra száll a Spitzbergákon és Novaja Zemlja szigetén stb. (Lásd: Le Roy Ladurie, E. 2004/I. 17–20., Lamb, H. H. 1982., Rácz L. 2006. 36.)

⁵⁶ Az melegedés időszakának hideg téli évtizedeibe illeszthető Salamon király seregének átkelése a befagyott Tiszán 1074. február 26-án. A bizánci források szerint pedig a Magyar Királyság déli részein 1125/1126 tele nagyon hideg volt, hasonlóan Cseh- és Morvaországban. A Duna alsó szakaszt 1146/1147 telén jég borította, 1241–1242 telén pedig a Duna vonalát a fagy beköszöntéig védeni lehetett a mongolok ellen. (Lásd: Kiss A. 2003. 249–263.)

⁵⁷ A középkori optimum kezdete és vége egyenletlenül oszlott meg a kontinensen: Skandináviában a melegedés 971–1100 közötti időszakot tölti ki. A kontinens többi részén a rendkívül hideg telek ritkábbak, például 1235–1303 közötti időszak feljegyzései viszonylag jó időjárásokról számolnak be. Az átlag hőmérséklet hideg-meleg ingadozásai a 20. századi (1901–1960) időszak átlagaival nagyjából azonosak voltak. Ennek ellenére a melegedés időszakában is feljegyeztek keményebb hideg évtizedeket (1060–1185), „mérsékeltőbb” hidegeket pedig 1115–1180 között, amelyen belül egy változékonyabb évtized is volt 1115–1126 évtizedben. (Lásd: Rácz L. 2006. 38., Davis, R. H. C. 2002. 19–27., Vadas A. – Rácz L. 2010/1–4. 58.)

szerzők egy másik csoportja pedig a középkor egészét a stagnálás, a sötétség, a *ba-bona* időszakának tekintették. A különböző vélemények ellenére a társadalomtörténelemszerek többsége a kétségtelen pozitív változások időszakának jelölésére különböző fogalmakat vezetett be: virágzás, fejlődés, haladás stb. A *fellendülés* fogalma, úgy tűnik, inkább lefedi azt a változásokomplexumot, amellyel a korszakban végbement folyamatokat érzékeltetni lehet, hiszen ebben az esetben is, mint bármely múltbeliben, a letűnt korszak megítélése viszonyítás kérdése. A változás a kora középkori pesszimum, lehülés/hanyatlás időszakához képest nyilvánvaló. A „virágzás”, „fejlődés”, „stagnálás”, „hanyatlás” – akárcsak a fellendülés – számos tényező összejatszásának a függvénye. A szakirodalomban a szerzők egy csoportja a változásokat az antropogén cselekvéssel hozza kapcsolatba, a másik csoportja pedig természeti, biológiai eredetű fejleményekre is tekintettel van. Az emberi és a természeti azonban nem választható szét, a kettő szerves egységet alkot. A klíma ösztönző/fékező hatása nem vitatható, azonban ez a hatás nem folyamatos, inkább időszakos, térben pedig egyenlőtlen eloszlású, így nem lehet egy hosszabb tartamú folyamat „döntő” jellemzőjének tekinteni. Mindazonáltal úgy látjuk, hogy a társas világra vonatkoztatott *fellendülés* fogalma viszonylag jól illeszthető az éghajlat időszakos változékonysága, kilengései okozta pozitív/negatív mozgásba, hiszen a fellendülés is időszakos, rendszerint átmeneti, ciklikus mozgás egy szakaszát jelöli. Tehát a *fellendülés*, akárcsak a *megtorpanás* jelző a klímaoptimum tér-idő keretei között a fejlemények átmeneti jellegét emeli ki. Ennek hangsúlyozása azért is fontos, mert az optimum időszaka nemcsak a fellendülés, hanem a megtorpanás ideje is. Mindez arra is utal, hogy klíma-/időjárás mozgása nem korrelál egy az egyben a társadalom dinamikájával. A társadalom strukturális összetevőinek formáját és tartalmát a környezeti feltételekhez való alkalmazkodás módozataiban használt tudáskészlet határoolja be. Az ember alkalmazkodása a természethez, sokrétű, változó intenzitású kényszerekkel, kihívásokkal jár. A rájuk adott válaszok a cselekvésorientációkban nyilvánulnak meg, amelyek lehetnek tudatosak, megtervezettek, vagy pedig a pillanatnyi helyzetekre adott spontán válaszok. A szóban forgó korszakban mindhárom típus jelen van. Az adatok, a források korlátozott volta ellenére mégis van lehetőség arra, hogy néhány mutató bevonásával áttekintsük alkalmazkodás eszközkészletét, illetve az antropogén-termezeti tényezők kölcsönhatásának és együtthatásának következményeit.

A klímaoptimum időszakának fellendülést szimbolizáló közismert mutatói: az egyetemek alapítása (Bologna, Modena, Oxford, Cambridge, Párizs), a skolasztika, a nagy gótikus építkezések, a földművelés javulása, a városok, az ipar, bankélet, a kereskedelem fejlődése, a népesség gyarapodása. Az első európai logisztikus görbe időszakának (11–13. század) fő mutatója a népességnövekedés a pozitív demográfiai fejleményt azokkal az optimális klimatikus viszonyokkal állítják korrelációban; amelyek együttesen a pozitív változások sorát indították be. Az ilyen és hasonló álláspontoknak ellentmondanak a kis jégkorszak, a lehülés, és annak első időszakára eső második európai logisztikus görbe (15–18. század) korszakának vívmányai: a

reneszánsz, a földrajzi felfedezések, a reformáció, a nemzetállamok térnyerése, a barokk, a modern tudományok megalapozása, az ipari forradalom stb.

A felsorolt teljesítménymutatók arra intenek, hogy óvatosan kell bánnunk az éghajlatcentrikus belátásokkal. Igaz, hogy sem az optimum sem a kis jégkorszak időszakában, közvetlen összefüggés nem mindenütt mutatható ki, viszont vannak térségek Északnyugat-Európában és Észak-Itáliában, ahol a természetbe való beavatkozással átalakítják a környezetet, s ezzel megalapozzák a későbbi fellendülést. A kontinensen nemcsak a hidrometeorológiai kihívások alakulása oszlik meg egyenetlenül, hanem az alkalmazkodás módjai s ezzel párhuzamosan a teljesítmény hatékonysága is a történéseknel. A tapasztalunk némi ellentmondást az összefüggések értelmezésében, megítélésében, s az eltérő álláspontok általában azzal kapcsolatosak, hogy a lehetséges hatótényezők közül melyikre helyezik a hangsúlyt.

Pierre Alexandre, aki nemcsak klimatikus, hanem társadalomtörténeti szempontból is vizsgálta a nyugat-európai középkori (kis) optimum (9–13. század) korszakának éghajlatát, „mérsékelt” -nek (*douce*) jellemezte azt. A korszak végén, az 1240–1290 közötti évtizedekben többnyire meleg, száraz nyarak és a viszonylag enyhe telek, szerinte a hektáronkénti magasabb hozamú gabonatermésel jártak együtt, ami a táplálkozás javulását vonta maga után.⁵⁸ Az adatok viszont arra utalnak, hogy a jelzett évtizedekben már csökkenni kezd a népesség s a termőterületek, gyakoribbak az élelemválságok kiváltotta társadalmi feszültségek.

A Jaques Le Goff a középkori nyugati civilizáció (5–14. század) kibontakozásának és felfutásának körülményeit körbejáró immár klasszikusnak számító munkájában, eszköz és tudáskészletében gyengén, hiányosan felszerelt, elmaradt európai világot ábrázol, szemben a kortárs Bizánccal, Kínával s az arab világgal.⁵⁹

Az eltérő vélemények sora hosszú, belállítódás, belátás függvényében változik, viszont pozitívumuk abban van, hogy mindegyik kiemel egy olyan faktort, ami a másiknál elsikkadt. Ez pedig azt is jelenti, hogy különböző megfontolásokat érdemes számontartani. Röviden és összegezve: tehát úgy tűnik a megoldandó probléma a klímakorszakok körülményei között, a fellendülést, illetve a megtorpanást kiváltó, lehetséges előfeltételek kiderítésében van. Ez pedig a látványosabb mutatók mellett (városok, katedrálisok, népesség, földrajzi felfedezések stb.), az intézmények, a technikai-technológiai tudás, a természetbe való beavatkozás, a közrend, a közbiztonság számbavételét teszi szükségessé. A feladat tehát nem kevesebb, mint az, hogy a klímaoptimum, melegedés időszakával részben átfedésben lévő fellendülés periódusa kezdőfeltételeinek megteremtésében, kibontakoztatásában majd megtorpanásában milyen tényezők játszottak közre. A nehézség ott kezdődik, hogy a kidolgozott

⁵⁸ A középkori optimum időkeretei részben lefedik svájci Nagy Aletsch gleccser mozgását 1150–1300 között, amely maximális kiterjedését 1350-ben érte el. A gleccser jegének nagy elöretérése 1250–1280 között tapasztalható. (Lásd: Alexandre, P. 1987.807., Le Roy Ladurie, E. 2008.29–32., Rác L. 2006. 42., Szántó R. 2005/I. 50–64, 2005. 135–142.

⁵⁹ Le Goff, J. 1970. 272.

statisztikai módszerek alkalmazására konstruált eljárások, a középkor kvantitatív adatokban hiányos korszakának demográfiai, gazdasági konjunktúrák körülhatárolására nemigen alkalmasak. Ennek ellenére, van néhány jelzőszám, narratíva, amely a melegedés időszakában a fellendülés/megtorpanás összetett jelenségének részleges megértését segítheti.

ÉGHAJLAT: INTÉZMÉNYEK – NÉPESSÉG

A népesség gyarapodás a 9–13. században inkább ciklikus, mint folyamatos: egyes becslések szerint Nyugat-Európa lakossága 1000 körül 12–15 millió, a keresztény Európa népessége, a Bizánci Birodalom nélkül, 18–20 millió. Ez arra is utal, hogy Nyugat-Európában nagyobb volt a népsűrűség, mint földrészünk más térségeiben. Nyugat-Európa egészének lakossága pedig a 14. százada elején 45–50 millió, egész Európáé 60–70 millió. A Fekete halál kezdetén, 1347-ben Európa egészének lakossága 54,5 millió. A történeti demográfusok feltételezik, hogy az intenzív népességgyarapodás a 11. század közepétől számítható. Slicher Van Bath által az 50 éves ciklusokra osztott négyszáz év népességnövekedési mutatóinak alakulása a következő:⁶⁰

Népességnövekedés

1000–1050 között 109,5
1050–1100 között 104,3
1100–1150 között 104,2
1150–1200 között 122
1200–1250 között 113,1
1250–1300 között 105,8

Az optimum négy melegebb időszaka:

1086–1114
1180–1205
1236–1255
1280–1302

(Hivatkozott adatok alapján saját szerkesztés)

Az adatsor szerint a népességnövekedési időszak csúcspontja az 1150–1200 közötti évtizedek, ezt követően némi ingadozással folyamatos csökkenés tapasztalható. Ha ezeket az adatsorokat összehasonlítjuk az optimum négy, kiemelten meleg periódusával, akkor láthatóan a melegedés és a népesség növekedése/csökkenése nem korrelálnak. Anélkül, hogy részleteznénk, úgy tűnik: a népesség dinamikája, főleg kezdőfeltétele és a klímátényező között nem mutatható ki átfedés. Némileg stabilizáló hatása lehetett, viszont az optimum három utolsó erősebb meleg időszakában folyamatosan csökken a népesség száma. Az adatok a relatív érvényesség tartományába tartoznak és visszafogottságra figyelmeztetnek. Másfelől hosszabb időspanban és területi lebontásban azt látjuk, hogy az 1200–1340 közötti időszakában a Francia Királyság népessége például 12 millióról 21 millióra nőtt, a Német Birodalomé 8-ról

⁶⁰ Slicher Van Bath, B. H. 1963. Idézi: Le Goff, J. 1970. 311.

14-re, Angliáé pedig 2,2-ről 4,5 millióra.⁶¹ A Magyar Királyság népessége a tatárjárást megelőző 250 évben, a természetes szaporulat és a telepítések nyomán, a becslések szerint 1 millióról 4,5–5 millióra emelkedett.⁶² Az adatok ellentmondásos volta ellenére tény, hogy Európa legsűrűbb/legfejlettebb lakott részei Észak-Itália, észak-francia, németalföldi valamint a Rajna-vidéki területek, ahol a népességgyarapodás szinte egészében természetes szaporulat eredménye.

Az európai demográfiai viszonyok alakulásának becsléseit, ha még tágabb időkeretekben nézzük, a vélt/valós növekedést két népességfogyási periódus töri meg, melynek során a lakossága a feltételezett 67 millióról Kr. e. 200-ban 27 millióra csökkent 700 táján, és 1300 körül 70 millióról vissza esik 45–50 millióra 1400 táján.⁶³ A nagyjából 20–25 milliós hiányt 1300–1400 között, az 1347–1351 között Európában dühöngő Fekete halálnak, pestisjárványnak tulajdonítják. Az adatokból is jól látható, mennyire bizonytalanok – forráshiány miatt – a népességkalkulációk.

A bizonytalanság tovább növekszik, amikor a népesség dinamikáját és az éghajlat közötti viszonyt vizsgálják, igaz, ezekben az esetekben nem a lokális, regionális változókon van a hangsúly, hanem a globális összefüggések kimutatásán. Ernst Wagemann, demográfus és közgazdász nyomán Braudel például egyetért azzal az előfeltevéssel, mely a „fejlődést-megtorpanást”, mint a népességszám fluktuációjának mutatóját az eurázsiai tér klímájának, „megközelítően azonos időpontban” történő változásával magyarázza.⁶⁴ Az „időbeli egybeesés” szerintük – a regresszív számítások alapján – „nyilvánvaló” a 18. században, „valószínű” a 16. században, s „feltételezhető” a 13. században az eurázsiai térségben: a Brit-szigetektől a mongol uralom alatt lévő Kína keleti partjáiig.⁶⁵ Az eurázsiai térben a fluktuációk egyidejűsége magyarázhatja annak megértését – írja Braudel –, hogy „miért állandóak viszonylag évszázadokon át a különböző embertömegek számbeli arányai.” Feltételezi tehát, hogy a népességnek többnyire változatlan struktúrái vannak, az egyes népességcsoportok „számszerű” viszonyai „nagyjából” állandóak. Európa és Kína összehasonlításában, mely az eurázsiai térség két szélső, civilizált pólusa, egy az Uralig terjedő Európára van szüksége Braudelnek, hogy a két pólus között némileg léptékarányos párhuzam lehetséges legyen. Az átmeneti visszaesések, megtorpanások ellenére markánsan a két pólus civilizációjában érhető tetten 1300–1800 között a világ egészére is érvényes „népesség emelkedő tendenciája.” A gazdasági bajok, a természeti katasztrófák, a pestisjárványok (1300–1350) okozta megtorpanás,

⁶¹ Más becslések szerint a 10–13. század között a Rajna és Mosel között területen a népesség tizszeresére nőtt, az angol grófságok lakossága pedig 1086-ban 1,2 millió (*Domesday Book* földbírtok összeírás alapján), 1340 körül 2,3 millió. Itália lakossága a 14. századra 10 millió körüli. (Lásd: Mumford, L. 1985. 247.)

⁶² Laszlovszky J. 2006. 55.

⁶³ Le Goff, J. 1970. 331.

⁶⁴ Wagemann, E. 1952. Idézi: Braudel, F. 1985. 26.

⁶⁵ Braudel, F. 1985. 26.

viszaesés sem volt képes megállítani, az eurázsiai térség a „felfelé ívelését.”⁶⁶ A népességnövekedés szokásos magyarázatai, – halálozás, gyermekhalandóság csökkenése, egészségügy, orvostudomány fejlődése, himlő visszaszorulása, jó ivóvíz stb. – noha fontosak, azonban nem elégségesek. Braudel térben és időben nem éppen találó ellenpéldát áltanánosít, amikor a kínai körülményekre hívja fel a figyelmet: a házasságok koraiak és termékenyek voltak, tehát „helytelen a házasságkötések átlagéletkorának csökkenésére vagy a születési arányszám” megugrására hivatkozni. A kínai családok Pekingben alacsony házakban, riasztó zsúfoltságban éltek, tehát az egészségügy sem jöhet szóba a népességnövekedés indoklásában. De mivel magyarázható, kérdezi Braudel, hogy Oroszország lakossága 1722–1795 között 14 millióról 29 millióra ugrott vagy az angolszászok gyarapodása Amerikában a 18. században, ahol sem orvosi, sem az egészségügyi helyzet nem volt „rózsás”.⁶⁷ A tényleges magyarázatot a belső gyarmatosításban látja, amely Euráziában átmenetileg a 14. században megtorpant, a 18. században pedig újraindul. Az ok: megnövekedett az emberek száma, miközben a térkínálat állandó. A „földrajzi konjunktúra” azonban az eurázsiai térségben és azon kívül szinte egy időben történik, ennek pedig nem lehet más oka, mint a klímaváltozás, amely 80–90 százalékban, kizárólag földművelésből élő lakosság gabonatermelését Európában, és rizstermelését Ázsiában a 15–18. század között, tehát a kis jégkorszak időszakában fokozott bizonytalanságban tartotta. A felsorolt példák az anyagi élet ingadozásának időbeli egybeesését csak részben magyarázzák.⁶⁸ Mindezek után Braudel mégis úgy látta, hogy a klímával történő magyarázatban „részigazság” van, ha meghatározó lenne, leegyszerűsítene a kérdést. *„Minden éghajlat, mint írja, nagyon komplex rendszer, s a növények, állatok és emberek életére gyakorolt befolyása csupán a hely, a természetű növények és évszakok szerint különböző, tekervényes utakon tud érvényesülni.”*⁶⁹ Klímátörténetesek ugyanis az időjárásnak a termelésre gyakorolt közvetlen hatásának kimutatására hozott

⁶⁶ A regresszív számítások szerint Európa lakossága 1850-ben 266 millió, 1800-ban 211 millió, 1750-ben 173 millió, 1650–1600 között 136 millió, ezt megelőzően 1500 táján 100 millió. Nagy népesség fogyás 1350–1450 között, majd ismét gyarapodás 1450–1650 között. Kína esetében a népesség alakulása: 1680-ban 120 millió, 1700-ban 130, 1720-ban 144, 1740-ben 165, 1750-ben 186, 1760-ban 214, 1770-ben 246, 1790-ben 300, 1850-ben 430 millió. George Staunton angol nagykövet titkára 1793-ban megkérdezte a kínai hivatalnokoktól, mekkora a lakosság száma, azt felelték, hogy 353 millió. (Lásd: Braudel, F. 1985. 39, 38.) A kínai adatok relatív pontossága, az adórendszerrel függ össze, amely már az ókorban kialakult, viszont az adózónépesség összeírásaiba nem kerültek be Kína peremterületei, hegyvidékei, ahol a központi hatalom ellenőrzése instabil volt.

⁶⁷ Braudel, F. 1985. 40-41.

⁶⁸ Norvég pap: *„most elkövetkezett a fagy (...) senki sem hajózhat a régi útvonalakon anélkül, hogy életveszély ne fenyegetné”*. Hasonlóan XIV. Lajos kora valóságos kis jégkorszak, az 1690-es év hét évszázad óta a leghidegebb volt. A 17. században Kínában egymást követték a természeti csapások, szárazságok, sáskajárások és parasztláadások, akárcsak XIII. Lajos francia királyságában. A világ fizikai koherenciájának megnyilvánulását látja az egyidejűségben Braudel, amely a földrajzi felfedezések előtt megteremtette a világ első egységét (Braudel, F. 1985. 42–43.).

⁶⁹ Braudel, F. 1985. 44.

példáik gyakran marginális tájakra és növényekre vonatkozik (svéd búza).⁷⁰ Viszont van, ahol szerepe sorsdöntő, mint a monszunnak (Indiában). Braudel ironikusan megjegyzi, hogy a régiek is az „ eget” tették felelőse, és idézi az asztrológus Oronce Finé 1551-ben írt előrejelzését: *„Ha a Nap, a Vénusz és a Hold együttállásban van az Ikkrek jegyében, az írók keveset keresnek abban az esztendőben, a szolgák pedig lázognak gazdáik és uraik ellen. Nagy létszen azonban a búza bősége a földön, és csekély az utak biztonsága az útonállók bősége miatt”*.⁷¹

Mindazonáltal látnunk kell, hogy a népesség növekedése/csökkenése modell, noha globális tendenciát jelez, dinamikája térségenként, országonként változott. Az eltérések két tényezőtől meghatározottak. Az ember által irányíthatatlan természeti tényezők, úgymint: időjárás, betegségek, járványok valamint az antropogén tényezők: a politika, szokások, intézmények, közbiztonság, környezetátalakítás, technika-technológia, az innovációk, a gazdaság (háborúk). Azonban az antropogén tényezők csak részben befolyásoltak a természeti tényezőktől. Pounds Norman hívta fel a figyelmet arra, hogy a bármennyire is fejlődött a közegészségügy, a medicina a 19. századig nem volt jelentős hatással a mortalitás csökkenésére. S a 18. századi népességnövekedést az élelmiszertermelés, az egymást követő jó terméshozamok, a technológiák javulása mozgatták.⁷² Ez egy olyan megállapítás, amelyet minden népességnövekedés univerzális okaként szoktak elismételni. Egyelőre tegyük zárójelbe a tézissel kapcsolatos fenntartásainkat, és nézzük közelebbről, hogyan is működik a demográfiai folyamat.

Először is, a biológiai stabilitás matematikai feltétele a nyers születési és halálozási ráta közötti egyensúly. Ahhoz, hogy a népesség növekedjen, a születési rátának nagyobbak kell lennie, mint az elhalálozási ráta. A szűkös adatok és más agrárjellegű társadalmak összehasonlítása alapján Rondo Cameron feltételezi, hogy a melegebb időszakokban a születési és halálozási ráta évi 35-40 ezrelék körül lehetett.⁷³ A legkedvezőbb feltételek között is, élettanilag a születési ráta maximálisan 50-55 ezrelék, ilyen magas ráta, a humánbiológusok szerint, a valóságban ritkán fordul elő. A halálozási rátának nincs „ekvivalens maximuma”, például egy 1000-es ráta a népesség teljes pusztulását jelentené, de a 250-es, vagy 500-as ráták előfordulhatnak átmenetileg éhínség, járványok következtében.⁷⁴ Elég, ha a születési ráta három ezreléssel haladja meg a halálozási rátát, hogy az évi népességnövekedési ráta 0,3% legyen, vagyis a Slicher van Bath, Le Goff által feltételezett növekedést mutassa.

⁷⁰ Behringer, W. 2010.

⁷¹ Idézi: Braudel, F. 1985. 45.

⁷² Pounds, N. J. G. 1979. 113–115.

⁷³ A 35-ös születési vagy halálozási ráta azt jelenti, hogy az adott év folyamán 35 éves születés vagy elhalálozás jutott az év felezőpontján élő 1000 emberre. (Lásd: Cameron, R. 1994. 80–81.)

⁷⁴ Cameron, R. 1994.81.

A klímaoptimum /melegedés /fellendülés /megtorpanás időszakának népességgyarapodása/ -apadása több tényező összzejátszásának eredménye. A népességnövekedés *kezdőfeltételeként* a viszonylagos közrend, *közbiztonság helyreállítását feltételezzük, melynek megteremtésében a korszak domináns intézményének, az egyháznak a szerepe a meghatározó.* Az intézmény spirituális, szervező-irányító feladatellátása több tényező együtthatását vontta maga után: a hadakozások ritkulását, a rablásfosztogatás visszaszorulását, a közbiztonság, közrend stabilizálódását. Mindehhez hozzáadódott a klíma-/időjárás kedvezőbbre fordulása, ami a termelékenységen keresztül érvényesülhetett, valamint a betegségek, járványok ritkulása, inkább lokális, mint országos kiterjedése. Az említett tényezők hozzájárulhattak a halálozási ráta csökkenéséhez, különösen, ha együttállásuk hosszabb ideig tartott, akkor jelentős népességnövekedést vontak maguk után. Feltételezhető ezzel párhuzamosan, noha bizonyíték nincs rá, hogy nőtt az átlagos születési ráta, valamint a házasságkötések száma is. A népességnövekedés, illetve annak stabilizálódása szakaszában (1150–1250) már szóba jöhetett a jobb táplálkozás, amely az irtással megnövelt földterületek, a technológiai-technikai eljárások, eszközök hatékonyabb volta révén hatott a földművelés termelékenységére. Mégis látnunk kell, hogy sem a klímával (Braudel) sem az élelembázissal (Pounds) való népességnövekedés-magyarázat nem kielégítő, mert nyitva hagyja a kezdőfeltételek kérdését.

A népességnövekedést a szakirodalomban egyetemesen ható tényként ismerik el, mert a népesség gyarapodása nélkül nem lehet magyarázni a fellendülést. *Arról viszont nem esik szó, hogy mi váltotta ki, milyen társadalomkörnyezeti változások játszottak közre a népességgyarapodás kezdőfeltételeinek megteremtésében.*⁷⁵ Fentebb már szó volt róla, hogy a kora középkori pesszimum (5–8. ill. 9–10. század) s a népvándorlás egybeesett, azonban az általános szellemi-anyagi hanyatlás, a drasztikus népességfogyás, amely ebben a korszakban jellemezte Európát és részben a Távol-Keletet (Kínát), nem annyira az éghajlati/időjárás anomáliáknak s az élelemválságoknak tulajdonítható – noha azok is közrejátszottak –, mint inkább a népesség fizikai élétfeltételei elbizonytalanodásának. Az európai középkort tanulmányozó szakemberek munkáiban, ha nem is sok, de néhány adat található, melynek segítségével megválaszolhatjuk azt a kérdést, hogy mi lehetett a keretfeltétele a demográfiai viselkedésben beállt változásoknak, illetve mihez képest nőtt a népesség száma. A kérdésre a választ, a társadalmi környezetet, a közbiztonságot, közrendet destabilizáló *külső és belső tényezőkben* kell keresnünk.

A múltban, akárcsak napjainkban, az emberek biztonságérzetét – életét, fizikai épységét, anyagi javait, mozgását – az együttélési léthelyzetüket érintő, körülvevő közvetlen/közvetett események, körülmények befolyásolták. Szűkebb és tágabb

⁷⁵ Például a népességnövekedést a mezőgazdasági bázis kibővülésének, a fizikai energia megnövekedésének tulajdonítják. (Lásd: Mumford, L., 1985.247., Le Goff, J. 1970, Trevelyean, G. M. 1975, Bloch, M., 2002, Braudel, F. 1985.)

tér-idő keretekben a közbiztonságot, a közrendet destabilizáló külső és belső tényezők többsége egyaránt antropogén eseményekhez kapcsolódik (háború, banditizmus, etnokulturális hagyományok, szokásjog, intézmények gyengesége stb.). Csak újabban figyeltek fel a természeti (éghajlat), biológiai (járványok) tényezők hasonló destabilizáló hatásaira. Az emberi vagy természeti tényezők kiváltotta válsághelyzetekben az együttélési szabályok a túlélési kényszerek hatására fellazulnak. Érvényesülését biztosító informális és formális intézmények normatív előírásai elfogadottságának, szilárdságának, hatékonyságának konkrét helyzetekre alkalmazott szabályozó funkciója megszűnik. A nemzeti terek egyesítése előtti korszakban a kisebb-nagyobb területi hatalmi és etnokulturális csoportok (család, nemzetség) együttélést – magatartást és viselkedést szabályozó szokásnormái voltak a lokális élet meghatározó intézményei. Az 9–11. században a közösségek egyénei között támadt személyes, vagyoni, hatalmi, rituális, személyközi vagy csoportos konfliktusok kísérő jelenségei az önvédelem mellett a rablás, fosztogatás, gyilkolás, az infrastruktúra rombolása, pusztítása stb. Ilyen és hasonló helyzetekben a védekezés, túlélés kényszere és a szerzési vágy együtt jár, ugyanis válsághelyzetekben az emberi cselekvés/viselkedés spontán reakcióinak egész sorára nyílik alkalom. Ha a válsághelyzet időben elhúzódik, vagy ciklikus mozgású, a hagyomány, a szokáskövetés ellenőrzése, a felelősségre vonás rendszere önkényessé válik. A bevett normáktól eltérő magatartás hétköznapi lesz, mint például az erőszak, amely a megszokottság, közömbösség, érzéketlenség, érdektelenség, beletörődés viselkedésmintákat állandósítja. A tét nem kevesebb volt, mint a csoport, a közösség tagjainak személyes, fizikai létét veszélyeztető és javait pusztító, kifosztó, romboló cselekedetek megfékezése, elhárítása. A kérdés, mint fentebb is jeleztük, az, hogy a demográfiai viselkedés kapcsolatba hozható vagy sem a közbiztonság, közrend állapotát destabilizáló belső és külső tényezőkkel.

1. Először tekintsük át azokat a *külső tényezőket*, amely destabilizálták a közrendet, közbiztonságot, illetve a demográfiai válságot állandósították. A 9–11. században, tehát a melegedés időszakának kezdetén a mediterrán és az északnyugati s a közép-európai germán térségeket három irányból éri folyamatos, elhúzódó fosztogató, rabló jellegű támadás: déli- és északnyugati irányból a tengeren az muszlim arabok, s a normannok (vikingek), míg kelet irányból szárazföldön a magyarok támadtak.⁷⁶

⁷⁶ Az arabok két hadszíntéren voltak aktívak: Dél-Itáliában, ahol elhódítják Bizánctól Sziciliát (902), folyamatosan támadták, rabolták a Tirren-tengerpart városait, a campaniai, beneventói, lombard fejedelemségeket. Nem egy esetben a szárazföld belsejében „támaszpontokat” hoztak létre, ahonnan fosztogató hadjáratokat indítottak. A második hadszíntér az Ibériai-félsziget, ahol arab államok jöttek létre, ellenük a vereségekkel, fegyverszünettel megszakított harc folyamatos volt. A legnagyobb veszélyt az afrikai, ibériai, s a baleári zsványtanyák kalózai, az ún. szaracénok jelentették, akik folyamatosan rabolták a mediterrán partvidék nyugati felét, valamint az Alpok völgyeinek, a Rajna felső folyásának településeit, apátságok monostorait. A szaracén kalózok fosztogatásainak másik célpontja az Alpok, Pireneusok hágóin csoportosan közlekedő kereskedők, a Rómába

Ugyanakkor az iszlám világ Bizánccal együtt a 12. századig „tényleges gazdasági fennhatóságot gyakorolt” Nyugat felett.⁷⁷ Mindhárom, az arab-szaracén, normann és magyar fosztogatások demográfiai és gazdasági velejárója a folyamatos elszívó hatás. Az anyagi és szellemi javak, az intézmények (kolostorok, monostorok, templomok, városok), a rokonsági-nemzetségi alapon szerveződő falvak, tanyák kifosztása, lerombolása, a rabszolga-kereskedelem alapjaiban rendítette meg a nyugati világ amúgy is törékeny, elmaradott létállapotát. A reims-i érsek, Troslyban a püspökei előtt mondott beszédében jól érzékeltette az állandóan jelen lévő erőszak és anarchia elhatalmasodását: „*Látjátok, mint tör ki Urunknak haragja... Néptelen városok, lerombolt s fölégetett monostorok, pusztasággá lett mezők tárulnak szemetek elé... A hatalmas mindenütt elnyomja a gyöngét, s az emberek olyanok már, mint a tengerben a halak: válogatás nélkül fálják föl egymást.*”⁷⁸ M. Bloch annak idején, amikor az utolsó inváziók következményeit összegezte, a reimsi érsek helyzetleírásával értett egyet: a skandinávok miatt a városok pusztultak el, a még létezők elnépteledtek. Főleg a vidék szenvedte meg a fosztogatásokat: a normannok, szaracénok

igyekvő zarándokok, főleg a vidéki települések, amelyek a korszakban szétszórtak, ritkák, lakosságszámuk is alacsony volt. A legnagyobb érvágást a lakosság körében a túszejtések jelentették, a foglyul ejtett keresztényeket az észak-afrikai és ibériai rabszolgapiacokon adták-vették. A 11. században a szaracénok nagyobb szárazföldi fosztogatásai alább hagynak; Pisa, Genova, Amalfi már a tengeren tud védekezni, elűzik a mohamedánokat Szardínia szigetéről, a 11. században a maghrebi (1015) s az ibériai (1095) kikötőkben is rajtaütnek a szaracénokon. A nyugati források 862-ben említik először a *magyarokat*, amikor a német őgrófságokat támadják: Arnulf német király szövetségesei, a morvák ellen, majd 899-ben a Pó-síkságán rabolnak, behatolnak Bajorországba. Ettől kezdve, mint arról az itáliai, germániai, galliai monostorokban vezetett annalesekben hol az egyik, hol a másik tartományról feljegyzik lakonikusan: „*pusztítottak a magyarok.*” Leggyakrabban Észak-Itália, Bajorország, Svábföld, Szászország szerepel; eljutnak Lotaringiába, Észak-Galliába, Burgundiába is. Az Alpok sem akadály számukra, ezen átkelve Nimes környékét pusztítják (924). A szaracénokhoz hasonlóan inkább a fallal nem védett településeket támadták, csak Paviát sikerül elfoglalniuk. A hagyományos nomád adóztatásra, sarc fizetésére kötelezik a velük szomszédos területek (Bajorország, Szászország) lakosságát; a távolabb eső területek lakosságát kegyetlenül kifosztották, lemészárolták. A német császárnak, Ottónak 955. augusztus 10-én a Lech menti győzelme a dél-német hadjáratból hazafelé tartó magyarok felett, nem volt sorsdöntő. Inkább a két őgrófság – Ostarrichi (Österreich) és az Alpokban a Mur vidéki – alapítása volt jelentősebb, mint a Lech menti győzelem. A skandináviai *normannok* (*vikingek*), a 9–11. században a Balti-tengertől a Földközi-tengerig, illetve Keleten a Fekete-tengeren Bizáncig fosztogató hadjárataikban nemcsak a part mentét, hanem a szárazföld belsejében lévő területeket pusztítják. A szaracénokkal és a magyarokkal szemben sikeresek városok ostromlásában is, elfoglalják Köln, Rouen, Nantes, Orleans, Bordeaux, London, York városait is. Végül felveszik a kereszténységet, államokat alapítanak (Dánia, Norvégia, Svédország, Kijevi Rusz, Szicília), letelepednek a Brit-szigeten és Franciaországban (Normandia). Antropológiailag hatásuk legerősebb a Brit-szigeteken. (Lásd: Bloch, M. 2002. 27–57, Le Goff, J. 1970. 88–110., Trevelyan, G. M. 1975. 116–133., Davis, R. H. C. 2002. 75–107.)

⁷⁷ Az arany pénzérmék, amelyek Nyugaton forgalomban voltak a korszakban, görög és arab pénzverdékből származtak. A 8–9. században végleg megszűnt a nagy kalifátus, az utódállamok „féllelmetes hatalmak maradtak. (Lásd: Bloch, M. 2002. 27–28.)

⁷⁸ Idézi: Bloch, M. 2002. 27.

és magyarok nyomán egész térségek „valóságos pusztaságokká váltak.” A két település – az Indra-völgyi Vontes és a Loire-vidéki Martigny helyzetét bemutató okirat (900. szeptember 14.) szerint, Vontes-ben öt szolga is „*gondoskodhatna a földek műveléséről, ha béke lenne*”. Martignyben 17 szolgálai telek semmilyen jövedelmet nem termelt, 16 családfő volt a parlagon hagyott telkeken, a férfiak többségének „*se asszonya, se gyermeke*” nem volt.⁷⁹

A korábban művelt telkek parlagon hagyása, az elbizonytalanodás, a kilátástalanság állapotára utal, mint ahogy az is, hogy az inváziók miatt jelentős tengerparti, folyami kikötők néptelenedtek el, a halászat, a kereskedelem megszűnt. Az inváziók idején a vidék, a parasztság szenvedése mellett, a városok lakói falaik közt, ha volt is, éheztek; a földesurak elszegényedtek, akárcsak a városok, földművelők nélkül maradtak. Az egyházi uradalmak s a kolostori, a monostori gazdaság „üzemei” a támadások fő célpontjai jórészt elpusztultak, a szerzetesség, s a „szellemi élet látványosan hanyatlott.” A legnagyobb pusztítások Angliát érték a normannok részéről, mint Alfréd király írja Nagy Gergely *Regula pastoralis* című könyvéhez írt előszavában: „*amikor még nem dúltak s égettek fel mindent, s mikor Anglia templomai még dűskáltak kincsekben és könyvekben.*”⁸⁰ M. Bloch az inváziók „legtartósabb következményének” Európa-szerte „mindenütt az erők” szétforgácsolását látta, amely mint alább látni fogjuk, újabb destabilizáló tényezővé vált. A szaracénok, normannok, magyarok rablóhadjáratai nemcsak az anyagi, demográfiai, szellemi hanyatlással járt, hanem pszichológiai károkat is okoztak. Az inváziók egy viszonylag békés időszakot szakítottak meg, noha a Karolingok teremtette béke a Keleti- és Nyugati Frank Birodalomban nem volt tartós, sem teljes (mintegy félévszázadig tartott). Ami mégis elég volt a korábbi inváziók elfelejtéséhez, az „önáltatáshoz”: „*sohasem hittük volna, hogy lehetséges ekkora hajóutat tenni*”, jegyzi meg Alkuin a normannok első angliai fosztogatására utalva. Noha „csak az Északi-tengeren való átkelésről volt szó”. M. Bloch további példaként a reims-i erődítményt említi, de több más város is hasonlóan járt el. Jámbor Lajos jóváhagyta az érsek kérését, hogy a római kori védőműveket lebontsák, s anyagát a katedrális építéséhez használják fel. Az eset nem egyedi, nem véletlen, hogy az inváziók idején, a rögtönzött falak és cölöpkerítések építésébe kezdtek Nyugat-Európa-szerte.

Más példák a haszonbérleti szerződések bérleti díjának elengedéséről szólnak (Lucca 876), arra az estre, „*ha a pogány nemzetség fölégeti vagy földülja a házakat és a bennük található javakat, vagy magát a malmot.*” Az egyik wessexi király végrendeletében pedig meghagyja az örökösöknek, hogy a birtokai után vállalt alalmazna fizetésének csak akkor tegyenek eleget, ha a földjei „*továbbra is embertől és állattól népesek, s nem váltak pusztaságokká.*”⁸¹ A szertartáskönyvekben fennmaradt

⁷⁹ Idézi: Bloch, M. 2002. 62.

⁸⁰ Idézi: Trevelyan, G. M. 1975. 137.

⁸¹ Idézetek: Bloch, M. 2002. 62, 63–64.

imádságok, mint a Provence-beli: „*Örökkévaló Szentháromság... szabadítsd meg keresztény népedet a pogányok elnyomásától*” (a szaracénoktól), vagy Észak-Gallia lakóinak fohásza: „*az országainkat dúló normannok vérengző nemzetétől ments meg bennünket, ó, Istenünk*” vagy pedig a modenaiak Szent Gimignanóban bízva kérték, „*a magyarok nyilaitól ments meg bennünket.*”

A hivatkozások – részleges voltak ellenére – érzékeltetik azt a „feszültséget”, amely az inváziók idején a népesség mindennapjait jellemezte. A lakosság elvándorlása, a hegyekbe való visszahúzódása, a sík vidékek elnéptelenedését vonta maga után. Más esetekben a lakosság, elhagyva régi falvait, védettebb helyeken, önvédelmi céllal, koncentrált településeket hozott létre. „*Mindenki menekül*”, jegyzi fel (862) Ermentaire szerzetese. Az első betörések „bénító” félelmet keltettek, hasonlóan ahhoz, amelyről az antropológusok is beszámolnak: egyes, igen harcias, primitív törzsek „fejlesztve” menekültek az idegenek láttán, ugyanis a megszokottól eltérő, meglepő, titokzatos erővel szemben képtelenek voltak az ellenállásra. A saint-germain-des-prés-i szerzetes, 884-ben a Szajján felfelé hajózó normannokról írja, hogy „*hasonló dolgokról még soha senki sem halott, ilyesmit még soha senki sem olvasott a könyvekben.*” Az önállítatás ilyen és hasonló esetei azért is hatottak, mert az emberek „legendákkal átszőtt, apokaliptikus atmoszférában éltek: a magyarokat például, az Auxerre-i Remi Góg és Magóg, az Antikrisztus hírnökeivel azonosították.” Nem beszélve arról, hogy a korszakban és később is, minden csapásban Isten büntetését látták, így a zárt gondolkodásnak is tulajdonítható, hogy a nem-cselekvés, a belenyugvás lett úrrá az embereken.⁸² Mindehhez társult a szervezetlenség, a megalkuvás, lepaktálás (I. Berengár a magyarokkal, II. Pipin a normannokkal, a párizsiak 885-ben Burgundiára szabadítják rá a normannokat, Gaeta szövetsége a Monte Argento szaracénjaival). III. Lajos 881-ben várat épített a Scheldén, „*de nem talált senkit, aki megvédje.*” Míg Ottó sikerrel harcolt a magyarok ellen, Wessex királyai a dánok ellen, a kontinens többi részén „csak a tartományurak tudtak” úgy-ahogy szembe-szállni a fosztogatókkal a hatalmuk alá tartozó területeken.⁸³ A keresztények gyávasága és „ernyedtsége” mellett Ermentaire szerzetes annak idején a köztük lévő „viszályokat” is megemlítette – mint M. Bloch megjegyzi –, „egy cseppet sem tévedett.”

Az utolsó invázióknak részben az ellenállás, illetve területek átadása (a normannoknak Angliában és Franciaországban), a szaracénok kiűzése, a normannok és magyarok esetében a társadalmak szerkezetében végbement változások, és államalapításaik vetettek véget. Nyugat ettől kedve nem volt kitéve hasonló megpróbáltatásoknak, a későbbi mongol, török behatolás csak „súrolták” a nyugat-európai „határokat.” Az inváziók utáni Nyugat „kivételes sértetlensége” jobban érthetővé teszik a közép- és kelet-európai népek sorsának alakulását. Az inváziók következménye:

⁸² Bloch, M. 2002. 76.

⁸³ Trevelyan, G. M. 1975. 98–99.

a lakosság sűrűsége még a kedvezőbb adottságú vidékeken is alacsony lett, a megmaradt településeket bozótosok, erdők, mocsarak vették körül, a szerzetesek vándorlásai nyomán a katolikus világ egységének megerősödése mellett láthatóvá vált a hűbériség intézményével létrejött hivatásos katonaság, a vazallusok hadi célokra való alkalmatlansága, gyengesége, a tartományurak pedig a királyi hatalom rovására megerősödnek.⁸⁴ A territoriális világi hatalmak megerősödése az inváziók idején és azt követően, mint azt fentebb jeleztük, a „felaprózódottsággal” járt együtt. Ennek következménye a volt kollektív biztonság, a hétköznapi rend és közbiztonság instabilitásának jelenvalósága az inváziók után is, ami ha nem is mélyítette tovább a demográfiai válságot, de mindenképpen állandósította.

2. Az inváziók után a társadalmi feszültség nem szűnt meg, a territoriális hatalmak és vazallusaik garázdálkodása folytatódott. Noha térben és időben szétszórt, változó intenzitású eseményekkel van dolgunk, destabilizáló hatásuk azért volt látványos, mert az inváziók után még a valamennyire életképes állapotokat fenntartó régiókat érintette. A kaotikus közállapotok visszaszorításában egyetlen, *össztársadalmi érdeket képviselő intézmény a kezdeményező, az egyház. Az egyház, mely nehezen tudott integrálódni a szokásjog hagyományos rendszerébe, kezdettől fogva szemben állt a hatalmi-társadalmi struktúra két, a közrendet és közbiztonságot destabilizáló intézményével: a vazallus lovagok banditizmusával és a hétköznapi kapcsolatokat mérgező vérbosszú (faide) intézményével. Bizonyos értelemben – mint látni fogjuk – a lovagi banditizmus és a vérbosszú átfedték egymást.*

A korszakban, az „állam” nemcsak különbözött a maitól, hanem, mint M. Bloch megjegyzi, „sekélyebb” tartalommal is bírt. A közrend, a közbiztonság, az oktatás, a betegápolás, a segélyezés (könyörületesség), a közérdekű munkálatok a püspökök, monostorok, majd a városok hatásköre. Az „állam”, vagyis az azt megtestesítő monarchia érdeklődési körén kívül estek ezek a feladatok.⁸⁵ A monarchának, a királynak elméletileg három kötelessége volt saját hatalmi területén: 1.) egyházi intézmények alapítása, népe lelki üdvözülése végett; 2.) a külső ellenséggel szemben oltalmazni népét, s a becsület elvárása szerint a hódítás, 3.) a belső béke és az igazságosság biztosítása a fennhatósága alatt lévő területen.⁸⁶ A három feladatellátás hatékonysága viszont a király udvarának, híveinek (vazallusi értelemben) személyes viszonyán alapult. A jó kormányzás kódexébe foglalt elv, a tanácsadás – mint a politikai döntések általánosan elismert feltétele – személyes kapcsolathálókon keresztül valósult meg. Így a vazallusi kötelekek területi felaprózottságával együtt járó instabilitás az

⁸⁴ Bloch, M. 2002. 64.

⁸⁵ Ritkább eset, amikor Anjou ura, Plantagenet Henrik építteti meg a Loire-parti utakat, Flandria grófja, Elzászi Fülöp pedig hajózható csatornát ásatott; ezek a gazdasági megfontolású építkezések teljesen idegenek voltak a környezetükben. (Lásd: Bloch, M. 2002. 435.)

⁸⁶ Bloch, M. 2002. 435–436.

erőviszonyok, személyekhez kapcsolódó viszonyok alakulásának a függvénye volt. A terület ura többet foglalkozott a vazallusaihoz fűződő személyes kötelek békés és erőszakos karbantartásával, mint a közigazgatással. A 10. század végétől két párhuzamos, egymást kiegészítő tendencia intézményesülése figyelhető meg, ami alap- és keretfeltétele volt a fellendülést beindító népességnövekedésnek, amiben klímaváltozás, melegedés közrejátszása nem mutatható ki.

A 11. század kezdetén a cluni apátság kezdeményezésére a kolostori, monostori élet felvirágzásának indul, s az egyház szervezeti, intézményi rendezőelvéit kiterjesztik, közigazgatási feladatellátással ruházzák fel.⁸⁷ A főpapságnak, a prelátusoknak átadott világi területi-igazgatási hatalom (egy vagy több grófság felett) a monarchák ösztönzésére történt, melyet az indokolt, hogy a helyi hatalmi jogkörök a rakoncátlan vazallusokkal szemben megbízhatóbb „kezekbe” kerüljenek.⁸⁸ Ugyanakkor a világi hatalommal felruházott prelátusok (püspök, apát) esetében nem állt fenn annak veszélye, hogy a vazallusi birtokot családi örökséggé változtatják. A ki-nevezésük a királytól is függött, igaz, nem mindenhol. Ugyanakkor az egyház embe-reinek tudása, műveltsége, érdekei, hivatásetikája, s az ebből adódó sokrétű gazdasági, szociális és védelmi feladatok ellátása terén hierarchikus szervezetével a közrend megbízhatóbb tisztségviselőinek számítottak, mint a folyamatosan személyes érdek konfliktusokat gerjesztő vazallusi rendszer. A 12. századi, II. Henrik császárnak tulajdonított szöveg szerint: „Legyenek csak gazdagok a templomok, mert minél többet adunk nekik, annál többet követelhetünk tőlük.”⁸⁹ Az egyházi igazgatás alá helyezett területek, az anarchiától szabdalt környezetben „szilárd tényező-nek” bizonyultak, nemcsak az „erők összefogása” tekintetében, hanem az 1050–1250 közötti időszakra tehető fellendülés feltételeinek megteremtésében, beindításában és fenntartásában is. Számos egyházon belüli és kívüli tényező játszott ebben közre.

⁸⁷ Kezdetét veszi a királyok és az egyházi főpapság kapcsolatának szorosabbra fűzése, egyre gyakrabban juttattak grófságokat, vagy több grófságot magába foglaló területeket a prelátusoknak (püspökök, apátok), ezzel ellensúlyozták az engedetlen világi területi hatalmak kisajátító törekvéseit: mint M. Bloch írja, „egyszerűen eltörölték a föld felszínéről” a hercegségeket Frankóniában, a Rajna-vidéken Lotaringiában, Nyugat-Szászország területén. (Lásd: Trevelyan, G. M. 1975. 137., Bloch, M. 2002. 430.)

⁸⁸ A főpapságnak, a prelátusoknak nyújtott világi hatalom (grófságok), az adományokkal járó mentelmi privilégiumokkal, engedményekkel, azzal a nem szándékolt következményekkel járt hosszú távon Németországban, Itáliában, hogy az egységes monarchia (később nemzetállam) megteremtését akadályozó tényezővé vált. Itáliában a püspök-gróf alapította város egy új territoriális intézményt hozott létre, a városi communitát: a lombard városok oligarchikus köztársaságai jórészt a püspökök utódjaiként, vagy „személye mögé bújva” léptek színre, amikor kinyilvánították függetlenségüket, és hatalmukat a környező lópokra kiterjesztették. (Lásd: Bloch, M. 2002. 430.)

⁸⁹ Idézi: Bloch, M. 2002. 443. Bloch a területigazgatás átszervezésének német sajátosságáról a következőket írja: „Figyelemre méltó, hogy a német királyok kezdetben a püspöki székvárosoktól távol fekvő alpesi körzeteket bízták a főpapokra, amelyeknek az elvesztésével elzáródtak volna a hegyeken átvezető utak, s a birodalmi politika érdekei súlyosan csorbát szenvedtek volna.” (Lásd: Bloch, M. 2002. 429.)

A szellemi alapokat VII. Gergely pápa reformjai rakták le, a gazdasági alapokat a kolostorok, monostorok „mintaüzemei”, technikai-technológiai „újításai”, a racionálisabb munkaszervezés, társadalmilag a kollektív béke, a közbiztonság, a „*treuga Dei*” eszménye, a „békeszövetségek” kezdeményezése jelentette. Ez utóbbi intézményesülése a püspök-gróf területi hatalmának kiterjesztése mellett egy általános társadalmi igénnyel, pontosabban *általános békevággyal* kapcsolódott össze. A korokban dühöngő „esztelen erőszak”, a vérségi alapon szerveződő rokonsági vérbosszú (*faide*) intézményével állt kapcsolatban, amelynek múltba nyúló hagyományai voltak.⁹⁰A nemzetségi, a vérségi kötelék egyben támasza és bírója is volt az egyénnek. A személyt ért sérelem esetén „felsorakozott” mellette a nemzetség, a család. A vérbosszú, miközben integrálta, erősítette a kis, lokális csoportok (családok, nemzetségek) kohézióját, destabilizálta a csoportközi kapcsolatokat, és stabilizálta a területi, etnográfiai felaprózottságot. S mivel a bosszú szerves részét képezte a lovagi nemzetségek erkölcsi kódexének is, így kedvezett a hatalmi, igazgatási fragmentáció fentartásának. Az első városi alkotmányoknak is egyik legfontosabb kitétele a béke biztosítása, mivel a születőben lévő „polgárságot” is az „*elégedetlenkedőktől és rágalalmazóktól egymásnak uszított családok harcai*” emésztették.⁹¹Noha az erőszak minden formájának nem tudtak gátat emelni, igyekeztek korlátok közé szorítani, mivel az egyes ember cselekedetei egész családokat, nemzetségeket érintő következményekkel jártak. A normannok és a magyarok kalandozásait követően az erőszak osztársadalmi betegsége továbbra is „mindennapos volt, és minden egyes életet fenyegetett. Nemcsak a javakra leselkedett, hanem a testre is. Végeredményben mindenki megszervezte.”⁹²M. Bloch az erőszak mindennapos voltát „részben” a társadalmi struktúrával és a gondolkodásmóddal hozta kapcsolatba: az erőszak jelen volt a gazdaságban, a jogrendben, a mindennapi szokásokban. A gazdaságban a gyarapodás legbiztosabb módja – a csere gyér, hiányos volta miatt – a rablás, a zsákmányolás. A monarchia gyengesége miatt, a területi hatalmasságok, s a kisebb nagyobb vazallus lovagi elit létfenntartásának az eszköze, a rablás. A jogrendben, a szokásjogi elv a „jogbitorlást legitimálta.” A hagyomány pedig az egyént, a csoportot önbíráskodásra kötelezte: a vérbosszú (*faide*), a közrend, közbiztonság állandó veszélyforrása volt a családok között. A szokások az életet nem tartották becsben. Becsülete a nyers fizikai erőnek volt, jegyzi meg M. Bloch és idézi Burchard

⁹⁰ Joinville a 13. században „jól látja”, hogy Guy de Mauvoisin harcosai azért jeleskedtek a harcban, mert vazallusai a hűségük mellett nemzetségéhez tartoztak. Dadogó herceg ezer lovagja „rokon atyafia” is. A normandiai, flandriai grófok hatalmának alapja, gazdagságuk mellett, népes rokonságuk. A genti polgárok „főerőssége” kőfallal körülvett tornyos házaik és népes rokonságuk. A parasztság is rokonsági alapon létrejött nemzetségi csoportokat alkotott, bíróság előtt népes családja volt a támasza, ugyanis az „eskü alatt együtt valló személyek tanúságtétele tisztára mosta a gyanúsítottat.” (Lásd: Bloch, M. 2002. 148.)

⁹¹ Bloch, M. 2002. 151.

⁹² Bloch, M. 2002. 437. 439.

wormsi püspököt (1024): „*Nap mint nap vadállatiasan elkövetett gyilkosságokra kerül sor a Szent Péter-székesegyház híveinek körében. Az emberek hol részegségükben, hol fölfuvalkodottságból, hol minden ok nélkül rontanak egymásra. Egy év leforgása alatt Szent Péter harmincöt szolgálja lelte halálát a székesegyházhoz tartozó más szolgálk kezétől, s a gyilkosok nemhogy nem bánják meg bűneiket, hanem még kérkednek is vele.*”⁹³ Az angol krónikás pedig visszatekintésében úgy vélte, hogy Hódító Vilmos legnagyobb érdeme a béke megteremtése: véget vetett az önbíráskodásnak (a bosszúállásnak), és megteremtette a vagyonzbiztonságot, vagyis felszámolta a banditizmust.⁹⁴ Ahol sikerült az egyház közreműködésével megerősíteni a királyi vagy a territoriális világi hatalmat, és létrehozni a politikai egységet, mint Angliában és Flandriában, a kontinens más térségeihez viszonyítva jóval korábban megalapozták a fellendülés demográfiai, infrastruktúrális feltételeit. A kontinensen, ahol a monarchia gyenge volt, a béketeremtésben a világi hatalmak (a király, a hercegek, a grófok) tehetetlenek voltak, s végül az egyház volt az az intézmény, amely kezdeményezte és összefogta az erőket, a *treuga Dei* (Isten békéje) eszménye körül, és tömegmozgalommá szélesítette a békevágy szülte törekvéseket.⁹⁵ A „királyok dolgát” felvállaló egyház püspökei a 10/11. század fordulójától igazgatási területeiken (a grófságokban) békeszövetségeket, békepaktumokat hoztak létre: a zsinati határozatokban kezdetben egyes személyeket és épületeket helyeztek védelem alá. A charroux-i zsinat megtiltotta a templomok kifosztását, a parasztok haszonállatainak elrablását, a fegyvertelen klerikusok bántalmazását. Majd bővítették a listát, a védett személyek közé besorolták a kereskedőket (990-es Le Puy-i zsinat). Később megtiltották a malmok lerombolását, a szőlőtőkék tönkretételét, a templomba járók megtámadását. Bizonyos erőszakmentes napokat jelöltek ki a vérbosszú (*faide*) korlátozása végett, először a vasárnapot (Beauvais 1023), majd a húsvét napjait.⁹⁶ Az „Isten fegyverszünetét” (így nevezték a *treuga Dei*-t), már hosszabb, három napos, a vasárnapot megelőző napokra is kiterjesztették. Eleinte a zsinatok a tilalmakat megsértőkkel szemben egyházi szankciók alkalmazását helyezték kilátásba. De mivel nemigen volt fogantja, a becsületkódexet szentesítő eskütelletel próbálkoztak.

⁹³ Bloch, M. 2002. 438.

⁹⁴ Idézi: B Trevelyan, G. M. 1975.156.

⁹⁵ A Magyar Királyságban, igaz jóval később, az 1270-es évektől elhatalmasodott erőszak, anarchia, „állati ellenségeskedés”, „borzalmas széthúzás” ellen, mint Almási Tibor írja, a főpapok a megyei nemességgel összefogva (1277 május végén Rákoson) gyűlést tartottak, az ország belviszonyainak rendezése végett. Almási Tibor is az egyházat emeli ki a hatalmasságok okozta válsághelyzet felszámolásának kezdeményezőjeként: az egyházi társadalomban a külföldön iskolázott, az adminisztrációban tapasztalatokat szerzett, jogtudó klerikusok, intellektuális felkészültségük, „közügyek iránti affinitásuk (...) alkalmassá tette e kör tagjait, hogy kezdeményezői legyenek (...) a korszerű kormányzati minták átültetésének” vagyis az anarchiába süllyedt királyságban a közrend, közbiztonság helyreállításának, amit ők már a „rendi jellegű hatalomgyakorlás intézményesítésének” bevezetéseként képzelték el. (Lásd: Almási T. 2000.161–162.)

⁹⁶ Bloch, M. 2002. 440–441.

Az első békepaktum narratívája 990 tájáról ismert: Guy, Le Puy püspöke, összehívta „*egyházmegyéje lovagjait és parasztjait egy réten, s ' arra kérte őket, fogadják meg esküvel, hogy megtartják a békét, nem nyomorítják meg a templomok és szegények vagyonát, s visszaszolgáltatják azt, amit elragadtak. Ők azonban erre nem voltak hajlandók. ' Ezért a főpap az éjszaka leple alatt a helyszínre vezényelte titokban összehívott csapatait. Másnap reggel nekilátott, hogy engedetlenkedőket rákényszerítse, esküdjenek föl a békére és szolgáltassanak túszoikat. Isten segítségével sikerrel járt.*”⁹⁷ Az eskütétel és az eskü betartásának óvadékként alkalmazott túszszedés, úgy tűnik, bevált, miközben a zsinati határozatok pontosították az eskü, a fogadalom szövegét s a túszállítás ceremóniáját. A lényeg a békeszövetségek létrehozásában volt, amelybe minden társadalmi csoportot próbáltak bevonni, így területileg is nagy egységre sikerült kiterjeszteni a viszonylagos közrend, közbiztonság érvényesítését. A békeszövetségek az elért eredmények állandósítása végett milíciákat szerveztek, hogy a továbbra is fenyegető lovagi banditizmustól megvédjék magukat.⁹⁸ Az eskü intézményének kényszerítő ereje a békeszövetségek szervezésének alapját képezte: 1038-ban Aimon, Bourges érseke, egyházmegyéjének minden 15 évesnél idősebb lakosát papja előtt esküre kötelezte, hogy nem rabol, fosztogat, gyilkol. Az egyházi hierarchia egész vertikuma (a püspöktől a falusi plébánosig) által napirenden tartott békemozgalom hadjárat jelleget öltött: lovagi várak sorát rombolták le, gyűjtötták fel, s a „*tilalom megszegői elleni akciók során maguk a papok vonultak templomi zászlót lobogtatva az egyházközségi csapatok élén.*” A tömeges fellépés kiváltotta az anarchiában érdekelt heves ellenállását, mert a fennálló hatalmi elrendeződést kérdőjelezte meg. A földművesek, parasztok, városok, konfraternitások (*gilde*) felvonulása a lovagok ellen azt jelentette, hogy a közrend, közbiztonság ügyét arra nem jogosultak vették kézbe. Le Puy helységének ácsmestere, Durand 1182-ben „látomásai ihletében békefraternitást” hozott létre Languedoc területén, amely elterjedt Berry és Auxerre környékén, és a vérbosszú ellen léptek fel. Sikereik dacára ténykedésük ellenszenvet váltott ki, mivel „*ama intézmények romlásán munkálkodnak, mik bennünket Isten akaratából és az e világi hatalmasságok jóvoltából kormányoznak.*”⁹⁹ Az anarchiát azonban nem tudták mindenütt felszámolni, ugyanis az esküt folyamatosan megszegte a zsákmányolásban, a rablásban érdekelt lovagság. „*Az emberek, jegyzi meg Raoul le Blabre, úgy tettek, mint a kutya, ki visszajár saját hányadékához. Az ígéret elhangzott, de nem tartották meg.*”¹⁰⁰ A zsinatok és a prelátusok védnöksége alatt létrejött szövetségek mellett a városi kommunális mozgalmak, a városon belül a *vendetta* felszámolását tüzték ki célul, a városon kívül pedig a lovagi banditizmus ellen harcoltak. Törekvéseik nem öltöttek a város határán túlterjedő jelleget, a

⁹⁷ Idézi: Bloch, M. 2002. 441.

⁹⁸ Idézi: Bloch, M. 2002. 442.

⁹⁹ Hivatkozások, idézetek: (Lásd: Bloch, M. 2002. 442–443.)

¹⁰⁰ Idézi: Bloch, M. 2002. 444.

szolidaritás a városlakókat fogta össze, éppen ebben rejlett erejük.¹⁰¹ A monarchia és a területi hatalmak (grófok, hercegek) is érdekeltek voltak a belső rend létrehozásában, így nem véletlen, hogy az egyház kezdeményezte és népi jelleget öltött békemozgalom élére álltak. Katalóniában a grófok a zsinati „békehatározatokat beiktatták saját rendeleteik szövegébe, s ezzel az egyházi mozgalom tartományúri békekeremtés formáját öltötte.” VI. Lajos francia király az egyházközségek csapataival szövetségben indult a rablólovagok ellen, a hűbéri várak lerombolására, 1155-ben pedig tíz évre szóló „békerendeletet” bocsájtott ki. Normandia és Flandria urai is beléptek a békeszövetségbe, IV. Balduint Flandria grófja, 1030-ban már csatlakozott a Noyon-Tournai püspökéhez. Majd 1047-ben Caenben a zsinat országosan is meghirdette a *treuga Deit*.¹⁰² A Német-római Császárságban a 11. században meghirdették a királyi diéták határozatai és a királyi rendeletek révén az általános megbékélést, az erőszaktól való tartózkodást. Angliában a 10. század közepén olyan rendkívül szigorú („véres”) népi büntetőkódex volt érvényben, amely „*elképesztette a királyt és a püspököket*”, és az angolszász hagyományban rögzült kölcsönös kezességvállaláson alapult.¹⁰³

A fentebbi hivatkozások, idézetek arra a kérdésre keresték a választ, hogy a melegedés időszakával részben egybeeső fellendülés periódusát generáló népességnövekedésnek mi teremtette meg a kezdőfeltételeit, ugyanis a klímaváltozás önmagában nem ad választ a kérdésre. Feltételeztük, hogy a demográfiai viselkedés megváltozásának az előfeltétele a társadalomkörnyezet megváltozása. Más szóval, a kérdésnek szervezési-intézményi vonzata van. Intézményi oldalról a korszakban az egyház jöhet szóba, amely mindazokat a (szervezeti, szolidaritási, szellemi, anyagi, integráció stb.) erőforrásokat egyesítette magában, amelyek meghatározó módon szabályozták a korszak emberének – a társadalomban elfoglalt helyétől függetlenül, – az életét születésétől haláláig. Az intézmény szerepét kiemelő megközelítésünk, ugyanakkor magyarázhatja a közbiztonság, közrend megteremtése támasztotta feszültséget a szokásjog és a vallási etika között. M. Weber hívta fel a figyelmet arra, hogy a vallási etika a világ realitásaihoz igazodva megtöri a szokásjog „rituális” intézményeit, ezzel változásokat indíthat be, „átalakíthatja” a mindennapok rendjét. A vallási intézmény, az egyház mint az „intézményes kegyelem” (megváltás) gyakorlója, hatékonyan közrejátszott az átalakulás kezdőfeltételeinek megteremtésében és kibontakoztatásában, fenntartásában. Mindez nem azt jelenti, hogy „ő volt a változás” egyedüli „hajtóereje.” Az egyház intézményei sem lettek volna képesek változásokat „elővarázsolni”, ha a fennálló viszonyokban és „érdekkonstellációkban” nem

¹⁰¹ A francia kommunális mozgalomban kiemelkedik 1070-ben Le Mans-ban a rablólovagok várai ellen, templomi zászlók alatt zajló büntető hadjárat. Valamint az idézett részt (lásd: Bloch, M. 2002. 444.)

¹⁰² Bloch, M. 2002. 445.

¹⁰³ Bloch, M. 2002. 445–447.

lett volna adva az általános békevágy mint „lehetőség.” M. Webernek a gazdaságra vonatkoztatott formulája a társadalomra is érvényes, igaz, mint megjegyzi, nem általános, minden attól függ, hogy a résztvevők egymáshoz való alkalmazkodásuk „mikéntjének milyen viszonylagos tartalmi ereje van.”¹⁰⁴ A tartalmi erőt az általános békevágy adta, amelyben összetalálkoztak az egyház hivatásetikái s a társadalom érületetikai elvárásai, a kettő egymást erősítette. A „testek” és vagyonok gyarapodásának társadalomkörnyezeti feltétele a közrend, a közbiztonság, amely iránti vágy, a kortársak narratívái szerint is általános volt, viszont a vágyak, törekvések összefogásához az egyház spirituális-intézményi-szervezési tapasztalatára, tudására, tekintélyére volt szükség, ahhoz hogy a tudatosult rendteremtés folyamata végül is a világi törekvésekkel is ötvöződjön. Látnunk kell viszont, hogy az egyház gyónási és vezeklési rendszerének hatékonysága a lovagi elit és a társadalom többi csoportjai életvitelének megváltoztatásában akadályokba ütközött, emiatt volt kénytelen az eskü világi intézményét integrálni. Az egyház a közrend, közbiztonság megteremtésében a saját „megváltási” rendszerén túl, amely az „életvitel egységét” hirdette, nemcsak saját értékeire támaszkodott, hanem a társadalomban a személyes kapcsolatokat szentesítő eskü intézményére is. Másfelől pedig az egyház volt az egyetlen intézmény, amely a „feldúlt életű társadalomban, ahol a gyanakvás életöszönné vált”, rendelkezett egy, az életvitelre hatásos elretentő erővel, az isteni büntetéssel,¹⁰⁵ valamint ennek alkalmazásához szükséges formális (szervezeti, intézményi) és informális pszichológiai eszközökkel. A pokoltól való félelem – M. Bloch szerint – a „kor egyik legjelentősebb társadalmi tényeként jelenik meg. Egyetlen közérdekű funkció sem tűnt annyira nélkülözhetetlennek, mint a spirituális intézmények szerepe.”¹⁰⁶ Az általános rendteremtés, a prelátusok világi igazgatási hatáskörének kiterjesztése, a békemozgalom, békepaktum mellett megemlíthetjük a keresztes hadjáratokat, amelyek révén az egyház szintén a belső feszültségek levezetésére, a béke érdekében tett próbálkozásait kell látnunk. A krónikások meg is jegyzik, mihelyt a „keresztesek útra kelnek, a vidékre visszatér a békesség, s mindenki szabadabban lélegezhet.”¹⁰⁷ A szokásjog, elsősorban a vérbosszú intézményének háttérbe szorítása, s a kollektív béke az egyház és a világi hatalom közös érdeke volt. Hasonlóan a római jog elterjesztése is az Alpoktól északra eső térségben, hogy véget tudjanak vetni az igazságszolgáltatás felaprózottságának. Jól jelzi a folyamatot a 13. századtól, hogy az egyház égisze alatt működő egyetemek jogászai iránt támadt igény tovább növekedik. A formálódó királyi kancelláriákban ugyanis a monarchia is érdekelt

¹⁰⁴ Weber, M. 2005. 251. Az „intézményes kegyelem”. (Lásd: Weber, M. 2005. 227–229.)

¹⁰⁵ Bloch, M. 2002.170.

¹⁰⁶ Nem véletlen, hogy Kövér Lajos a párizsi Szent Viktor-székesegyházban szerzetesi fogadalmat tett a kanonokból álló testület előtt és communitást alapított, vagy I. Ottó az örökkévalóság biztosítására jelenti ki, hogy „hisszük, hogy birodalmunk fennmaradása összeforrt Istenünk mindenütt található dicsőítésével.” (Lásd: Bloch, M. 2002.108.)

¹⁰⁷ Guibert de Nogent, *De vita* című munkája. (Idézi: Bloch, M. 2002. 324.)

volt a jog uniformizálásában, egységesítésében, a helyi szokásjogok felszámolásában. A társadalom, a politikai intézményi mintáját szintén az egyház szervezeti modellje nyújtotta, különösen jó tanítványoknak bizonyultak Normandia, Flandria, Aquitánia, Anglia területi urai. Az elmondottak alapján a *melegedés időszakának fellendülés periódusát előidéző népességgyarapodás kezdőfeltételét a viszonylagos kollektív béke, közbiztonság, közrend megteremtésében kell látnunk*. Ha joggal feltételezik, hogy a fellendülés demográfiai nyomás hatására bontakozott ki, akkor azt is kell látnunk, hogy mi tette lehetővé, milyen társadalomkörnyezeti fejlemények játszottak közre, illetve biztosították a mélypontra jutott demográfiai viselkedés megváltozását. Paradox módon, az olyan hagyományos, a családok stabilításában közrejátszó intézmény, mint az „*osztható örökség*” sem működhetett volna a közrend, a közbiztonság hiányában. Sérülése ugyanis a népességgyarapodás ellenében hat. A klíma szerepe, ha egyáltalában közre is játszott, részleges, járulékos lehetett. Meghatározó a viszonylag stabil társadalmi környezet, melyet a létező egyházi tized mellett a politikai hatalom által az adózás intézményének bevezetése és rendszeres működtetése is egyre sürgetőbbé tett.

3. A történeti demográfusok szerint is, mint utaltunk rá, a tulajdonképpeni demográfiai változás az 1150–1250 közötti száz évet öleli fel, ami azt jelenti, hogy minimum egy-két nemzedék „előmunkálatira” volt szükség, ahhoz, hogy a 12. század közepétől érezhetővé váljék a demográfiai nyomás. Ugyanis nagyjából ettől az időponttól feltételezik a fellendülés beindulását is, de a fellendülés nem, vagy csak részben esik egybe a melegedés hátralévő 13. század végi és 14. század eleji időszakával. A melegedés időszaka viszont 9–13. századot tölti ki, ami időben is tágabb, mint a népességnövekedés, majd annak ismételt csökkenése, valamint az anyagi és szellemi élet fellendülésének periódusa és kifulladás. S a kifulladás, illetve megtorpanás a 13. század második felétől megint csak arra utal, hogy a közvetlen korreláció klíma – népesség – fellendülés között viszonylagos; sem a fellendülés kezdőfeltétele sem megtorpanása nem állítható korrelációba a melegedés kiemelten jó időszakaival. Inkább az intézményi-szervezési tényező szerepe vonható be a népességfellendülés kezdőfeltételeinek magyarázatába.

A 13. század közepétől, amikor még két jó időjárási ciklust (1236–1255, 1280–1302) mutatnak ki a klimatológusok, a népesség csökken, a nyugati kereszténység expanziója megtorpan, ennek jelei, – a gazdaság mellett – katonai téren is megmutatkoztak. A keresztések sorozatosan vereséget szenvednek a Szentföldön, a német lovagrend terjeszkedése a Baltikumban megtorpan, a békés földfoglalások, irtások, telepítések nagyságrendileg is lecsökkenek.¹⁰⁸ A folyamatot jól érzékelteti Almási Tibor a 13. századi magyar állapotokat összefoglaló monográfiája: a tatárjárás okozta népességfogyás „legkisebb” kalkulusa is a királyság lakosságának 15-20 százaléka,

¹⁰⁸ Szántó R. 2005. I. 52.

vagyis negyedmillió embervesztést jelentett.¹⁰⁹ Amit tetézett 1242 elején a kemény tél, segítve a tatárok Dunántúlra kijutását; majd 1243 nyarán a sáskajárás, szárazság, vetések elmaradása, a temetetlen holttestek miatt a betegségek, járványok, amelynek nyomán a családok szétzilálódtak, „megcsonkultak”, a demográfiai veszteség megtörte a növekedést.¹¹⁰ A népesség pótlása „összetett folyamat volt”: a leginkább az „idegenek” betelepítésével kísérleteztek, azonban – mint Almási írja – „a nyugati nagy népmozgások hullámai a 13. század közepére lecsendesedtek”, az európai népességtöbblet a tatárjárást megelőzően már „új hazára talált Közép-Európában.”¹¹¹ Vagyis Nyugaton a 13. század közepétől tapasztalható demográfiai visszaesés kihatással volt a Magyar Királyság tatárjárást követő telepítés politikájára. A nyugati népesség tömegeinek bevándorlása, akikre elsősorban számítottak, „nem telejesült”, „nem volt utánpótlás” Nyugaton, így a leginkább elpusztított területek, a királyság északi vármegyéi, az Alföld és Erdély betelepítése városlakókkal, kézművességhez, bányászathoz értőkkel a tatárjárást követően már nem volt olyan sikeres, mint azt megelőzően (Szepességbe, a Garam vidékére, Erdélybe). A legnagyobb gondot a földműves népesség hiánya okozta, amelynek pótlását zömében a királyság északi határmenti területein élő szlávokkal, s a déli határokat korábban is spontánul átlépő, a bolgár cárság területéről származó, főleg juhtenyésztő, transzhumáló balkáni vlahokkal pótolták.¹¹²

4. Az alábbiakban, főleg a melegedés/fellendülés időkereteit túllépő adatok beiktatása miatt kételyeink vannak azok szöveghelyét és érvényességét illetően. Némileg csökkentheti aggodalmainkat az a tény, hogy a tárgyalt korszakban a társadalmi csoportok alapját képező családok demográfiai viselkedése tekintetében az adatok hiányosak. Másfelől pedig a családok szociális és térbeli elhelyezkedése, házassági szokásai, hagyományai stb. többé-kevésbé időtállóbbnak tekinthetők, így a rájuk vonatkozó későbbi adatokból némileg képet alkothatunk a korábbi időszakok családmódelljeinek összetételéről, működéséről, és magának a család intézményének funkciójáról. A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy a korszakban jelentős különbség mutatkozott – városban és vidéken – a szegény és vagyonos családok termékenysége, a született gyermekek száma között. A fejleményt Shulamith Sarah, a középkori nőkről írt kiváló monográfiájában vizsgálta, ugyanakkor a családok társadalmi elhelyezkedés szerinti megoszlását is felvázolta. A nyugat-európai középkort felölelő adatbázis elemzése során Shulamith sajnos nem mindegyik társadalmi

¹⁰⁹ Almási T. 2000. 96.

¹¹⁰ Almási T. 2000. 88–90.

¹¹¹ Almási T. 2000. 97.

¹¹² A telepítések népcsoportonkénti megoszlását, megszervezésüket, a belső migráció folyamatát, a települések szerkezetének helyreállításával kapcsolatos reformokat, a hadügyek átalakítását és a birtokpolitikát bővebben (lásd: Almási T. 2000. 96–108).

csoport esetében tesz különbséget a válságokat követő rekuperáció, veszteségpótló termékenységi mutatók alakulásáról. Egészében mellőzi az élelemválságok és a családok klímahatás áttételein mutatkozó összefüggést. Shulamith ugyanakkor több, ma is elfogadott, a család intézményét érintő vélt/valós feltevést kérdőjelez meg. Ami számunkra a korábban elmondottak vonatkozásában fontos, a különböző társadalmi csoportok házassági, termékenységi, halandósági, életkilátási stb. mintázata. Ezáltal ugyanis betekintést nyerünk a társas világ alapintézményének, a családnak a társadalmi környezethez való alkalmazkodástechnikái, érzelmi kötődései mellett, bizonyos antropológiai állandók főbb jellemzőibe is.

a) A korszakban a család intézményének stabilitása a *köznép*, a *parasztság* csoportjaiban viszonylagos. A házasság családi, társadalmi és gazdasági ügylet volt. Az adott keretek között a fiataloknak megvolt a szabad választás lehetősége: a rosszul sikerült házasságot felbonthatták, egyszerűen otthagyták társukat és házasságkötés nélkül éltek más partnerrel. A falusi családokban, szemben a férfiakkal, az idős asszonyok presztízse életkoruk előrehaladtával nőtt. A 14. században, úgy tűnik, a lányok nem mindenütt követték a John Hajnal-féle nyugat-európai házassági modellt, vagyis későn, húszas éveik végén mentek férjhez. A pestisjárványt követő időkből (1349–1400) ez a tendencia megváltozik. A férfiak átlagban húszéves korukban házasodtak. A Halesweni jegyzőkönyv szerint, a lányok 26%-a pedig 12–20 éves korukban ment férjhez. Pisa környékén a házasságkötések átlagos életkora 26,3–27,1 év a férfiak és 17,3 év volt a nők esetében.¹¹³ Az angliai Haleswenben a pestisjárvány előtt átlagosan 2,8, a vagyonos parasztcsaládokban átlagosan 5,1, a kevésbé jómódú családokban 2,9, s a szegény családokban 1,8 gyermek született. A pestis után a családok gyermekszáma 2,1-re esett vissza. Macônban a földművelőknek családonként átlagban 5-6 gyermekük született a 12. században. Montailou-ban 4-5, de 6 és 8 gyermeket is neveltek az egyes családok a 13. század végén.¹¹⁴ A születések átlagos száma családonként 4,5 volt 1427-ben a Pistoia melletti vidéken. A leggazdagabb földműves családokban 3,21 gyerek élt, a legszegényebbekben 1,47.¹¹⁵ A falusi gyermekhalandóság, a korabeli bírósági jegyzőkönyvek szerint, a betegségek mellett leginkább gondatlanságból történt (tűz, folyóba fulladás, kútba esés stb.).¹¹⁶ Le Roy Ladurie is bizonyította Ariés teóriájával szemben, hogy a kisgyermekeket a falvakban szeretet vette körül, a parasztszülők 1-2 évig szoptatták gyerekeiket, testközeli gondozásban részesültek, szemben a városi polgárok és a nemesség gyakorlatával. A parasztszülők és gyermekeik között a kapcsolat nem volt rideg, szigorú, a legtöbb gyermek felnőtt

¹¹³ Shulamith, S. 2004. 297–298.

¹¹⁴ Le Roy Ladurie, E. 1997. 25., 118., 301.

¹¹⁵ Herlihy, D. 1967. *Medieval and Renaissance Pistoia*. New Haven. 97. (Idézi: Shulamith, S. 2004. 299.)

¹¹⁶ Shulamith, S. 2004. 301.

koráig a családban élt. A középkori földműves ember tehát nem mint egyén kötődött gyermekeihez, hanem mint szülők majd öregségük idején segítséget nyújtanak számukra.¹¹⁷

- b) A *nemesség*, főleg a főnemesség, lányait gyakran már a bölcsőben eljegyezték. Például a 13. században Berkeley harmadik lordja házassága idején a feleség és férj egyaránt nyolcévesek voltak, és 14. születésnapjuk előtt szülővé váltak. A kánonjog szerint a lányok legkorábban 12, a fiúk pedig 14 éves korukban házasodhattak. Az összeházasított gyerekek a házasság után is évekig távol éltek egymástól, ki-ki a maga szüleiével. Volt eset, amikor a 7. és 8. életévükben kényszerrel összeházasított gyerekek, felnőtt korukban semmissé nyilvánították a házasságukat. G. Duby kutatásaiból tudjuk, hogy Franciaország északnyugati részén a 12. században az örökségből kimaradó férfiak húszas éveik végén házasodtak, az elsőszülöttek, az örökösök pedig fiatalabb korban. Az 1330–1475-ben élő angliai hercegi családokban a férfiak 22, a lányok pedig 17 éves korukban házasodtak. Általában arra törekedtek, hogy saját társadalmi csoportjuk tagjaival házasodnak, ami nem volt mindig lehetséges. Több esetben is a nők maguk választanak férjet, ami láthatóan ellentmond C. Lévi-Strauss szabályként leírt általánosításának, miszerint a nő apja, fivére, nagybátyja adja férjhez a nőt. G. Duby az imént említett tanulmányából tudjuk, hogy Burgundiában a clunyi apátság területén egy nemesi családban 4-5 fiú közül csak egy nősíülhetett meg. A többiek vagy kolotorba vonultak, vagy agglégények maradtak. A nem házasságra szánt lányokat zárdába küldték. Akik pedig megházasodtak, nem korlátozták utódaik, a gyermekek nemzésének számát. Lorraine-ben a 12–13. században a nemesek és grófok, várnagyok családjában átlag 6 gyermek született. Macônban a 12. században pedig átlagban 4-6 gyermek, Franciaország észak-nyugati részén pedig családonként átlagosan 5-7 gyermek érte meg a felnőtt kort.¹¹⁸

Angliában 1330–1479 között a hercegi családokban az utódok átlagos száma 4,6 volt, ugyanakkora hercegi családok mintegy 27 %-ának nem volt utóda, hasonlóan a nők 23 %-ának sem. A csecsemő- és gyermekhalandóság ezekben a családokban is jelentős: a fiúcsecsemők 36%-a, a leánycsecsemők 29 %-a halt meg ötéves kora előtt.¹¹⁹ A 14. században Angliában éltek olyan családok, akiknek egyetlen törvényes utódjuk sem volt, ilyenkor kerültek előtérbe a fattyú gyerekek, másrészt voltak olyan családok is, amelyekben 5-8 vagy 10 gyermek született. A nemesasszonyok szülés után szoptatós dajkának adták át a csecsemőt, a dajkák bére az előkelő családokban magas volt. A dajkától való elválasztás után a gyereket elküldték otthonról. Sok nemes gyerek 6-7 éves korában főnemesi udvarokba

¹¹⁷ Le Roy Ladurie, E. 1997:370. Valamint Shulamith, S. 2004. 304.

¹¹⁸ Duby, G., *Lignage, noblesse et chevalerie au XII siècle dans la région maconnaise*. Annales ESC XXVII (1972), 803–823. (Idézi: Shulamith, S. 2004.185.)

¹¹⁹ Hollingwort, T. H. 1975. 4–26.

került és ott nevelkedett, vagy kolostori iskolákban. A lányok hasonlóan. Például a 13. században Erzsébetet, András magyar király lányát, négyéves korában eljegyezte IV. Lajos türingiai örgróf, ezt követően a kislányt Wartburg várába küldték, ott élt 14 éves koráig, az esküvőig.¹²⁰ A gyermekkor időtartama rövid volt, a lányok átmenet nélkül léptek a fenőttkorba. Ph. Ariés látéletével ellentétben, vannak feltételezések, melyek szerint a középkori ikonográfiában a kicsiny felnőttek képei nem a gyermekkor hiányát, hanem a felnőtt korú férfi művészek anyai gyengédség iránti sóvárgását fejezik ki.¹²¹

- c) A gazdag *városi családok* lányai nagyon fiatalon mentek férjhez. Az itáliai városokban, az ideális az volt, ha a lánynak 13 éves korában férjet találtak. Firenzében és más toszkán városokban a nők átlagosan 16-17,5 évesen mentek férjhez, Londonban 17 évesen. A városi férfiak később házasodtak, Toscanában átlagosan 27,7-32,2 éves korukban. A falvakból városba költöző lányok akkor mentek férjhez, amikor összegyűlt a hozományuk, a céhek tanoncai pedig, amikor véget értek az inaséveik. A gazdagok a városokban is nagyobb családokban éltek. Pistoia városában és vidékén az 1427. évi anyakönyvek szerint a vagyonosabb városi családokban a gyermekszám 2,26, vidékén 3,21, a szegény családokban 0,86, a szegény vidéki családokban 1,47 volt. Jellemző volt azonban a városban is a sokgyermekes család: Sienai Katalinnak például 24 testvére, Dante Beatricéjének pedig 5 fivére és 5 nővére volt. A becslések szerint átlagban 10 gyermek születet egy házasság húsz éve alatt. A vagyonos városi és vidéki családokban általában nagyobb volt a gyermekek száma: jobban táplálták a gyermekeket, így többen is maradtak életben közülük, mint a szegény családokban születettek közül. Másfelől a gazdag családok korábban is házasodtak. És „jobban kihasználta a termékenység időt” mindkét nembeli gyerekeik a házasság után.
- d) Mindazonáltal, az összes társadalmi csoportokban, ha nem is egyenlő arányban, magas volt a *gyermekhalandóság*. D. Herlihy tanulmányában szereplő adatok arra utalnak, hogy Pistoiaiban a gyermekek 17,7 %-a halt meg 1-4 éves, 10,5 %-a 5-9 éves, 8,3 %-a 10-14 éves korban. Ez némileg magyarázza azt is, hogy a magas születési arány ellenére, miért maradt egy családban olykor csak egyetlen gyermek életben, vagy egy sem.¹²² A gyermekek életbenmaradási esélye olyan alacsony volt, hogy többen ezzel magyarázzák, miért nem kötődtek szorosabban a szülők gyerekeikhez.¹²³ Másfelől a 14. században a pestisjárvány, főleg a városokban, leginkább a nőket és gyermekeket pusztította. Ugyanakkor a korszakban, de végig a középkor folyamán, a nők a nehéz, kimerítő fizikai munka miatt is

¹²⁰ Shulamith, S. 2004. 187.

¹²¹ Le Roy Ladurie, E. 1997. 307.

¹²² Herlihy, D. *Vieillir au quattrocento*. Annales ESC XXIV. (1969), 1338–1352. (Idézi: Shulamith, S. 2004. 237.)

¹²³ Herlihy, D. 1969. 1341.

gyakran vetéltek. Ez másfelől arra is felhívja a figyelmet, hogy nem érvényesíthető egyértelműen a nemek szerinti munkamegosztás teóriája. Még a szakmák szerinti elkülönülés sem egyértelmű a városokban, mivel sok olyan mesterség volt már a középkorban, akárcsak napjainkban, amit a nők és a férfiak egyaránt űztek. Az 1296., 1297. és 1313. évi párizsi adófizetési kimutatások a női mesterségek széles köréről tanúskodnak.¹²⁴ A városokban és vidéken rendszerint a lányokat is megtanították valamilyen mesterségre: a kézműves például betaníthatta feleségét és lányát a szakmájába. Számos özvegy folytatta férje mesterségét. Még a nők alkalmazását tiltó céhekben is engedélyezték, hogy a tagok feleségük és lányuk munkáját is igénybe vegyék.

- e) *A várható életkort* a nemesség férfi tagjainak soraiban befolyásolta az *erőszakos halál* miatt életüket vesztők magas aránya. Az 1330–1475 között élő angliai hercegi családok életkori adatainak vizsgálata azt mutatja, hogy a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 24 év volt, a nőké pedig 32,9 év. A huszadik életévüket elérő férfiak átlagos várható élettartama 21,7 év volt, a húszéves nőké 31,1 év. Az eltérések oka a vizsgálat szerint, hogy az összes férfi 46%-a erőszakos halállal vesztette életét: háborúban, lovagi tornán, vadászaton, vagy kivégezték kegyvesztés miatt. Ha pedig az erőszakos haláleseteket kizárnánk a számításokból, írja T. H. Hollingworth, akkor a várható élettartamban való eltérés lényegesen csökkene a huszadik életévüket elérő férfiak és nők között. Sőt a férfiak élettartama valamivel magasabb is volt: a húszéves férfiaknál 31,5, a nőknél 31,1 év. Ha az erőszakos elhalálózást is figyelembe vesszük a 20–54 éves korcsoportban, akkor azt látjuk, hogy a férfiaknak csak 18%-a maradt életben, azaz élte meg az 54. évét. Míg a 20–49 éves nőknek 50%-a élte meg a 49. évét.¹²⁵ Az 1350–1500 között élő angliai főnemesi családokról készült másik vizsgálat szerint a férfiak 20%-a erőszakos halállal halt, és 25%-a nem érte meg a 40. életévét.¹²⁶ A francia adatok szerint például Castellan Henri de Bourbourg 12 leszármazottja érte meg a felnőtt kort. Fiai közül heten egyházi szolgálatba léptek, hármat megöltek.¹²⁷ A becslések szerint az átlagéletkor 30 év körüli volt. Guillaume de Saint Pathus, amikor felsorolja XI. Lajos király szenttéavatás tanúinak elitnévsorát, a 40 éves embert „tapasztalt” férfinak (*d’avisé âge*), az 50 évest pedig „előrehaladott korú” férfinak (*de grand âge*) nevezi.¹²⁸

¹²⁴ Minderről bővebben (lásd: Shulamith, S. 2004. 250–266.)

¹²⁵ Hollingworth, T. H., *A demographic study of the British ducal families*. In: Population Studies XI (1957). 4–26.

¹²⁶ Rosenthal, T. J., *Medieval longevity and secular peerage, 1350–1500*. Population Studies XXVIII (1973). 287–293. Francia vonatkozásban pedig lásd: Duby, G. *Dans la France du Nord-Ouest au XII siècle: le „jeunes” dans la société aristocratique*, Annales ESC XIX (1964). 839–843. (Idézi: Shulamith, S. 2004. 172.)

¹²⁷ DUBY, D. 1964. 841. Vö. Shulamith, S. 2004. 173.

¹²⁸ Le Goff, J. 1970. 325.

A korszakban a falusi felnőttek várható élettartama szintén alacsony, igaz más okokból, és régióként is eltért. Postan és Titow becslése szerint a 13. és 14. században a winchesteri birtokon a húszéves emberek még várhatóan húsz évet éltek. Holesowenben a várható élettartam húszéves korban átlagosan még további 25–28 év volt.¹²⁹ Bizonyos időszakokban a falvakban lakó férfiak és nők várható élettartama között a különbség a férfiak javára tolódik el. Halesowenben 1343–1359 között a nők halálozási arányszáma nagyobb mint a férfiaké. Valószínűleg a pestisjárvány miatt, aminek a nők könnyebben estek áldozatul. Pistoiaiban 1427-ben a férfiak és nők aránya 105:100 volt, a 60 éves kor felett 100 nőre 117 férfi jutott. Az itáliai középső hegyvidéken a 60 évesnél idősebbek esetében 125:100 az arány. Tíz közép-angliai uradalomban 1350–1450 között a földtulajdonosok mintegy 14 %-a nő, többségük özvegy. Titow számításai szerint a 14. század első felében a Glastonbury kolostor birtokain, valamint a Winchester és Worcester püspökségek birtokain az özvegyasszonyok aránya 9–15 % között mozgott.¹³⁰

- f) Akárcsak a görög és római időkben – írja Shulamith – a középkorban is ismerték a fogamzásgátlást. Toledóban Cremonai Gerard iskolája fordította Avicenna és Rhazes orvostudományi munkáit. Ezekben leírják azokat a módszereket, amelyeket Arisztotelész, Hippokratész és az Epheszoszi Szoranus is említ: különféle növényekből párolt főzetek, folyadékok bevitele a méhbe közösülés előtt vagy közvetlenül utána, a közösülés után a nők által végzett tornagyakorlatok és a férfi genitáliákra kent kenőcsök. Továbbá ismert volt az „onnan tette”, vagyis a *coitus interruptus*, és a természetellenes kapcsolat is. A fogamzásgátlás eljárásait „enciklopedikus részletességgel” Albertus Magnus, Villanovai Arnold írásaikban is felsorolják, műveik tananyagként szolgáltak az egyetemek orvosi karain.¹³¹ A korszak teológusai a fogamzásgátló szerek használatát főbenjáró bűnnek tartották, mivel erkölcsileg kéjváagnak tekintették, amit a paráznasággal és házasságtöréssel hoztak kapcsolatba, és büntetését ugyanabba a kategóriába sorolták, mint a gyilkosságot és a pogány varázslást. A korszakban a házasságon kívüli kapcsolatokban a fogamzásgátló szerek használata azonban előnyös is volt a „fattyúk nemzésénél, a magzatelhajtásnál és a csecsmőgyilkosságnál.”

Avicenna a fogamzásgátlás eljárásai mellett a *vetelés*, *magzatelhajtás* módszereit is ismerteti: „tornagyakorlatok, nehéz teher cipelése, forró fürdő, méhbe fecskendezett folyadék.”¹³² A magzatelhajtás – a korabeli teológiai értelmezés szerint – az áldozatvállalás elutasítása, az isteni szeretet és a felebaráti szeretet parancsának a megszegése. Kánonjogászok, Szent Ágoston nyomán, különbséget tettek a negyvennaposnál fiatalabb és idősebb (saját lélekkel rendelkező) magzat

¹²⁹ Postan, M. M. – Titow, J. Z. 1973. 156–160. (Idézi: Shulamith, S. 2004. 297.)

¹³⁰ Titow, J. Z. 1972. 87. (Idézi: Shulamith, S. 2004. 308.)

¹³¹ Shulamith, S. 2004. 161.

¹³² Shulamith, S. 2004. 165.

elhajtása között, s az utóbbit gyilkoságnak tekintették. Meglepő módon, mindkét esetben ugyanazt a büntetést javasolták, vagyis „többéves vezeklést”. A gyóntatóknak írt kézikönyvekben, a patikusok füveskönyveiben több tájékoztató szól a magzatelhajtásról, mint a fogamzásgátlásról. A korszak teológusai (Nápolyi János, Firenzei Antal), az anya életének megmentése végett, helyeselték a negyven napnál fiatalabb magzat elhajtását. Úgy tűnik, hogy a magzatelhajtást „női gondnak” tekintették. Maga az abortusz, ha a korszak medicináját és higiéniai állapotát is szem előtt tartjuk, akkor látnunk kell azt is, hogy rendkívül kockázatos vállalkozás volt.¹³³ Másfelől, különbséget kell látnunk a szándékos és nem szándékos vetelés között. Ugyanis a falusi földműves, illetve a városi közösségekben a gyakori vetéléseket vélhetően nem a nők szándékos magzatelhajtása okozta, hanem a nehéz, fárasztó, kimerítő fizikai munka.

A kérdés a mi szempontukból az, hogy mennyire volt elterjedt a fogamzásgátlók, magzatelhajtások alkalmazása a korszakban, és egyáltalában: befolyással volt-e, vagy sem a demográfiai mutatók alakulására. Shulamith – J. T. Noonan katolikus teológusra hivatkozva – úgy véli, hogy a fogamzásgátló eljárások alkalmazása része a középkori civilizációnak, azonban hatása korlátozott volt. Nem volt destabilizáló befolyással a társadalmi-demográfiai viszonyokra. Feltételezése szerint, csak egy kisebbség alkalmazta, főleg a házasságon kívüli kapcsolatokban, a fattyú gyerekek világrahozatalának elkerülése végett. Gazdasági megfontolásokból sem alkalmazták tágabb körben. A patikusoknak írt gyógynövény-tájékoztatókban is alig említik a korszakban fogamzásgátló szereket.¹³⁴ Sok házasságon kívüli, törvénytelen gyermek szintén arra utal, hogy nem volt gyakori a fogamzásgátló, magzatelhajtó eljárások alkalmazása.

- g) A melegezés/fellendülés időszakában és később is voltak csoportok, amelyek nem alapítottak, illetve nem alapíthattak családot, és *kivonultak a család intézményéből*, s a szaporodó családalapítás termékenység mutatóihoz nem járultak hozzá.

A férfi *szerzetesrendek* mellett, a 6. században alapított bencés rend óta, az egyházban mindig voltak női szerzetesrendek, vagyis intézményesült apácakolostorok, zárdák. Németalföldön és Flandriában a 14. század elején a ciszterci és domonkos rend zárdáiban az apácák száma átlagosan 40 fölött volt, a klarissza apácák zárdáiban 50–80, olykor 150 nővér élt, de voltak kisebb zárdák ahol csak 2-3 nővér szolgált. Angliában a nagy bencés kolostorok átlagban 30 apácát fogadtak be. A Német-római Császárságban egyes bencés rendi zárdákban 40 nővér élt, a kisebbekben csak nyolc. A zárdák elsősorban a nemesség lányait vonzották, akik „képességeik kibontakoztatására törekedtek, és nem számíthattak örökségre.”¹³⁵ A zárdába való belépés, akár csak a férfi rendekbe, önkéntes alapon történt, és elméletileg bármely

¹³³ Shulamith, S. 2004. 167.

¹³⁴ Shulamith, S. 2004. 162–163.

¹³⁵ Shulamith, S. 2004. 57.

társadalmi csoporthoz tartozó szabad ember előtt nyitottak voltak. A bencés rend ténylegesen például csak a nemesség és a polgárság lányait fogadta be.¹³⁶ Az alacsonyabb társadalmi csoportok lányai laikus nővérként vagy cselédként élhettek a zárdában. Annak oka, hogy a zárdák miért részesítették előnyben a nemesség és városi polgárság, vagyis az elit lányait, az volt, hogy a zárdávonulás alkalmával, a lányoknak a hozományukat is be kellett vinniük, noha azt tiltotta a kánonjog. Látunk kell azt is, hogy sok nemes- és polgárlány nem azért vonult zárdába, mert nem akart férjhez menni, hanem azért, mert a családjuk nem tudta biztosítani számukra a rangjukhoz méltó hozományt. Hasonló volt a helyzet a férfiak esetében is, a családi osztható örökség apadása miatt, vagy agglagények maradtak vagy kolostorba vonultak. Ugyanakkor a nemesség és a városi gazdagok körében, de általában társas világukban is, az apáca, a szerzetes státusa nagyobb társadalmi presztízzsel bírt, mint a hajadon lányé, vagy az agglagényé. A zárda, a kolostor, a monostor tehát a házasság alternatíváját jelentette a korszakban. De zárdába, kolostorba küldték a törvénytelen gyermeket, a „rossz testű vagy visszamaradt leányokat”, a lovagi életmódra alkalmatlan, valamint a „fogyatékos” fiúkat. A „kegyveszett férfiakat” börtön helyett szintén kolostorba küldték. A nők esetében, sokszor a vallási buzgalom mellett a házasságtól való félelem is közrejátszott a zárdába vonulás motívumai között. A zárda menedék is volt a lányok számára, akik 14-15 éves korukban lehettek apácák. A rendházakban sokan a lányok és a fiúk közül már fiatalabb korban, sőt kisgyermekként is bekerültek. Itáliában a lányokat általában kilencéves korukban küldték zárdába. Esetenként az özvegyek is a zárdát választották az újjaházadódás elkerülése végett. A férjjel való „kölcsones megegyezés” alapján történt szakítást követően is vonultak a zárdába nők.

A problémát demográfiai szempontból az okozza, hogy a melegedés/fellendülés időszakából nincsenek adatok arról, hogy az egyes királyságokban mennyi is lehetett az apácák és a férfi szerzetesek száma. Shulamith is E. Power 14. század második felének és a 15. századi angol zárdák adatainak elemzésére hagyatkozik. A kétmillió Angliában a korszakban a zárdákban élő apácák száma nem volt több 3500-nál. Ebben az esetben számításba kell venni, hogy az angol adatok a pestisjárványt (1347) követő időszakból származnak, ugyanis a járvány előtt az ország lakossága 3 750 000 fő volt, ami a járvány alatt 40%-kal csökkent. Hasonlóan jelentősen csökkent a bencés kolostorokban az apácák száma a Német-római Császárság területén a 15. század elején. Ezzel szemben a késő középkori itáliai adatok, főleg Toscanában arra utalnak, hogy nőtt az apácák száma. Firenzében,

¹³⁶ A 10. században Katalóniában, a Német-római Császárságban, a liége-i egyházkerületben, a szászországi Hefta zárdába, valamint Lorraine legtöbb apáca rendházába, csak nemesi származású nőket fogadtak be, ugyanis ezekben a zárdákban az apácafőnökök az alapító nemesi családok tagjai voltak. Ugyanakkor, sok esetben, azért is vonultak rendházakba, mert az család egyik tagja, a nővér, már apáca volt. Például Londonban a 13. században írt végrendeletében, az apa éves járadékot hagyományozott az ugyanabban a zárdában élő három lányára és nagynénjére. (Lásd: Shulamit, S. 2004. 60.)

Velencében, Milánóban (R. Trexler számításai), az összes nő körülbelől 13 %-a zárdákban élt. Tény viszont, mint Shulamith megjegyzi, a 13–14. században „rengeteg nő kívánt belépni a zárdákba.” Sok kolostor kapacitáshiány miatt nem tudott minden nőt, férfit befogadni. Ennek pótlására, helyettesítésére, jött létre a vallási jellegű, de nem egyházi, nők által kezdeményezett *begina mozgalom*, „melynek népszerűsége – a női szerzetesrendekhez hasonlóan – abból eredt, hogy a hitélet vágya gazdasági és társadalmi tényezőkkel ötvöződött.”¹³⁷

Az idézett társadalmi csoportok családi demográfiai viselkedési mutatói ugyan semmit nem mondanak a melegedés/fellendülés időszakának a klíma népesség viszonyait alakító hatásáról, viszont bizonyos tendenciákat jeleznek, és néhány bevett, előítéletet is kiigazítanak. A demográfiai viselkedés a szóban forgó korszakban is a társadalmi elhelyezkedéssel mutat kapcsolatot, amelynek meghatározó tényezője – a vagyoni helyzet mellett – esetenként az intenzív vallásos érzület (a jelentősebb középkori misztikusok apácák), a társadalmi presztízs megtartása, illetve elnyerése, sőt az intellektuális éltevitel igényelte alkotó személyiség kiteljesítésének szándéka. Mindezek – és egyéb más tényezők – a fellendülés korszakának a társadalmi szerkezetében beindult módosulásokkal hozhatók összefüggésbe. Ösztönzőleg hathatott az egyházi intézmények eltartóképességének gyarapodása is. Azonban, mint láttuk, a vagyonos családok termékenységének növekedésével párhuzamosan csökkent az osztható örökség. Miközben a nemesség személyes presztízsének mindenáron való megőrzésére törekedett: például háború esetén a fogságba esett nemes, fogvatartójától kikövetelte, hogy minél nagyobb váltságdíjat kérjen érte. A korszak hadviselésének jellemzője, nem annyira az ellenség fizikai megsemmisítése, hanem minél több, lehetőleg vagyonos személy épségben történő fogjul ejtése. A lovagi torna vesztese szintén nagy árat fizetett a győztesnek, ez is apasztotta a legyőzött osztható örökségét.

Általánosabb értelemben, úgy tűnik, hogy a családalapításból kivont személyek csoportjainak száma helytől és időtől függően változott. A bevett korabeli és későbbi előítéletekkel ellentétben, számuk nem volt meghatározó a demográfiai viselkedés negatív befolyásolása tekintetében. Nem beszélve arról, hogy ezek a női és férfi szerzetesrendek termelő és jórészt önellátó egységek is voltak. Arra a kérdésre, hogy a melegedés közvetve mennyiben játszott közre a népesség növekedésben, arról a hiányos adatok, információk sem egyértelműek. Tehát azt sem lehet állítani, hogy visszafogta vagy serkentette a jobb éghajlati környezet a népesség dinamikáját. A népességszám pozitív vagy negatív mozgása több tényező összejátszásának a következménye. A demográfiai robbanás kezdőfeltételeként a viszonylagos közbiztonság, a közrend megteremtését emeltük ki. Tény viszont, mint utaltunk rá, a melegedés korszaka nemcsak a népességgyarapodás korszaka, hanem a 13. század közepétől a csökkenésé is.

¹³⁷ Shulamith, S. 2004. 63.

A családok termékenységét a korszakban az élelemválságok, az élelem tápértéke, a betegségek, járványok, életmód mellett a térben szétszórt etnokulturális csoportok köztöttségei, valamint az elit körében a teológusok is befolyásolták. Az általuk eszményinek tartott nő az apáca (a szűz), és nem az anya, aki a szülés által beszennyezi magát (Abélard, Clairvaux-i Bernát). A földműves és egyéb szolgáló, adózó mesterségek családjainak csoportjaiban a termékenységnek nagyobbak, jelentősebbnek kellett lennie, noha az idézett adatokból ez nem egyértelmű. Különben a fellendülés korszakára jellemző térbeli terjeszkedés: a művelt földterületek állandó gyarapodása (bozót-, erdőirtás), a kelet irányú kolonizáció, a városok, a mesterségek számának növekedése stb. más, a demográfiai tényezőt helyettesítő fejleménnyel való magyarázata nem volna lehetséges. Önmagában a klíma jobbra fordulása ugyan ösztönzőleg hathatott a terjeszkedésre, de magának a folyamatnak az összetettségében a szerepe részleges volt.

5. A szakirodalomban a *népességgyarapodás nyomását* a melegedés/fellendülés századaiban négy, egymással kölcsönhatásban lévő tényezőben jelölik meg: nőtt a meglévő települések népsűrűsége, művelés alá vették a vad, néptelen területeket, erdőirtással, mocsárlecsapolással, szűzföldek feltörésével; földrajzi terjeszkedés, aminek leglátványosabban eseménye a német keleti terjeszkedés – *Drang nach Osten* – lengyel, cseh, magyar, litván területek irányába; a városok népességnövekedése, illetve új városok létrejötte.¹³⁸

A terjeszkedés (városok, erdőirtás stb.) kérdését az alábbiakban külön-külön fogjuk áttekinteni, itt csupán arra utalhatunk, hogy a demográfiai „robbanás” nem egyenletes Nyugaton sem. Három térségben összpontosult: Észak-Itália és Németalföld déli része, Flandria, Brabant, Dél-Anglia, valamint Németország északi-déli területei. Ezek a területek voltak az akkori Európa legsűrűbben lakott és legfejlettebb részei is. Például a városok lakossága az északnyugati és dél-európai térségben egykét kivételtől eltekintve (Velence, Milánó) megközelíti a százezret, Párizsnak 80 ezer lakosa volt, s a legjelentősebbek mint Bruges, Gand, Toulouse, London, Hamburg, Lübecknépessége 20–40 ezer között mozgott.¹³⁹ A tipikus, az általános a kisváros: Németország háromezer városának átlag lakosság száma 400, a népesebb Franciaországban pedig 228–316 füst, vagyis 900–1500 a városok átlag népessége.¹⁴⁰ A Magyar Királyság népességének 3,8 %-a élt a szabad királyi városokban, a többi 170 városias településsel együtt 8–10 %-a. Ami nem sokkal alacsonyabb, mint Németország északi és keleti részén a városlakók aránya, ahol ez az arány 10–20 %. Ezzel szemben a kontinens nyugati és déli térségében 20–30 %. Kubinyi András szerint, „Buda (Felhévízzel együtt) a maga 12–15 000 lakosával a középkori nagyvárosok közé számítható. A szabad királyi városok egyharmada tartozik 2000 fő alatti

¹³⁸ Cameron, R. 1994. 82.

¹³⁹ Le Goff, J. 1970. 385.

¹⁴⁰ Braudel, F. 1985. 488.

lakosságukkal a középkori kis- és törpe városok kategóriájába.” A német kutatók különböző becslései szerint a 3000-nél is több német város legalább kétharmada, illetve 90% -a az utóbbi két kategóriába tartozott. A földesúri és mezővárosok népessége együtt a Magyar Királyságban is a kis- és törpe városok aránya „hasonló a németekéhez.”¹⁴¹

Európa egészére ha nem is, de a nyugati rész esetében viszonylag elfogadható adatokkal rendelkezünk három biológiai (népesedési) fellendülési időszakról: 1100–1350, a klímaoptimum vége / kis jégkorszak kezdete, az első logisztikus görbe időszaka, amely 1350–1450 között hirtelen megtorpan. Az újabb fellendülés 1450–1650, amit 1650–1750 közötti lendületvesztés, lelassulás követ, majd 1750-től az ipari forradalom időszaka, amelyben az emberélet-defláció fokozatosan csökken.¹⁴² A népességnövekedés, különösen ha hirtelen megy végbe pozitívumai mellett egy sor negatív folyamatot is beindít. A fentebb jelzett négy pozitívum mellett a népességnövekedés lehetséges negatív hatásai magyarázhatják a fellendülés megtorpanását is:

- A növekvő népesség térbeli megoszlása és az anyagi javakhoz való hozzáférése átlépi a „kritikus küszöböt”, meghaladja a társadalom eltartó képességét.
- Romlik az életszínvonal, riasztóan nő a nyomorgók, gyökértelenek, koldulók száma a városokban, fokozódik a migrációs nyomás.
- A vidék, a falu a zöldövezet rovására terjeszkedik.
- Gyakoribbá válnak a háborúk, viszályok, portyázások, rablások, felduzzad a hadseregek létszáma, több az újjgazdag, kivételezettek száma.
- Erősödik az állam, nő a bürokrácia hatalma.¹⁴³

A fellendülésnek ezek a negatív hatásai külön-külön és együttesen feszültséget, egyensúlyvesztés idézhetnek elő. A szóban forgó korszakban, miközben még nőtt a népesség, a 13. század második felétől csökkent a gazdaság eltartóképesége, lehetőségeik határáig jutottak el. Ennek egyik, a kortársak számára is látványos megjelenési formája, a koldusok, nyomorgók számának elszaporodása a városokban. Anélkül, hogy részleteznénk, a visszaesés nem volt általános, a fejlettebb és konszolidáltabb észak-itáliai és flandriai városokat kevésbé érintette. A nagy fordulópontot a kontinens egésze számára, a brutális pestisjárvány okozta. Ezt követően, ha lassan is, de helyreáll az egyensúly, s a második logisztikus görbe (15–17. század), a demográfiai, gazdasági fellendülés eléggé elnyúló periódusa köszönt be.

Általánosabb és konkrét értelemben is tény viszont, hogy az éghajlatoptimum idején is, a klíma–népesség korreláció érzékeny oldalát az időjárás változékonysága, variabilitása s a terméshozamok alakulásának összefüggése képezi. Ugyanis itt már

¹⁴¹ Kubinyi, A. 2006.163–164.

¹⁴² Pounds, N. J. G. 1979. 103–115. Vö. Braudel, F. 1985.25.

¹⁴³ Braudel, F. 1985. 24., Le Goff, J. 2000. 14–24.

nem hosszú idősorok tendenciájáról van szó, hanem az időjárás ingadozás mindennapi életet befolyásoló következményeiről. Tehát egy olyan bizonytalansági tényezőről beszélhetünk, amit a lokalitásokban, a zárt tudáskészlettel rendelkező közösségek nem tudnak hatékonyan kezelni. Magyarán ki voltak téve az időjárás szeszélyeinek. A klíma-/időjárás-tényezővel való magyarázat, úgy tűnik csak bizonyos csoportokra vonatkoztatható, azokra, amelyek a társadalom többségét alkották, akiknek időjárás-kitettsége foglalkozásukból következően is mindennapos. Látnunk kell másfelől, hogy időben és biológiailag a népesség életkorpiramisa sem azonos természetű, hanem változó. Ez pedig az életkörülményekkel (az élelem minősége, táplálkozás, lakás, higiéné stb.) mutat kapcsolatot, ami befolyással van az ellenálló-, illetve állóképességre. A 10. vagy 11., vagy 13. században élő emberek biológiailag is különböztek, különbözőségük csak közvetetten, az élelembázis mennyiségének és minőségének áttételein keresztül kapcsolható a klíma-, illetve időjárás-ingadozásokhoz, s a járványok fluktuációjához, amelyek együtthatása leginkább a regionális tereken érhető tetten. A klíma-éhínség relációnak szánt részben majd látni fogjuk, hogy az éghajlat-/időjárás ingadozások kiváltotta periodikus társadalmi feszültségek tompítása a meglévő intézményi keretek hatáskörének kiterjesztésével, illetve újabb intézmények létrehozásával járt együtt. Az egyház intézményei mellett és azzal karöltve, az új települési-területi formák, a városok, főleg Itáliában, Flandriában védekezési-termelői infrastruktúrájuk (földmunkák, lecsapolások) kiépítésével párhuzamosan létrehozzák, illetve megerősítik intézményeiket, amely által időjárás-kitettséjük némileg csökken, és jól láthatóan már nem azonos mértékű a vidéki emberekével. A kérdés a továbbiakban az, hogy a táj, illetve a környezetátalakító munkák mennyiben járultak hozzá a közösségek eltartóképességének növeléséhez, illetve a mikroklíma-változatok kialakulásához.

ÉGHAJLAT: TERMÉSZETBE VALÓ BEAVATKOZÁS

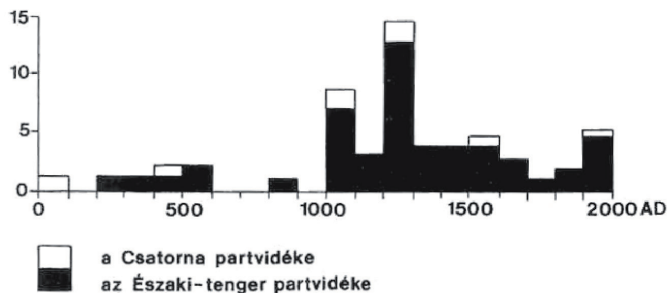
A középkori klímaoptimum, meleg periódusa a jelenlegi antropogén felmelegedés („hokiütő”) elmélet képviselői számára támadófelületet jelent.¹⁴⁴ Ha ugyanis a középkori melegedésnek természetes okai voltak, miért ne lehetne ugyanez az oka a jelenleginek is. Kétségtelen, hogy a jelenlegivel szemben a középkori klímaoptimum okait nem lehet indokolni az ember kártékony tevékenységével, hiszen nem voltak olyan széndioxid-kibocsájtó tényezők, mint a szén-, kőolaj- és gázalapú energiatermelés, vagy a motorizáció

¹⁴⁴ Mint fentebb szó volt róla, a 20. század végén mért 0,6 Celsius-fok emelkedés, messze elmaradt a középkori optimum becslült 2 Celsius-fokos felmelegedésétől. M. Mann a „hokiütő elmélet” kitalálója, így középkori meleg korszak helyett az észak-amerikai hidrológiai anomáliák miatt, inkább középkori anomáliákról beszél (*Medieval Climatic Anomaly*). A vitának új értelmezést adott a napsugárzás intenzitásának vizsgálata, eszerint a 20. század erőteljes napaktivitása csak 0,2-0,4 Celsius-fok felmelegedést felelős, a maradék 0,2-0,4 fokos felmelegedés valószínű az emberek felelőssége. Ezzel az antropogén felmelegedéseméletet ért bírálat alábbhagyott. (Lásd: Behringer, F. 2010.11–12, 102–103.)

stb. Ennek ellenére nem tagadható, hogy az ember beavatkozása a természetbe, létfenntartásának környezeti feltételeit kialakító tevékenységével, mint a haszonnövények termesztését célzó földműveléssel, az ennek feltételeit létrehozó földmunkákkal (öntözés, gátak), a művelhető területek kiterjesztésével (bozót-, erdőirtás), az állattartással kezdődik. A beavatkozás mértéke a népességszám alakulása szerint változik. Módozatai, mélysége, hatékonysága pedig a technológiai-technikai tudás- és eszközkészlet tökéletesedésével, differenciálódásával párhuzamos folyamat. Mindezeknek, s egyéb más táj-, és környezetátalakító, településalapító és védelmi célokat szolgáló munkáknak van egy pozitív és egy negatív oldala. Negatív abban az értelemben, hogy beavatkozások módosíthatják az adott ökológiai közösség mikroklímáját. Pozitív pedig az, hogy a természetes környezet átalakításával nyert, földművelésre alkalmassá tett területekkel növelték a közösségek eltartóképességét. Mindkét szándék elsődleges indítéka a védekezés/alkalmazkodás, a létbiztonság megteremtésére való törekvés.

A fellendülés/melegedés időszakában a környezet átalakításának tipikus térsége Németalföld, főleg Délkelet-Hollandia mocsárvidéke, a tengerszint alatt álló Holland, Zeeland tartományok partvidéke, a Rajna ártere (Gouwe folyó), s Itália. A bonyolultabb műszaki feladatot a gát (*polder*) építése jelentette. Az első poldereket 1150-ben Flandria mocsaras és tengerparti vidékén fríz halászok építették, ezzel egyrészt védekeztek az áradások, a tengerszint emelkedése ellen, másrészt művelésre alkalmas, Európa egyik legtermékenyebb területét alakították ki hosszabb távon.¹⁴⁵ A megépített gátak ellenálló képessége, részben a műszaki tudás hiányosságai, részben a szélsőséges időjárás erőssége miatt sem bizonyult időtállóknak. A nagy tengerárak, mint a H. Lamb által szerkesztett alábbi grafikon is mutatja, a melegedés időszakában 10–14. században közötti is magasak voltak az Északi-tenger és La Manche csatorna keleti partvidékén. A 13. században a melegedés időszakában már jelentkeznek a lehülés jelei, a németalföldi és a német tengerpartot négy nagyobb áradás önti el, az áldozatok számát százezerre becsülik.

A nagy tengerárak időbeni megoszlása az Északi-tenger és a Csatorna partvidékén

(Forrás: H. H. Lamb, 1982, Rác, 2006).

¹⁴⁵ Mumford, L. 1985. 246.

Szántó Richárd kutatásaiból tudjuk – noha példái jobbára a kis jégkorszak eseményei –, hogy 1240–1362 között az áradások miatt víz alá került a slesvigi dán egyházmegye 60 egyházközsége, a németalföldi Zuyder Zee területe megnőtt. A meleg és száraz nyarak ellenére gyakoribbá váltak a 13. század második felében a viharok, áradások, tengeráradások.¹⁴⁶ Wulpen szigetét például 1345-ben önti el a víz, Zeeuws-Vlaanderen gátjait 1335–1356-ban a jeges ár semmisíti meg, Outsburg környéke 1394-ben víz alá kerül, mivel a gátakat a víz szétrombolja, Biervliet 1404-ben elönti a tenger.¹⁴⁷ Tanyák, falvak tűntek el az áradások nyomán, tengervíz alá kerültek a földek, a csatornák vízvezető rendszere is felmondta a szolgálatot. A földművelőkkel épített védművek a tájatalakítás ismétlésekre hívja fel a figyelmet. Ugyanis a középkori optimum, a melegedés és a kis jégkorszak közötti átmenetet illetően nincs éles cezúra, nem hirtelen köszönt be a klímaváltozás. Erre példa az előbbi eset vonatkozásában, hogy „kétszáz évvel korábban”, 1300 táján, hasonló természeti csapások hatására III. Dirk, Hollandia hercege, az utrechti püspök, a ciszterci rendfőnök a veszélyeztetett partszakaszokon gátak építését, vizek lecsapolását szervezik meg: Zuid Hollandse kizárásával 50 ezer hektárt termőterületet nyernek. A Maas torkolatvidékén a hasonlóan a művelésre alkalmas terület kialakítása volt a célja a csatornázási munkáknak. A védekezések a tenger ellen rendszerint utólagosak voltak, a gátakat a tenger sorozatosan tönkre tette: 1287, 1288, 1374, 1376, 1377, 1396 években a tengervíz átszakítja a gátakat, 1421. november 19-ének hajnalán a tenger, a Maas és a Waal vize 72 falut sodort el, mintegy 100 ezren fedél nélkül maradtak, 20 falu teljesen eltűnt, 10 ezer ember álmában fulladt meg. Az Alpok gleccsereinek olvadása miatt a tengerszint megemelkedett, a Halligen-sziget egy része víz alá került, 1219-ben jön létre a Jadebusen-öböl, 1277–1287 között a Dollart-öböl.¹⁴⁸ A vízáttörések okozta áradásoknak 1394-ben a vízemelő gép (*wipmollen*), Den Briel találmánya tudott véget vetni, ugyanis addig a csatornákból a víz kézi kimeregetése volt a gyakorlat, ami lassú, kevésbé hatékony megoldás volt. A holland védekezési stratégia csak a 17. századtól terjed el Európa-szerte. A korábbi századokban, így a melegedés időszakában is, például a mocsarak lecsapolásának elterjedt módszere volt a parasztek telepítése a vizes területekre.¹⁴⁹ A természetbe való beavatkozást, az iménti példák, és a továbbiak szerint is, kettős cél indokolta: a klíma hidrometeorológiai jelenségei okozta az áradások elleni védekezés, valamint a művelhető földterületek növelése. Mindkettő intézményi keretét az egyházi üzem (monostorok, kolostorok,

¹⁴⁶ Szántó R. 2005. I. 51–52.

¹⁴⁷ Hoffmann T. 1998. I. 169–170.

¹⁴⁸ Hoffmann T. 1998. I. 171.

¹⁴⁹ Hoffmann Tamás fogalmilag és jelentéstartalma szerint különbséget tesz a földműves (független, szabad birtokos) és a paraszt (függő, nem birtokos) státusa között. (Lásd: Hoffmann T. 1998. I. 16–17.)

püspöki uradalmak), a városi és territoriális hatalmak biztosították együttesen vagy külön-külön.

Itáliában – Lazio, Toscana, Lombardia – városai irányították a mocsaras területek felszámolását. Genova pedig a partszakaszait a tengervíz elpárologtatásával növelte, s ezzel sót is nyert; a *salina*, a sópárlók a város tulajdonát képező beruházások voltak. Genova város tanácsa kezdte el a liguriai tengerparti mocsarak lecsapolását, a tájrendezést.¹⁵⁰ Lombardiában a Pó áradmányának elvezetése a kertek, földek öntözését szolgálta. Kezdetben a kolostorok, Piemontéban, Lombardiában a bencések, ciszterciek gátépítései, később a városok a kultúrtáj kialakításában köz munkát vettek igénybe. A Lombard Liga Milánó környékén 12. században a Ticino folyót szabályozta, amely északról áradásokkal veszélyeztette a várost. Közép-Itáliában a Pontini mocsár s a római Campagna lágja a pápai állam irányította földmunkák nyomán alakul át termőterületté. A Piave, Brenta, Adige folyók szabályozásával nagy területeket szabadítottak fel a haszonnövények számára. Emiliában a 14. században kezdik el a mocsarak lecsapolását. Dél-Franciaországban a 13. században Cavaillon püspöke öntözőcsatorna-rendszert épített. Avignon környékén a Canal de l’Hospital vizével 1000 hektárt öntöztek, Roussillon vidékén a 11–12. században csatornázással növelték a művelhető földterületet, vízkereket alkalmaztak, a város vízellátására, 13–15. században pedig lecsapolták a város vidékének mocsaras területeit. A Rhône, Loire, Sévre, Girond torkolatvidékét a 12. században kezdték csatornázni. Spanyolországban, az arabok honosítják meg az öntözéses földművelést (*huerta*, arabul *rahal*), a 13–14. században mintegy 4 ezer hektár földet öntöztek. A városok tanácsai – Verona, Cremona, Mantova, Milánó – erejük, hatalmuk növekedésének arányában sajátították ki a vízhasználati jogot: Velence 1556-ban államosít minden vizet a városban és vidékén.¹⁵¹ A mediterrán kertkultúra kezdettől fogva igényelte a vízművek kiépítését, szemben Északnyugat-Európa térségeivel, ahol elsősorban, a csapadékosabb időjárás miatt a védelmi funkciók indokolták a tájatalakító földmunkákat.

A Magyar Királyságban a korszakban vízépítési földmunkákra ott került sor, ahol árvízveszély állt fenn és a települések vízrajzi helyzete igényelte, mint például a Kisalföldön, Csallóközben, Berettyó vidékén. A Duna, Rába, Berettyó szabályozását II. András és IV. Béla királyok országlása idején kelt írásos adatok bizonyítják.¹⁵² A vízszabályozások magyar esetben is – akárcsak Nyugaton – helyi léptékűek, nagyobb erőforrásokat igénylő, kiterjedt és összefüggő vízművek létesítésére nincsenek adatok a Kárpát-medencét illetően. Másfelől pedig az ilyen méretű vállalkozásokat akadályozták a birtokjogi szerződések.¹⁵³ A Kárpát-medencében az árvízjárta részek például a 19. századig, a magyar Alföldön, a nagyobb folyók mentén (Tisza–Körös,

¹⁵⁰ Hoffman T. 1998. I. 186.

¹⁵¹ Hoffmann T. 1998. I. 173–174.

¹⁵² Ferenczi L. 2006. 110.

¹⁵³ Ferenci L. 2006. 110–111.

Tisza–Maros, Duna–Tisza), ahol szinte állandóan vízborította 4-5 kilométeres sávban az árterületeket; esetenként 10-15 kilométer széles összefüggő vízfelületek is létrejöttek az árvizek idején. Ezek a területek a szabályozás igényelte emberi és technikai erőforrások hiányában alkalmatlanok voltak gabonatermesztésre. Az ökológiai környezet más alkalmazkodási módokat kényszerített ki: halászati, legeltetési, takarmánygyűjtési területként hasznosították őket.¹⁵⁴ Nem beszélve arról, hogy az állóvizek betegségek gócai (malária, vérhas) voltak, miközben védelmet is nyújtottak az ott élő lakosságnak.

Európa északnyugati térségeiben a földmunkák mellett az erdőirtások nyomán megnövekedtek a szántóterületek, új falvak, városok alakultak, de már a 13. század végén visszaesés volt tapasztalható a vidéki lakosság elhagyja a falvakat. Nyugat-Európában, Itáliában a falvak kétharmada elnéptelenedik.¹⁵⁵ A migrációs jelenségeket az éghajlat-/időjárás-ingadozásokkal, s ennek nyomán a rossz termés okozta élelemválságokkal, éhínségekkel hozzák összefüggésbe. Általánosabb értelemben a 13. század második felétől érezhetővé vált, hogy miközben csökkent az élelemtermelés, ezzel párhuzamosan a megnövekedett lakosságot a közösségek/társadalmak gazdasága nem tudta eltartani, eltartóképessége a kimerülés jeleit mutatta. Ezzel függ össze a Kárpát-medencét kitöltő Magyar Királyság területén a tatárjárás okozta népességfogyás pótlására, a nyugati irányból szorgalmazott 13. század végi telepítési politika sikertelensége. Másfelől pedig a Kárpát-medence mikroklímáját nem jellemezték olyan mértékben a szélsőséges időjárási események, mint ami Északnyugat-Európában volt tapasztalható a 14. század elejétől.

Lakosság megkétszereződött a 11–13. században. A gabonafélék termesztésében az 1100–1150 közötti évtizedek meghatározóak, viszont a terméshozamok és a termények tápértéke gyenge volt. A pollenvizsgálatok szerint legtöbb esetben a már művelést, alatt lévő tisztást bővítették, a bozótos részeket égették fel. A lápok, mocsarak kiszáritása volt a domináns, ritkábban irtották az őserdőket (*gaste forêt*). Ennek oka az eszközök gyengesége, a földesúri vadászat igénye, a faluközösségek ellenállása, hogy ne sérüljön élelem-, energia-, erőforrásuk, az erdő. A pusztá jelentése a korszakban, erdő. A földművelés többnyire vándorló volt, az erdőirtások miatt: 1116-ban Ile-de-France egyik faluja engedélyt kap az irtásra, azzal a feltétellel, hogy két termés erejéig műveljék a területet, azután költözzenek az erdő másik részére.¹⁵⁶ A 11–13. században, amikor gazdasági növekedésről van szó, az irtások voltak a legkézenfekvőbb megoldások a demográfiai nyomás gerjesztette szociális feszültség levezetésére. Az előrelépést itt-ott az jelzi, hogy a két nyomás helyett a három nyomást kezdik használni a 11–13. században. A mediterrán klíma sajátosságai miatt, és az ottani gyengébb minőségű földeken, a kétnyomásos rendszer tovább

¹⁵⁴ Laszlovszky J. 2006. 57.

¹⁵⁵ Hoffman T. 1998. I. 201.

¹⁵⁶ Le Goff, J. 1970. 287.

marad fenn. A 13. században az angol agronómiai tanácsok, a *Fleta*, azt javasolja, hogy válasszák inkább a két nyomást, mint a hármast, mert az két gyenge terméssel jár. Ahol alkalmazzák a háromnyomásos eljárást ott is gyengék a hozamok.

Az angol agronómiai traktátusok szerint a 13. században normális volt 1 szem után 3–4 szem átlaghozam a gabonaféléknél.¹⁵⁷ Az állatok mérete alacsony és ereje gyenge volt: az ekés ló gyengébb volt és más fajta, mint a harci mén. Az ökör helyett a ló földművelésben, szállításban való használata nem volt általános. A leginkább elterjedt, nemcsak a mediterrán térségben, az öszvér és a szamár; alapvető az emberi erő maradt továbbra is.¹⁵⁸ Az irtások nyomán javul a parasztság helyzete, mert az irtásért mentességeket kaptak. A 13. században egy a feudális kötöttségek alóli felszabadítási „mozgalom” javított a parasztság jogi helyzetén, szolgáltatásait fix összegben rögzítik.¹⁵⁹

A Magyar Királyságban, ahol az Árpádok dinasztiája szinte egészében fedésben van a melegedés, az optimum időszakával, az erdőirtások a telepítésekkel, illetve a már meglévők bővítésével kapcsolódtak össze. Az erdőirtással létrehozott, illetve bővített fálvak és művelésre alkalmassá tett földterületeik 6–16 évig terjedő adómentességet kaptak, mivel az új irtással létrehozott település „kialakulásához” átlagosan 15–16 évre volt szükség. S a falvak telepítése többnyire az „adománytétel környékén megkezdődhetett.”¹⁶⁰ A királyság erdélyi részein, a Keleti- és Déli-Kárpátok szubalpesi medencéinek és hegyes, dombos területeinek betelepítése (székelyek, szászok által) már a tatárjárás előtt (1242) befejeződött. S ezeken a kiterjedt lakatlan erdős részeken a későbbi nyugati típusú városok alapjait vetik meg (Radna, Beszterce, Brassó, Szeben, Szászsebes, Szászváros, Segesvár, Meggyes, Kolozsvár stb.) a király által behívott ún. *hospesek* (vendégek). A Magyar Királyságban az Árpád-korban a telepítések elsősorban királyi jogkörbe tartoznak, viszont az egyház szerepe is jelentős, mivel a pogány környezetben (mint például Moldvában a kunok között) a hit terjesztésével is együttjárt. A telepítések van ahol jelentős erdőirtással jártak, erre a kihatott telkek száma és mérete utal.¹⁶¹ Ung megye területén 1300 körül csak a síksági részeken vannak települések, a megyét 75-80 százalékban

¹⁵⁷ Le Goff, J. 1970. 293, 296.

¹⁵⁸ Le Goff, J. 1970: 115, 122, 123, 189.

¹⁵⁹ Le Goff, J. 1970. 151.

¹⁶⁰ Treiszler É. 2007.198.

¹⁶¹ Szepes vármegyében például Frankvágása falu 64 telket számlált, amit az Árpád-kor végén irtással alakítottak ki. Csetenye birtokot 1264-ben IV. Béla lakatlanul és műveletlenül adományozta a Batiz testvéreknek, a területen Froilingus soltész 1279-ben Batizfalvát alapította erdőirtással. Zemplén megyében Kiszucaújhely, az adományozásának feltétele, hogy Zsolna város jogán alapítsanak települést, a szántók után három, a kivágott erdők után 18 év adómentességet engedélyez az adományozó, és vámmenteséget, vásártartás jogot is nyernek a telepések. Gömör megyében Murány mellett 1321-ben a soltészeknek falvanként legalább 40 családot kellett telepíteniük. Bővebben a telepítésekről (lásd: Teiszler É. 2007. 196–201., Szántó R. 2007.162–163.)

erdő borítottotta, az újabb irtások telepítések nyomán az erdős terület 50-60 százalékra csökkent. Egyes becslések szerint a 15. század végére a Magyar Királyság „erdősültsége” 25 százalékra apadt az erdőirtások és telepítések következtében.¹⁶² A nyugat-európaival ellentétes folyamat nagyrészt a tatárjárás (1241–1242) okozta népességpusztítással hozható összefüggésbe hogy mekkora volt az embervesztés a Magyar Királyságban, azt jól mutatják 14. század elején kibocsájtott királyi, egyházi adománylevelek, melyek korábbi települések bővítése és újak alapítása végett adnak az országba letelepülő idegeneknek. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a Nyugaton tapasztalt éghajlat-/időjárás-változások a 14. század elején a Kárpát-medencét mintha elkerülték volna. A szóban forgó időszakban – akárcsak manapság – a Kárpát-medence növénytakaróját „nagyfokú mozaikosság” jellemezte, ami feltehetően közrejátszott mikroklimájának a nyugat-európaiktól is eltérő alakulására.

Noha a pollenelemzések kimutatták, hogy Európa egyes régióiban már a neolitikumban befejeződött az erdőirtás, mégis úgy tűnik, hogy a középkori optimum időszakában, a népességnövekedés nyomására a marginális földek feltörése, az erdőirtások, a falvak alapítása intenzívebb volt. Az adatok láthatóan ellentmondóak, tény viszont, hogy a ciszterci szerzetesek a rend alapításától kezdve (12. század) az erdőirtással szorgalmazták a szántóterületek növelését. Az érintetlen őserdők égetéssel, aszalással történő irtása, tarolása egyes becslések szerint, az európai összterület 90%-át kitevő erdős terület 20%-ra csökken (a mai kb. 30%-kal szemben). Ehhez járult az Alpok erdős részein a mesterséges legelők kialakítása. A középkori klímaoptimum idején alakul ki az európai településszerkezet és -koncentráció: a kis dűlőkre osztott szántó-, gyümölcsös-, kaszálóterületekkel, amelyeket az erdők szigetként vesznek körül.¹⁶³

A hivatkozások csupán részleges adatok, ellentmondástól sem mentesek. Nem válaszolják meg a kérdést, hogy a 11–13. századi beavatkozások a természetbe, környezetátalakító földmunkák (ide sorolhatók a monostorok, kolostorok a halastavai is) mennyiben befolyásolták a mikroklimát, vagy pedig egyszerűen arról van szó, hogy ebből az időszakból kevesebb írásos időjárás-beszámoló maradt ránk. Mindazonáltal az ipari forradalmat megelőző évszázadokban a víz, a fa (a faszén) a legfontosabb energiaforrás. A szárazföldi és tengeri szállítás, az építkezés, a lakberendezés, a munkaeszközök, vízzel, széllel meghajtott különböző funkciójú malmok, szövőszék, rokka, prések, szivattyúk, a bányászat, vasgyártás stb. nyersanyaga nagyobb részét a fa. Az erdőtarolás, az erdőirtás, beépült a gazdasági élet egészébe, egy

¹⁶² Egy 1437. évi közbecsű a kisebb erdők mellett 1000 ekealjat (1 ekealja= 1,25 négyzetkilométer) mértek, ami Szabó szerint Ung megye felét tehetné ki (Lásd: Szabó P. 2006. 87–93).

¹⁶³ Az erdőkre utaló helységnevek végződése a német nyelvben: *grün, wald, hain, schwanden*, az angol nyelvben *thwaite, toft*, a francia nyelvben *tuit, tot*. Minden új helység kedvezőtlenebbül helyezkedik el, mint a korábbiak. A 9–12. században, mint a Fekete-erdő feltérképezése mutatja: az új települések félreeső, oldalas völgyekben vagy tengerszint fölötti részeken fekszenek. (Lásd: Braudel, F. 1985. 367.)

sor foglalkozás kapcsolódott hozzá. A Dijon melletti Lesayes erdőben hat terrakotta lapokat készítő kemencének 1315–1317 között 423 favágó, 334 ökrös gazda dolgozott. Ebben az időszakban egy-egy erdő nem képviselt olyan „tüzelőkoncentrációt”, mint egy „szerény szénbánya” a 19. században.¹⁶⁴

Az erdőirtás, főleg az égetéssel végzett, kimerítette földet, csökkentette ellenálló-képességét a fagyokkal, a hőséggel szemben, talajeróziót vont maga után; mindez, noha nincs adat róla, feltételezhetően befolyásolta a mikroklímát. Nem beszélve arról, hogy az égetéssel nyert terület gyenge hozamai, gyakori helyváltoztatással, nomadizáló életmóddal jártak együtt. A korabeli erdővédő intézkedéseket, vadászati, élelmezési megfontolások vezetik: Colmars város tanácsa a 13. század végén elrendeli a tartományban (Basses Alpes) működő, az erdők irtásáért felelős hidraulikus fűrészmalmok lerombolását. Az intézkedés következménye a szegény és vagyontalan emberek, kézifűrészekkel árasztják el az erdőket, és százszor nagyobb károkat tesznek benne, mint a fűrészmalmok. Ezért minden egyes kivágott fa után a tanács kemény büntetést foganatosít. Az Alpok déli lába mentén Provance-tól Szlovéniáig a 13. század végén és a 14. század elején a települések egész sor intézkedést hoznak az erdőirtások megfékezésére. Az intézkedések nem a mikroklímát befolyásoló erdők irtására, a talajerózió megakadályozására vonatkoztak, hanem az erdő erőforrásainak megtartására (fa, vad, vadméz).¹⁶⁵

Korábban már Nagy Károly *Capitularae de villis*-ének több cikkelye foglalkozik az erdőgazdálkodással: a *magister forestarium* embereinek hatáskörébe tartozott az erdővel, makkoltatással kapcsolatos viták rendezése. A 13. században miután francia földön az erdőirtás aggasztó méreteket öltött új törvényeket alkottak. Hasonló erdőpusztítás volt a 11. században a Pireneusokban a településalapítások miatt, Normandiában pedig hajóépítés miatt. Hódító Vilmos normannjai szintén hajónak való fáért irtják az angliai erdőket. A rablógazdálkodás olyan méreteket öltött Szicíliában, hogy az „öles derekú fák” is ritkák voltak. A Párizs melletti Saint-Denis apátságának 12 tölgygerendáját például az angliai Morvan-erdőből hozták, mert helyben nem találtak. Az Angliában bevezetett szabályozás a 11. századtól többször módosult, a közbirtokosoknak például háromévenként be kellett számolniuk az „újabb” irtásokról, a kovácsok, kohászok „kártételeiről”, a szénégetők tarolásairól, a „mézrablásokról”.¹⁶⁶ A korszakban osztályozták a fát, a francia oklevelek *bois mort* (holt fa) és *bois vif* (élő fa) között tesznek különbséget. A magyar forrásokban az erdők osztályozásáról a 15. századtól vannak adatok, a gyakorlat azonban korábbi keletű. Eszerint különbséget tettek a közönséges erdő (*silva communis*), az eresztevény (*silva permissionalis*), a bárdos-, makkos, illetve vadászatra alkalmas erdő (*silva*

¹⁶⁴ Braudel, F. 1985. 364–365.

¹⁶⁵ Le Goff, J. 970. 328.

¹⁶⁶ Hoffmann T. 1998.I. 245–246.

dolabrosa, glandifera et sub venatione) és a cserjés (*rubem/vergulutum*) között.¹⁶⁷ Az erdőirtás méretét jól illusztrálhatja VIII. Károly engedélye az Eifel-hegységben lévő Prüm apátságának, hogy évente 25 ezer zsendelyt, 15 ezer szekér tűzifát, 17 600 karót, 96 szekér épületfát, valamint „számatlanul” fákljának, könyökfának, abroncsnak való fát termeljen ki.¹⁶⁸ Az erdőirtás egyik következménye volt, hogy a 12. század után egyre ritkábbak a cseh-, a porosz-, és litván erdőkben a bölényvadászatok. Ez főleg a telepítések, illetve a telepes falvak alapítása, a szántóterület igényelte irtásokkal hozható kapcsolatba.¹⁶⁹ A középkorkutatók hívják fel a figyelmet arra, hogy a gabonafélék fogyasztása csak kiegészítője volt a húsfogyasztásnak, s a rosszul táplált, silány háziállatok helyett a népesség inkább a vadhúst kedvelte. Hoffmann Tamás is erre utal, amikor megjegyzi, hogy az „erdők egyötödét sem kellett kivágni ahhoz, hogy a gazdálkodás és a fogyasztás rendje alapvető átalakuláson menjen át”.¹⁷⁰ Az erdő, noha közbirtok volt, a földesurak felügyelték: az erdők irtása, falvak telepítése hatáskörükbe tartozott, a paraszt „csak fatolvaj vagy vadászó lehetett.” A falusi, kolostori iparűzés mellett a városok faszükséglete további erdőpusztító tényező volt. A kézműves és kereskedelmi funkciókat ellátó városok Itáliában s az Alpoktól északra, a vidékre kihelyezett vagy a falai között tartott „ipar” nyersanyag- és energiaforrása a fa volt. A vasszükséglet további erdőfaló tényező volt, minden tonna vasérc feldolgozása négy öl fát igényelt a kohászat mellett a bányászat a másik faigényes terület. Hasonlóan az üveghuták, fazekasok cserépező kemencéi, kovácsműhelyek, ácsok, a falusi háziipar, bútorkészítés stb. erdőket nyeltek el.¹⁷¹

A 14. századi válságot megelőző népességfogyás idején (1250–1300) megszállt irtással nyert szántókat, a marginális földeket – silányságuk miatt – elhagyják. A folyamat a 13. század végén Angliában indul el, ahol nagy területek elgazosodása veszi kezdetét, Pomerániában pedig elhomokosodnak az elhagyott szántók. A földek kimerülésével párhuzamosan a bányák és az emberi erőforrások is kimerülnek. A földművesek elszegényedését jól jelzi az általuk művelt területek méretének folyamatos csökkenése a 13. század második felében, valamint egész falvak eladósodása.¹⁷² Az angol példák arra is felhívják a figyelmet, hogy a jó talajadottságú földekre a földbirtokosok nem telepítettek földműveseket, annak ellenére, hogy gyakoribbá

¹⁶⁷ Szabó P. 2006. 93.

¹⁶⁸ Hoffman T. 1998.I. 249.

¹⁶⁹ Hoffman T. 1998.I. 246- 247.

¹⁷⁰ Hoffmann T. 1998. I. 247.

¹⁷¹ Hoffmann T. 1998.I. 250., 253.

¹⁷² A francia Beuvreque-ben (Boulonnais tartomány) a Saint Bertin-apátság területén lévő 60 parcella közül 26 alig 2 hektár nagyságú 1300-ban. Angliában Weedon Beckben 1248-ban 6 hektárnál kisebbek a parcellák. Namur vidékén 1295–1311 között egy egész falu adósa a lombardiai pénzváltóknak. Perpignanban 1300 táján az adósok 65% a falusi földműves, akik közül 40% a kölcsönt összel vette fel házassága idején, 53% a törlesztés idejét a következő év szeptember–október hónapokban, a termésbetakarítás és szüret utánra vállalta. (Le Goff, J. 1970. 337.)

váltak az élelemválságok, a gabonaárak egyre növekedtek. Hasonlóan a nagy kiterjedésű erdőkben sem engedték az irtásokat, azt a vadászatnak, a „nemesi presztízs” jelképének tartották fenn a lordok és a királyok.¹⁷³

A 13. század végi visszaesés mutatója, hogy a vidéki lakosság elhagyja a falvakat: Nyugat-Európában, Itáliában a falvak kétharmada elnéptelenedik.¹⁷⁴ A kifulladás a 13. század második felétől az okozta, hogy az élelemtermelés, ezzel párhuzamosan az emberi tartalékok is beleütköztek a fenntarthatóság határaiba. A népesség csökkenése 1250-től folyamatos. Néhány évtizeddel a pestisjárvány után a munkaerőhiány mértékét jól érzékelteti a brandenburgi feljegyzés (1372): a pestis elvitte a földművesek nagy részét, ezért ők nagyon kevesen vannak, ritkák, a földek puszták emiatt.¹⁷⁵

A 13. században az irtásföldek elhagyását a rokkantak, koldusok, kóborlók elszaporodása, az ellenük való intézkedések jelzik. A kóborlás már nem normális viselkedés, mostantól csavargóknak, bűnözőknek tekintik őket. Nem véletlen, hogy számukra az erdő a menhely, amely amúgy is tele volt mindenféle gyanús figurával, bűnözők, rablók, gyilkosok rejtekei voltak. Mindez, mint már szó volt róla, a népességgyarapodás egyik negatív következménye.

A fellendülés/melegedés korszakában egész sor szabályozás születik a kóborlók, az erdei vadállatok ellen, illetve az erdei-mezei vadak védelmében. Tiltották a prémes vadak, vadkacsák, énekesmadarak vadászatát, a mormoták föld alatti fészkeinek elpusztítását. A legtöbb veszélyt jelentő ragadozók, a farkasok, medvék kártevéseit valóságos kampányok szervezésével próbálták elhárítani: 1114-ben Santiago de Compostela szinódusa elrendeli (*un canon*) vadászat szervezését a farkasok ellen: minden szombaton húsvét és pünkösd kivételével a papok, lovagok, parasztok a kóborló farkasok ellen vannak kirendelve, csapdákat helyeznek el.¹⁷⁶ Az erdők nagy ellensége sorában a háziállatokat is ott találjuk, főleg a juhot és a kecskét. A falvakban Nyugaton, akárcsak az erdélyi székely falutörvények, szigorúan szabályozták az állattartás rendjét.

Az eurázsiai térség távol-keleti részén a természetbe való beavatkozás az erdőirtás mellett a földművelés súlypontját képező rizstermesztéssel járt együtt, amely vizes talajon történt: a víz folyamatos biztosítása öntöző-lecsapoló rendszer kiépítését és karbantartását igényelte. Az öntözéssel rizskultúra, mint az élelemtermelés első tervszerű működtetése – főleg Kínában –, „nagy mennyiségben szabadította fel az éghajlatot befolyásoló gázokat, például a metánt és a természetes vízgőzt. A

¹⁷³ A középkori Angliában 129 erdő létezett: az erdők védelme miatt, a marginális talajú területeken engedték az irtást. (Lásd: Szántó R. 2005. I. 50–51.)

¹⁷⁴ Hoffman T. 1998. I. 201.

¹⁷⁵ Le Goff, J. 1970. 305, 314–315, 329–330.

¹⁷⁶ Le Goff, J. 1970. 191, 192–193.

termelő teraszok kiépítése nagy területen és radikálisan változtatta meg a tájat.¹⁷⁷ A tápláló, jól tartósítható rizs nagyszámú népesség létfenntartását biztosította: nem véletlen, a neolitikum óta Dél-Kína a világ legsűrűbben lakott térsége.¹⁷⁸ Az ökológiai környezetbe való beavatkozás messze ható következményekkel járt a társadalom szerkezetében, az uralmi formában a szervező-irányító, bürokratikus struktúra kiépítését vonta maga után.¹⁷⁹ Európában a mikroklímát befolyásoló táj megváltoztatása az erdőirtásokhoz, a mocsarak lecsapolásához kapcsolható, azonban lépéteikben nem hasonlítható a kínai vízgazdálkodáson alapuló rizskultúra implikálta környezetátalakító munkálatokhoz.

A hivatkozott, idézett példák arra utalnak, hogy a természetbe való beavatkozást elsődlegesen a védekezés és a termőterület növelése indokolta. A környezetátalakítás intézményi kereteit a püspöki, a monostori, kolostori „üzem”, s az önállósodó városok tanácsai szervezték, irányították; ők voltak a fővállalkozók. A védekezési funkciók, mint Flandria esetében láttuk, eredetileg a térség földrajzi elhelyezkedésének hidrológiai viszonyaival kapcsolatosak, és nem földművelők, hanem halászok művei. S a népességnövekedéshez való alkalmazkodás miatt egészül ki a környezetátalakítás a mezőgazdasági területek fokozatos gyarapításával. Flandria, részben az észak-itáliai lombard városok és Velence a környezetátalakítással megváltoztatták a térségeik hidrometeorológiai viszonyait, s ezzel létrehozták a korszak földművelésen alapuló gazdaságára épülő kézművesség és kereskedelem hosszabb távon is életképes modelljét. Továbbra is nyitott kérdés, ha a melegedés időszaka nagyjából optimális éghajlati környezetet biztosított a változatos emberi tevékenységeknek, amint azt feltételezik, akkor az antropogén tényező alkalmazkodó/védekező erőfeszítéseire nem lett volna a vázolt mértékben szükség. A megoldás vélhetően a demográfiai viselkedés alakulásában rejlik, ugyanis a népességnövekedés nem közvetlen, hanem csak közvetetten, a termelékenység mutatói révén klíma-/éghajlatérzékeny. A demográfiai nyomás ellensúlyozására hozott intézkedések, számszerűleg – nagyságrendileg is –, az intézményi tényező (egyház, városok tanácsa) erőforrás szervező, irányító szerepét adatolják. Viszont azt is látnunk kell, hogy a művelhető területek gyarapításának ösztönzése nem független az egyházi, a városi elittől és szaporodó intézményeitől, s a territorális világi hatalom növekvő szükségleteit kielégítő adózási rendszer

¹⁷⁷ Pollenelemzések Anglia déli síkságain és Írországban mutatták ki az erdőirtás befejeződését a csi-szolt kőkorszakban. A skót Felföldön a római korban kezdték megművelni a földeket. A rizskultúra eredete valószínű Dél-Kínában keresendő, a holocén kezdetéig nyúlik vissza, Thaiföldön, Vietnámban, Tajvanon Kr. e. 3000 körül jelenik meg, a Gangesz-völgyében, Indonéziában, Malajziában Kr. e. 2500 táján. (Lásd: Behringer, W.2010. 68–69.)

¹⁷⁸ Egyes számítások szerint Kínában, Japánban a 16. században 500 fő/négyzetkilométer, Korea, Vietnámban, Malabár-part, Nyugat-Bengália 100 fő/négyzetkilométer. A 14. században 70 millió kínaiából, 45 millió ember életét „*a napi egy marék rizs*” tartotta fenn. A rizstermelés növekedése viszont nem tudta ellensúlyozni a népességnövekedést, ami gyakori éhínségekhez vezetett. (Lásd: Hoffmann T. 1998. I. 179–181.)

¹⁷⁹ Pászka I. 1984. Vö: Pászka I. (szerk.). 1988.

bevezetésétől sem. Nem véletlen, hogy a környezetátalakításokkal létrejött ökológiai közösségek nagyobb szükséglete szinte egészében városok s a hozzájuk tartozó nyersanyagtermelő vidéken tapasztalható. A mesterséges környezet kiépítése okozta mikroklíma-változás tekintetében a melegedés korszakában nincsenek megbízható adatok, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A hidrológiai katasztrófák többsége, melyek időben már a kis jégkorszak időszakában történtek, mégis arra utalnak, hogy a környezetátalakítás lényeges módosulásokat nem idézhetett elő az adott térség mikroklímájában. A lényeges változást a nyersanyagbázis termelési keretfeltételei, vagyis a művelhető területek bővítése és karbantartása idézték elő, ami a termelékenységi mutatók alakulásában jelentkezett, és ezzel a társadalomkörnyezet átalakulására hatott ösztönzőleg. A demográfiai viszonyok alakulása alapján feltételezhető, hogy az optimum, a melegedés időszakában a vegetáció számára is kedvezőbb időjárású ciklusok közrejátszhattak a termelékenység növekedésében. Azonban, mint a továbbiakban látni fogjuk, ez a feltételezés sem általánosítható.

ÉGHAJLAT: TECHNIKA – TECHNOLÓGIA

1. A klímahatás az évszakok időjárásának változékonyságában nyilvánul meg, ami évről évre befolyásolja a földek minőségét, a művelési eljárásokat, a földművelés munkarendjét, egyszóval a termelékenységet. Az adott ökológiai közösségben a termelékenység az a mutató, amely a termés és realizálásához szükséges erő kifejtés (nemcsak munka) közötti viszonyt jelzi. Az erő kifejtés általánosabb és szűkebb értelemben eszközöket, felszereléseket, berendezéseket, gyártási eljárásokkal történő módszeres kísérletezést, bejáratott tudást, ügyességet, leleményességet feltételez lehetővé teszi, hogy az előállított nyersanyagok feldolgozási eljárások útján-módján emberi szükségleteket elégítsenek ki. Más szóval a technikai-technológiai tudás, a gondolat és cselekvés értelmében, a természet, a környezetátalakítás eszközkészlete, az adott térben és időben támadt szükségletek kielégítésének szintjére utal, tehát a termelékenység hatékonyságának is mutatója. Azonban a technikai-technológiai eszközkészlet és az eljárások önmagukban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy a termelékenység miért változó, nehezen megbecsülhető. Úgy tűnik, hogy a termelékenység ingadozását a technikai-technológiai és domborzati, fizikai, biológiai, kémiai kötöttségeit befolyásoló időjárású tényező mellett az intézményi, kulturális, szellemi környezettel is számolni kell. A klíma a cselekvésorientációkat ugyan befolyásolhatja, viszont az alkalmazkodást, mint a társadalmi cselekvés/viselkedés intézményi kötöttségeinek módosulását kiváltó erők összjátékának azonosítását nem teszi lehetővé. Az időjárás változékonysága, szélsőségeinek fluktuációja csak bizonyos megszorításokkal hozható kapcsolatba intézmények képződésével. Hatása inkább a technikai-technológiai változásra lehet ösztönző, ami áttételesen, közvetetten viszont befolyásolhatja, illetve módosíthatja az intézmények eredeti funkcióit, mint például

már az ókorban Kína, Egyiptom esetében. Következésképpen a fellendülés technikai-technológiai aspektusának megértésében a klíma-/időjárás tényező csak részleges magyarázó erővel bír. A társadalmi összetevők összjátékát koordináló intézmény szerepe a meghatározó a technika-technológia területén is. A monarchia, még ott is ahol valamiféle politikai egységet létrehozta (Flandria, Anglia, Aquitánia, itáliai városok), tudás- és eszközkészlete nem önálló, egészében az egyházra van utalva, az egyház társadalomszervezési és igazgatási mintáit követi. A korszak meghatározó intézményei az egyház és a városok korporatív egyesületei, azonban a termelékenység mutatói és a technika-technológia dinamikája alapvetően az egyházi intézményekhez kapcsolódik a melegedés/fellendülés időszakában. Az ismeretek alkalmazása és elterjesztése tekintetében, mint Le Goff, megjegyzi a szerzetesrendek kolostorai, monostorai, a püspökök uradalmi élen jártak. A medievalista állításait kiegészíthetjük néhány más tudományterületen megfogalmazott általánosítással.

A technika – és gazdaságtörténészek szerint az 1000. évben a „*technikai átlagszínvonal legalább olyan magas volt, mint az ókorban.*”¹⁸⁰ Európa első logisztikus görbéje (11–14. század eleje), mint utaltunk rá, nagyjából egybeesik a középkori klímaoptimum, a fellendülés időszakával. A korszakkal foglalkozó kutatások egyhangzóan megerősítik a népességyarodás tényét mint a logisztikus görbe legfontosabb mutatóját, amely nyomást gyakorolt az extenzív agrárgazdaság eszközkészletének javulására is. A városcentrikus technika- és gazdaságtörténeti munkákban néhány területen az átmeneti visszaesés ellenére (város, pénzügyek, építészet, házépítés), napjainkig tartó töretlen fejlődésről beszélnek. A középkor szakértői, mint láthattuk, a fellendülés időszakát az 1150–1250 közötti száz évben jelölik meg. Ha a területrészek vagy régiók egyenetlen dinamikájától eltekintünk, és néhány itáliai s északnyugat-európai régió, város és vidéke kiemelkedő teljesítményét általánosítjuk, valóban az a visszatekintő benyomásunk, hogy az előremenetelés, az evolúció sémája szerint, felfele ívelő. A gazdaság-, és technikatörténészek a fellendülés korszakát, az intézményektől és klímától elvonatkoztatva, néhány nagy „*innovációval*” írják le. A középkori klímaoptimum, vagyis a melegedés idejének „*nagy újításai*” között tartják számon a földművelésben a *háromnyomásos vetésforgó* bevezetését a korábbi mediterrán talajváltásos eljárás helyett, valamint a *kerekes nehézeke*, s a *ló igásállatként* való alkalmazását.

A számítások szerint a kerekes nehézeke alkalmazása a háromnyomásos, talajváltásos rendszerben a korábbi 66 hektárról 74 hektárra emelte a megművelt terület nagyságát, ami termésben kifejezve 50%-os hozamnövekedéssel járt. Ugyanakkor a munkavégzésben a tavaszi és az őszi vetés egyenetlesebben osztotta meg a földműves munkáját, némileg csökkentette az élelemhiány veszélyét, mivel a rossz időjárás miatt tönkrement őszi vetést, tavaszi búza és rozs vetésével lehetett pótolni. Azonban hármass vetésforgó hatékonysága a talaj minőségének és a mikroklimának

¹⁸⁰ Cameron, R. 1994. 95.

a függvénye volt, alkalmazására Flandria, Brabant, a nyugati német s a déli angol területeken került sor.¹⁸¹

Az ázsiai eredetű szügyhám, s a *patkó a lovat* alkalmassá tette szántásra és fogatolásra. Nem beszélve arról, hogy a ló erősebb és gyorsabb az ökörnél, bár tenyésztése, takarmányozása, felszerelése jóval drágább. Becslések szerint egy ló munkateljesítménye 3-4 ökörével ér fel, ellenben tartása 3-4 ökörnél drágább. Nem véletlen, hogy a korszakban Európa gazdagabb vidékein – észak-francia, Flandria, német és angol területek egyes részein – alkalmazták a lovat földművelésben, fogatolásban. Közép-Kelet-Európa kivételével továbbra is általános az öszvér, a szamar használat. A szűkebb értelemben vett Nyugat-Európa egyes részeire vonatkozó imént említett adatok arra utalnak, hogy a talajviszonyok, a mikroklíma, a lóval való szántás, a háromnyomásos vetésforgó, a kerekes nehézeke, a szántóterület mérete, minősége, ha nem is abszolút értelemben, de együttthatást generált, amelynek következménye volt a termelékenység relatív növekedése, a jobb élelemtermelés. Vagyis maga után vont a gazdaság eltartókéességének relatív növekedését. Nyomban látnunk kell, hogy mindez csupán azokra a fent említett térségek vidékeire volt érvényes, amelyek földrajzi adottságaik és a környezetátalakító munkák nyomán a legtermékenyebbek voltak, illetve a dolgok és emberek jobb szervezettségét alakították ki.

Egy rövid zárójelet, hadd iktassunk be, ugyanis a vázoltak nem csak az innovációk és eszközök, eljárások mintakövetésének (diffúziójának) kérdését érintik.¹⁸² Általánosabb és konkrét értelemben az innovációra való hajlandóság hosszabb ideig tartó folyamat még azok között is, akik „örökösök”, illetve akiknek hasznuk származna belőle. Nem véletlen, hogy egy-egy technikai-technológiai újítást eltérő időpontokban vesznek át, illetve adaptálnak. Egyrészt, mert létrehozása térben és időben egy központhoz kötött, és mások nem tudnak róla, másrészt nincs aki közvetítse az információt, végül pedig önmagában a technológiai információ nem elégséges, ahhoz a használat során megszerezhető jártasságbeli tudás kell. Minél bonyolultabb az átvett, öröklött technika-technológia – írja Fokász Nikosz – annál több elemét ismeri meg a használója, alkalmazója a munkafolyamatban személyes, intuitív trükkök, eljárások révén, amely nélkül a szerkezet működtetése lehetetlen. Ezeket a trükköket, eljárásokat szóban, személyes kommunikációkban adják át egymásnak, „ellessik egymástól.” Az innováció felhasználója számára az információ legfőbb forrása a korábbi felhasználó tapasztalata. Önmagában az innovációról szóló információ azért sem alkalmazható, mert szemben áll az adott területen bevett, bejáratott tapasztalatokkal, a társadalmi normákkal, gyakorlatokkal. Így az előző felhasználó tapasztalata a személyközi kommunikációban hatékonyabb, és más, mint az egyetlen központból

¹⁸¹ Cameron, R.1994. 77–78.

¹⁸² A bi-logisztikus növekedési modell adaptálása témánk esetében kísérleti jellegű, mivel statisztikailag adathiányos korszakról van szó. A logisztikus modellekről bővebben lásd: Fokász N. *Szociológiai Szemle*. 2006/3. 30–48.)

terjedő információ. Lényegében a technikai-technológiai innovációk „fertőzősi” folyamatáról van szó (Frank M. Bass). Említettük, hogy a melegedés/fellendülés időszakához kapcsolt „innovációk” szinte mindegyike diffúzió útján terjedt vagy római kori örökség. Adaptálásuk és továbbfejlesztésük az egyházi üzem, a kolostor, monostor szervezeti-intézményi keretei között történt. Mindez egy hosszabb kísérletező folyamat eredménye volt, mint alább látni fogjuk.

A korábbiakban már szó volt róla, hogy a népességnövekedés és a fellendülés között korreláció áll fenn. Viszont azt még nem jeleztük, hogy ezen a növekedési bázison jön létre egy újabb növekedés, a technikai-technológiai. A kettő együtt bi-logisztikus növekedést eredményezett, ugyanis a populáció és a technika technológia szint növekedése nagyjából fedték egymást mindaddig, amíg eljutottak a szaturációs, telítettségi szint, az eltartóképesség felső határáig: (kettős „S” görbe modellje). A populáció létszámának tényleges növekedése a populáció sűrűségének függvényeként alakult, ami nagyjából megegyezett a technikai-technológiai innovációk terjedésével. Viszont demográfiai értelemben a növekedés sebességét a születési és halálozási rátákon keresztül a populáció sűrűsége szabályozza, és nem a technológiai (és róla szóló információ) terjedési folyamatának „sűrűségfüggő” növekedési üteme (modellje). A fellendülés időszakában a népességnövekedés esetében nem beszélhetünk egymást követő „lökéshullámokról”, a technikai-technológiai innovációk esetében is csak megszorításokkal lehet szó róla. Mégis kezdetben mindkét folyamat szinte párhuzamos, és az exponenciális növekedés számára nyitotta meg a teret. S hosszabb növekedési, terjeszkedési hullámot követően majdnem egyidőben következik be a telítődésük, vagyis a társadalom eltartóképességének (termelés, technika, innováció) kimerülése.¹⁸³ Ugyanezzel az exponenciális telítettségfolyamattal párhuzamos az, amit a szervezetszociológia a „szaporodási mechanizmus” néven ismer, amikor az új szervezetek, intézmények térbeli elterjedésének, elfogadásának, túlélésének feltételeit vizsgálják (Hannan-Coroll 1992). Ebben a megközelítésben egy új szervezet intézményesülésének (esetünkben szerzetesrend, céh, egyetem) következménye a verseny és a legitimáció. A verseny mindig ott lép fel, és abban az esetben, ahol ugyanabból több van. A legitimáció az adott környezetben az elfogadást biztosító túlélés, a bejáratás s végül az intézményesülés jelzője. A korszakban

¹⁸³ Az ökológusok szerint az emberi fajra ugyanúgy érvényes az eltartóképesség fogalma, mint bármely más fajra. Ezen álláspont szerint elvileg pontosan meghatározható, hogy hány embert tud a Föld tartósan (fenntartható módon) eltartani. (Har 2000. 221.) Az ENSZ (United Nations Population Division) aktuális becslése szerint a világ népessége 2050 körül eléri a 9 milliárdos maximális értéket, s erre az időpontra a termékenység mutató 2,5-ről 2,0-re fog csökkenni. Az egy másik, és ma még nyitott kérdés, hogy ez az egyedszám tartósan fenntartható vagy fenntarthatatlan. A mérsékelt álláspont szerint az eltartóképesség érvényes az emberre, de az emberi sajátosságok (életmód, termelés, technika) nagymértékben módosítják az eltartóképességet. A jelenlegi életforma, gazdálkodás és technika függvényében az aktuális majdnem 7 milliárdos lélekszám is fenntarthatatlan, de ezeknek a sajátosságoknak a megváltozásával, akár 9-10 milliárd ember is élhetne a Földön fenntartható módon. (Lásd: Tóth I. János. 2012. 286–287.)

a szervezetek intézményesülésének konjunktúra- időszak a demográfiai és technikai-technológiai innovációk alkalmazásának térbeli elterjesztésével is (kolostorok, monostorok, céhek, migráció stb. által). Tehát egy meredekebb általánosítás kockázatát vállalva, azt mondhatjuk, hogy a népességszám, a technikai-technológiai innováció, intézményalapítás korrelatív teljesítményjelző tényezők. És egy hármas „S” modellt, vagyis tri-logisztikus növekedésre utaló sémát nyújtnak. Ha ez így van, akkor, mint jeleztük, ismernünk kell a tényezők összjátzásának konkrét kezdőfeltételeit is.

A gazdaságtörténészek és demográfusok a termelékenység és népességnövekedést vizsgáló elemzéseiben nem egyértelmű a biológiai és technológiai-technikai, intézményi aspektusok közötti viszony kezdőfeltétele. Az európai logisztikus görbék viszonylag nagy időközönkénti váltakozásait, a népességgyarapodás és termelékenység együttesében rögzítik: mivel minden későbbi fellendülést követő megtorpanás után is biológiai rekuperációs folyamat indult el. S a termelékenység fokozását, az ipari forradalmat megelőző századokban extenzív termelési eljárásokkal érték el. A kérdés továbbra is nyitott: a demográfiai nyomás lehetséges hatásai és következményei érthetők. Viszont nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi a keretfeltétele a demográfiai mozgással korreláló technikai-technológiai változásnak, milyen társadalomkörnyezeti, intézményi változások tették lehetővé? Fentebb utaltunk arra, hogy ennek lehetséges keretfeltétele az egyház kezdeményezte viszonylagos közrend, közbiztonság megteremtése, ami összhangban volt a világi hatalmak és a társadalom törekvéseivel is. A technikai-technológiai tudáskészlet színvonalának viszonylagos javulása, kibontakoztatása, az ismeretek, eljárások elterjesztése is intézményi, szervezeti feltételekhez köthetők. Tehát azt kell megvizsgálnunk, hogy a fentebb említett „újításokat” milyen intézményi környezetben dolgozták ki, mögötte milyen szellemi-anyagi motivációk jöhetnek szóba, s ezzel együtt változott-e vagy sem a munka iránti korábbi magatartás.

2. Az eszközöket valahol, valamilyen célból elő kell állítani, s alkalmazási próbának kell alávetni, és mindez valamilyen intézményi keretek közt történhet (család, nemzetség, kolostor, monostor, uradalom). Vagy pedig birtokában kell lenni egy már a korábbi korszakokban használt technikai-technológiai tudásnak, amelyet a körülmények függvényében aktualizálni lehetett. A felhalmozott emberi tudás mint embernek emberre gyakorolt hatása, átörökített tanulás, aminek közvetett/közvetlen forrása a korszakban az antik Róma.¹⁸⁴ A tanulás, a kísérletezés, az alkalmazás folyamata időigényes, lassú, sok ismétlést, kitartást igényel. Ez is csak akkor valósulhat meg, ha

¹⁸⁴ A vízimalmot már az ókorban ismerték Illíriában és Kis-Ázsiában, innen vették át a rómaiak. Nyugaton a hidraulikus malom a 11–13. században terjedt el. A középkori eke az idősebb Plinius óta ismert. Úgy tűnik, a középkori találmányok, melyeket Rómától örökölték, keleti eredetűek. A szélmalmost például már a 7. században használják Kínában, ában, Nyugaton a 12. században jelenik meg. (Le Goff, J. 1970. 276–277.)

a külső- és belső körülmények viszonylag békések, stabilak. Azok az intézmények, amelyek a korszakban az öröklött tudás birtokában voltak, és használni is tudták, azok az egyházi intézmények – kolostorok, monostorok – voltak, ugyanis a római örökség, a latin nyelv és irodalom s a traktátusok értői a klerikusok. Ha a melegedés/fellendülés technikai-technológiai „innovációi” részben-egészében az egyház által közvetített örökség, akkor a kérdés az, hogy az öröklött eszközkészlet önmagában elégséges feltétel-e vagy pedig egyéb élénkítőszerekre is szükség volt, ahhoz, hogy egyáltalában fellendülésről beszélhessünk? A klíma-/időjárás-tényező, kétségtelen befolyása ellenére, a kérdés megválaszolásában csupán részleges magyarázóerővel bír.

Bármely intézményt (vallási, világi), eszmék, eszmények tárgyiasulása, az általuk kitűzött célok gyakorlati megvalósítása végett hoznak létre. A szerzetesrendek, apátságok intézményeinek létrehozását elsődlegesen az eszményi keresztény spirituális életvezetés gyakorlása indokolta. A szerzetesrendek számára előírás volt a külvilággal való visszafogott kapcsolat, feladatuk ugyanis elsődlegesen az *opus Dei* ápolása volt. A spirituális küldetést csak úgy tudták teljesíteni, ha a zárt eszmei- és tudásközösség önellátásra rendezkedett be, ez pedig mint alább látni fogjuk, azzal a következménnyel járt, hogy a spirituális feladatellátás (ima, tanulás, meditáció) kiegészült a fizikai munkával. Pontosabban a kettő azonos értékvonatkozási szintre került. Más szóval a hivatás-etika és a munka-etika egymásban feloldódik és a közösség életvezetésének gyakorlatává válik. Szent Benedek instrukciója (66. caput) szerint: „*a monostort, ha lehetséges, úgy kell építeni, hogy minden szükséges dolog, mint a víz, malom, kert és különféle műhelyek a monostoron belül legyenek, hogy a szerzeteseknek ne kelljen kint csatangolniuk, ami a lelkiüknek éppen nem válik üdvére.*”¹⁸⁵ A kolostor, monostor léterhozása, telephelyének kialakítása, láthatóan környezetátalakítással járt. Ami azt is jelentette, hogy az adott térben *nemcsak viszonylag zárt* ökológiai közösséget hoztak létre, hanem elsődleges funkciójuk a szerzetesek csoportjainak ellátása mellett, környékük életesség gyakorlása, vagyis szegények, idegenek, kéregetők számára az élelemosztás is a feladatuk.¹⁸⁶ Ez pedig a termelő fizikai munka felértékelését vonta maga után. Nem véletlen, hogy a bencés renddel kezdődően a jó élet feltétele, a „*dolgozni annyi, mint imádkozni*” eszmény a szerzetesi közösségek életvezetésében napi gyakorlattá vált. És nem melleleg szemben állt a nemesség éthoszával, amely a vadászat, háború kivételével, a munka minden formáját megvetette. A munka és az imádság mint a legmagasabb érték már Szent Ágoston Regulájában is, a „*köz javára*” való munkálkodás:

¹⁸⁵ Szent Benedek, 1995. 130. (Idézi: Szende L. 2015. 334.) A 6. században Szent Benedek alapítja meg az európai kolostori szerzetességet, központja a Monte Cassino hegy csúcsán épített apátság, amely valóságos természetes erőd volt. A második világháború alatt, a németek megszállták az apátság környékét, de a német hadtestparancsnok, aki a Szent Benedek rend laikus tagja volt, megtiltotta egységeinek a monostorban való berendezkedést. Ennek ellenére 1944 február–május hónapokban az angolszász szövetségesek légierije szétbombázta, földig rombolta az apátságot. (Lásd: Keegan, J. 2003. 608–609.)

¹⁸⁶ Le Goff, J. 1970. 274–275.

„Senki ne dolgozzék magának, hanem minden tevékenységtek a köz javára irányuljon, sőt nagyobb buzgalommal és vidámbb készséggel, mintha egyedül csak magatoknak csináltok valamit.”¹⁸⁷ A ferencesek, a „szent szegénység követői” is Szent Benedek szabályzatára hivatkoznak, amikor nyomatékosítják, hogy Istent csak munkával lehet dicsőíteni, ugyanis a „tétlenség a lélek ellensége” (...). Ezért szükséges, hogy Isten szolgálói szüntelenül el legyenek foglalva imádsággal vagy más jó cselekedetekkel.¹⁸⁸ A szerzetes munkája, mestersége, tisztessége éppen olyan buzgalmat és odaadást igényel, mint az imádság. A koldulórendek, a ferencesek szabályzata (7. fejezet) kimondja, mivel „kezed munkáját eszed” (...) „Azok a testvérek, akiknek az Úr megadta a munka kegyelmét, dolgozzanak hűségesen és odaadással, úgy, hogy távol tartva a lélek ellenségét, a henyélést, ne oltás ki magukban a szent imádság és áhitat szellemét, amit minden más földi dolognak csak szolgálnia szabad. Munkájuk ellenértékéért fogadják el, ami szükséges a maguk és testvéreik ellátására, dénárok és pénz kivételével, és ezt alázatosan tegyék, ahogy Isten szolgálóihoz és a szent szegénység követőihez illik.”¹⁸⁹

A munkának a hatékonyság a mércéje, amit szervezéssel lehet elérni: a szervezés, a rendtartás hierarchikus elrendezést igényel. Szent Benedek megnevezi a jó cselekedet 74 eszköze gyakorlásának monostori teendőit: „A monostor minden vagyonszerűsége, legyen az szerszám, ruha vagy bármilyen tárgy, rendeljen (...) apát testvéreket, akiknek életében és jellemében megbízhat. És az egyes tárgyakat, amint jónak látja, adja át nekik, hogy őrizzék és tartsák számon őket. Ezekről legyen jegyzéke az apátnak, hogy midőn a testvérek és reájuk bízott dolgokban egymást felváltják, tudja, hogy mit ad ki és mit kap vissza.” *De artificibus monasterii* fejezetben pedig a kollektív struktúra egyenlőségen alapuló rendjét megbontó kiválóság ellen lép fel, mert az olyan jellembeli (pszichológiai) változással járhat, amely megbonthatja a szabályzatban rögzített rendtartást: „Ha vannak a monostorban kézművesek, ezek – ha az apát megengedi –, teljes alázatossággal gyakorolják mesterségüket. De ha valamelyik a munkájában való ügyessége miatt gögös lenne, mert azt hiszi, hasznára van a monostornak, az ilyent tiltsák el mesterségétől, és ne térjen ahhoz vissza, hacsak meg nem alázza magát és újra parancsot nem kap az apáttól.” A monostori termelés, mint általában minden szabályokkal irányított munka, eladásra szánt fölösleget hoz létre. A piaci tranzakciókban, a világiaktól eltérően, a regula etikai megfontolásokból is mértékletességre int, ami arra is utal, hogy termékeik vevőköre a kisemberekből állt: „Ha pedig a kézművesek munkájából valamit el kell adni, akkor azok, akiknek kezén az megfordul, óvakodjanak minden csalástól. Az árak megszállását illetően pedig föl ne bukkanjon a kapzsiság bűne: sőt mindig valamivel olcsóbban adják, mint a világiak adhatják (...), hogy mindenben dicsőíttessék az Isten.”¹⁹⁰

¹⁸⁷ Szent Ágoston, 1993. 15. Idézi: Szende L. 2015. 333.

¹⁸⁸ Szent Ferenc, 1993. 29. (Regula 4, 9.). Idézi: Szende L. 2015. 335.

¹⁸⁹ Szent Ferenc, 1993. 50. Idézi: Szende L. 2015.335.

¹⁹⁰ Szent Benedek, 1995. 111. Idézi: Szende L. 2015.333.

A ciszterci rend 1120–1130 között írt szabályzata, a rend alapítását rögzítő *Exordium Cistercii* megköveteli, hogy „rendünk szerzeteseinek ékezését kétkézi munkából, a földművelésből és állattenyésztésből fedezik. (...) Ezeket a munkákat laikus testvérek és bérmunkások végezzék. Minthogy mi szerzetesként élünk, a püspök engedélye alapján laikustestvéreket tartunk, akiket családtagjainknak és segítőknek tekintünk munkánkban”¹⁹¹ A kolostorok, monostorok ahhoz, hogy a rend tagjainak több idejük legyen a tanulásra, az elmélkedésre, az imára, nemcsak laikustestvéreket alkalmaztak, hanem a főleg fizikai munka kiküszöbölésére törekedtek. Munkamegtakarító eszközök, mechanikai erőforrások összetett rendszereit vezetik be, illetve találják fel. A ciszterci rendtartás a kolostor helyének kiválasztásában előírta a vízi energiát biztosító folyók, folyamok környékének választását. A klíma-/időjárás érzékeny vízi energia felhasználásával komplex rendszereket építettek. Erről migne-i Clairvaux-apátság Szent Bernádt idejéből (11. század) származó monostorának leírása ad képet:

„A csatorna a kolostor közelében két ágra szakad: az egyik rész (...) a halastavat táplálja, a másik pedig az épület tömkelegében keres magának munkát. Legelőször is a malom kerekeire bukkan és nagy mozgás közt foglalatoskodik ezek forgatásával. A malomkövek és a sziták gyors mozgásában és forgatásában leli gyönyörűségét. Ezt a munkát elvégezve (...) nagy robajjal törtet át a kallómalomba, hogy a testvéreknek ruháról gondoskodják. Itt aztán valóságos táncot visz véghez. Veri a nagy mozsarakat, ugráltatja a kalapácsokat, rángatja a falábakat, egyszóval nagy serénységgel mozgat mindent. Legnagyobb buzgalma a rokka-kerekek körül. Itt úgy habzik, úgy toporzékol, hogy szinte magamagát megörli. Ezt a dolgot végezve átsiet a tímárokhoz, hogy a testvérek számára saruról gondoskodják. Itt is mindenre kész, minden munkára vállalkozik. S miután a nehezebb dolgokon átesett, több kisebb ágra bomlik, fölkeresi a többi kis műhelyeket, s mindenütt segít, mindenütt buzgolkodik. Itt főz, ott szitál, itt forgat, ott zúz, itt öntöz, ott mos, itt őröl, ott puhít.”¹⁹²

Az idézett leírás egy olyan „mérnöki” tudásra – a kolostor helyének kiválasztására, tervezésre, kivitelezésre, munkaszervezésre – utal, amely napjainkban is figyelemre méltó. A lényeg, láthatóan abban van, ahogy a kolostori „üzem” vízienergia alapú működésének láncszemeit az egyes részlegek vízigényének csökkenő sorrendje szerint összefüggő rendszerré építették. Ebben a mechanikai rendszerben a nagyobb vízmennyiséget igénylő malmokat a kisebb vízigényű műhelyek, a háztartási feladatokat ellátó és végül a hulladékelszállító részlegek egymásutánja követte. A rendszeren belül az egyes részlegek feladatellátása szabályozott volt: minden részlegnek felelőse volt, az biztosította a nyersanyagellátást, szabta meg a munka időt, ellenőrizte a munkamenetét, a minőséget, utasított: – a szabály tiltotta a műhelyben való beszélgetést.¹⁹³

¹⁹¹ Keglevich K. 2008.10–12.

¹⁹² Idézik: Kalász E. 1932. 97–98., Mumford, L. 1985. 247., Szende L. 2015. 334. (Megjegyzés: Mumford által is idézett fordítás némileg eltér a Kalász Elekétől, mi a Kalász-változatot vettük át.)

¹⁹³ Kalász E. 1932. 99., Szende L. 2015. 334.

A tiltás, láthatóan, a munka s az ima azonos értékvonatkozásának, vagyis a hivatás-etika s a munkaetika egymást feltételező összhangjának kifejeződése. Egy kaotikus, spontán érzelmi kitörésektől, a vérbosszú (faide) hagyományos nemzeti szokásjog intézményétől átszőtt világban az önmegtartóztatás, a fegyelem gyakorlásának, interiorizálásának a technikája a munka s az ima. Mint ahogy ima közben, úgy munka közben sem beszélgetünk, tehát a munka, akárcsak az ima, feladatra összpontosítást, fegyelmet igényel. Megvalósulásának ideális közege a kolostor, a monostor ökológiai közössége, ideáltipikus hordozója pedig a szerzetes. A munkának a felértékelése, etikai értékként való pusztulálása, a gyakorlatban nem egyszerűen csak a szerzetes mesterember fizikai, kétkezi munkájában nyilvánult meg, hanem a meglévő eszközkészlet és a természeti erőforrás összehangolt rendszerré alakításában is. Az elsődlegesen spirituális motivációk által létrehozott szerzetesi közösségek sokrétű feladatellátása, tehát a technikai eszköztár létrehozását, fejlesztését és főleg újító módon való alkalmazását vonta maga után.¹⁹⁴ A kolostori, monostori „üzem” gazdasági hatékonyságát, szemben a világi uradalmakkal, a munkaszervezés racionális eljárásának bevezetésével biztosították. Azonban, mint fentebb is utaltunk rá, a legfontosabb újítás a kétkezi munkának a felértékelése, a hivatásetikának munkaetikában történt szublimálása. Enélkül hiába az öröklött, tovább fejlesztett technikai eszközkészlet, nem hatékony, hiszen a kísérletezés, próbálkozás, alkalmazás kudarca/sikere, egyáltalában a feladathoz való hozzáállás, a kitartás, elmélyülés, az imához hasonló meditációt igényelt. Lényegében, mint alább szó lesz róla, a város termelő intézményei a céhek, kereskedő társulatok, egyesületek, sőt maga az universitás is a mesterek irányítása alatt, szabályok által rögzített munkarendben működtek, akárcsak a kolostorban a szerzetesek a rendfőnök vagy apát irányításával.

A kolostori kézművesség, az „aszkrétaként cölibátusban élők olcsó munkaereje” – vélemények, amely városi iparosok rovására is terjeszkedett stb. – előítéletekből származnak. Az egyház termelési intézményeinek, mint már utaltunk rá, a korszakban sokrétű feladatellátási kötelezettsége volt, tehát teljesítéséhez szüksége volt gazdasági eszközökre. Éppen a sokrétű feladatellátás miatti beágyazottsága vezet majd konfliktusokhoz magában az egyházban.¹⁹⁵ A gazdasági hatékonyság technika-technológiai, szervezési aspektusai mellett fontos hangsúlyoznunk a szerzetesrendek szerepét a gazdálkodási módszerek, technikai ismeretek elterjesztésében. Ha a technikai-technológiai eszközök, eljárások földrajzi mozgását nézzük, az térben és időben, a kolostorok, monostorok alapításának dinamikáját követi. Nem beszélve arról, hogy ezek az alapítások nem egyszerűen a szerzetesrendi közösségek Nyugat-Kelet irányú terjeszkedéseit jelzik, hanem összetett feladatellátásra berendezkedő ökológiai közösségek

¹⁹⁴ Mumford, L. 1985. 253.

¹⁹⁵ Nem véletlen, hogy az „egyház legnagyobb pénzügyi szervezője, XXII. János” – jegyzi meg Weber – pápai átokkal sújtotta a ferences rendi szerzeteseket, akik, „hitelesen képviselték a bibliai igazságot (...), hogy legyenek vagyontalanok.” (Lásd: Weber, M. 2005. 262–263.)

infrastruktúrájának kiépítését is. Ezzel együtt járt a tanítás, vagyis az eszközök, ismeretek, eljárások a átadása kolostor, monostor környezetében élőknek. A bencés, majd a 12–13. században a ciszterci rend gazdálkodási módszereinek elterjedése Nyugaton, Közép-Európában, a Magyar Királyságban hozzájárult például az élelem- és nyersanyag-termelékenység növeléséhez.¹⁹⁶ Az adományként kapott összetett szerkezetű bencés apátsági, kolostori birtokokon a szerzetesek specializált termelést vezettek be (szőlő, gyógynövények, intenzív kertészet stb.). A ciszterci rend pedig a majorsági (?) típusú birtokain természetátalakító, kolonizációs tevékenysége mellett – magasabb szinten, mint a bencések – új természetési eljárások bevezetésére, meghonosítására (szőlő, gyümölcs) ösztönözte a lakosságot. Az első vízi- és szélmalomok, valamint a földművelés és kézművesség, a szállítás eszköztára a kolostorok, monostorok birtokain honosodtak meg az Árpád kori Magyar Királyságban is. S mint az előbbieken is láttuk, ők a nagy földmunkák, a gátak, csatornák, védművek, mechanikai rendszerek tervezői, építői, irányítói, a mocsarak termőfölddé alakítói. A német szerzetes, Teofil, *De diversis artibus* című munkájában, amelyet a középkor első technológiai értekezésének tartanak (12. század), Isten ajándékának tartja a technikai leleményességet.¹⁹⁷ A 13. századi angol szerzetesek értekezései a földművelésről (*Husbandrie* tankönyvek), mint Walter de Henley-től származó, az ún. *Fieta*, gyakorlati tanácsokat tartalmaznak. A 14. század elején Pietro di Crescenzi, *Ruralium commodorum opus* megjelenése pedig arra utal arra, hogy szélesebb körben is érdeklődés mutatkozott az agronómiai ismeretek iránt.¹⁹⁸ Mindezek, és még sorolhatnák, alapvetően kolostori kompilációk. Ami a legfontosabb, ami hatékonyá tette a meglévő eszközkészletet ezekben az intézményekben a munka megszervezése, időbeosztása mellett: a földrajzi környezet vízrajzi adottságainak kihasználása, illetve átalakítása, mellyel a helyi energiforrást mechanikai rendszerre formálták.

3. A szerzetesrendek termelékenységjavító törekvéseiből kibontakozó eljárások, gazdaggá tették a kolostorokat, monostorokat. Egy, a korszak adottságaihoz mérten is, eszközkészletekben viszonylag szegény társadalmi környezetben, gazdálkodásuk meghaladta a szükségletüket, ami ellentmondásban volt az egyházi tudáselit gazdaságról, gazdagságról vallott elméleti beállítódásával. Még a 14. században is a klerikus tudósok, az *Impetus* teoretikusai, metafizikai alapállásból, mint Ockham, Buridan, Oresme, Bradwardin, nemcsak a fizikát, hanem az arisztotelészi mechanikát is élesen bírálták. Az *Impetus* és *virtus impressa* metafizikai fogalmakban az erő, a motorikus erő fejeződik ki, amelyből levezethető a mozgás folyamata. Aquinói Szent Tamás számára is, noha az idő a mozgás mértéke, mégis a korszak emberét nem a mozgás, a változás

¹⁹⁶ Koszta L. 1999/1-2. 115–128., Laszlovszky J. 2004. 337–349., F. Romhányi B. 2006. 199–225., Szende L. 2015. 333–341.

¹⁹⁷ Le Goff, J. 1970. 276.

¹⁹⁸ Le Goff, J. 1970. 276–277.

érdekelte, hanem a stabilitás, amit ők kutattak/kerestek az a nyugalom. Minden ami mozog, változik, zajos, így a keresés, kutakodás, hiábavaló, sőt ördögi.¹⁹⁹ Általánosabb értelemben is a gazdaság egyetlen célja a megélhetés biztosítása; a megélhetés társadalmi-gazdasági kategória és nem tisztán anyagi. Az „ellenstruktúrák” (ciszterci, domonkos rend stb.) gazdasági viselkedése (gondolkodó, cselekvő, felelős ember) keltette „gyanú” a korábbi „antropológiai küszöb” átlépésével fenyegetett, amely szerint a munkának nem célja a gazdagság, az egyéni és kollektív felhalmozás.

Aquinói Szent Tamás is a *Summa theologiae* című értekezésében a munkának négy célját rögzíti: az első a megélhetés biztosítása, a második a dözsölés felszámolása, mely sok gonoszság forrása, a harmadik a test étvágyának megfékezése, negyedik a munka, ez teszi lehetővé az alázatosságot. A társadalomszervezés és a teológia „összehangolásának” konkrét alkalmazása és fő célja a szükségletek, a *necessitas* kielégítése, ez igazolja a cselekvést, a rend és hierarchia stabilitását, még akkor is, ha esetenként megengedi bizonyos szabályok átlépését.²⁰⁰ A vasárnapi munkaszünet megszegését bizonyos *necessitas* igazolhatja, például a papnak tiltott egyes mesterségek gyakorlása, de ha megélhetése igényli, dolgozhat. Raymond de Penafort, *Summájában*, a 13. század elején azt kérdezi: ha valaki élelmet, italt, ruhát lop az éhezés, szomjazás, fázás miatt, valóságos lopást hajt végre? Ilyen helyzetben az ember semmilyen lopást és más bűnt nem követ el, mivel a szükséglet kényszere miatt cselekszik.²⁰¹ Minden tett, ami a szükségletet meghaladja, bűn és szigorúan büntetik. A kalkulációt például a Saint Denis-apátság gazdasági ügyvitelében bizalmatlanság övezi, s ha elő is fordul, az az önellátás hibáinak kiigazítására szolgál, akárcsak később Giovanni Villani Firenze gazdaságára alkalmazott mennyiségi elszámolást segítő kezdetleges statisztikái. Amikor gazdasági növekedés történt, mint a 12–13. században az nem volt más, mint a népesség élelem, ruha, lakhatási igényeinek kielégítése. A hozamok növelésére intenzív eljárások bevezetése nem állt szándékban, mindez másodlagos volt.

A gazdálkodásban elől járó szerzetesrendek kolostori, monostori birtokain kezdetben a termelés a szerzetesek számának alakulása szerint növekszik vagy csökken. Canterbury birtokain például a 12. század második felében a parasztság szolgáltatása a szerzetesek számának csökkenésével kisebb lesz.²⁰² Ez a szükségletorientált hozzáállás jellemezte a sarjadó pénzgazdálkodás iránti közömbösséget is, és nyílt ellenzését.

¹⁹⁹ Le Goff, J. 1970. 278.

²⁰⁰ A társadalmi-politikai élet szerkezetét az emberi egzisztencia három alapvető, az indo-európai mentalitást meghatározó kapcsolatforma alakította: az ember viszonya a természethez, a másik emberhez, és az isten(ek)hez. E három alapviszonyt a szimbolikus/valóságos funkciók hármassága szabályozta: a.) akik imádkoznak, b.) akik harcolnak/kormányoznak, c.) akik a földeken dolgoznak (= társadalom: papok, harcosok, földbirtokosok, parasztok). A harc a hatalomért, a hegemoniáért az első kettő között folyik, ők a rend és hierarchia fenntartói. (Lásd: Lafont, Gh. 1998. 130–131.)

²⁰¹ Le Goff, J. 1970. 307.

²⁰² Le Goff, J. 1970. 308.

A középkor, akárcsak az antik világ, a fogyasztási kölcsönt ismerte, a termelésre szánt kölcsön ismeretlen volt. A kölcsön kamata a keresztények között tiltott volt. A skolasztika képviselői, akik jórészt a kisbirtokos nemesség soraiból kerültek ki, nem nagyon értették a kereskedelmi ügyleteket. Arisztotelészre hivatkoztak, aki különbséget tett a családi autarchiára berendezkedett gazdaság és a kereskedelmi, krematiztikus gazdaság között, vagyis a természettől való és mesterséges gazdaság között.²⁰³ Az egyházon belül a gazdaság, a technika-technológia tekintetében, mint láttuk, kettős hozzáállás tapasztalható. A tudáselit *ex cathedra* életidegen, lét-transzcendens magatartást tanúsított a gazdaság mint a gazdagság forrása iránt, alapvetően morális, ókeresztény ihletésű megfontolások vezették. A kolostorok, monostorok s a prelátusi (püspök-gróf) uradalmak egyházfiainak a lelkek s a testek ápolása vezette gyakorlatias életvezetésével szemben a tudáselit véleménye azonban fokozatosan metamorfózison esik át. Megvilágosodása a 12–13. században ment végbe, amikor a domonkos és ferences szerzetesek székhelyeiket a városba teszik át, ahol a katedrális s a formálódó egyetem lesz a központjuk, és megváltozik a technika-technológiai iránt korábban tanúsított hozzáállásuk. Le Goff a „városi terep melegének” tulajdonítja a fejekben végbement változást, vagyis a metafora a városi környezetre utal, amelynek hatására a klerikusok az egész világot „hatalmas üzemnek” látják, ahol „szorgos mesterek munkája” zajlik.²⁰⁴ Gerhoch von Reichersberg *Libera de aedificio dei* című munkájában úgy látta, hogy „ez a hatalmas, egész világunkat magában foglaló üzem, a mindenség műhelye ... (*Illa magna totius mundi fabrica et quaedam universalis officina*)”. Láthatóan az ember mint eszközkészítő, *homo faber* jelenik meg, aki a „természetutánzó” kézműves mester: „*az Isten és a természet*” munkatársa.²⁰⁵ Nemcsak a mesterségeket azonosítják a várossal, hanem az oktatás révén a tudományokat is, mint Honorius Augustodunensis írja, az ember „*a szabad művészeteken keresztül jut el*” a tudományokhoz, „*melyek mindegyike egy – egy város a célhoz vezető úton.*” Az első város a grammatika, majd sorrendben azt követi a retorika, dialektika, aritmetika, zene, geometria, csillagászat, és újabb tudományok, mint a fizika (füvek, fák, állatok, ásványok, a természet), a mechanika (mindenfajta kézművesség), *oeconomica* (a háztartás vezetése).²⁰⁶ A 13. században a klerikus értelmiségi a városi kézművessel, mesteremberrel azonosítja önmagát, hivatása, mestersége az oktatás, a kutatás. Az *ars* számára azonban még nem tudomány, hanem *tekhné*, vagyis mesterség, az alkalmazás során felgyűlt tapasztalati ismeretek, eljárások készlete, más szóval alkalmazható empirikus tudás. Olyasféle, mint az ácsé, a kovácsé stb. Aquinói Szent Tamás összegzésében is *ars* minden racionális és helyes

²⁰³ Le Goff, J. 1970. 309.

²⁰⁴ Le Goff, J. 2000. 82.

²⁰⁵ Idézetek: lásd: Le Goff, J. 2000. 82)

²⁰⁶ Idézi: Le Goff, J. 2000. 83.

tevékenység, amely anyagi és szellemi javakat hoz létre, illetve az *ars* a „cselekvés értelmesen szervezett technikája (*Ars est recta ratio factibilium*)”.²⁰⁷

A klerikus értelmiségi, a természet-Isten munkatársa, feladatellátása gyakorlati. Identitását, mesterségbeli tudását cselekvéstechnikák alapozzák meg, amelyet a tanításban, oktatásban (egyetemen) munkaszerszámai (írószerek, „könyvek”) segítségével sajátít el, és kemény vitákban tökéletesíti.²⁰⁸

A városi fellendülés intézményes időszakában (13. században), a városokban a hivatáscsoportok testületi intézmények politikai (városi önkormányzati tanács), a gazdasági (céhek) létrejöttével párhuzamosan az egyházi értelmiség is megszervezi a maga testületét, az *univesitast* (egyetemet).²⁰⁹ Mindegyik önállóságra törekszik, azonban mint Le Goff megjegyzi: „a szabadság kétértelmű – függetlenség vagy kiváltság.”²¹⁰ A klerikus tudáselit *tekhnéje*, mint említettük, nem tudományos, hanem tapasztalati cselekvésből származó tudás, ami nem zárja ki a kísérletezést, az ismételéseket, a megoldások keresését.

A 13. század a gótikus katedrálisok építésének csúcsideőszaka, és azt lehetne feltételezni, hogy a technikai-technológiai előrelépésnek ezek a szimbólumai tudományosan is megalapozott tudáson alapultak. Noha 1202-ben Leonardo Fibonacci, *Liber abaci* című munkájában felfedi a muszlim algebra rejtélyeit, a matematikai eljárásokat, egyelőre az itáliai városok kereskedelmi társulásainak könyvelői és később a katedrálisok építői használják.²¹¹ Ezzel szemben azt látjuk jóval később is (a 14–15. században), hogy a milánói katedrális építéskor lombard kőművesek kijelentették: *Ars sine scientia nihil est*. A tudomány nélküli technika az építkezésekben azt eredményezte, hogy a katedrálisok jó része összeomlott; nem véletlen, hogy a szakértői ellenőrzés egyike volt az építők főfoglalkozásának már a 13. század végén.²¹² És mindaz, ami napjainkig fennmaradt, csak utólagos javításoknak, restaurálásoknak, átépítéseknek köszönhető. Nem

²⁰⁷ Idézeteket: lásd: Le Goff, J. 2000. 86.

²⁰⁸ A skolasztika mint módszer, mennyiben hatott a technikai-technológiai eljárások tapasztalati ismereteinek rendszerezésére, a vélemények megoszlanak. (Lásd: Brooke, H. John. 1991. 17–19.)

²⁰⁹ A városi intézmények, céhek, egyetemek súlya városonként egyenetlenül oszlott meg. Ami leginkább figyelemre méltó, hogy a kereskedővárosok (Bruges, Lübeck, Velence, Bristor) ellenségei voltak, vagy éppen hosszú ideig ellenálltak az egyetemalapításnak. (Lásd: Mumford L. 1985. 297.)

²¹⁰ Le Goff, J. 2000. 91.

²¹¹ Duby, G. 1981. 22.

²¹² Az építkezési munkálatok nagy részét befejezték 1248-ban a Sainte-Chapelle, 1250-ben a Notre Dame (Párizs), 1269-ben Amiens gótikus katedrálisok esetében, 1260-ban pedig a reimsi katedrális építése is befejezettnek tekinthető (lásd: Duby, G. 1987/II. 6.).

beszélve arról, hogy a katedrálisok méreteik okán a kortárs szerzetes szemében a keresztényi önmegtartóztatás, visszafogottság ellenpéldái. Pierre le Chantre, a párizsi Notre Dame építésének idején 1180-ban *Summa Ecclesiastica* című munkájában azt írja: „*Templomaink apszisainak szerényebbeknek kellene lenniük testeiknél, éppen az általuk jelképezett misztérium miatt, mert Krisztus, aki élükön áll, egyháza fejeként alázatosabb, mint az egyháza*”. Mégis „*a templomföket egyre magasabbra és magasabbra építik.*”²¹³

Az előbbieken utaltunk rá, hogy a felmelegedés időszakában a fellendülés kezdőfeltételeinek megalapozásában az intézmények szervezeti/szervezési funkciója nem elhanyagolható tényező: az egyházi intézményeket emeltük ki. Azért is, mert a korszakban az egyház spirituális-anyagi hatalma társadalmi tény, a társadalmi gondolkodás és cselekvés összes eresztékét átjárta. Az egyházi tudáselit gondolkodásában végbement változás, viszont nem azt jelenti, legalábbis a kezdeti fázisban, hogy az egyház igazodott a politika, a gazdaság korporatív szerveződéséhez, mint Le Goff is gondolta. Azért sem, mert a fontosabb városok többsége a püspökök, apátságok kreatúrája, így nem véletlen, hogy a formálódó világi intézmények átvették, utánozták az egyházi intézmények szervezési, rendtartási modelljét, beépítették saját működési szabályzataikba: a Hanza kereskedelmi központok kolostori mintára szerveződtek. Még a gazdasági élet „kapitalista” szegmensének megalapozása is teológiai eredetű: a megváltás dogmájának skolasztikus értelmezése megelőlegezte azt az elméletet, mely szerint a megtakarítás a jövőbeni jutalom reményében történik. Mumford némi iróniával jegyzi meg, hogy a „hit” átadta helyét a „hitelnek.”²¹⁴

A világi életbe egyre inkább belebonyolódó egyház önmaga pozícióit is erősítette, amikor legitimálja a hivatáscsoportok egyesületeit, beágyazza az új formálódó hivatásrendi intézményeket saját rituális gyakorlatába és szimbolikus rendszerébe. Azzal, hogy eszmeileg racionalizálja az értelmes cselekvés kritériumait, amellyel identitásában is megerősíti a technikai-technológiai és szellemi tudást, a mesterségek művelőit, a környékletesség és jótékonyosság kiterjesztését valósítja meg a világi életben. Azt mondhatni, hogy a korábban megteremtett és fokozatosan kiterjesztett közbiztonság, közrend alapjain a 13. században a technikai-technológiai érdeklődés szellemi környezete pozitív fordulatot vett, aminek háttérében a szerzetes rendek hivatás- és munkaetikájának a városba való átületése állt. A cél a városi élet krisztianizálása volt nem véletlen, hogy a klerikus tudáselit, ex cathedra a szerzetes mesterember típusát önmaga példáján a világiak számára is követendő mintaként eszményíti.

Az elmondottak, láthatóan érintkezésben vannak Weber jámbor puritánjainak evilági cselekvés-, munka- és teljesítmény-központú orientációival, azonban nem azonosok azzal. Csupán arról van szó, hogy a puritán hivatás-etika gyakorlásának modelljét a puritán zarándok atyák is a kolostori életvitel előzményében látták, nem

²¹³ Idézi: Mumford, L. 1985. 299.

²¹⁴ Mumford, L. 1985. 297.

véletlen, hogy ők is több kereszténységet akartak az e világi profán életvezetésben (W. Sombart, M. Weber).²¹⁵ A kép azonban sokkal árnyaltabb és összetettebb, mint ahogy vázolni próbáltuk. Minadazonáltal, a sprituális-intézményi tényező társadalmi környezetalakító hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a középkor fellendülésének időszakáról van szó, ami egyben az egyház nyugati civilizációs szellemi-intézményi struktúráit megalapozó nagy korszaka is.

Némi erőfeszítéssel a fellendülést általánosabb és konkrét részleteiben vonatkozásba lehet hozni a klíma-/időjárás viszonylag pozitív fordulatával, azonban egészségben és meghatározó vonásaiban nem ad magyarázatot a fellendülés társadalmi összetevőinek ilyen és hasonló típusú, viszonylag homogén együttjárásának megértésére. A klíma-/időjárás-tényező befolyása a társadalmi környezet más összetevőire inkább átmeneti, mint folyamatos, ennél fogva sem lehetett struktúraalakító, módosító hatása „döntő”. A fellendülés szellemi-anyagi oldaláról nézve az általános európai kép szigetszerű szóródást mutat. Központjai a monostori, kolostori, püspöki uradalmak, az észak-itáliai, északnyugat-európai városok és közvetlen vidékeik, majd a területiális monarchia megszilárdulásával a királyok székhelyei. Szociológiailag több mint releváns az a történelmileg igazolt tapasztalat, hogy akár a jelenben a múltban is a növekedés, fellendülés vagy éppen a modernizáció, nem mentes törésektől, megtorpanásoktól, nem mindent átfogó, hanem szigetszerű még egyazon térben és időben is. Más szóval: kisugárzásának érezhető térbeli hatásai egyenetlenek, ahogy távolodunk a központtól, olyan mértékben csökkennek. Igaz, nem is szűnnek meg.

4. Ha egy másik perspektívából tekintjük át az európai térben a klímaoptimum/fellendülés századaiban a technikai-technológia vívmányait, terjedését és hatékonyságát, akkor már árnyaltabb képet kapunk. Láttuk, hogy a korszakban az alapvető energiai erő forrást a víz, a szél s a fa (faszén) biztosította, felhasználásukkal építették és működtették a hibrid (fa-, vas-) szerkezetű gépeket. A nyugati középkor kutatói a gép vagy másképpen a gépesítés vonalán lényeges, minőségi haladást nem látnak. Szinte az összes használatban lévő gép szerkezetét, építésmódját, működését – jegyzi meg Le Goff – már leírták volt a hellenisztikus kor tudósai, főleg az alexandriaiak. Maga a gép szó is a középkori Nyugaton az ostromszerkezetekre utal, melyek műszaki megoldásai nem sok leleményességről tanúskodtak. A legnagyobb problémát, a mozgásátalakítás eljárásának megoldatlansága, antik szinten való stagnálása okozta, aminek láthatóan ellentmond a fentebb említett Clairvaux-apátság vízi energián alapuló mechanikai rendszere. Ha van is néhány továbbfejlesztés – mondja Le Goff –, mint a fonókerék (rokka) esetében, amely 1280-ban jelenik meg a luxus termékeket gyártó textilipar válsága idején, használata vagy elkésett, vagy pedig kevésbé tartós anyagok készítésére korlátozódott. Az emelőszerkezetek használatát az egyház katedrálisai és erődkastélyok építése hozta lendületbe, az mégis antik szinten maradt, hasonlóan az ostromgépekhez.

²¹⁵ Weber, M. 1995. 45–50 / 34–35. lbj.

Nem az innováció, feltalálás hiányának autochton európai volta a fontos, mint annak idején Le Goff gondolta, hanem az elterjedése/elterjesztése. Ugyanakkor a gépesítés, a technológia vélt/valós szintje, inkább annak a társadalomnak a szerkezetében keresendők, amelybe bevitték, illetve amely befogadta.

a) Le Goff lesújtó véleménye ellenére, a korszak nagy újítása, a vízimalom használata a nyersanyag-feldolgozásban. Európa 11–13. századi „megkésett fellendülésében” Braudel a vízikeréknek tulajdonított döntő jelentőséget, mivel sokrétű alkalmazása lehetővé tette az erdőfüggő „gyártási” telepek áthelyezését a folyóvizek mellé, vagy pedig csatornák létesítésével azok közelébe. A *vízi- és szélmalomok* „kezdetleges motorok”, az energiával gyengén ellátott gazdaságban. Mai szemmel szerény teljesítményük ellenére, mégiscsak többletet jelentettek: a vízimalom kerekenként 2–5 lóerőt, a szélmalom szárnyanként 5, néha 10 lóerőt fejtett ki.²¹⁶ A vízi energia felhasználásában, a különböző feladatellátó malmok építésében értek el eredményeket (örlés, sajtolás, keverés, papírgyártás, posztóványolás, fa és kő fűrészelés, kovácsolás, kohókban a kalapácsok, fűjtatók működtetése, selyemszál felcsévélése stb.). A vízimalmok működésének hidrológiai feltétele a stabil vízhozamú folyók megléte ennek hiánya például Flandriában, a domborzati adottságok (sík vidék) miatt is, inkább a szélmalomok elterjedésének kedvezett. A vízimalmokra, szemben a szélmalommal, a legnagyobb veszélyt a folyók áradása s a fagyok jelentették.²¹⁷ Háborús időkben mindkettő a rombolás célpontját képezte, ugyanis ezzel destabilizálták az adott terület élelemellátását.

Az időjárásra érzékeny malmok az európai fellendülés időszakában, sőt a gőzgép felfedezéséig a legfontosabb gépek. Az ipari forradalom előtti időkben a gyár, malom és telephelye többnyire vidéken van. Nem véletlen, hogy a kolostori, monostori „üzemek”, az iparos városok alapításuktól fogva a folyók „irányához” alkalmazkodnak. Az egyházi és világi uradalmi gazdálkodás kiemelt egysége a malom. A 12. és 13. században a korábbi egykerekes malom mellett elterjednek a több vízkerékkel felszerelt malmok. A ciszterci szerzetesek a hutáikkal egyidőben terjesztik el a vízimalmot a francia, angol, dán királyságokban. A későbbiekben Európa-szerte már alig van falu, molnár és vízzel vagy széllal hajtott malom nélkül.²¹⁸

Vajda Tamás Árpád-kori oklevélkutatásai a Magyar Királyságban 185 malmot és malomhelyet azonosítottak a 11–13. században. Vannak települések, főleg kolostori, apátságai birtokok, ahol 4-5 malom is működött, melyek között nem ritka

²¹⁶ Braudel, F. 1985. 354.

²¹⁷ Cipolla, M. Carlo 1980. (Idézi: Le Goff, J. 1970. 282.)

²¹⁸ A vízkerék felhasználása: érczúzás, vaskovácsolás, hidraulikus kalapács, posztókallógép, csermalom, kovácsműhelyek fűjtatói, szivattyúk, kőszőrűkövek és a papírmalmok meghajtására. Az ércbányákban való alkalmazásáról a későbbiekben Georgius Agricola *De re metallica* (Bázel, 1556.) című munkájának metszetei mutatják be a korábbi szakmunkákat és gépeket. (Lásd: Braudel, F. 1985. 355–356.)

a három-négykerekű malom.²¹⁹ A 11. századtól Európa-szerte elterjedtek a „függőleges kerékállású malmok”, melyeknek két típusa volt: az alul- és felülcsapó kerékkel és/vagy kerekkel felszerelt malmok. Általában az alulcsapó kerékkel rendelkező malmok voltak a jobbak. A felülcsapó vízkerekű malmok hátránya, hogy azokat időszakosan, az évszakok időjárásának függvényében tudták használni. Hosszabb idejű használata, például a szárazságok ellensúlyozására, víztárolók kialakítását igényelte, melyekbe a kisebb folyók vagy hegyipatakok vizét összegyűjtötték. Erdélyben és Felvidéken, a patakalmok üzemeltetéséhez esetenként mesterséges csatornákat, víztárolókat is ki kellett alakítani. Az időjárási ingadozások miatt a vízszint is változó volt, ezért a nagyobb folyókon az apátságok, városok vízrajzi adottságai szerint, úszó- és hajóalmokat építettek.²²⁰ A 11. századtól használt „bütykös tengelyű kerék” révén a körkörös irányú mozgást függőlegessé alakították át. Ez a technikai újítás a 12. század folyamán terjedt el, és lehetővé tette a különféle funkciókat ellátó malmok építését. A Magyar Királyságban a 13. század elején van az első említés a kalló- és ványoló malmokról.²²¹

A hámor, a vízenergiával működtetett érczúzó kalapácmű a 12. század elején volt használatban a katalóniai ciszterci kolostorok birtokain (katalán kohó). A 13. században stájer, karintiai, lengyel, majd a 14. században morvaországi és magyar (1340) területeken is megjelent.²²² A 12. századi oklevelek többkerekű malmokról tudósítanak, előnyük abban volt, hogy egyetlen tengellyel „sokszerszámú gépet” tudtak működtetni.²²³ A malmok teljesítőképessége a 11. században átlagosan 15 kg/óra, vagyis egy malom 250 személy, vagy 30–40 család lisztellátását biztosította.²²⁴ A teljesítményt, az időjárás ingadozásai (árvizek, szárazság) mellett azonban több tényező is befolyásolta: a malomkerekek száma, állapota mellett, főleg a gabona fajtája, ugyanis a köznép kenyérféléi többnyire nem tiszta búzalisztból készültek. A malomhely kialakítása, s a malom építése, és majd működtetése, karbantartása (malomkövek, faszervezetek cseréje, vasalások, ácsolások, gátak, csatornák javítása) a szaktudás mellett komoly befektetésnek számított az egyházi intézmények, vagy világi birtokosok részéről. A vízimalom „kiegészítő infrastruktúrájához” a molnár háza, a malomút, a gát, csatorna, vízgyűjtő medence, ki és berakodáshoz szükséges terület tartozott, így nem véletlen, hogy nagy értéket képviselt. Elterjedésük Európa-szerte a fellendülés idő-és térbeli gazdasági konjunktúráját mozgató

²¹⁹ Vajda T. 2005. 206–220, valamint újabb kutatásainak kiegészítő adataival. Vö. Vajda T. 2007. 223–245.

²²⁰ Vajkai Zs. 1995. 36–47. Vö. Ferenczi L. 2006. 123–124. A Zemplén vármegye Deregyő falu birtokosainak a malom telephelyének perében említést tesznek (1418), hogy a régi malom alatt sohasem állt patra épített malom csak hajóra szerelt malom. (Lásd: Vajda T. 2015. 353.)

²²¹ Ferenczi L. 2006. 128.

²²² Ferenczi L. 2006. 128. Vö. Pongrácz P. 1957., Pongrácz P. 1967. Pongrácz P. 2 (1963). 38–39.

²²³ Vajkai Zs. 1995. 40–42. Vö. Ferenczi L. 2006. 128–129.

²²⁴ Makkai L. *Agrártörténeti Szemle* 17 (1974); Makkai L. 1995. 29–35.

egyházi „üzemek” hatósugarát követi. A 11–12. században az egyházi nagybirtok növekedésével párhuzamosan a malmok száma is nő: például a pannonhalmi, a tihanyi bencés apátság, a veszprémi püspökség birtokain működő „malmokról” is szólnak 11–12. századi tudósítások.²²⁵ A városok és malmok az Árpád-kori Magyarországon a királyi és egyházi birtokokon találhatók. A terület vízrajzi helyzetét kihasználva az óbudai ispotályos rendi keresztes konvent, az óbudai ferences apácák, a pilisi ciszterci apát, a margitszigeti premonstreiek, valamint a városok is malmokat építettek.²²⁶ Északnyugat-Európában és Itáliában – főleg a területi hatalommal rendelkező városok tanácsai – a 13. századtól vízi erőforrásaik, a vízhasználat, így a malmok monopoliumának megszerzésére törekedtek. A püspöki székvárosok, a káptalani székhelyek hasonlóan kizárólagos vízhasználati jogra tartottak igényt. A valóságos „ipari forradalom”, amelyet a hidraulikus malom elterjedése, és különböző célú használata (kender, ványolás, sör, cserzés, fűrész, érczúzó stb.) egyenetlen volt. Számuk a 13. században Franciaországban vissza esik, Angliában csak a század végén terjed el, Itáliában lassú a térhódítása. A papírmalmok is csak a század közepén jelennek meg Spanyolországban, és viszonylag későn, a 14. században francia földön (Troyes), Nürnbergben pedig 1390-ben.²²⁷ A vízenergia használatának ezek az ingadozásai, aligha hozhatók összefüggésbe például az éghajlatoptimum utolsó, meleg (1280–1302) időszakával. A műszaki eljárások nem annyira az időjárás, mint inkább a tudás, a gyakorlat, a tapasztalat hiánya miatt nem mindig voltak időtállóak: Flandriában a fríz halászok által épített első polderek (1150) későbbiekben is javításokra, újjáépítésre szorultak. Hasonlóan, az időjárás okozta áradások mellett a malmok építéséhez és működtetéséhez szükséges víztárolók, csatornák kialakítása gyakran idézett elő „mesterséges” áradásokat, azzal, hogy a malomcsatornában víz „visszarekesztődött”, „visszaduzzasztódott”, vagy pedig néhány „tenyérvivel” magasabbra méretezték a malom „szelephomokját”.²²⁸ Az ilyen és hasonló – malomgátak által előidézett – áradások tönkretették a szántókat, kaszálókat, legelőket, erdőket, és számos, évtizedekig elnyúló peres eljárások tárgyát képezték a korszakban.

A mesterséges áradásokról szóló beszámolók már a kis jégkorszak kezdetén jelennek meg, ez azonban nem azt jelenti, hogy ezt a lehülés okozta csapadékosabb

²²⁵ A bencés, s főleg a ciszterci kolostorok szerves tartozéka volt a malom: számuk, igaz a későbbi, a 15. századi adatok alapján jelentős. Például a magyar ciszterci kolostorok 10, a pannonhalmi bencés kolostorok birtokain 25–30, a premonstre kolostoroknak 15–17 malma volt. A pálos kolostorok birtokain a halastavak mellett ott voltak a malmok „jól kiválasztott” helyeken. (Lásd: Makkai L. 1995. 29–35, 30–32. Vö. Ferenczi L. 2006. 129–130.)

²²⁶ Ferenczi L. 2006. 130.

²²⁷ Le Goff, J. 1970. 295.

²²⁸ Vajda Tamás mintegy 23 okleveles adatot közöl a 14–16. századból, amelyek a vízimalmok építése előidézte mesterséges áradásokat és az okozott károkat, peres eljárásokat ismerteti. (Lásd: Vajda T. 2015. 344–361.)

időjárás váltotta ki, inkább a malmok telepének, a csatornák, gátak rossz tervezésével hozhatók kapcsolatba.²²⁹ A szemlék, kivizsgálások általában szakértők bevonásával történtek.²³⁰ Ezekben az antropogén károkozó esetekben inkább az a figyelemre méltó, hogy az egyházi intézmények, a földbirtokosok mellett a malom-építők között ott találjuk a jobbágyközösségeket (az erdélyi Sárpatok), valamint szakértőként szinte minden esetben a molnármestereket, ami a vízienergia felhasználásának műszaki tudás korlátaira s a nem szabad, függőségben élő csoportok vállalkozásainak hatáira is utal.

- b) Az ókorral szemben a középkorban a *vas lett a legfontosabb fém*, mivel az Alpoktól északra több volt a vasérc s a tüzelőanyag (faszén). A feldolgozásban technológiai előrelépést mutatnak a vízi energiával működtetett fűjtatók, kalapácsok, a katalán kohók.²³¹ A fémgyártás szerepe, a nehézsúlyosság és a fegyverkezés szükségletein túl, a földművelésben mutatkozott meg, ugyanis a kerekeshéjú csoroszlyája (a mediterrán tőrőke fahegyével szemben) vasból készült, hasonlóan az egyszerűbb szerszámok, mint a kapa, vasvilla, balta; a sarlót, a kaszát és a boronát pedig tökéletesítették. Az Alpoktól északra a fa mellett a vashasználat előtérbe kerülése a művelés alá fogott talaj minőségével függött össze, amely szilárdabb anyagból készült eszközkészletet igényelt. Sok tekintetben a vas értékesebb, mint az arany, mondja a 13. századi ferences szerzetes, Barthelemy l'Anglais a *De proprietatibus rerum* című munkájában, *mert vas nélkül a nép nem tudna védekezni, sem földet*

²²⁹ A malomgátak, víztárolók okozta károk érzékeltetésére néhány példát érdemes idéznünk Vajda Tamás kutatásaiból: 1247-ben IV. Béla király a nádort és a soproni ispánt bízta meg a csornai premontrei konvent malma gátjainak megvizsgálására. Rendben találtnak mindent, azonban figyelmeztetik a konventet, hogy a jövőben ügyeljenek a gát, a meder, az árok karbantartására. Patacs faluban (Esztergom vm.), 1282-ben az esztergomi káptalan a dékánt küldi szemlére, hogy a meglévő malmon kívül építendő új malom gátjai, építményei által „*az ott folyó Garam vize sem magasabbra nem emelkedhet, sem alacsonyabbra nem süllyedhet, mint manapság a természetes folyásban, helyzetben és mozgásban ingadozik és lebeg.*” (Lásd: Vajda T. 2015. 358–359.)

²³⁰ Erdélyben (Torda vm.), a sárpatoki jobbágyok a Maroson új malmot építettek 1411-ben. Az erdélyi alvajda utasította kolozsmonostori konventet, hogy tiltsa le a malom építését, illetve romboltassa le a malmot, ugyanis a vizet Sáromberke és Gernyeszeg birtokaira rávezették, a szántóföldekben, rétekben 2000 aranyforint kárt okoztak. Egy 1417. évi adat szerint a Rába folyón a gátat megemelték, és a birtokosnak 200 köböl gabona kárt okoztak. A Garam folyón lévő malom gátjának megépítése nyomán 1419-ben a jobbágyok 2000 kepe gabonája és rétye ment tönkre. (Lásd: Vajda T., 2015. 348–349, 350.) Vajda részletesen közli szinte minden esetben a károk lehetséges nagyságának átszámított mértékét: egy köböl kb. 10–17 liter, egy hektáron a kár 2000–3400 liter, vagyis 1600–2720 kg, 4–7 holdnyi terület. Egy kepe átlagosan 44–80 kéve, egy-egy kéve szemtartalma a becslések szerint 2–4 kg, a 8800–16000 kéve kb. 17600–64000 kg, 4,5–18 hold terület (Lásd: Vajda T. 2015. 348–349 skk.)

²³¹ A Magyar Királyság nemesérc-, ezüst-, aranybányászata a tatárjárás előtt (Selmecbánya s az erdélyi Radna), a tatárjárás után Besztercebánya (Zolyom vm.), Bakabánya (Hont vm.), Gölnicbánya, Igló (Szepes vm.), Rozsnyóbánya (Gömör vm.), Jászó (Abaúj vm.). Minderről, valamint a bányák királyi jövedelméről bővebben lásd: Weisz B. 2007. 247–259.

művelni, sem házat építeni. A vaseszközök, szerszámok elrontása, elvesztése súlyos szabálysértés, amely szigorú büntetéssel járt a kolostorokban.²³²

A talajjavítás vas eszközkészlete mellett hagyományosnak tekinthető állati trágyázást a 13. században fokozatosan felváltja a fejlettebb térségekben a *talaj termékenységét megőrző eljárás* (lóhere, borsó és más nitrogénmegkötő növények beszántása). A haszonnövények, a rozs, mint kenyérgabona, a zab a lovas gazdálkodás igénye, valamint az étkezési növények, a bab, borsó, lencse elterjedése diffúzió útján-módján történik, noha néhányuk korábban is ismert volt (bab, lencse, borsó). A római korról szemben további változás a *bőr felhasználása* (nyereg, lószerszám, ruha, bútor stb.). A *szappan- és papírkészítés* iparrá nőtt, a legfontosabb iparág a posztókészítés mellett. A középkorban a *fa az univerzális nyersanyag*, drága, sőt luxus a föld termékeivel együtt annyira értékes, hogy a földi javak szimbóluma, amint a legenda is meséli: amikor a holtak a pokolba mennek fát, széna- és szalmaszálakat visznek magukkal.²³³

A fa exporttermék is, akárcsak a vas, nagy a kereslet iránta az iszlám világban, ahol Libanon és Maghreb erdein kívül nincs fa.²³⁴ A gótika térnyerésével az ács és kőműves (*carpentarii et lapidarii*) számít csúcsfoglalkozásnak, ami arra utal, hogy a legfontosabb alapanyaguk a *kő és a fa*, azonban a kő hosszú ideig luxus és nemes anyag. A kőház a gazdagság és hatalom szimbóluma. Az Isten földi hajlékai (templomok, kolostorok, katedrálisok) s a világi és egyházi elit kastélyai kőből épültek, de a városi gazdag polgárok házai is.²³⁵ A középkori klímaoptimum időszakában a haladás, a nagy tett jele volt, ha utódaira az ember kőházat tudott hagyni. A kőből épült boltív újrafelfedezése, nagy műszaki vívmány a kortársak szemében, azonban sok gond okozója is. A kő boltívek esetében is a földem váza fából készült, ami tűzveszélyes volt. A boltívek faszerkezete miatt leégett középkori templomok listája nagyon hosszú (Canterbury, Chartres, Cambrai, Mont Saint Michel stb.).²³⁶ A középkori Nyugatot Le Goff szóképbe sűrítve egy „*dicsőséges kőgyűjteménynek*” látatja: miközben az egyház tanítása szerint a lélek és test elválik, a lélek a kőben tárgyiasult. Az időről alkotott illúzióknak ellentmond a rurális világ, ahol a házak fából, vályogból készültek.

- c) A vaseszközök használata ellenére a földek hozamai szűkösek: az eszköztár rudimentális, a föld megművelése rossz, a szántások mélysége sekély, az agyagos föld ellenáll a kezdetleges vaseszközöknek is. A termés hozamok növekedése inkább az erdőirtásoknak, az ismétléseknek, mint az eszközöknek köszönhető. A háromnyomásos rendszer elterjedése a 13–14. században lassabb, mint eddig

²³² Idézi: Le Goff, J. 1970. 282.

²³³ Az idézet és az előbbiekre vonatkozóan lásd: Le Goff, J. 1970. 279–281.)

²³⁴ Le Goff, J. 1970. 281.

²³⁵ Le Goff, J. 1970. 284–285.

²³⁶ Le Goff, J. 1970. 285.

gondolták, tény viszont, hogy némi javulással jár, azonban a gyakori járványok miatt ritka az igavonó állat. Használatukat tovább korlátozták a kaszálók rovására terjedő szántók. A rideg állattartással kapcsolatos a trágyázás kezdetlegessége, sőt a 12 században német földön egyes uradalmak tehén- és borjútrágyával fizetik alkalmazottaikat. A 12–13. században, a népesség növekedésének időszakában, az erdőirtásokkal növelték a szántóterületet, emiatt a földművelés vándorló, helyváltoztató, ugyanis az irtásokat égetéssel végezték, s az égetéssel nyert hamu csak bizonyos ideig tette kövérebbé a földet, amely rövididő alatt kiszáradt, így használójuk nomád életmódra kényszerült.²³⁷ A földrajzi-éghajlati környezet talajviszonyainak (fizikai, kémiai, biológiai) ismeretét nélkülöző földművelés egyes növényfajták termesztését a melegedésnek köszönhetően kitolta messze északra; így lett például a francia Laon a „bor fővárosa”, Anglia déli részei, Párizs környéke is a szőlőtermesztés terepe.²³⁸

A sokak által középkori ipari forradalom jelző a melegedés időszakában, láthatóan, részleges és egyenletlen megoszlású. Az alapvető energiaforrás továbbra is az emberi erő, a „*biológiai konvertizor*” (C. Cipolla), amelyet a termelők nyújtanak. S ez a társadalmi kategória nagyjából egybeesik a rosszul, sőt alultápláltak, az időjárás szeszélyeinek kitétek tömegeivel. Egyes számítások szerint az emberi erő a szükséges energia 80%-át adta a fellendülés időszakában.²³⁹ Nem véletlen a korabeli angol jelszó: „*növekedjeteK és szaporodjateK*”, ami másfelől jelzi is a műszaki struktúrák fejlettségi szintjét. A háton való szállítás mindenütt jelen van, a termés betakarításban, az áruszállításban, a katedrálisok, kastélyok, várak építésében. A chartres-i katedrális építését elbeszélő Robert de Torigny írja, amikor nekiláttak a katedrális építésének, az emberek a vállaikon húzták a követ, fával, élelemmel megrakott szekereket. A normandiai Haimon apát beszéli el, hogy királyok és hercegek, az itteni világ erős emberei, akik dicsóséggel és hatalommal bírtak, férfiak és nők felhámozták magukat és a borral, búzával, olajjal, mésszel, követ, fával és más szükséges anyagokkal megrakott szekereket úgy húzták, mint az igavonó állatok. Hasonlóan hámba fogta magát Szent Lajos testvéreivel a royaumont-i apátság építésekor.²⁴⁰ Igaz, ezek ritka, de annál látványosabb események voltak, amelyek a különböző társadalmi csoportok összefogását hivatottak szimbolizálnia a közös cél érdekében. A háton szállítás oka az utak állapotával, a szekerek alacsony számával, a fuvarozás drágaságával van összefüggésben. A talicska is csak a 14. században terjed el. Az állatok közül a szamár és az öszvér használatos szállításra, az ökör, majd a ló a földművelésben, szállításban való használata lassan terjed.

²³⁷ Le Goff, J. 1970. 286.

²³⁸ Le Goff, J. 1970. 294.

²³⁹ Cipolla, C. 1966. 41-47.

²⁴⁰ Idézi: Le Goff, J. 1970. 298–299.

A vázolt véleményárnyalatokban, láthatóan, egyöntetűség körvonalazódott abban, hogy a termelékenységet befolyásoló technológia-technika minimum három-négy – a nehézeke, háromnyomásos rendszer, szügyhám, víz- és szélmalom – területén volt előrelépés, melyek újrafelfedezések, átvételek, adaptációk. Alapvetően a népességnövekedés nyomására történik a társadalom eltartóképessége kiterjesztésének egyetlen lehetséges módja, az extenzív földművelés. Mindegyik technikai mozzanat elsődlegesen a földműveléshez kapcsolódik, de önmagukban egyenként is klímaérzékeny eszközök, eljárások: nyersanyagbázisuk, működtetésük közvetlenül kitettek az évszakok időjárási ingadozásainak. A fa és származékai, mint például a faszén, energiaforrás a munkaeszközök, energiatermelő eszközök legfontosabb nyersanyagai. Fából készítik a munka- és szállítóeszközöket (szárazföldit és tengerit), a „gépeket”, vízimalmokat (transzmissziós fogaskerék-szerkezeteit), a szélmalomokat. A fából épített malmok esetében a természet adta energiaforrás a víz és a szél, mindkettő – akárcsak a faszerkezetek – klíma-/időjárás-érzékeny. Előnyeiket és hátrányukat az évszakok időjárásának táji, regionális variabilitása befolyásolja. A vízimalom a legelterjedtebb a korszakban főleg gabonaőrlésre használt, stabil vízhozamú folyókat, csatornák kialakítását igényli; ellensége az áradások, a fagyok, fegyveres konfliktusok. A szélmalom, melynek fenntartása költségesebb, állandóan fűvő szeleket igényel; nem véletlen, hogy Németalföldön (Holland) a legelterjedtebb, mivel a terület az Atlanti-óceán és a Balti-tenger közötti szelek központjában helyezkedik el.²⁴¹

A háromnyomásos rendszer (őszi búza, tavaszi búza, ugar) hatékonysága a talaj minőségének és az éghajlatnak a függvénye, még akkor is, ha a talaj szelöltetése, a termesztett növények rotációja, a trágyázás előrelépés, igaz, csak a fejlettebb térségekben (Flandria, Brabant). A nehézeke szerkezete hibrid, fa- és vaselemek keveréke, azonban több benne a farész, a háromnyomásos rendszer hívja létre, hasonlóképpen a szügyhámval felszerszámozott ló alkalmazását a szántásban. Ebben az esetben, akárcsak az ércbányászatban, a vasgyártásban, az éghajlati tényező hatása közvetett, noha a ló takarmányozása, a bányászat, de főleg a vas előállítás a fa (faszén) függvénye, ami megint a klímátényezőre hívja fel a figyelmet.

A vázoltakból is látható a melegedés/fellendülés korszakában a gazdaság egészének klíma-/időjárás-kitettsége és -függősége. Ennek ellenére a fentebb említett összefüggések ismeretében a kérdés továbbra is nyitott. Vagyis a technikai – technológiai előrelépések s a klímátényező együtthatása, a pozitívnak ítélt kilengése, mint a középkor felmelegedés-időszaka, mennyiben és milyen módon befolyásolta, ösztönözte a fellendülést? Felmerülhet, hogy a szinte egészében földművelésre orientált gazdaság antropogén eszközkészletének felhasználását s ezzel a termelékenység hatékonyságát, az energiatöbblet – emberi, állati, „gépi”

²⁴¹ Braudel, F. 1985. 359.

eszközök, eljárások – korábbi hiánya tette látványossá. A fizikai munkát kiegészítő fejlettebb eszközök, eljárások alkalmazása, elterjedése viszonylag szűk térségre korlátozódik, mondhatni térben szigetszerű és szétszórt, a kolostorok, monostorok a központjai; a városokban, Itália északi térségében, az Alpoktól északra pedig a tengerek partvidékének tartományaiiban összpontosul. Átvételek útján-módján aránylag lassan terjednek el kontinensszerte, attól függően, hogy a felhasználásuk igénye, a tapasztalat, a helyi feltételek, adottságok, főleg az egyház intézményeinek „üzemei” mennyiben tudták háttérbe szorítani a régit, a megszokottat. A munka (föld, szerszámkészlet) szervezeti-intézményi környezetének hangsúlyozása nem jelenti azt, hogy a klímátényezőt zárójelbe tennénk. Viszont látnunk kell, hogy bármennyire is kedvező volt az éghajlati környezet, a fellendülés nem indulhatott volna be, a társadalmi környezet változása nélkül, ha a viszonylagos közrend, közbiztonság megteremtése, kikényszerítése egyházi kezdeményezésére nem valósul meg. Hasonlóan az kolostori, monostori, püspöki uradalmak „üzemeinek” munkaszervezési, technikai-technológiai tudása és annak elterjesztése, valamint a városok potenciális kereskedő-kézműves erőforrásai (szellemi, gazdasági, politikai) sem bontakozhattak volna ki az intézményi-szervezeti (céhek, önkormányzatok) keretfeltételeinek létrejötte nélkül. Önmagukban az egyház intézményei sem lettek volna képesek a fellendülés kezdőfeltételeinek megteremtésére, ha törekvéseik nem találkoznak a világi hatalmak (monarchia, városok), a társadalom társas világainak törekvéseivel. Viszont az egyház és intézményeinek spirituális-anyagi hatékonysága a lelkek és a testek ápolásában rejlett, ami a korszakban a társadalom erős forrásainak, a városoknak is, keretet, tartalmat nyújtott. Az egyházi intézmények kimerülését a 13. század végétől jól jelzi, hogy alig találni már a korábbi időszakból jól ismert, a földművelés, a kézművesség területén kísérletező kolostori, monostori „üzemben” szorgoskodó szerzetest. Az intézményi-szervezeti funkciókat fokozatosan a világi hatalmak és a városok veszik át. Az egyház feladatellátásának lanygulásában nem a kis jégkorszak beköszöntése játszik közre, mint inkább a 13. század közepétől a területiális monarchia fokozatos térnyerése, és a következő században a Fekete halál, a nagy pestisjárvány.

ÉGHAJLAT: PIAC – VÁROS

A melegedés/fellendülés időszakának középkori városát, általánosabb és konkrétabb értelemben a kialakulóban lévő, ezért is viszonylag képlékeny és törékeny szociális térszerkezetű kommunikációs struktúrák együttese jellemzi. Általánosabb értelemben a város sajátos demográfiai-területi egység, ökológiai közösség, a technológiai-technikai, kulturális innovációk terepe. Szemben a faluval, eltávolodás a természettől; fizikailag is kiemelkedik természeti környezetéből, sűrűbb benne a lakosság, a

védekezést szolgáló arte factumok, a lakóházak szilárdsága, a városban zajló foglalkozások, az életmód, életvitel időjárás-kitettsége is kisebb.

A középkori város születése és fellendülése különböző szociológiai jellemzők mentén formálódott csoportok közreműködésének eredménye. H. Pirenne Lucien Febvre-rel folytatott vitában a várost létrehozók között említi az új embereket (*homines novi*), a földtől elszakadtakat, a kolostori *familiae* csoportjait, az előítéletmentes gyökérteleneket, akik tettere készek voltak. Velük együtt és velük összekeveredve, főleg hogy kölcsönöket tudtak nyújtani, ott látjuk a helyi hatalmi csoportok képviselőt is, a birtokos arisztokráciát, a püspök-grófot, a seniorok *ministerialis* ügynökeit. Az utóbbiak alacsony származásuk ellenére társadalmilag felemelkedtek, s a városok fellendülésében jelentős szerepük volt.²⁴²

A 16. századtól beindult nagy európai terjeszkedés nyomán tudósítások sokasága írta le az Európán kívüli közösségek/társadalmak szerkezetét, a hatalmi-politikai szerveződésformák más milyenségét. Az Európán kívüli néprajzi jellegű dokumentáció alapján a nyugati modernitás hátterét, kezdőfeltételeit kutató társadalomtudósok nemzedékei, Vicótól kezdve Weberrel befejezőleg, Nyugat sajátosságai között, az autonóm öngazgató község, vagyis a középkori nyugati város legfontosabb sajátosságára a városi polgárok különálló jogállására hívták fel a figyelmet. A városszerveződésnek ez a típusa a 12. század elején kezd formát öltetni a latin kereszténység dél- és északnyugat-európai térségében. Földrajzilag-történelmileg az urbanizált tartományok, a görög-római, bizánci, iszlám hagyományokkal rendelkezők kivételével (Itália, Provence, Languedoc, Spanyolország), a városok a kereskedelmi utak végpontjain helyezkedtek el: Észak-Itália, Észak-Németország és Flandria, Észak-Franciaország a champagne-i búcsúhelyek a 12–13. században.

A városoknak ahhoz, hogy létrejöhessenek, kedvező rurális környezetre volt szükségük; a várost élelmezni kellett. A városok, mint láttuk, az irtásokkal, mocsarak lecsapolásával, gátak építésével növelték a művelhető terület nagyságát. A 10–14 században a városba való migráció nagy jelentőségű fejlemény a kereszténység történetében, és a különböző elemekből, amelyek beköltöznek a városba, egy új társadalom jön létre. Ez a társadalom hatalmi-politikai szerkezetét illetően egyházi és feudális: a város is szeniorként érvényesíti tekintélyét a vidéki területe felett. A feudális világi és egyházi birtokosok befolyása alatt áll, akiknek, mint Itáliában, a városban van a székhelyük. A városi előjárók az egyházi hatalmasságokat utánozzák, kőházakat építenek, tornyokat emelnek élelemraktárnak, ami egyben presztízst is jelölt. A városi társadalom kisebbségben van a feudális világban.²⁴³ Az egyház világosan látja a változást a 12. században: amellett, hogy a clunyi, citeux-i szerzetesek kolostora körül városok jönnek létre, a 13. században a domonkosok és ferencesek a városokban telepednek meg, a templomokból és az egyetemekből

²⁴² Pirenne, H. 1963. 18–23.

²⁴³ Le Goff, J. 1970. 128–129.

irányítják a szellemi életet. H. Pirenne mutatta ki, hogy a középkori város születése gazdasági funkcióval kapcsolatos, a csere újrafelfedezésének köszönheti létét – ami a kereskedők műve – amit elrejt, hogy általában a városok régi város- és rommagok körül alakulnak ki. Viszont Velence, Firenze, Genova, Pisa, Milánó, Párizs, Bruges, Gand, London, Hamburg, Lübeck (kivéve Köln, Mainzot és Rómát) középkori képződmények.²⁴⁴ A középkori városok az innováció terepén nem annyira technikai-technológia, mint az intézmények, testületek létrehozásában, illetve a már korábban meglévők stabilizálásában „újítanak.”

A 13. században, a testületek alapításának századában, a városokban a szerzett szabadságjogok mentén politikai, gazdasági és szellemi intézmények alapítását az önkormányzati testületek, a céhek, az egyetemek mellett a piac, a pénzgazdálkodás megjelenése, a kereskedőnek a termelővel szembeni felsőbbrendűségének fokozatos növekedése fémjelzi. Az intézményalapítás, a korporatív szerveződések 13. századi konjunktúrája egybeesik a megszaporodott keresztény népességet befogadó új stílusban (gótika) megformált templomok építésében versengő közösségek presztízstörekvéseivel, az új oktatási módszer, a skolasztika szárnyalásával.²⁴⁵ A középkori városok nem mindegyike büszkélkedhetett egyetemmel, ugyanis a városok között akkor is létezett hierarchia, viszont egyik léte sem képzelhető el lokális piac nélkül. A piac az ipari forradalom előtti századok agrártársadalmában az az intézmény, amely időjárásfüggő. A piac a felmelegedés korszakában, akárcsak később is, a város és szűkebb-tágabb vidékét integráló funkciót lát el. A helyi, lokális, tartományi, országos kereskedelem sűrűsödésének helyszíne. Méretétől függetlenül, egyetlen város sem állhat fenn tartósan, ha nincsenek falvai, vidéke, a város és vidékét pedig a piac integrálja.²⁴⁶ A városlakó piacra utalt, illetve részese a helyi piacnak, függetlenül attól, hogy eladó vagy vásárló, vagy éppen tolvajlásból él. A társadalmi, gazdasági, kulturális élet választóvonalát a piac. És ahol a termények, termékek, egyáltalában az árucsere megjelenik, Braudellel szólva, rendszerint „*gagyogni kezd a pénz.*” A pénz eszköz- és értékfunkciója a piaci áruk értékének mérésében hosszabb folyamat fejleménye. A városi piac ugyan meghatározó a pénz-áru reláció alapul, a kereskedelem intézményesítésében, a kisarjadó pénzgazdálkodás kialakulásában, viszont a korszakban még nem beszélhetünk pénzgazdálkodásról, és az ipar terminust csak idézőjelben használhatjuk.

²⁴⁴ Le Goff, J. 1970. 125.

²⁴⁵ „*Soha többé nem lát ennyi mestert és diákot falai között – írja Le Goff – Bologna, Párizs vagy Oxford, és az egyetemeken kidolgozott módszer, a skolasztika, soha nem szárnyalja túl azokat a ragyogó summákat, amelyek akkor születtek Albertus Magnus, Alexander Halensis, Roger Bacon, Szent Bonaventura és Aquinói Szent Tamás tollából.*” (Lásd: Le Goff, J. 2000. 92.)

²⁴⁶ Például Esztergom püspöki székvárosnak körülbelül 20-30 km vidéki földművelő, állattartó „háttérterületre” volt szüksége ahhoz, hogy fedezni tudja élelemszükségeit. (Lásd: Laszlovszky J. 2006. 34.)

A középkori klímaoptimum, a melegedés/fellendülés időszakában, város és vidékének termelékenységét, a bérek, az árak alakulását a klíma-/időjárás közvetlen és közvetett módon befolyásolta. A bérek-árak mozgását vizsgáló gazdaságtörténészek kauzális relációkat kimutató magyarázatai sem általánosíthatók, sem a gazdaság, sem a kontinens egészére, csupán részleges érvénnyel bírnak. Slicher Van Bath számításai szerint a reálbérek 1251–1300 között, 5,1 %-kal, 1301–1350 között pedig 9,4%-kal emelkedtek Angliában. Az árak esetében hasonlóan növekedést mutatott ki ugyancsak Angliában 1160–1200 között. Ha a búza árának alakulását vizsgálják (Beveridge lord adatai alapján), egyfajta árforradalomról beszélnek, legalábbis angol viszonyok között. A Slicher Van Bath által a 100-as egység – mint kiinduló – viszonyítási pont eljárással számított ármozgások az alábbiak szerint alakultak:²⁴⁷

	<i>Az optimum négy melegebb időszaka</i>	<i>Rossz termések évei (hűvös-csapadékos/szárazság)</i>
	1086–1114	
1180–1199 között 139,3	1180–1205	
1200–1219 között 203,0		
	1200–1249	1250–1251
1220–1239 között 196,1		
1240–1259 között 214,2		1250,1251/ 1252
1260–1279 között 262,9		1267, 1270, 1272,1277,1279
1280–1299 között 279,2		1284–1288
	1280–1302	1293, 1296/1297
1300–1319 között 324,7		
1320–1339 között 289,7.		

(Hivatkozott adatok alapján saját szerkesztés)

A folyamatos áremelkedés kiugró, csúcsidőszaka az 1300–1319 közötti évek, amely az 1315–1316. évi időjárási szélsőségek (csapadékos, nyirkos hűvös tavasz/nyár, árvizek) nyomán a rossz termés által előidézett regionális eseménnyel, a nagy flandriai éhínséggel van összefüggésben. Ezt megelőzően is, ha az éghajlatoptimum négy meleg időszakát és az árak mozgását párhuzamba állítjuk, láthatóan, nem mutatható ki korreláció, annak ellenére, hogy a jelzett melegebb időszakoknak feltételezhetően kedvező hatással kellett volna lenniük a termés hozamok, így az árak alakulására is. Úgy tűnik, Van Bath kalkulációi inkább a rossz tavaszok-nyarak időjárása okozta gabonahiány áringadozásaival hozhatók kapcsolatba. Mindez arra utal, hogy a négy meleg periódust kisebb-nagyobb időközönként rossz időjárási viszonyok szakították meg, amelyek kihatással voltak a gabonaárak mozgására. Alább

²⁴⁷ Idézi: Le Goff, J. 1970. 331.

látni fogjuk, hogy a kisebb-nagyobb tér- és időbeli eltérésektől az időjárás/piaci gabonaárak relációja a jelzett időszakokban kontinens egészére jellemző. Másfelől az alacsony-magas árak fluktuációja az időjárás–termelékenység relációmutatója, azonban, mint említettük, az árak mozgása egyéb más tényezők közrejátszásának is a függvénye. Nem beszélve arról, hogy általánosabb értelemben, az időjárástól függetlenül a búza hozamai mindig gyengébbek, mint a rozs, árpa, zab vagy pedig a rizs hozamai. S a szóban forgó korszakban a búzakenyér fogyasztása is jóval szűkebb körre érvényes, mint a rozs- és egyéb gabonából készített kenyérféléké. Ami inkább a termelékenység technológiai-technikai színvonalával kapcsolatos, mint a fogyasztók státushierarchiája közötti társadalmi távolságokkal. A középkori kis optimum, a felmelegedés/fellendülés időszaka sem mentes a szélsőséges időjárási ingadozásoktól, az éhínségtől s a járványoktól, amelyeket főleg a városok, ha nem is mindig közvetlenül, de közvetett módon megszenvedtek.

A városi piacok pénz-áru kapcsolatának működése a földművelés, állattartás, a természet adta nyersanyagok mennyisége és minősége időjárás-érzékenyek, így a piaci árak mozgását, s részben vagy egészében a sarjadó pénzgazdálkodást is, ha nem is mindig közvetlenül, de közvetetten az időjárás változékonysága befolyásolja. A technikai-technológiai tudás színvonala miatt is, az időjárás szélsőségei okozta terméskiesés egyik érzékeny mutatója a piaci árak ingadozásának. Az időjárás azonban az árak mozgásának nem az egyedüli befolyásoló tényezője. A távolság, az utak, illetve a szállítás körülményei, a vámok, a ritkaság, a tartósság, a tárolás, a fosztogatás, a spekuláció, a háborús konfliktusok, a konkurencia stb. szintén befolyásolják az árak alakulását. A város, a piac védelmező vagy kényszerítő hatalomra szorul, függetlenül attól, hogy a hatalom a városon kívüli vagy belüli csoportok kezében van. A városban új hatalmi cselekvési tér jön létre, amely beavatkozik a piac működésébe. ²⁴⁸ A monarchia, a területiális világi és egyházi hatalom, a városok tanácsa mindegyike él a piac áru-pénzérték manipulálásának eszközével. A valós/vélt tényezők összjátásában, a földművelés termelékenységének hatékonysága, vagyis technológiai-technikai eszközkészletének állapota, az intézmények – mint fentebb már szóltunk róla – nem hagyhatók figyelmen kívül, amikor az időjárás változékonysága okozta nehézségekről esik szó. A népesség és az intézmények, valamint a technológia-technika s a klíma együttese valamivel közelebb vihet annak megértéséhez, hogy miért törekeny a vidék–város, egymást feltételező/kiegészítő kettős struktúrájának középkori modellje. ²⁴⁹

Noha eredetileg a város a csere helye volt, a piac ennek csomópontja; azonban a piac működése nem állandó, hetenként egyszer, néhol kétszer, rendszerint a püspök vagy apát védelme alatt tartják a vásárokat. Nem a nemzetközi kereskedelem helye, hanem a helyi élet eszköze. Nemzetközi vásárokat vallási ünnepek alkalmával

²⁴⁸ Braudel, F. 1985. 485-486.

²⁴⁹ Le Goff, J. 1970. 158.

rendeztek, amikor valamely kegyhelyen a zarándokok tömegeire lehetett számítani. Ezek vonzották a vándorkereskedőket, viszont ilyen eseményekre rendszerint évente egyszer került sor. Azok az ún. városok, melyek a kegyhelyek körüli zarándokok éltette vásárok kerül alakultak, üresek voltak az év többi részében. Mumford joggal vitatja Pirenne azon állítását, hogy a középkori város a kereskedők műve lett volna.²⁵⁰ Logikailag is nonszensz, hiszen ha a kereskedők alkotják egy város népességének zömét, akkor egymás árúját kellett volna megvásárolniuk.²⁵¹ Termelők és vásárlók nélkül nincs kereskedelem, a kereskedelem csak egyik tünete a középkori városi életnek, a másik „tünet” – mint Mumford megjegyzi –, Normandia, Flandria, Aquitánia, Brandenburg politikai egyesítése, a harmadik a szerzetesrendek, főleg a ciszterciak (1098-ban alapítva) által szorgalmazott környezetátalakítás, talajhasznosítás és erdőirtások, s az egyház katedrálisok építésének programja. A szerzetesrendek, püspök-grófok szerepe az úttörő, szerepük kezdettől fogva meghatározó a városok kialakulásában és felemelkedésében. Menedéket nyújtottak az üldözötteknek, hidakat építettek, védett helyszíneken piacokat létesítettek. II. Ottó (973–983) előtt a legtöbb piaci előjogot az egyházi intézményeknek adták. Lombardiában, ahol már városok voltak, a régi városi közösségek birtokait, a bíraskodási jogot is átruházták a püspökségekre. Az egyház a közbiztonság, közrend megteremtésében játszott vezető szerepe folytán konszolidált hatalmi helyzetében csak nagyon „vonakodva egyezett bele, hogy a városi funkciókat a kézműves- és kereskedőcéhekre ruházzák át.”²⁵² A gazdasági feladatellátás értelmében az olyan típusú piac, amely a melegedés/fellendülés századaiban meghatározó volt, az az adott vidék és város helyi termelési és vásárlói erőforrásaira támaszkodott, ez éltette, különben összeomlott volna az egész rendszer. Más felől a város fokozatosan termelni kezd, és igyekszik az összes termelési ágat összpontosítani falai között és azon kívül. Ennek ellenére nem kell eltúlozni a mesterségek dinamizmusát és autonómiáját. Számos akadály van: a feldolgozásra szánt nyersanyag a feudális birtokról jön. A bevett intézmények a feudális jogalkalmazást szentesítik, a helyi hatalmasságok taxákat, vámilletékeket szednek, dézsmának vetik alá a termelést és a cserét a városi mentességek ellenére. Lényegében a területiális (gyházi, világi) hatalmak ellenőrzik a gazdaságot. A céhek monopolista szervezetek, kartellek, kiiktatják a konkurenciát és fékezik a termelést.

A specializáció is túlságos: Étienne Boileau, a *Mesterségek Könyvében* (*Le Livre des Métiers*), amely a párizsi céheket szabályozta 1260–1270 között, mintegy 130 mesterséget sorol fel, köztük igen nagy számban vannak a fémfeldolgozók (22-en), ami részben a gazdaság gyengeségére utal. A felsorolt mesterségek közül 86

²⁵⁰ H. Pirenne a város fogalmába csak azokat a városokat vonta be, amelyek távolsági nagy kereskedő csoportokkal rendelkeztek, ezzel azt a látszatot keltette, hogy a piac s a város a nagykereskedők műve. (Lásd. Mumford, L. 1985. 243.)

²⁵¹ Mumford, L. 1985. 242.

²⁵² Mumford, L. 1985. 242–243.

mesterség a nőkhöz is kapcsolódik.²⁵³ A technikai-technológiai tudás, éppen a túlságos specializáció miatt politechnikai jellegű: sokféleség, rugalmasság, a változásra, újításra való képesség jellemzi. Viszont a termelés elsődleges funkciója az egyéni és csoportszükséglet kielégítése. Emiatt is életcentrikusabb, szervesen igazodik környezetének igényeihez, bizonyos értelemben a harmonikusság fenntartója, szemben például a modern monoteknikával, amely nem mindig hangolja össze a technikát a társadalmi környezettel.²⁵⁴

A város gazdasága elsődlegesen helyi szükségletet elégít ki. Ritka az a város, amely exportra termel. Egyetlen termelési ág a posztókészítés, amely némileg közelíti az ipar fogalmához, de nem kizárólag városi kreatúra. A posztó nyersanyaga a gyapjú, a gyapjúszövet a legfontosabb termék, előállítása annyiban ipari jellegű, hogy gyártása a manufaktúra típusú üzemszervezés előfutárának tekinthető: például Firenzében, ahol több ezer szövőmunkás dolgozott felügyelet mellett a műhelyekben (pajtákban).²⁵⁵ Az előállított gyapjúposztó minősége és típusa vidékenként változó volt, az ezekből adódó különbségek (a divat igényeihez is igazodva), magyarázzák az iránta való kiterjedt keresletet. A gyapjúposztó, a lenvászon, majd a pamut és selyem készítése (Itáliában, Spanyolországban) s a hozzá kapcsolódó kelmfestés, kallózás, birkanyírás, takács mesterségek sem kizárólag városi foglalkozások. Hasonlóan a technikai újításokhoz, mint például a rokka, kallómalom, akárcsak a korszak másik fontos „iparága” a fémgyártás, a kohászat sem városi, ahogy az építészet új stílusának megalkotása sem: a Saint Denis-apátság a gótika szülőhelye, szerzetes mesteremberek alkotása. A feladat ellátása miatt a város szociális teréhez kötött a kereskedő, s a skolasztikus egyetemi értelmiségi.²⁵⁶ Kettőjük foglalkozása/mestersége közül a kereskedő tevékenysége időjárásfüggő: a nyersanyagbázis, a szállítás, távolság stb. miatt. Azonban a fellendülés/felmelegedés időszakában a kereskedő még nem bonyolódik nagy üzletekbe, noha a posztókészítés rést nyit számára, hogy belépjen a termék forgalmazása mellett a termelés irányításába. Egyelőre még a luxustermékek (szövetek, fűszerek) éltetik sokáig a kereskedelmet, a nehéz áruk, mint a búza, később kerülnek forgalomba. Pénzt csak néhány helyen váltanak, a champagne-i búcsúk a központjuk a 12–13 században. Az itáliai városok külön-külön, saját szakállra üzletelnek, saját városaikon belül. Észak-Európában a távolsági cserét a Hanza uralja, amely nagykereskedelmi- és politikai konföderációt hoz létre (200 város). A 13. század végén kiterjeszti befolyását Flandriára, Angliára, Oroszországra; a

²⁵³ Shulamith, S. 2004. 17.

²⁵⁴ Mumford, L. 1985. 13–15.

²⁵⁵ A posztókészítés központjai Flandria és az azt övező észak-francia vidék, valamint Észak-Itáliában Toscana, Dél- és Kelet-Anglia, Dél-Franciaország. (Lásd: Cameron, R. 1994. 96.)

²⁵⁶ A középkori értelmiség modelljében döntő jelentőségű – írja Le Goff – a városhoz fűződő kapcsolat, ugyanis az oktatás a 10–13. században a városi átalakulásba illeszkedik, és szakadék választja el a szerzetesképzésre szakosodott kolostori iskolát a városi iskoláktól, amelyek mindenki előtt nyitottak voltak. (Lásd: Le Goff, J. 2000. 13.)

germánok mindenütt kizárják a konkurenciát: az Északi- és Balti-tengeren ellenőrzik a szorosokat. A tengeri kereskedelem a 10–14. században fokozatosan nyer teret, látványosabb felfutása a 14. században mutatkozik és az itáliai és német városokra támaszkodik.²⁵⁷ A fentebbi néhány adat is viszonylag jól érzékelteti, hogy a várost éltető foglalkozások, földműves vidék eltartó képességének függvényei, ez pedig élelemellátás, nyersanyag-előállítás, vagy éppen a „gyártás” eszközkészlete (vízi- és szélmalmok) miatt relatív és abszolút értelemben is klíma-/időjárás-érzékeny területek.

A népességnövekedés s a városok felemelkedése közötti reláció, mint láttuk, a 12. századtól adatolható, igaz csak részlegesen. A városok lakossága megkétszereződött a 10–13. században. Egyes számítások a 12. század végén Párizs lakosságát 100 ezerre becsülik, a 13. század végén pedig 240 ezerre. Firenze lakossága 1280-ban 45 ezer, 1339-ben már majdnem 90 ezer. A Fekete halál előtti (1347) évtizedekben Németalföldön Bruges lakossága 70 ezer körüli, Nürnbergé 20 ezer, Bázélé 8 ezer, Leuven, Brüsszel népessége 25–40 ezer közöttire becsült, Ypres-nek 10 ezer a lakosa. Németországban a korszakban a városi élet 150 jelentősebb városban összpontosult, ezek közül a legnagyobbak lakosság száma sem haladta meg a 35 ezret.²⁵⁸ A városok gazdálkodása a vidékhez hasonló, mezőgazdasági területeik növelésével, mocsarak lecsapolásával érik el a hozamnövekedést, mint például Flandriában, ahol a népességnomás miatt 1150-től a városok által épített kis gátak (*polder*) a védekezés mellett ezt a célt is szolgálták.

Az összeírások alapján végzett számítások szerint átlagban 2500 négytagú családból álló körülbelül 10 ezer lakosú város sűrűn lakottnak számít.²⁵⁹ Van néhány adatunk a városi lakosság foglalkozási-társadalmi megoszlásáról: például Regensburgban a várost a 11. században a főbb hivatások szerint papi, királyi, kereskedői kerületre osztották fel, a többi részén a kézművesek, földművesek éltek.²⁶⁰ 1304-ben Carcassone lakossága 9500 fő, ebből 43 nemesi ház, 12 lombard, 30 zsidó kereskedő, 63 közjegyző, 15 ügyvéd, 40 katona, rendőr, küldönc, 9 physikus, 9 pap, és egyéb 250 egyházi személy. A pestisjárvány előtt Firenze 90 ezer lakosából 25 ezer 15–70 év közötti (fegyverforgatásra alkalmas) férfi, 1500 mágnás, 75 lovas, 1500 idegen (kereskedő, ideiglenes lakos), 8-10 ezer olvasni tanuló fiú és lány. A városban 110 templom volt. Az Arta della Lana 250 (gyapjú) műhellyel rendelkezett, továbbá 30 ezer textilmunkás, 80 pénzváltó, 600 közjegyző, 60 physikus és chyrurgus élt a városban.²⁶¹ A 12. századi társadalomleírásokban már látható, hogy a korábbi horizontális felosztást (papok, nemesek, dolgozók) felváltotta a társadalom vertikális

²⁵⁷ Le Goff, J. 1970. 129–133.

²⁵⁸ Mumford, L. 1985. 247, 293–294.

²⁵⁹ Braudel, F. 1985. 509.

²⁶⁰ Mumford, L. 1985. 292.

²⁶¹ Mumford, L. 1985. 282–283.

tagolása. A korábbi *ordók* társadalmi-szakmai alapon tovább tagolódtak: a *papok* szerzetesekre és világi papokra (pápa, bíborosok, egyházközségi papok). A *nemesség* hercegekre, grófokra, lovagokra, hűbéres csatlósokra, a *dolgozók* pedig parasztokra, jobbágyokra, keresekedőkre, nótáriusokra, felcserekre, kézművesekre, koldusokra, tolvajokra oszlott. M. Weber megjegyzi, hogy a városban minden tevékenység messerség (például a koldulás, bűnözés, prostitúció is).²⁶²

A korszak végére Flandria „*város-szigettenger*” (R. Hapke), Hollandia „*Antwerpen külvárosa*” (H. Pirenne); kisebb léptékben mindez vonatkozik Genfre, Milánóra, Burgosra, Londonra, főleg a Hanza-szövetség városaira, amelyek mind a város és vidékének (falvak és kisvárosok hálózatának) funkcionális kapcsolatára utalnak. Morus Tamás Utopia (Sehol-) szigetének központját a „*Láthatatlan*” (*Amaurte*) is 53 kisebb város veszi körül, mindegyik 24 mérföldre fekszik egymástól, vagyis a vidék lakosai a „kertpolgárok” lakta városoktól egynapi járóföldre éltek.²⁶³ Napjaink távolság–idő érzékelésével szemben a korabeli ember számára a megtett és/vagy megtehető utat a Nap állása szerint mérték. A fellendülés időszakában a közlekedés igencsak lassú az utak, a szállítóeszközök, az időjárás s az idő a maival szemben eltérő érzékelése miatt is.²⁶⁴ Ami a városok helyzetét illeti a szomszédos tájhoz viszonyítva, az láthatóan, a földrajzi fekvéssel, a közlekedés időütemével kapcsolatos. Nem véletlen, hogy Európában sok a kisváros, egymástól 4–5, 7–8 órányi távolságra, mint például Németország déli és nyugati részein. Ez pedig lehetővé teszi az áruk, az emberekforgalmában való részvételét, a városi piac ennek a forgalomnak a mutatója, mert piac nélkül – bármilyen kicsi is legyen – egy város nem létezhet. A piac, a felvevőterület fokozatos tágulását vonja maga után, a nagyobb városoknak a területe a *Weltwirtschaft* határáig terjed a 14. században (Genova, Velence).²⁶⁵

A korszakban a legkockázatosabb és a legsietősebb foglalkozás a kereskedő: szárazföldön az áruk és információk cseréjének ideje 25–60 km naponta az időjárástól, tereptől és rakománytól, vontató-szállító eszköztől függően: 3 hét kellett, hogy megtegyék az utat Bologna és Avignon között, 20–22 nap Champagne és Nîmes között, 11–12 nap Firenze és Nápoly között.²⁶⁶ Gyorsabb volt a tengeren az út, kedvező

²⁶² Shulamith, S. 2004.12.

²⁶³ Morus T. 1974.102–116.

²⁶⁴ Braudel, F. 1985. 508–510.

²⁶⁵ Pászka I. 2015. 273–289. Vö. Pászka I. 2010. 87–108.

²⁶⁶ Összehasonlításként megemlíthetjük a Kínától átvett mongol *yam* rendszert, a postaszolgálat útvonalán megtett távolságok idejét 13. században. Ugyanis mongol postaszolgálat euráziát összekötő útvonala az információcsere, a kereskedelem, követutazás, a hadsereg útvonala is. A Volga és a Karakorum között sík terepen a Párizs-Orleans közötti hasonló távolságot (100–110 km) egy nap alatt tették meg. Korenától, a Dnyeper nyugati partjától Batu kán Volga deltájában lévő központjáig a 1100 km távolságot 38 nap alatt, ami azt jelenti, hogy váltott lovakon naponta 29 km volt a megtett távolság. A kínai területen Marco Polo szerint a postahálózatok váltóállomásai 3 mérföldre estek egymástól, a szolgálatot erre a feladatra kijelölt futárok végezték. (Lásd: Vér Márton, *Aetas*, 2012/4. 152–153.)

széllel 300 km/24 óra alatt, de itt nagyobbak a veszélyek, mint a szárazföldön a kaló-zok, viharok miatt. *Arra gondoltam, jegyzi meg az egyik kortárs, hogy tiszta bolond aki ilyen veszélyben bátorodik más vagyont kockáztatni, mert elalszol este és nem tudod, hogy a tenger mélyén ébredsz-e.*²⁶⁷ A temporalitás struktúrája természet meg-szabta munkarendjéhez (szántás, vetés, aratás, állattartás stb.) és a rendkívüli esemé-nyekhez (időjárás, háborúk, járványok, éhínség), valamint az egyházi ünnepekhez igazodott. Vagyis az idő középkori felfogásából adódik, hogy az időnek természet szabta és liturgikus-ceremoniális tartama van. A termésidő a földművelő számára egybeesik az egyházi ünnepekkel, és a munkaidővel, s az ezzel járó biológiai folya-matoktól való függéssel is.²⁶⁸ Ez egyelőre a kereskedők s a mesterségek világában is így van. A mesterek munkaritmusá más télen és más nyáron: a kőművesek esetében a 13. század végén a fizetés más holtszezonban mint „szép időben”. A kereskedelem, hajózás, áruszállítás mozdulatlan télen, s amikor kedvező az idő, akkor is partközeli a hajózás, csak a 13. század végén terjed el az iránytű. A mediterrán hajóforgalom december–március között szünetel, északon még hosszabb ideig.

A 13. században kiáltás, trombita hangja jelezte a nap kezdetét és végét; később megjelenik a munkaharang a posztóműhelyekben: Flandriában, Itáliában, Német-országban. A tradicionális időt fokozatosan mechanikus órák szorítják ki, melyek a 14–15. században kezdenek elterjedni.²⁶⁹ A fogyasztói és csereközpontoknak egy-re inkább pénzre volt szükségük a tranzakciókhoz, de még a pénz nem időmérő. A pénzgazdálkodás sarjadása mint a fellendülés egyik mutatója, a kereskedőknek kedvezett, vagyis felemelkedőben volt egy társadalmi csoport a fejlettebb régiók (Észak-Itália, Flandria, Észak-Németország) városaiban, melynek gazdagsága a földbirtokon kívül az ipari termékek, a nyersanyag-adásvevéséből származott. Mű-ködési területük a helyi piacok; a nagy távolsági kereskedők hozzájuk képest is egy nagyon szűk kisebbségét alkotják a városi gazdagoknak. Egyelőre a vidék termelé-sébe csak elvétve avatkoznak be. A tulajdonképpeni kereskedő a 14. század elejéig ritka, kis volumenű egzotikus luxuscikkkel üzletel, vevőköre a világi és egyházi elit tehetősebb tagjai. A 14. század közepéig a fa-, a gabonakereskedelem – amit a Hanza bonyolított le – mellékes ügylet volt, jövedelmezőbb a szőrme- és prémkeres-kedelem. A kereskedő is egyelőre földbirtok vásárlásba fekteti be tőkét, ugyanis ez adja társadalmi presztízsét.

A pénz ugyan nem tűnt el Róma bukása után, de más volt a funkciója: az egyhá-zi és világi elit mindig rendelkezett bizonyos mennyiségű pénzkészlettel. Az, hogy pénzt bocsájtottak ki a királyok, fejedelmek nem annyira gazdasági, mint politikai

²⁶⁷ Le Goff, J. 1970. 195.

²⁶⁸ Bourdieu, P. 1990. 48–59.

²⁶⁹ Le Goff, J. 1970. 252.

és presztízsfunkciót szolgált.²⁷⁰ A pénzt tartalékkolták, használatát a szükség kényszerítette ki, ami forgalmának gyengeségére utal. A nem fémpénzek, mint az ökör, tehén, szövet s főleg a bors archaikus gazdaságra utalnak, csak a 13. század végén kezdenek átalakulni csereeszközzé, amikor különbséget tesznek belső- és külső értéke között, ami kihatással van a társadalom kettős hierarchiájára. A korábbi séma: (a pápa a klérussal és a császár a világiakkal) csak a 13. század végén lazul fel, helyét fokozatosan a rendek, a társadalmi-szakmai csoportok, korporációk veszik át.²⁷¹ A 13. század közepén áttértek az aranyvalutára: az első arany értékpénzeket Firenzében verték (*fiorino d'oro* 1252). Majd firenzei mintájú aranypénzt hozott forgalomba Genova, Milánó, Velence, a nápolyi Anjou-királyság, a francia és angol királyok. A nemzetközi kereskedelemben az egységes pénzzé a firenzei forint és a velencei dukát vált. A belföldi pénzügyletekben, a lokális piacokon Európa-szerte továbbra is az ezüstgarasokat használták.²⁷² A Magyar Királyságban a 13. század elején (II. András) a *friesachi denárok* terjednek el, azonban a pénzérme nem tudta kiszorítani a termény/állat „valutát”.²⁷³ A korai magyar áru- és pénzforgalomban kialakult a „három axiomaticus érték viszonya: 1 tinó = 1 aranyolidus = 40 denár. Ez a pensa-számítás egészen a 14. századig fennmaradt.” A veretlen ezüst mellett. 1150-ig a súlymérték a font volt, helyét azonban igen hamar átvette a márka, amelyet már nemcsak ércek mérésekor, hanem kereskedelmi súlymértékként is alkalmaztak.²⁷⁴

²⁷⁰ 1125-ben a nagy éhínség idején Jó Károly, Flandria grófja, minden városban és faluban, ahol megjelent, élelmet, ruhát és pénzt osztott a szegényeknek. Blamberg püspöke az éhínség elmúltával pénzt és sarlót adott a szegényeknek. Német szerzetes 1197-ben pénzt vált, hogy a kolostor elzalogosított könyveit ki tudja váltani, ugyanis aratás előtt a szegényeknek hitelre vettek élelmet, marhákat. (Lásd: Le Goff, J.1970. 333.)

²⁷¹ Jean de Fribourg a 13. század végén *Confessionale*-jában, az „egyszerűek és kevésbé hozzáértőek” számára a bűnököt 14 rubrikába sorolja, ami megfelel ugyanannyi rendnek: 1. püspökök és papok, 2. klerikusok és beneficiumok kezelői, 3. parochiális papok, vikáriusok, 4. szerzetesek, 5. bírók, 6. ügyvédek és ügyészek, 7. orvosok, 8. doktorok és magisterek, 9. fejedelmek és más nemesek, 10. házasok, 11. kereskedők és polgárok, 12. mesterek és inasok, 13. földművesek, 14. laboratores. (Lásd: Le Goff, J.1970. 350.)

²⁷² Gyöngyössy M. 2006. 240.

²⁷³ „A korszak okleveleiben „frisatici” gyűjtőnéven említett érmék alatt eredetileg a salzburgi érsek Friesach karintiai városban, vagy később annak mintájára a karintiai hercegek és más dél-ausztriai egyházi és világi tartományurak pénzverdéiben vert pfennigeit kell értenünk. Két alaptípusuk ismeretes: az egyik jellegzetes templomtípus, a másikon püspök látható pástorbottal és könyvvvel. A jó minőségű pénzek viszonylag hamar meghódították térségünket, hazai elterjedésüket politikai eseménnyel, II. András (1205–1235) merániai Gertrúddal kötött házasságával szokták összefüggésbe hozni. Maga a „frisatici” elnevezés is merániai eredetű, szemben a salzburgi forrásokban használatos „friesacenses” megnevezéssel. Érdekes, hogy a friesachiak magyarországi árfolyamértéke alulmaradt a bennük foglalt nemesfém értékéhez képest, tehát bizonyos szempontból magyarországi disagio-jukról beszélhetünk. Ezek a pénzek jelentős hatást gyakoroltak nemcsak a pénzforgalomra, hanem metrológiai és tipológiai szempontból – a magyar pénzverésre is”. (Lásd: Gyöngyössy M. 2006. 236–237.). Vö. (Almási T. 2000. 108–112.)

²⁷⁴ Gyöngyössy, M. 2006. 239–240.

A pénz behatolása vidékre megváltoztatja a vidéki járadékrendszert, amely meghatározóvá vált a Nyugat számára. G. Duby hívta fel a figyelmet: a 11. századtól az apátok és püspökök felszabadítják kincstáraikat, nagy munkák finanszírozásába kezdenek, látomásaik irányította talált pénzekre/kincsekre hivatkoznak.²⁷⁵ A 11–12. században, a kolostorok a nagy hitelezők. Az egyház védi a kereskedőt, rehabilitálja szerepét, lelki, spirituális jelszavakat gyárt számára, miközben a szegénységet az evangéliumi egyszerűséget magasztalja.²⁷⁶

Többen a 20. századi kutatók közül a pénz gazdasági funkciója mentén szakaszolták a középkort. Marc Bloch a feudalizmus két fázisát emelte ki a 9-14. század közepéig terjedő korszakban: 1.) a stabil rurális tér kialakítása, ahol a csere gyenge és szabályozatlan, a pénzérme ritka, fizetés nincs, 2.) a nagy erdőirtások szakasza, a kereskedelem élénkülése, a pénzgazdaság megjelenése, a kereskedő szerepének növekedése a termelővel szemben.²⁷⁷ Bruno Hildebrand gazdaságfejlődési sémája: *Naturalwirtschaft – Geldwirtschaft – Kreditwirtschaft*, vagy pedig Alfons Dobsch *Économie-nature et économie-argent* fázisai, arra keresték a választ, hogy mi a szerepe a pénznek. H. Pirenne és M. Bolch szerint a csere a szükségletre korlátozódott, a pénzérme referenciaeszköz, értékmérő, *apreciadura*.²⁷⁸ A 14. századi kereskedő azt jelentette, hogy rendkívüli árukkal üzletel, ami ritka, luxus, egzotikus. Az egyházi és világi elit igényeinek növekedése vonta maga után a kereskedők számának és jelentőségének emelkedését a 14. században. Kiegészítő funkciójuk volt gazdaságilag; azt hozták, amit az uradalom nem tudott előállítani, nem zavarták a gazdaság és társadalom alapvető struktúráját; marginális figura a kereskedő, árukészletének jellemzője a kis volumen, nagy érték (szövet, fűszer, selyem stb.).²⁷⁹

A 14. századi angol prédikáció már arról szól, hogy az Isten teremtette a papokat, a lovagokat, földművelőket, az ördög a polgárt, a kereskedőt, a hitelezőket és a kamatszédőket.²⁸⁰ Ez pedig nemcsak arra utal, hogy a haszonszerzés régi/új technikái jelen vannak a hétköznapokban, hanem arra is, hogy az új foglalkozásicsoportok egyre inkább teret nyernek a régi elit s a termelők rovására. A város tulajdonképpen soha nem válik el a vidéktől, oda-vissza mozgás van, urbanizálja környező vidékét, az pedig „elfalusiasítja” a várost. A vidék falvaival „feneketlen lyuk”, amely elnyeli a város „tőkéjét” : – földvásárlás, földbirtok és a vidéki házak építése révén.²⁸¹

²⁷⁵ Duby, G. 1962. 91–92. Vö. Le Goff, J. 1970. 137.

²⁷⁶ Le Goff, J. 1970. 135–139.

²⁷⁷ Bloch, M. 2002. 463–497.

²⁷⁸ Le Goff, J. 1970. 336–337.

²⁷⁹ Pászka I. 2014. 276.

²⁸⁰ Le Goff, J. 1970. 347.

²⁸¹ Velence végül is a 17. században lemond a tengeri kereskedelemről származó jövedelméről, minden vagyonát a környező falvakba fekteti, hasonlóan London, Lyon, Milánó is ezt a fajta „tőkekitvitelt” ismeri. Nem véletlen, hogy ennek köszönhető Velence városállam fennállása a 18. század végéig. Gazdaságtörténészek számításai szerint egy 3000 lakosú városnak a 11. században mintegy

A távolsági kereskedelmet, csak rendkívül kritikus (éhínség) esetben veszik igénybe, azt is csak a gazdag városok (Firenze, Brügge, Velence, Genova, Róma) tehetik meg, így folyamatosan rá van utalva a város tágabb-szűkebb vidékének földművelő hinterlandjára. A városlakók csak félig városiak, még a túlnépesedett és urbanizált Flandriában, Firenzében is. A falvak konkurenciát is jelentenek, ennek kivédésére Flandriában a 12–13. században városi iparos monopólium alakult. Nem beszélve arról, hogy a városokból kiköltöznek a mesterségek a falvakba, egyrészt az olcsó munkaerő miatt, másrészt a céhek ellenőrzésének elkerülése miatt. A város népesség-utánpótlását a vidék adja, folyamatos a toborzás, mivel az alantas munkákat a külső fertályokba zsúfolt „nyomorultak” végzik. A tulajdonképpeni városi polgárok (kereskedők, céhvezetők, ingatlanl bírók stb.) száma, a város összlakosságához képest mindenütt alacsony. A népességyarapodás idején a falvakból városba költözők, nemcsak a foglalkozási struktúrában idéztek elő változást, hanem ezzel együtt kitágították a városi piac hatókörét, fellazították a földesúri birtok endszer korábbi termelői-fogyasztói intézményének kereteit. A földbirtokrendszer intézményének változása, a bérlet s a szerzett föld, az elkülönített földesúri birtok (*dominium*) létrejötte nem független a városok intézményi, szerveződési újításainak háttérben álló lokális piactól, amelynek talaján a feudális hierarchiától eltérő birtokos – kereskedő – iparos foglalkozási struktúra épül ki.

Az itáliai városok alapozzák meg azt az intézményi keretet, amely feltétele volt a helyi ügyek intézésére létrehozott önkéntes társulások működésének. Ezek az öngazgató jogvédelmi- és jogszolgáltató intézmények képezték a keretfeltételét a kommunáknak nevezett városállamok kialakulásának, melyek a várost ellátólokális piacba integrálják a vidéket, vagy pedig alávetik annak. A városnak ez a sajátos itáliai és majd flandriai, brabanti kettős szerkezetű – város-vidéke – típusa, vásárhelyek, piacok központjai, autonóm szerveződése, azonban nem mindegyik európai város sajátja, sőt saját térségük agrárkörnyezetében is szigetnek számítanak.²⁸² A 12–13. században a fellendülés gócpontjai a nagyobb városok és mezőgazdasági vidékük az együttese mégis törekeny képződmények, az intézmények működését gyakran gazdaságon kívüli események, időjárás, háborúk, járványok zavarják meg. Nem is beszélve a városon belüli formálódó hivatáscsoportok (iparosok, kereskedők, nemesek) erőviszonyának alakulása okozta érdekkonfliktusokról.

A távolsági kereskedelem további konfliktusok gerjesztője volt a városállamok között, és a városállamok, illetve a szárazföldi hatalmak között. Az itáliai városállamok által kiépített mediterrán világkereskedelem változó súlypontjai levantei – bizánci – arab, majd a 13. századtól a Mongol Birodalom ellenőrizte Selyemúton Kínával történtek. Az észak-európai szárazföldi és tengeri áruforgalom, valamint a 12.

10 falura volt szüksége a megélhetéshez, vagyis a mezőgazdaság gyenge hozama miatt kb. 8,5 négyzetkilométernyi területre. (Lásd: Braudel, F. 1985. 491–492.)

²⁸² Flinn, W. Michael. 1981. 27–29.

századtól a champagne-i vásárok hálózata egy sor a szállítást, raktározást, a pénzügyi tranzakciókat, üzletszervezést illető újítást vont maga után.²⁸³ Azonban a kontinenseket összekötő kommunikációs hálózat csomópontjain, szigetein a jószágtranzakciók lebonyolítóinak érintkezésével nemcsak javak, üdvös, hasznosítható ismeretek birtokába jutottak, hanem távoli ökológiai közösségek endémiás betegségeit is felszedték. Mindaddig, amíg a távolsági kereskedelem szórványos volt, úgy tűnik a melegedés/fellendülés időszakában nagy petisjárványokról nem beszélhetünk. A 14. században az izmosodó itáliai városok mediterrán kereskedelmének bekapcsolódása a Nagy Selyemút távol-keletig terjedő hálózatába változtatja meg, úgymond az európai járványügyi helyzetet.²⁸⁴ Ugyanis a regionális termelési szakosodás, a távolsági kereskedelmet fedező nagyobb volumenű árubázis a 13. században nem általános, csupán a fejlettebb régiókra jellemző, így az emberek és a javak érintkezésének, cseréjének sűrűsége ezekben központokban összpontosult. A kommunikáció hálózata a sokszínű európai ökológiai térségen belül és között igencsak gyér. Az Alpoktól északra lévő városok kapcsolata Közel- és Távolsági-Kelettel a dél-európai, mediterrán városállamok közvetítésével történik a korszakban. A klímaoptimum, az első logisztikus görbe idején az áruforgalom, szállítás, pénzügyek hálózatának csomópontjai, mai léptékkal mérve: kis, de zsúfolt települések.

A jelenből visszatekintve némi optikai csalódás áldozatai is lehetünk, ha csak úgy szeretnénk látni a fellendülés korszakának középkori nyugat-európai városát, mint a gótikus katedrálisok, az írásbeliség, skolasztika, egyetemek, céhek központjait, a szerzetesrendek, az egyházi és világi elit székhelyeit. Ahol főleg fa-, téglas és kőépületek állnak, melyekben presztízst adó kincseket, gazdagságot halmoztak fel. Nos, ez a városkép jámbor polgáraival nagyon általánosító, és azt sejteti, hogy a nyugati város – jobban mint bármely más társadalomban, - elkülönült a távolabbi vidéktől, egyfajta civilizációs szimbólumot képviselt. A tárgyalt időszakban, az autonómia, az öngazgatás politikai intézményén kívül, mely minden más korábbi és kortárs várostól megkülönbözteti a nyugati típusú várost, görög-római örökség.

²⁸³ Az Északi- és Balti-tengereken a forgalom gyérebb volt, mint a Földközi- tengeren, a frízek, a skandinávok aktívak a térségben, majd Hanza-szövetség, mely 1367-ben alakult, mintegy 200 várossal, uralta a Balti- és Északi-tengeri kereskedelmet. A Hanza alapította városok Riga, Memel, Danzig. A 13. század hajóépítése nagyjából a római kori hagyományokat követi, változás, újítás a 14–15 században történik. Az Alpok hágóin, alternatív útvonalak voltak, pl. a szerzetesrendek fogatváltó álmásokot, mentőszolgálatot tartottak fenn. A champagne-i városok: Provence, Troyes, Lagny, Barsur-Anbe a 12. században alakultak és félúton voltak a fejlett Észak-Itália és Németalföld között. A kereskedők korai szervezési formája a *kommenda*, ezt váltja fel a *vera societas* (igazi vállalat). A 13. század végén már elterjedt a hajózási biztosítás. A banki hitelügyletekben (firenzei Bardi, Peruzzi) bevezetik az átutalást, folyószámlát, a váltót, a tengerhajózási kölcsönt, a raktérbérlet/albérleti rendszert, a hitelrendszer elterjedését azonban akadályozta a pénzrendszerek sokfélesége. (Lásd: Van der Wee, Herman, 1963: 51.) Minderről bővebben lásd a jelen kötetben „A piaci rendszer struktúrái” című összeállításunkat.

²⁸⁴ Pászka, I. Belvedere 2014/4. 37–56.

Ez a város azonban nagyon is rurális jellegű, lakói a falakon kívül és belül szőlős-, zöldséges, gabonaföldeket művelnek, sőt kaszálókat, állatokat tartanak; tele van szeméttel és trágyával. Nem kivételes eset a cséphadaró csattogása (Ulm, Augsburg, Nürnberg), a disznók utcai jelenléte. Az utak sárosak, kátyúsak, amit vásár előtt szalmával, forgáccsal hintenek be (Frankfurt), sőt Velencében 1746-ban meg kellett tiltani a disznótartást a városban és kolostorokban.²⁸⁵ Az „urbanizált” nagyobb városok mellett a sok apró kisvárosban falusi életet élnek, ezek az ún. „mezővárosok”, amelyeknek nincs egyebük, mint a bor, búza, olaj, hús, ami „elég-séges a jóléthez” s a kereskedők és kézművesek eltartásához. Nem véletlen, hogy Európában a városok mindenütt nagy gonddal őrködtek földjeik, szőlőik felett.²⁸⁶ Furetiére *Dictionnaire-ének* (1690) meghatározásában a város „*elég nagyszámú nép lakóhelye, amely rendszerint falakkal van körülvéve*”. Az európai városok többsége a 13–14. században fallal veszi körül magát, ami a „*függetlenségre és a szabadságra való tudatos törekvésnek*” a jele, de gyakran a védelmi rendszer kiépítése a területiális egyházi és világi elit műve volt.²⁸⁷ A városfalnak bizonyos értelemben pszichológiai funkciója is volt: az elkerítés az egység, a biztonság érzését táplálta a városlakókban. Mindez ellentétébe is átsapott, „szorongást, retteget, ellenségeskedést és agressziót váltott ki.”²⁸⁸ Firenzét, a többi itáliai városhoz hasonlóan 30–50 perc alatt könnyedén be lehetett járni; az egyházi intézmények mellett a plébániateplomok és több tucatnyi vallásos testület, a „Nagy Iskolák” székhelyei voltak, ahol a városi politika brutalitással volt átszőve (tömeges száműzetések, kivégzések), mintegy háromszáz éven át. A fal, de különösen a városkapu nemcsak a város és vidék elválasztását jelentette, hanem a kettő „találkozóhelyét” is. A főkapu egyszerre vámház, ellenőrzőpont, diadalív. A főkapu melletti térség raktárházak, kocsmák, fogadók, műhelyek, boltok helye. Azonban a falusiasság falon belül is jelen van: szántóföldek, kertek voltak Kasztíliaiban Toulousban, Prágában, Poitiers-ben, Milánóban. Európában kezdetben árokokkal és egy meredek fallal oldották meg a védekezést; előnye az volt, ha városnak legelőre volt szüksége vagy nőtt a lakosság száma, a falat „tologatni” lehetett, azonban a védőfal korlát is volt. Adott esetben a falakon kívülre szorítják ki az egyes foglalkozásokat. Más esetben pedig a város magához csatolja a külső fertályokat, nincs városterv, tudatos tervezés, az csak a reneszánszsal köszönt be.²⁸⁹ A védekezés miatt behatárolt térnek tudható be, hogy a város vertikálisan terjeszkedik, Genovában, Párizsban,

²⁸⁵ Braudel, F. 1985. 492.

²⁸⁶ Firenzében még a 16. században is a nagy jelentőségű gyapjúszövő céh (*Arte della Lana*) főleg télen dolgozik, Bajorországban, Dél-Franciaországban, amikor „*a szőlő levele az érést jelentő sárgás színt ölt*” elnéptelenednek a városok, a polgárok kivonulnak a szőlőkbe. (Lásd: Braudel, F.1985. 493–494.)

²⁸⁷ Braudel, F. 1985. 498.

²⁸⁸ Mumford, L. 1985. 287., Martines, L. 2003. 221.

²⁸⁹ Braudel, F. 1985. 500–501.

Edinburgh-ban korán 5-6-8-10 emeletes házakat is építenek. Lassan minta lesz mások számára is, hogy aztán korlátozzák az épületmagasságot: Párizsban például 70 láb, azaz kb. 23 méter.²⁹⁰

A külváros, a fertályok a szegények, kézművesek, az olcsó kocsmák, váltóállomások, teherhordók, postaló-istállók, rakodómunkások, csavargók, csalók, örömlányok zajos, piszkos, zsúfolt találkozóhelyei.²⁹¹ Ezek a fertályok voltak leginkább a klíma-/időjárás- és jáványérzékeny helyek. Mégis a 11–13. században a városok arculata megváltozik, funkciója egyre inkább gazdasági, pontosabban kézműves, kereskedelmi. L. Mumford a városról írt monográfiájában, amelyre az alábbiakban is hivatkozni fogunk, úgy vélte, hogy a középkori városi lakóházakat a „funkcionálisan elkülönített tér hiánya jellemezte.”²⁹² Tény, hogy a korszakban, legalább is a beszámolók szerint, a lakóházak időjárás-kitettsége viszonylag visszaszorult: a saras utcáktól övezett, nehezen fűthető, egyedül álló házakat az épülettömbök váltották fel. Még a tanyaépületek, az istállók, csűrök, magtárak is ezeknek az épülettömböknek a részei voltak. Az épülettömbök zárt sorházai amellet, hogy csökkentették az időjárásnak való kitettséget, védelmet is biztosítottak zavaros időkben. A keskeny, szabálytalan, éles kanyarokkal tört utcák, zsákutcák kifogták a szél erejét, és kevésbé voltak sarasak. A keskeny utcára a házak széles, kiugró ereszei, főleg délen, védekezést nyújtottak az eső, a tűző nap ellen. A sár ellen a járdák burkolásával védekeztek: Párizsban 1185-ben, Firenzében 1235-ben, Lübeckben 1310-ben burkolják a városközpontok járdáit. Firenzében pedig 1339-ben az összes utcát burkolattal látják el. Még Angliában is „minden földön járó ember számára oly magától értetődő az útburkolat.”²⁹³ Az utak burkolása azonban csak egyetlen fontos utcát érintett, és lassan is terjedt. A városi építkezésekben a fa továbbra is domináns épületanyag, noha a kolostorok, egyházi, világi hatalmasságok, az intézmények (városi tanács, céhek) egyre inkább kőből, téglából építkeznek. A problémát továbbra is a tetőzet jelentette, a tűzveszélyes zsúp-, zsindeletetőzetet a tehetősebbek és az intézmények épületein palával, cseréppel váltották fel. Kezdetben fakéménnyel kísérleteztek, mint később, a 17. században az új-angliai és virginiai telepések. Lübeck város tanácsa 1276-ban elrendelte az épületeknél tűzálló tetőszerkezet és közfal építését, Londonban pedig az 1189. évi nagy tűzvészt követően a kőből és cseréptetővel épített házak kedvezményt kaptak, majd 1212-ben elrendelték a zsúptetők lemeszelését.²⁹⁴

²⁹⁰ Braudel, F. 1985. 504.

²⁹¹ Palermóról írja Careri 1694-ben: „Ezt a nagy piszkot csak növeli az a szokás, hogy a terekre dobálják ki a döglött állatokat, öntik ki a mészárosok által leölték véré, és palam et publice ott végzik testi szükségleteiket, ahol éppen vannak...” (Idézi: Braudel, F. 1985. 512.)

²⁹² Mumford, L. 1985. 271. A város, a város ház- és lakászviszonyaival kapcsolatosan itt ismertetett tényanyagot a továbbiakban lásd: Mumford, L. 1985. 267, 268, 267, 270, 272.

²⁹³ Mumford, L. 1985. 291.

²⁹⁴ Mumford, L. 1985. 268.

Előrelépés történt a városi házak belső tereinek szigetelése tekintetében is. Az évszakok időjárási szeszélyeinek kivédésére kezdetben az ablaknyílásokat fatáblákkal zárták le, majd olajos vászonnal, papírral, s végül üveggel. Az üveglablakok térnyerése később lehetővé tette, hogy szabályozni tudják a napfény, a levegő behatolását. Hideg, zord időjárás idején pedig a fény kirekesztése nélkül is be tudták csukni az ablakot. Higiéniai és szellőztetés szempontjából az üveglablak kirekesztette a port, és beengedte az ibolyántúli sugarakat, amelyek baktréiumölők voltak. Az északi tenger térségében a házak emeletein, a homlokzatán és hátsó részein is széles ablaksorok terjedtek el. A dél-európai részeken, Itáliában a nyomasztó nyári hőség miatt a házakban tompított volt a fény, sőt sötétség uralkodott. A munka nagy részét a szabadég alatt végezték, mint például a bruges-i csipkeverők, akik házuk küszöbén dolgoztak.

A fellendülés időszakában a városi házak fűtése is javult, a házakban télen egyre kevésbé volt dermesztő hideg. A szoba közepére épített nyitott tűzhelyet, fokozatosan felváltotta – a tehetősebbek és az intézmények épületeiben – a kandalló és a kémény. A ház belső terei a javuló mesterséges hőmérséklet következtében viszonylag nagyobbak lettek, viszont Itáliában a fűtés a téli időszakokban továbbra is gondot okozott a nagyobb belső terek miatt. Nem véletlen, hogy továbbra is gyakori a közös szállás, ami nem annyira a társadalmi együttéléssel kapcsolatos, mint inkább azzal, hogy a házakban hideg volt. A kolostorok kivételével, éjszakára gyakran egy szobába zsúfolódtak össze. Michelangelo is a hideg miatt többnyire munkatársaival aludt egy szobában. Nem volt ritka, amikor a hercegnő, a herceg, lányuk és a nevelőnő egy szobában aludtak. Az alsóbb népcsoportok házaik, egyes adatok szerint városon és vidéken egyaránt alig 24 láb hosszúak és 11 láb szélesek voltak, ami szegénység mellett az időjárás-kitettségre utal. Általában a 13. századi házak arányaik bővülése ellenére viszonylag szerények voltak, mint Dante fennmaradt háza is bizonyítja. Nagyobb és funkcionálisan elkülönült belső terekkel a kolostorok rendelkeztek. Például a konyha különválása csak a kolostorokban történt meg, mert ott a konyhai előkészületek, a főzés nagyarányú volt, amit aztán utánoztak a világiak tehetősebb csoportjai is.

A melegedés/fellendülés időszakában a városok számának és területének növekedése ellenére a viszonylag szűk városi területeken továbbra is nyomasztó a túlszűfoeltség volt jellemző – emberekben és épületekben egyaránt. A szűk és girbegörbe városi utcák csak fokozták a zsúfoeltség érzését, viszont előnyük, főleg az északi tengerparti szeles térségekben, hogy tompították a széljárást. A túlszűfoeltség másik velejárója a testi érintkezés vagy belégzés útján a járványoknak való kitettség fokozódása. Nem véletlen, hogy a korszakban és később is, az egészségügy „leggyengébb láncszeme” a város, illetve a városi ház volt. A város egyre kijebb szorította a természetet, így védettebbé vált az időjárás szeszélyeivel szemben. Azonban a vidéki élet biológiai fogyatékozságaival és rossz lakásvizonyaival összehasonlítva, a

természeti környezetét mesterséggel felváltó város ellenálló képessége a betegségekkel, járványokkal szemben csökkent.²⁹⁵

A külső nyomás s az egymás közötti rivalizálás tudatosítja a városlakók identitását, megjelenik a hazafiság, a gazdagok vérüket és vagyonukat is feláldozzák a város függetlenségéért. Katonai sikereik, mint az észak-itáliai városok győzelme Legnanónál 1176-ban Barbarossa Frigyes hada felett, vagy a francia lovagok színe-virágának katasztrofális veresége 1302-ben Courtrai-i csatában a flamand városok gyalogságától.²⁹⁶ Mindez azt a látszatot keltette, hogy a jövő az észak-itáliai, flamand és német városoké. A melegedés időszaka „virágzó” városainak alapjai azonban nagyon törékenyek, sérülékenyek; nem véletlen, hogy a modern európai világ nem körülöttük épül ki, sem a jámbor puritánok kapitalista „szelleme”, hanem a vidéken. A város korporatív intézményei, a céhek, önkormányzati tanácsok, egyetemek a 13. század végére megmerevítik azt, amit konszolidáltak, ez pedig „kifulladásról árulkodik.” Ekkorra ér a csúcsra a demográfiai fellendülés, de már ezt megelőzően „érzékeltetően lelassult.” S a lakosság létszáma „stagnálni kezd.” Megszűnik a „szűzföldek feltörésének hatalmas hulláma”, véget ér a nagy gótikus székesegyházak építésének kora. Már nem „dinamikus a fejlődés”, a megtorpanást jelzik az elégedetlenségi mozgalmak.²⁹⁷ Mindez arra utal, hogy a fellendülést leginkább szimbolizáló városok és a melegedés között feltételezett szorosabb oksági relációt ebben az esetben is óvatosan kell kezelnünk, ugyanis a „virágzó középkor” hanyatlása nem a kis jégkorszak beköszöntésével kezdődött, hanem már a melegedés, a klímaoptimum idején, ami inkább azt jelzi, hogy strukturális problémák álltak a fellendülés kimerülésének hátterében. Látványos az egyház lendületvesztése az egyházi „üzemek” kreativitása is alábbhagy, hatékonyságuk visszaesik. Az 1250-es évektől a világi territoriális állam valóság, egyre számosabb és buzgóbb hivatalnoki serege – noha az egyház egyetemeiből toborzott –, a monarchának elkötelezett. Az uralkodók saját felségterületük megkérdőjelezhetetlen urai, a pápa intelmeit már nem veszik komolyan. Szent Lajos, mint G. Duby megjegyzi, mindig kész volt Krisztus szolgálatára, annál kevésbé Róma püspökét szolgálni. II. Frigyes pedig az egyházi bíraskodás ellenében vazallusait védi.²⁹⁸

A vidékről beindított fellendülés 1250–1280 között még tart, azonban a városokban már érezhető, hogy a növekedés lehetőségeik határáig jutott. Nincs technikai előrelépés, a termőterületek és a hozamok csökkennek, miközben a népességnövekedés még tart. Ennek negatív következménye a szegények és az alultápláltak

²⁹⁵ Mumford, L. 1985. 272.

²⁹⁶ Le Goff, J. 1970. 160.

²⁹⁷ A flandriai posztókészítők és festők, a „piszkos ujjak” sztrájkja 1280-ban. Mellesleg az első sztrájk, legalábbis az európai történelemben. A francia vidéken az „üres gyomrúak” lázadásai szerzetesek vezetésével, 1251-ben pedig a *birkapásztorok* mozgalma, akik „magyarországi tanító” névre hallgató szerzetes köré csoportosultak Île-de-France térségében. (Lásd: Duby, G. 1987.10.)

²⁹⁸ Duby, G. 1987. 9.

elhalálózásának növekedése. A 13. század végén a gazdaságban fordulat következik be, az északnyugat-európai távolsági kereskedők a luxucikkek (fűszerek, indigó, bors, selyem, posztó) forgalmazása révén nagy vagyonokra tettek szert, ugyanakkor a keresztes háborúk lendületbe hozták a hajóépítést. A genovaiak 1251-ben méretes hajókat építettek, amelyek képesek volt Tuniszba kétszáz személyt és 250 tonna árut szállítani, egy másik genovai hajó 1277-ben az Ibériai-félszigetet megkerülve flandriai kikötőkbe jut el. Ezzel megnyitotta az északnyugat-európai tengeri kereskedelmet, ami hosszabb távon a champagne-i vásárok megszűnéséhez vezetett. A változást szimbolikusan is jelzi – mondja G. Duby –, hogy a 13. század nagy szentje nem Lajos, a francia király, hanem egy Assisi településen született kereskedő fia, Ferenc.²⁹⁹

A vagyoni hierarchiák átrendeződésének a 13. század végén oka volt: a nemeség lovagi életmódja. A korszak lovagok által vívott háborúiban nem a gyilkolás, hanem a túszejtés volt a fő cél. A túszul ejtett kikövetelte magának, hogy érte minél magasabb vátságdíjat kelljen fizetni, mivel ez növelte presztízsét. Ez pedig a delikvens elszegényedéséhez vezetett. Hasonlóan a lovagi tornák vesztesei is vagyontvesztést szenvedtek, míg a győztesek meggazdagodtak.³⁰⁰ A változást előidéző további fejlemény Európa-szerte az földbirtokos seniorátus és az egyházi termelő, építő intézményei helyzetének romlása volt. A királyi adórendszer bevezetésével, egy vagyonos, pénzügyekben jártas csoport jutott előnyökhöz, azok, akik az adószedést bérelték, s a királyi udvart kölcsönrel és luxuscikkekkel látták el. Ennek egyik következménye volt, hogy miközben a városok sok helyen elnéptelenedtek a királyi székhelyek városai felvirágoztak. Az egyházi termelőintézmények a monostorok, kolostorok a királyi és pápai adó nyomása alatt egyre inkább elszegényednek.³⁰¹ A vázolt folyamat eléggé ellentmondásos. A fellendülés kifulladására, pontosabban megtorpanására a pestist megelőző időszakba (1347) nem általános, egyenetlenül oszlik meg a kontinensen. A visszesés, megtorpanás főleg a Francia Királyságot érinti, az itáliai, flandriai városokat kevésbé. Ugyanakkor feljövőben vannak a német városok. Kétségtelen, hogy ezekben a látens és látható ingtag folyamatokban az időjárás szélsőségei zavaró tényezők, a megtorpanáshoz, a lendületvesztéséhez hozzáadódnak, helytel-közzel együttthatást generálnak, súlyosbítják a nehézségeket, de nem meghatározóak. A városok esetében, mint utaltunk rá, a leginkább klíma-/időjárás-érzékeny intézmény a piac, amely korszakban lokális tereket integrál és szinte egészében az időjárás ingadozásoknak kitett agrárvilág előállította s természet-adta nyersanyagok (élelembázis, energiaforrások, kézművesség, építkezések anyaga stb.) függvénye. A várost és vidékét integráló piac intézményének mozgásteret a termékek cseréjében, az árak alakulásában tehát az

²⁹⁹ Duby, G. 1987. 20–21.

³⁰⁰ Shulamith, S. 2004. 171–172.

³⁰¹ Duby, G. 1987. 56–57.

időjárás ingadozásaitól is behatárolt, azonban mint láttuk, az árak alakulását más tényezők is befolyásolták: a feudális intézmények, a hatalmasságok manipulációi, a közrend, a közbiztonság, a szállítás, az utak stb. állapota. Ugyanakkor a város – piac – éghajlat reláció hosszabb távú, korszakos tendenciára utal, amelynek hatása térben és időben egyenlőtlen megoszlású. Az időjárás viszont jelenvaló, kilengései a hétköznapiakban tapasztaltak. S ennek változékonyságát az éghajlat általános tendenciája mellett befolyásolják az adott térség földrajzi (domborzati, hidrológiai stb.) adottságai, a városi ökológiai közösségek szerveződési szintje, az intézményeik hatékonysága. A középkori optimum/melegedés időszakában a mediterrán és észak-európai térségekben földrajzi, hidrometeorológiai különbségeik ellenére, azok a régiók fejlődtek, illetve lendültek fel, amelyek intézményi-szervezeti tudás- és eszközkészlete képes volt az alkalmazkodás/védekezés társadalomkörnyezetének rendszerét kiépíteni és mindennek működése igényelte relatív közbiztonságot megteremteni, stabilizálni. Vagyis ahol egységes politikai-igazgatási teret tudtak létrehozni (Flandria, Aquitánia, Anglia, Hanza, Észak-Itália városállamai, Genova, Firenze, Velence). A kedvező időjárási periódus Európa szerte a városalapítások korszaka is, de ez nem a klímahatásra utal, hanem a demográfiai nyomásra. Ez az egész kontinensen érezte hatását, azonban az itáliai és észak-nyugat-európai térségekben lejátszódó azonos komplexitású fellendülés nem mutatható ki máshol. Ami arra utal, hogy a fellendülés háttérében, kibontakoztatásában a strukturális együttthatók összejátszása volt a meghatározó. Formát és tartalmat az új társadalmi környezet keretfeltételeinek kialakításában kontinensszerte a korszak domináns spirituális-szellemi intézménye nyújtott, azonban integráló szerepe nem volt egyenletes a latin kreszténység térségében sem. Nyugaton a megtorpanások, a lendületvesztések, többek között, magában az egyházi intézményekben jelenkeznek. A keleti részeken főleg az új királyságok (lengyel, magyar) földrajzi elhelyezkedéséből származó külső körülményeknek való kitettsége, sérülékenysége töri meg átmenetileg a folyamatot.³⁰²

ÉGHAJLAT: ÉHÍNSÉG, ÉHEZÉS, BETEGSÉGEK, „EGÉSZSÉGÜGY”

1. A 9–13. század a melegedés/fellendülés időszaka, kettős – valóság és képzelet – értelemben is „az éhínség univerzuma” : egyfelől az állandó félelem az éhínségtől,

³⁰² Almási Tibor összetett hatásösszefüggéseiben írja le és elemzi a tatárjárásnak a Magyar Királyságban okozott rombolását, és az újjáépítést, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a külső, nem várt, meglepetésszerű tényezők, mint Nyugat esetében is láttuk az utolsó inváziók hatását vázolja, meghatározó módon befolyásolhatják egy adott társadalom erőforrásainak kibontakozását, illetve megakaszthatják egy a felzárkózó, konszolidált intézményi-szervezési struktúrát, s annak fenntartását biztosító termelőbázis folytonosságát. (Lásd: Almási T. 2000. 85–125.).

amely nemcsak néha-néha köszönt be, hanem helyenként rövid időközökben ismétlődik, s az élet tényleges kísérőjelensége lett. Másfelől a bőség látomása obszedálja a középkori ember képzeletét (lásd Breughel képeit). A középkoraszok által megfogalmazott ilyen és hasonló ábrázolása a korszaknak túl általánosító, elrejtí a régiók közötti különbségeket. Az élelem a többség számára, kétségtelen, a mindennapok nyomasztó gondja, bősége/hiánya kiszámíthatatlan, mert a rossz vagy a jó termés főként az időjárás szeszélyeitől függ. Függ más tényezőktől is: a technikai eszközkészlet, a szervezés színvonala, a termesztett gabonafélék gyenge minősége, tápértékük alacsony volta. A raktározási, tartósítási technológiák kezdetlegeseek. A rágcsálók nemcsak a lábon álló termést, hanem a tároltat is folyamatosan apasztják. A fogyasztási szokások pazarlók, nemcsak az elit, de a köznép körében is.

A korszakban a viszonylag stabil élelemtermelés, a rendszeres étkezés feltételeit a kolostorok, monostorok teremtik meg, ami elsősorban a szerzetesek és laikus testvérek valamint alkalmanként a koldusok, betegek, idegenek szerény ellátását szolgálta. Ha viszont az élelemellátottság világi-társadalmi csoportmegoszlásából indulunk ki, vagyis abból, hogy a közösségek mely csoportjait érintette leginkább a hiány, akkor az általánosnak vélt/valós szegénységet egy jól kutatott eset fényében némileg árnyalhatjuk. Viszont azt is látnunk kell, hogy az éhezés és éhínség fogalmak a korszakban sem azonos jelentésűek. Az *éhínség* járványszerű, térben-időben epizodikus, tömegpusztító hatású, mindenféle háziasított vagy vadon élő (növényi, állati eredetű) élelemforrás elérhetőségének teljes hiányát feltételezi. Oka az időjárás szélsőségei miatt a rossz termés, illetve terméskiesés, vagy pedig a járványok, háborúk pusztításai, illetve ezek összeadódása miatt támadt akut élelem- és munkaerőhiány. Az *éhezés* folyamatos nélkülözést feltételez bizonyos alapvető élelmiszerek fogyasztásához való hozzáférés nehézségeit az adott csoportban. Rendszerint a társadalom alsó szintjein, peremén elhelyezkedő vagy marginalizált csoportjaiban mindennapi. Az éhezés a nélkülözés egyik megjelenési formája, tehát nem a táplálkozási lehetőségek teljes elzáródását jelenti, mint az éhínség, hanem a rendszeres étkezés hiányát, valamint a kalóriaszegény élelmiszerpótlékok fogyasztását, ami csökkenti a szervezet ellenálló-képességét, egyáltalában a személy fizika és szellemi állóképességét.

A korszakban ugyanakkor számolnunk kell az „explicit (*éthosz*)” és „implicit (*habitus*) értékrend” között lévő feszültséggel, amely minden, szabályok által működő közösség/társadalom velejárója. A szóban forgó időszakban az „értékrendszer működése” (*éthosz*) s a „szokásokban megnyilvánuló” viselkedésformák (*habitus*) kapcsolata a „szégyen” magatartásorientáló jelentésében is megmutatkozott.³⁰³ Ami arra is utal, hogy a szegénység esetleges okát egyéni képességekkel társították, vagyis a külső egyéntől független tényezők mellett számoltak az életvezetés szubjektív beállítódásával is. A szegénység szubjektív oka – a ház, a szántó, a kaszáló, az állatok

³⁰³ Le Roy Ladurie, E. 1997. 516, 518.

elherdálása – szégyenérzetet válthat ki, a közösség előtt pedig becsületvesztéssel járhat. A szegénységnek a korszakban nincs a kontinens egészére érvényes általánosítható modellje, a számtalan kis közösség sajátos értékrend, szokások irányította magatartások mentén éli társas világát. A pireneusi hegyvidéki, transzhumáló juhlegeltető faluban, mint Le Roy Ladurie írja, a szegénységnek kettős értelme van: a „tényekből” adódó szegénység, szégyenforrás, és az „aszkezis” miatti szegénység, az „önmagáért való szegénység.” Az ideáltípus ebben az esetben a tényekből származó szegénység, hiszen az társadalmi lecsúszással járt. Láthatóan a társadalmi és vallási magatartásforma ellentétéről, feszültégéről van itt szó.³⁰⁴ Az értékítéletekre alapozott világban, ahol az intézmények, mint a szomszédok pletykái, a világi, egyházi bíróságok a deviancia informális és formális büntetésének eszközeivel rendelkeznek. A jó hírnév elvesztése, a „becsületdeficit” (szószegés, bűnelkövetés) mellett, a „gyakorlati élet habitusának” változása a szegénységből is származhat. A hegyvidéki faluban (*Montaillou-ban*), a szegény *pauper* értelemben „szűk körre vonatkozik.” A *pauper* koldus, aki lehet falus társ vagy idegen, vándor koldus.³⁰⁵ Le Roy Ladurie jellemzésében a *pauper* a faluban az, akinek nincs földje, fogata, juhnyája, osztható öröksége (*ostalja*), a kézművességhez sem ért, házának értéke egy kisebb házét sem éri el. A családfő is lehet *pauper*, aki háznélkülivé vált, mert az Inkvizíció lerombolta, elkobozta házát a *kathar* tévelygése miatt. A pireneusi hegyvidéki falu példája arra hívja fel a figyelmet, hogy a szegénység térben és időben is változó kategória. Mivel a nélkülözés általában a gyakorlati tartalékokkal nem rendelkező szegények nagy tömegét érinti, a példa arra is figyelmeztet, hogy az éhínség pusztító ereje nemcsak a státushierarchiák mentén diverzifikált, hanem a csoportok térbeli, földrajzi elhelyezkedése, sűrűsége szerint is megoszlik. Az éhínségek általában a korszakban a hegyvidéki folyók és tenger melléki, erdők közelében lévő térségekben átvészelték voltak, mint a síkvidékeken, ahol a természet kevesebb élelemkiegészítő erőforrást biztosított. Montaillou közösségében a szegénységet nem az éhínség, hanem az éhezés gyötri. Nélkülöző szegénynek tekintették a juhásztorokat, házalókat, cselédeket, szolgálólányokat, a családok fiúgyermekkeit, a fattyúkat, s a fizetett alkalmazottakat. Mindezek a falu lakosainak nagyjából 20-25%-át tették ki. Le Roy Ladurie különbséget tesz – Charles de la Roncière nyomán, aki a firenzei régiót tanulmányozta –, az „önmaga számára szegény” és a „mások számára szegény” között.³⁰⁶ A közösségben noha sokan vallják magukat szegénynek, mégsem sorolják magukat az alamizsnára, segítségre szoruló kolduló, nyomorgó „szegény állapotúak” közé. Lehet ugyan valaki szegény, de ha bérért dolgozik, akkor már

³⁰⁴ „Engem Sabarthésben általában kevésre tartanak a szegénységem miatt (...), szegénységre jutottam, és teljesen meg vagyok zavarodva a hazámban, anyám hibája miatt (aki elveszejtette az anyai ostalomat”. (Idézi: Le Roy Ladurie, E. 1997. 519).

³⁰⁵ Császárkori római hagyomány, a vidéki ember, ha mindenét elvesztette, a városba ment koldulni. A középkorban a koldulás a foglalkozás kategóriájába tartozott, ugyanis alamizsnából tartotta el magát. (Lásd: Alföldi, A. 2006. 35–50.)

³⁰⁶ Le Roy Ladurie, E. 1997. 530.

a közösség szelektív ítélete szerint, nem „alamizsnára szoruló szegény.”³⁰⁷ A szegénységazonosítások ebben az esetben nem feledtethetik azt a tényt, hogy a pireneusi falu, és Provence hegyvidéke, Languedoc területe, a *kathar* eretnek mozgalomterepe, amely „gazdagságellenes”. Miközben a *kathar* „jó ember” a világi gazdagság iránt elnéző, a klérus ellen lázzad, akik eltávolodtak az apostolok életvitelétől, s akiknek „*nagyobb lett az étvágyuk, mint a szívük.*”³⁰⁸ Az ismertetett példa némileg láthatóvá teszi, hogy a szegénység a korszakban is strukturált kategória, és nem a kutató, hanem, mint Le Roy Ladurie megjegyzi, az érintettek „nézőpontjából” történik a különbségtevés. A nélkülözésnek, éhezésnek kitettek a hegyvidéki ökológiai közösségekben leginkább az alamizsnára szoruló csoportjai. Általánosabb vonatkozásban nem a mindennapi nélkülözés, az éhezés, hanem a rendkívüli, az éhínség, és annak is főleg városi reprezentációi – a közrend fellazulása, a zavarodottság ábrázolása – gyakoribbak a korabeli narratívákban

2. Az egyház küldetéséből származó, intézményesített szegénység gondozása esetenként meghaladja a helyi kolostor, monostor lehetőségeit. Ritka az az eset, amikor az egyház karitatív feladatellátását a világi hatalom veszi át. Azonban az egyháznak a 12. században már vannak jó tanítványai, akik a politikai egység megteremtése mellett a válsághelyzetek kezelését eltanulták, igazgatási területükön érvényesíteni tudták hatalmukat. Flandria grófja, Jó Károly, mint arról Brugges-i Galbert beszámol 1125-ben, *naponta száz szegénynek osztott szét egy-egy kenyeret a következő aratásig. És elrendelte, hogy a fennhatósága alá tartozó városokban és falvakban hasonlóan cselekedjenek. Továbbá minden kétegyeségyi (parcella) vetőterületen, egy egységen babot és borsót termesszenek, mivel ezek gyorsan érnek, s így a szegénység nyomasztó élelem-nélküliségét is hamarabb kielégíthetik. Jó Károly ugyanakkor szigorú megrovásban részesítette Gand város lakosait szégyenteljes magatartásuk miatt: hagyták meghalni az éhségtől a házaik ajtaja előtt szenvedő szegényeket. Megszüntette a sörfőzést és elrendelte rozskenyér sütését, hogy a szegénység legalább kenyérral és vízzel éljen. Jó Károly ugyanakkor asztaláról mindennap 113 szegény számára biztosított ételt. Jó Károlynak fel kellett lépnie az elraktározott majd feláron eladott gabonaszpekulációval szemben is az éhínség idején. Flandria grófja és a kolostorok készleteiből kiosztott gabona célcsoportja a koldusok és a betegek, tehát az alamizsnára szoruló. Ellátásuk ideje szabályhoz kötött volt, egy évre szólt hasonlóan a kolostor szükségletére is egy évre való készletet tartalékolnak.*³⁰⁹ Elég ritka az ilyen és hasonló tett, amelyet az egyszerű karitatív tevékenység mellett tágabb segélyezési politika is kiegészít. Másfelől

³⁰⁷ A családi örökség (*ostal*) elvesztése szegénységgel jár, hasonlóan az elkobzott vagyon, lerombolt ház, a családi tűzhely kioltása, általában a vagyonvesztés, valamint a házasságon kívül született lány szintén szegénynek számított. Mindez vonatkozott a nemesség, a papság alsóbb szintű csoportjaira is. (Lásd: Le Roy Ladurie, E. 1997.530/ 3,4,6. lbj.)

³⁰⁸ Le Roy Ladurie, E. 1997. 531.

³⁰⁹ Idézi: Le Goff, J. 1970. 318–319.

pedig láthatóan az élelemellátásban az előrelátás aratástól aratásig terjed, vagyis egy évnél nem tovább. Az alacsony hozamú termékek élelemkészletei a rossz raktározás, tárolás, tartósítás miatt ki voltak téve a vadállatok, mindenféle rágcsálok kártevésének. A baseli évkönyvek 1271-ben a patkányok gabonában tett kártevése miatt előállt nagy élelemhiányról tudósítanak. A krónikák a sáskajárások okozta pusztításokat jegyezték fel, főleg Ausztria és a Magyar Királyság területén 1195-ben. Az ausztriai Melk apátság évkönyve pedig cserebogarak két évig tartó (1309–1310), a kertekben és gyümölcsösökben tett nagy károkozásról számolnak be. Az időjárás, a kártevők okozta társadalmi diszkrimináció, ezekben az időkben is a szegénységet sújtotta. Nem véletlen, hogy a tárgyalt időszakban, de a későbbiekben is, szinte csodálkozást váltott ki, amikor az olyan típusú járvány, mint amelyet a pestis okozott, a gazdagokat sem kímélte. Rendkívüli eset az, amiről 1302-ben egy clunyi szerzetes, Raoul Glaber beszámol, amikor a déli részeken görög földön és Itáliában a bosszúálló szárazság átterjed Galliába és Angliába, a nagy- és közepes vagyonúak az éhséget a szegényekkel osztották meg, és az erősek tolvajlásának meg kellett szűnnie a közösség szegénysége miatt.³¹⁰ Curschmann, akire Le Goff hivatkozik, az éhínségek középkori dokumentumainak gyűjteményében a nagy éhínségről szóló feljegyzések, krónikák nyomán folyamatos gyászmenetekről, szeszélyes időjárásról, járványok okozta borzalmakról, kannibalizmusról számol be, amelyek mind a szegénység körében történtek.³¹¹

A hivatkozások arra utalnak, hogy a középkori klímaoptimum idején, vagyis az ún. melegedés időszakában az időjárás szélsőségeit tekintették a krónikák feljegyzései, beszámolóí az éhínségek, élelemválságok kiváltó okának. Általában ritkábbak a nagyobb térségeket, országnyi és országsoportokat érintő éhínségek, többségük regionális, lokális. Csak feltételezések vannak arról, hogy a 11–13. századi erdőirtások, gát- és csatornaépítési földmunkák által nyert területek milyen mértékben javították az élelemtermelést. Mindazonáltal az időjárás évszakonkénti változékonyságának legérzékenyebb mutatói a lokális, regionális piaci árak és az élelemválságok. Az áringadozások nyomon követése igencsak körülményes a korszakban, az adatok hiánya s a forgalomban lévő sokféle, ám kevés pénzérme áru-érték viszonyának különbségei miatt. Az élelemválságok valamivel megbízhatóbb mutatói az időjárás szélsőséges kilengéseinek, viszonylag jobban is dokumentáltak és feldolgoztak. Ennek köszönhetően a középkori optimum, melegedés időszakának nyugat- és közép-európai hidrometeorológiai eseményei és az éhínségek földrajza is párhuzamba állíthatók. P. Alexandre vizsgálta 1150–1420 között az esős időszakok fluktuációját, s úgy látta, hogy a változékonyság ellenére 1200–1310 között a meleg-száraz nyarak, meleg tavaszok voltak relatív túlsúlyban, s a nagyobb térségekben érezhető meleg ciklusok megfeleltek a középkoroptimum általános jellemzőinek. Okát pedig az 1160–1190-től 1280-ig terjedő időszakban az Alpok gleccserei (Aletsch, Gorner) visszahúzódásának

³¹⁰ Idézett példák: Le Goff, J. 1970. 320–321.

³¹¹ Curschmann, F. 1900.

tulajdonította.³¹² A „szép 13. század” inkább a gótikus építkezésekre, mint az időjárásra utaló jelző, tény viszont, hogy voltak száraz nyarak a sok napfénynek köszönhetően a rövidebb erős esős időszakok között.

A 13. század előtt Európa-szerte nagyon nedves, esős, árvizes nyarakat 1146, 1151–1152, 1196–1197 években jegyeztek fel, amelyek hasonlóak voltak az 1310–1319 közötti évek nagy éhínségét előidéző flandriai árvizek okozta katasztrófához. Az 1146. évi nagy éhínség, az árvizek miatti rossz terméssel volt összefüggésben: Reims, Aix-la-Chapelle, a Rajna folyó s Köln térségében volt erős. Az 1151–1152. évek éhínsége az 1151. év júniustól augusztusig terjedő nagy, folyamatos, hosszan tartó esőzésekkel, a folyók áradásával együtt járó rossz terméssel magyarázható, amely főleg Flandriát, Felső-Normandiát, Baden-Württenberget, Bajorországot, a Rajna mentét, a francia Vézelay-t, Dijont sújtotta. Hasonlóan egy rövid száraz epizódot követően (1195–1196), a nagy esőzések okozták 1196–1197 évek rossz termését, s az éhínséget.³¹³ A nyári esős időszakok 1200–1309 között, különösen 1250–1251 és 1270–1279 közötti évtizedekben nagyon hűvösek, viszont ezt megelőzően 1200–1249 között a nyarak átlagosan melegek, szépek voltak. A nagyon meleg, száraz nyarak 1151–1152, 1195–1197-ben szintén élelemválságot idéztek elő. P. Alexandre a 14. századot megelőzően hat rossz, esős évtizedet jelölt meg, amivel arra is utalt, hogy nem volt meteorológiai átmenet a középkori optimum, melegedési időszaka és a kis jégkorszak között. Általában a túlnyomóan meleg tavaszokat és száraz nyarakat 1220–1310 között, majd az ezt részben átfedő nagyon kemény teleket 1303–1328 között az Alpok gleccsereinek mozgásával indokolják.³¹⁴

Van Engelen németalföldi időjárásbecslése az 1300–1310 között évekre átlagos melege (1304), és „kellemetlen nyarakra” (1303, 1305), a regionális mikroklíma-változatokra hívja fel a figyelmet. Úgy tűnik, hogy a regionális mikroklíma-változatok, csak helyel-közel térnek el az uralkodó tendenciától, mint például Felső-Normandiában 1208-ban, amikor normális meleg, jó termés volt; vagy pedig az 1270-ben Németalföld, Alsó-Szászország, Ausztria, Svájc, Csehország esetében nagyon esős nyárról, rossz termésről számolnak be. Viszont általánosabb értelemben 1200–1250 közötti agrár konjunktúrát a napos, jó nyarak időszakai befolyásolták, amelyek hatással voltak többek között a demográfiai állapotok stabilitására is.³¹⁵

³¹² Alexandre, P. 1987. 781–782–783–784, 785.

³¹³ Alexandre, P. 1987. 352. Vö. Le Roy Ladurie, E. 2004. 223.

³¹⁴ Alexandre, P. 1984. 784 skk.

³¹⁵ Le Roy Ladurie, E. 2004. 28.

³¹⁶ Alexandre, P. 1984. 807. Vö. Le Roy Ladurie, E. 2004. 25–26.

A 17 Celsius fok átlag meleg feletti

június – július – augusztus hónapok:	Kevésbé jó évek:
1252,	1205, 1208,
1222, 1228,	1262, 1267,
1232, 1235,	1272, 1277,
1236, 1238,	1282, 1284–1285,
1241, 1244,	1287–1288,
1248, 1271.	1293, 1296–1297 ³¹⁶

(Hivatkozott adatok alapján saját szerkesztés)

Váltakozva szinte mindenütt kimutatható Nyugat- és Közép-Európában a száraz meleg nyarak, a kedvező gabonaárak és a hideg, hűvös, esős tavaszok, nyarak, s a magas gabonaárak közötti reláció. A középkori optimum, a melegedés időszakában tehát nem volt mindenütt azonos módon hideg vagy meleg: például 1077-ben, 1075–1077 között szinte a kis jégkorszakra jellemző kemény fagyok voltak: 1076 novemberre és 1077 áprilisa között befagytak a folyók (Loire, Rajna, Elba, Rhone, Visztula, Duna, Pó, Tiberis). Különösen kegyetlen volt az 1077 novemberétől számított négy hónap, amikor a fagyok miatt Európa-szerte a vetések tönkrementek. Kemény telek, tehát a melegedés időszakában sem ritkák, azonban a kis jégkorszakra jellemzőbbek (1364, 1408, 1435, 1565, 1684, 1789, 1830).³¹⁷

A középkori klímaoptimum/melegedés, akárcsak az azt követő kis jégkorszakban a lehülés, *csupán* uralkodó tendenciája jelez, tehát térben és időben nem általánosítható a hidrometeorológiai eseményeknek egy az egyben való leképződése. Mégis megvonható a korszak (9–13. század) meghatározó sémája: *időjárás* *anomáliák* – *terméskiesés* – *drágaság* – *éhínség* – *járványok*. A kontinensen nagy vonalakban megfigyelhető, az időjárás események térbeli kiterjedésének, intenzitásának viszonylagos egyidejűsége s a következményeik azonossága. A térbeli-időbeli eltolódások ennek ellenére léteznek, ami egyrészt a mikroklíma helyi sajátosságaival, másrészt a klímaváltozást előidéző gócponttól való távolsággal, és nem utolsósorban Európa keleti felét érintő ún. „szibériai” hatásokkal hozhatók kapcsolatba. Közép-Európa klíma-élelelmválság földrajza, tehát a melegedés időszakának relatív egyidejűségek-azonosságok általánosabb kontinentális sémájába vonható, annak ellenére, hogy léteztek regionális különbségek is. Le Goff középkori nyugati civilizáció történetéhez csatolt kronológiájában a 11–14. században a „nagy” éhínségek sújtotta térségeket emelte ki, amelyek – néhány *kivétellel* – jól mutatják a klíma-/időjárás és éhínségreláció térbeli egyidejűségét és regionális különbségeit, eltolódásait.³¹⁸

³¹⁷ Egyes számítások szerint a nagy telek 80 évenként ismétlődtek (Lásd: Le Roy Ladurie, E. 2004. 28–29.)

³¹⁸ Le Goff, J. 1970. 500–562. A szövegben említett „*kivételek*”, az 1117. és 1223. év, Le Goff kronológiájában nem szerepelnek. (Lásd: Réthly A. 1962. 32–35.)

Látnunk kell ugyanakkor, hogy a makroléptékű feldolgozásokban többnyire kima-radnak a helyi éhínségek, amelyek időben nem mindig estek egybe az országos, kontinentális csapásokkal.

A 12. században például, az enyhe, nagy esőzésekkel járó 1117. év tele éhínséget és drágaságot vont maga után a Magyar Királyságban. Ugyanott a nyugat-európaival egyidejű fejlemények: 1141/1142 tele meleg, száraz, amit nyári rossz termés és éhínség követ, amely 1143-ban is pusztít. Ezzel szemben 1142/43 tele nagyon hosszú és hideg, hasonlóan a nyár is, az aratás egy hónappal kitolódik, a termés rossz, élelem-válságot okoz. Az 1147. évben nagy, hosszan elhúzódó szárazság, drágaság, éhínség volt. Szintén a nyugat-európai hidrometeorológiai eseményekkel egyidejű az 1195. év, amikor nyár közepén a Duna magyar szakaszán is kilépett medréből, elöntötte a part menti falvakat, városokat, sokan megfulladtak.³¹⁹

Nyugat-Európa

1005–1006

1032–1033 – *Francia Királyság*

1043–1045

1095 – *Flandria*

1124–1126

1144–1146

1151–1152

1196–1197

1223 – *Francia Királyság*

1315–1317

Közép-Európa

1117 – *Magyar Királyság*

1217–1218

1221–1223

1263–1264 – *Szilézia, Bohémia, Ausztria, Magyar Királyság*

1271–1273 – *Német-római Császárság*

1280–1282 – *Bohémia, Morvaország, Lengyel Királyság*

(Hivatkozott adatok alapján saját szerkesztés)

A 13. században az éhínségek valamivel ritkábbak Nyugaton, a közép-európai feljegyzések viszont éppen ellenkezőjéről szólnak: 1217–1218-ban dalmáciai nagy esőzések okozzák a rossz termést és az élelemhiányt, 1221–1223-ban a Lengyel Királyságot sújtja az özönvíz, melyet két év éhínség követ, sok halottal. A Francia Királyságban – noha ez az adat Le Goff éhínség- kronológiájában nem szerepel, – 1223-ban erős fagyok voltak, az élelem is megfagyott, majd elrothadt, emiatt nagy éhínség támadt. Szintén 1223-ban Livóniában kegyetlen éhínségről tudósítanak, ami kannibalizmussal járt: az akasztottakat levették a kötélről és megették, írja a krónika. Morvaország és Ausztria is kegyetlen éhínséget élt át 1263-ban, a lakosság fakérget és rügyeket evett. Macska, kutya, holttestek fogyasztásáról írnak a krónikák az 1277. évi éhínség idején Ausztriában, Karintiában, Illiriában. Prágában 1280-ban nem éhínségről, hanem élelemválságról számolnak be a kortársak: nagy hiány volt gabonából, húsból, halból, túróból, tojásból. Egy dénár volt két tyúktojás, noha

³¹⁹ Réthly A. 1962. 33–35.

előtte 50 tojást adtak egy dénárért. Genovában az árdrágulás okozta élelemhiány miatt, a szegényeket hajón átszállították Szicíliában, ahol volt élelem.³²⁰ A Magyar Királyság Alpokhoz közelebb eső területén, a Fertőtő vidékén 1231-ben rossz termés miatt éhínség, sok halott, 1232-ben forró nyár, és sáskajárás, nagy drágaság, járvány, éhínség, „az anyák gyermekeiket ették meg.” A tatárjárás idején, 1241-ben, drágaság, sáskajárás, éhínség, szokatlan kemény tél (1241/42), a Duna befagyott. Az Alpoktól távolabb a Kárpátok zónájában, a Szepességben 1242-ben fagyhalál, éhínség, három évig a földeken sem nem szántottak, sem nem vetettek; Gyöngyösön éhínség, sáskajárás. 1256-ban és 1259-ben országszerte jó a termés, a bőség éveiről számolnak be a feljegyzések, viszont 1263–1264-ben megint éhínség van a királyság egyes térségeiben. Ezt követően 1270 az éhínség éve, 1271 a bőségé, 1275 nyara hideg volt, sem gabona, sem szőlő, sem gyümölcs nem érett meg, 1275 tele hosszú, havas és nagyon hideg, 1276-ban forró, száraz nyár, aszály, a következménye éhínség, takarmányhiány. A 1290-es évek végén pedig nemcsak a Magyar Királyságban, hanem Európa-szerte lágy enyhe telek, áradások forró száraz nyarokról írnak a krónikások.³²¹

Általánosabb összefüggésben, mint a fentebbiekben is utaltunk rá, Európában a 9–13. század közötti időszakban a melegedési tendencia az időjárás instabilitásával járt együtt. A közép-európai és a mediterrán térségekben, a regionális különbségek ellenére, a meleg időszakokra jellemző a normálistól eltérő nagyobb esőmennyiség, hidegebb telek váltak gyakorivá. Ugyanakkor egyes becslések szerint a tavaszi hőmérsékletek 1170–1310 között 3 Celsius-fokkal is melegebbek lehettek, ami kedvezett a vegetációnak.³²² Az időjárás ingadozásának, változékonyságának a felmelegedés/fellendülés korszakában is a legérzékenyebb indikátora az élelemválságok szélsőséges esetei, az éhínségek, amit láthatóan a krónikák elbeszélései, naplőbejegyzések adatai is jól érzékeltetnek. A magyar eset pedig arra hívja fel a figyelmet, hogyha az időjárás ingadozásait átfedik az olyan antropogén-biológiai események, mint a tatárjárás, a járványok, sáskajárások kiváltotta válsághelyzetek, és a mindezzel járó népességfogyás, úgy az intézményileg konszolidált struktúrák, a tényezők együtthatásának nyomására, egyik napról a másikra szétzilálódhatnak, összeomolhatnak. A hivatkozások ugyanakkor mégis azt mutatják, hogy klímaoptimum, a középkori felmelegedés időszakának időjárása, a lokális, regionális mikroklíma változatok ellenére, domináns jellemzője az egyidejűség és azonosság. És az antropogén tényezők, melyek hozzáadódnak térben és időben a klímátényezőkhöz, az együtthatást erősítve, az intézményi szervezethez, a technikai-technológiai állapotokra hívják fel a figyelmet. Utaltunk rá, hogy a felmelegedés időszakával jórészt

³²⁰ Le Goff, J. 1970. 321–323.

³²¹ Réthly A. 1962: 36–40.

³²² Alexandre, P. (1984) hívta fel a figyelmet, az európai források elemzése nyomán, hogy a felmelegedésre vonatkozó legkorábbi dokumentumok 1170-től adatolhatók.

átfedésben lévő fellendülés periódusában az ember beavatkozása a természetbe, s annak mértéke, technikai-technológiai eszközkészletének, tudásának, ismereteinek színvonala, alacsony hatékonysága miatt alig jöhet számításba, mint klímaváltozást generáló tényező. Az egyéni, közösségi reakciókat illetően Genova, Flandria példája is mutatja, hogy a városok, a kolostorok, helyi egyházi és világi tekintélyek intézkedéseinek kivételével, az élelemválságok okozta szociális feszültségek levezetésének világi szervezeti, intézményi működése alig látható. Válsághelyzetekben a működő intézmény az egyház: Paderborn püspöke, Meinwerk 1205-ben Kölnben vásároltat és szállíttat kerületébe két hajónyi búzát, amit szétoszt az éhezők között. Az egyház sem áll mindig feladatellátásának magaslatán: Flandria grófja, Jó Károly 1125-ben a nagy éhínség idején megbünteti a klérust, mivel megfeledkeztek kötelességükről, hogy ingyenelelmet osszanak a szegényeknek.³²³

Az évszakok normálistól eltérő időjárása általában csak abban az esetben idéz elő éhínséget, ha a vetésterületek haszonnövényzetére, főleg a gabonafélékre káros, elhúzódó aszályok, fagyok, esőzések, áradások következtében kiszárad, megfagy illetve elrothad a víz alá került vetés. Le Goff éhínség-kronológiája, s azt kiegészítő Réthly adatai alapján Európában, nagy éhínség a 11–12. században 16 esetben fordul elő, és mindegyiket az időjárási anomáliák idézik elő. Az időjárás kilengései viszont nem minden esetben közvetlen okai az éhínségnek; közvetett hatásukkal is számolnunk kell. Ugyanis, több esetben a beszámolókból a rossz termés szerepel, ami általában élelemválságot, főleg gabonahiányt jelent. A hiány, nem azt jelenti, hogy egyáltalában nincs élelem, gabona, hanem azt, hogy a termés rossz, gyenge, az árak magasak. Sőt – mint láttuk – a gabonaspekuláció is megjelenik. Ilyen és hasonló, általában rövidebb időszakokban, főleg városokban ismétlődő, a szegénységet sújtó esetekben a helyi hatalmasságok, kolostorok tárolt készleteiket megnyitják a szűkölködők számára. Sőt mint idéztük, nemcsak kenyeret, hanem pénzt is osztanak a szegények között. Tehát ha szűkösebben is, mint normális időjárás és terméshozam idején, van élelem, csupán a társadalom peremére szorult csoportok nem jutnak hozzá. Ezzel szemben a nagy éhínségek fő jellemzője, hogy szinte teljes az élelemhiány, az intézmények, személyek tartalékai is kimerülnek, az éhezés kiterjed térben és időben, esetenként társadalmi különbségektől függetlenül nagy tömegeket érint, aminek közvetlen oka, hogy az egymást követő vetési-aratási időszakokban, a vetések, a legelők teljesen tönkremennek. A közvetett ok, az időjárás mellett, vagy azzal átfedésben, a háborúk, járványok, de önmagukban a háborúk is lehetnek; a vetések elpusztításával, a tartalékok felélésével, az állatok elhurcolásával, malmok szétrombolásával. A járványok pedig azzal, hogy rendszerint akut munkaerőhiányt idéztek elő, a földművelés beszűkült vagy szünetelt. Az élelemválság, illetve a -hiány és az éhínség elleni bevett védekezés – az egyházi intézmények kivételével – nem szervezett, a helyzet/állapot teremtette spontán reakciók a jellemzőek. Az egyház

³²³ Le Goff, J. 1970. 319.

intézményei bármennyire is iparkodtak válsághelyzetekben, termelőbázisuk szűk volta miatt korlátozottak voltak lehetőségeik. Normális időszakokban a termés hozamok, a művelési technikák, az infrastruktúra, a közrend-közbiztonság, a gazdaság – és társadalomszervezés színvonalának egyenetlen megoszlása, gyengesége miatt sem tudnak elegendő mennyiséget megtermelni, tartalékolni.

A Római Birodalomban sem voltak magas termés hozamok, éhínségek is előfordultak, azonban szervezéssel, a készletek raktározásának és szétosztásának intézményesítésével csökkenteni tudták az időjárás vagy egyéb tényezők negatív hatásait. Az előrelátás a középkorban sem hiányozott, hiszen az ismétlődő válságok tudatosították a tartalékolás szükségességét és bizonyos mennyiség felhalmozását. Súlyos károkat okoztak, az időjárási szélsőségek mellett, a biológiai kártevők pusztításai, mint például a rágcsálók (patkányok, sáskák, cserebogarak, egerek), amelyek gyakran már a lábon álló termést is tönkretették, nem beszélve arról, hogy ragályos betegségek terjesztői is voltak.³²⁴ Raul Glaber, a clunyi apátság szerzetese számolt be az 1032–1034. évek éhínségről, amelynek általános volta miatt, a kortársak az emberiség végleges pusztulásától tartottak. *Az időjárás annyira mostoha volt, hogy sem a vetés sem a betakarítás számára, főleg az árvizek miatt, nem találtak megfelelő alkalmat. A folyamatos esőzések annyira eláztatták a földeket, hogy három évig nem szánhattak s vethettek. Az aratás idejére a mezőket ellepte a mindenféle gaz. Ha véletlenül eladásra szánt élelmet találtak, az árusító önkényesen akkora árat kérhetett, amennyit éppen jónak látott. Miután elfogyasztották az erdei vadakat és a madarakat, az emésztő éhínségtől hajszott emberek, mindenféle gyökereket, és alantas, szörnyű dolgokat kezdtek enni. Egyesek a halál elől, az erdők fáinak, cserjéinek gyökereivel, s a folyók fűvével éltek. A szörnyülködés hatalmasodik el az emberen, amikor látja azokat a perverzításokat, melyek elhatalmasodtak az emberi fajon. Ritkán történik meg, de ezen időkben a dühöngő éhség oda vezetett, hogy az emberek egymást ették meg. Az utazók némelyikét elrabolták, testét szétszabdalták, tűzön megsütötték és megették. Többeket, akik az éhségtől hajtva menekültek, és itt ott megszálltak, éjnek idején a vendéglátóik legyilkoltak és megették őket. Sokan gyerekeket csábítottak alma, tojásmutogatásával, hogy aztán félreeső helyre csalva, megegyék őket. Sok helyen a holtakat ásták ki, hogy éhségüket csillapítsák. Macon vidékén, tudomásunk szerint azzal kísérleteztek, hogy a földből fehér, agyaghoz hasonló rögöket ástak ki, s azt liszttel keverték, vagy pelyvával, ha volt, s ebből a keverékből sütöttek kenyeret, abban a hitben, hogy az segít túlélni. De ez is csak szerencsétlenséget okozott. Mindenütt mézsfehér, beesett arcokat láttál, sokak bőrét elborították a kiütések, az emberi hang a halál előtti madarak rövid csicsérgéséhez hasonlított. A rengeteg holttest temetetlenül maradt és a farkasokat táplálta, amelyek*

³²⁴ Hameln-i *Rattenfänger* története szerint 1284-ben egy furulyás arra vállalkozott, hogy megszabadítja a várost a patkányoktól, amelyek elpusztították a lakosság élelemkészletét. (Idézi: Le Goff, J. 1970. 319.)

hosszú időn át az emberek között keresték táplálékukat. Mivel sok volt a holtest, néhány Istenfélő ember, nagy gödröket ásott, ahova több mint ötszáz holtestet egymásra hányva, meztelenül földeltek el: az útkereszteződések, az útszéli helyek voltak a temetők. Ha egyesek rászánták magukat, hogy más tartományokba költözzenek az éhínség elől, közülük sokan útközben halt meg az éhségtől.³²⁵

A klíma-/időjárás okozta szárazságok, árvizek, fagyok az állatállományt ugyanúgy sújtották, mint az embert. A takarmányhiány, a vizes legelők vagy aszály, az amúgy is kistermetű, gyenge vonóerővel bíró haszonállatokat legyengítették. A haszonállatokat élelemválság esetén levágták, nemcsak húruk miatt, hanem azért is, hogy a gabonát megspórolják. Az egyház gabonaválság idején a pénteki böjtöt felfüggesztette: 1286-ban Párizs püspöke engedélyezte a szegényeknek a húsfogyasztást.³²⁶ A világi és egyházi elit pénzhiányban szenved a pénzgazdálkodás beindulása idején is, így képtelenek válság esetén a magas árak miatt termények beszerzésére. Nem beszélve arról, hogy a spekulánsok, készleteket felhalmozók elleni intézkedéseik hatástalanok, a búza importja pedig rendkívül körülményes. A gabonafélék közül a búzából készült kenyeret az elit fogyasztotta; élelemválság és éhínség idején a lassú, bizonytalan távolsági kereskedelem legfontosabb áruja a búza. A köles, cirok, árpa, zab, rozs, tönköly stb. nem képezte piaci forgalom kellékét, azt a földműves fogyasztotta el helyben, ahol megtermelte. Szűkös időben az ezekből őrölt lisztet makk-, gesztenye-, fakéreg-, szalmaörleményekkel keverték. A bolognai statutum az 1288. évben három lisztfajtát sorol fel: a tiszta búzaliszt (kosaranként 4 dénár), mixtura (keverék, 2 dénár), az őrölt lóbab-búza keverék (3 dénár). A vidéki földműves normális időkben az *abrákot* ette, a keverékekből készült lepényt, vagy kását.³²⁷ Werner Garthenaere 13. századi német verses elbeszélésében arra inti fiát az apa, hogy lopás helyett inkább az anyja által készített rozsszal és zabbal kevert köleskását fogyassza. Riccobaldo di Ferrara a 13. század végén, a normális idők itáliai étkezéséről pedig azt írja, hogy parlagias, szegényes, a köznép tányérjába hetente csak háromszor jut friss hús. „*Ebédre főtt zöldféléket ettek a húshoz, vacsorára meg a déli húst ették meg hidegen.*”³²⁸ Láthatóan normális, jó termés hozamok alkalmával egyes régiókban a napi táplálkozás viszonylag rendszeres, ami éles ellentétben volt a válságidőszakokkal. A korszakból a jobb táplálkozás adatok viszonylag hiányosak, inkább a rendkívüli események, mint az éhínség is, kötötték le a krónikások figyelmét. A rossz termés, s általában az éhezés/élelemválság/éhség másik velejárói válságos időkben a betegségek, a rossz minőségű ivóvíz és kalóriaszegény élelmiszerek

³²⁵ Idézi: Le Goff, J. 1970. 321–322.

³²⁶ Le Goff, J. 1970. 319.

³²⁷ Hoffmann T. 2001. 70 (Az étel és az ital).

³²⁸ Le Goff, J. 1970., Vö: Hoffmann T. 2001. II. 73.

használata:³²⁹ Mindenféle vadon nőtt gyomok, lisztfélék, kérges, sőt emberhús fogyasztására kényszerül rá a szegénység – a kannibalizmus nem a krónikások kitalációja, hanem valóság volt, mondja Le Goff. Mindez arra utal, hogy extrém válságos időkben a barbárság és a civilizáció határai igencsak törékenyek.

3. A felmelegedés korszakában – úgy tűnik – a pestis ismeretlen Nyugat-Európában, ezzel szemben a pestishez hasonló tömeges betegség a *lepra* és az *anyarozsmérgezés* volt, hogy mennyiben tekinthető járványnak a két utóbbi, vita tárgya. A *lepra* endemikus betegség, lappangó, lassú lefolyású (2–15 év) volt. Okát a kortársak egyrészt Isten büntetésének, másrészt az „orvosi diagnosztika” a romlott élelmiszereknek, a rossz levegőnek tulajdonította. A klíma-/időjárás–lepra reláció esetleg a rossz levegő miatt jöhetne szóba, de nem bizonyított. Mivel a leprabetegséget inkább morális okokra (bűnbeesésre) vezették vissza, így a betegek gondozása – akárcsak az egyéb betegségeké is a korszakban – a kolostorok, a női rendházak feladata volt. A lepra Európában korai és annyira tömeges megbetegedés volt, hogy már a kora középkorban sürgetővé vált kezelése: 583-ban a lyoni zsinat lepraházak létrehozását rendeli el, majd a 13. század elején a betegség megállapítása végett véleményező bizottságot állítottak fel. A leprások mozgását a közösségekben megkülönböztető ruha, kesztyű viselésére és figyelemfelhívó kereplő, csengő használatára kötelezték. A leprások azonosítása és társadalmi megítélésének irányítása az egyház kompetenciája, amely aszerint változott, hogy a társadalmi csoportok hierarchikus rendjében az érintettek hol helyezkedtek el. Az első időkben, mivel a betegséget a bűnös életmóddal hozták kapcsolatba, tisztátalannak tartották, megvonták a leprás betegtől – társadalmi helyzetétől függetlenül – a házasodás jogát, ha házas volt felbontották a házassági kötelékét, halotti misét celebráltak a családból/közösségből való eltávolítása alkalmával. A lepraházakban mindenütt új közösségek jöttek létre, közös vagyonnal és választott előljárókkal. A második szakasz a keresztes háborúk idejére esik, amikor a nemesi származású harcosok, a lovagok is megkapják a betegséget. Ez pedig azzal járt, hogy az egyház 1179-ben a lateráni zsinaton „szent” betegséggé nyilvánította a leprát, már nem válóok, és megszüntették a beteg közösségből, családból való kitaszításakor mondott halotti misét. Azonban továbbra is fenntartották a bejelentési kötelezettséget a helyi pap előtt, eltitkolását pedig kiközösítéssel büntették. Tömegbetegség voltát, mi sem bizonyítja jobban, mint a Francia Királyság, ahol 1225-ben, 2000 lepraházat tartottak nyilván.³³⁰ A 13. század elején, mint említettük, a betegség identifikálása végett bizottságokat hoztak létre. A beteg azonosítása a bírósági eljárások scenáriója szerint történt (a vádlott elővezetése, kivizsgálása, elítélése),

³²⁹ Pier Daniani, aki 1063-ban mint pápai legátus a limoges-i tanácskozársra utazva, beszámolójában megjegyzezi: „a Francia Királyságban nagy nehézségek árán találsz néha jó ivóvizet.” (Idézi: Le Goff, J.1970. 318.)

³³⁰ Szikszai M. 2009. 65. Vö. Braudel, F. 1985. 74–78.

és akiket vélt vagy valós betegnek találtak lepraházakba utalták. A 14–15. század folyamán, éppen a pestis járványok miatt is, lassanként felszámolták Európában a leprások menhelyeit.

Az *anyarozs* lisztjéből készített kenyérfélék fogyasztása pedig a lepra, s a nagy pestisjárványt megelőző időszak egyik legkegyetlenebb betegségét okozta, az ún. „*Szent Antal tüze*” (*ignis sacer, ignis gehennalis*).³³¹ Az anyarozsmérgezés (*ergotizmus*) okozója a rosszul tisztított, nem kiszáritott, kórokozótól nem mentes örölt anyarozs (*secala cornutum*) lisztje. A betegség közvetlen időjárás-érzékeny, rendszerint éhínséget, gabonahiányt előidéző időjárási szélsőséggel hozható kapcsolatba, ami az éretlen rozsfelhasználására ösztönözte a hiányban szenvedőket. Az anyarozs liszt, vagy az azzal kevert egyéb gabonalisztfélékből készült lepények fogyasztása érszűkületet, a végtagok vöröses elszíneződését okozta, amely érgörcsöt, hallucinációt s a végtagok elhalását (üszkösödését, elszenesedését) vonta maga után. A betegségnek két fajtája volt: a *konvulziós változata*, Szent Antal tüze (*feu de St. Antoine*) az izmok összehúzóásával járt, a beteg hol égni, hol megfagyni érezte végtagjait. A *gangrénás* változat pedig a végtagok üszkösödését eredményezte.³³² Leginkább ott állt fenn a mérgezés lehetősége, ahol a rozstermesztés volt elterjedt (Nyugat- és Észak-Európában). A betegségadatok többsége a 9. századtól a Francia Királyság területéről származik; nem

³³¹ Remete Szent Antal szerzetesrend célkitűzése volt, hogy lisztet biztosítson éhínség idején a lakosság számára. A középkori gabonaörlési eljárások miatt, de később is, a nem kellően tisztított gabonaliszt súlyos, látszólag járványszerű tömeges mérgezést okozott: ergotizmus (*ignis sacer*.) Az anyarozs-liszt-mérgezés betegség égő fájdalmakkal kezdődik, amit az egyik típusában az ujjak, a kéz- és lábfejek elhalása követ, és a megfeketedett, mumifikálódott végtagok vérzés nélkül letörnek. A másik formáját bizserkórnak is nevezik, a fájdalom mellé bizsergés társul, majd ezt epilepszaszerű görcsök követik. A középkorban büntetésnek tartották ezt a betegséget. „Szent tűz”-nek nevezték, majd Remete Szent Antal ereklyével hozták összefüggésbe: „Szent Antal tüze” lett a neve, és hittek abban, hogy a gyógyulásra egyedül akkor van remény, ha a beteg elzárandokol Egyiptomba, Remete Szent Antal sírjához. Az ergotizmus leginkább az inséges időkben lépett fel, aminek előzménye az volt, hogy a rozs egyenlőtlenül, ritkásan kelt ki, gyengén fejlődött, hosszan virágzott, így az anyarozs elszaporodott, és a megörölt gabonának negyed- vagy annál nagyobb részét is alkothatta. Az ebből készített kenyér fekete, de nem rossz ízű, és a tünetek sokszor csak néhány nap vagy hét lappangás után jelentkeznek. Csak az 1770–1771-es nagy járvány idején ismerték fel a fertőzött gabona és a megbetegedés közti összefüggést. A korszerű malomipar fejlődésével a tömeges mérgezések megszűntek, a Szent Antal tüze név megmaradt, és már majdnem kizárólag csak az orbánc jelölésére szolgál. Az anyarozsmérgezés középkori gyógymódjai Remete Szent Antallal voltak kapcsolatosak: nem volt szabad Remete Szent Antal napján (január 17., június 13., kedden és pénteken) lisztbe nyúlni. Liszttel kellett gyógyítani a beteget (liszttel beszórni, lisztbe hengergetni, kifordított lisztes vagy tarhonyás zsákkal megverni, liszteszsákba bújtatni, kenyérfenékrol lekapart liszttel behinteni). A gyógyítást – „tűznek tűz a legjobb orvossága” – csak Antal nevű személy (lehetőleg hetedik gyerek) végezhetette acéllal, kovával. Azzal a vízzel is gyógyítottak, amelyben a kovács a tüzes vasat hűtötte, vagy amivel a paraszt locsolta. (Online elérés: Albert Hofmann: LSD – bajkeverő csodagyerekem – Egy „varázsszer” felfedezése. Bp., EDGE 2000 – NDI.)

³³² Szikszai M. 2009. 67–68. Mivel az orbánc (*erysipelas*) s az anyarozs „alkaloidák okozta” Szt. Antal tüze tünetileg hasonló, gyakran azonosították a kettőt, holott két különböző betegségről van szó. (Lásd: Szikszai M. 2009.75–78.)

véletlen, hogy a francia nyelvben Szent Antal tüzeinek sokféle megnevezése volt forgalomban.³³³ Sigebert de Gembloux, feljegyzésében (1090) nyugat-lotharingiai esetről számol be: *sok ember elrothad a szent tűz miatt, amely a test belső részeit emésztette, testrészeik szénhez hasonlóan megfeketedtek, kezeik és lábaik a rothadástól leszakadtak, és életben maradtak, hogy tovább kínlódjanak.* A krónikákban az 1109. évet az emésztő tűz (*pestilentia igneria*) miatt tartották számon, amikor az emberek testét pusztította a kór. Vincent de Beauvais arról ír 1235-ben, hogy nagy éhínség volt Aquitániában, *az emberek, mint az állatok, mezei füveket ettek, mivel drága volt a gabona, nagy volt a járvány, a szegényeket a „szent tűz” emésztette, számuk olyan nagy volt, hogy megtelt velük Saint Maixent temploma.*³³⁴ Az első keresztes hadjárat (1096) résztvevőinek többsége a szent tűz által sújtott német, rajnai és kelet-francia területekről toborzódott. Jóval a Fekete halált követő időszakban, egy 1519. évi beszámoló szerint, a szent tűzben szenvedők jajgatása borzalommal töltötte el a távolabb lakókat is. A rozskenyér főleg a szegényebb társadalmi csoportok eledele volt, mivel a búza mint kenyér vagy kása alapanyaga szűkös volt és drága. A búza hozama kisebb, mint a rozsé, nem véletlen, hogy helyel-közzel a 19. századig vagy tisztán rozskenyéret, vagy pedig rozsliszttel kevert egyéb lisztes növények terméséből (búza, zab, bab, gesztenye stb.) készített kenyérfélét fogyasztottak. Az anyarozsmérgezés elleni védekezés a kolostori medicina hatáskörébe tartozott.³³⁵ Az esetleges gyógyulásokat Isten csodájának tulajdonították, mint például 1105-ben, amikor a szent tűz szinte járványszerű volt, s az Arras város templomában lévő beteg hirtelen meggyógyult.³³⁶ Ennek ellenére a korszak művészei (Bosch, id. P. Bruegel) metszeteiken az utcákon amputált végtagokkal kolduló embereket, végtagjaikban károsodott, rokkantakkal zsúfolt világot mint megszokott, hétköznapi látványt ábrázolják. A kolostori szerzetesek amputáló eljárásai az elhalt, vagy rothadó, erős bűzt árasztó végtag eltávolítása az egészségestől viszonylag fejlett technikára utalnak. Sőt a korabeli metszeten amputálásra szakosodott „műhelyeket” is láthatunk, melyek bejárata fölé „cégérszerűen rúdra felakasztott végtagok láthatók” Szent Antal ábrázolása felett.³³⁷ Az empirikus medicina eljárásával szemben – vagy éppen azzal párhuzamosan – 1128–1129. évben pusztító szent tűz

³³³ Az anyarozsmérgezés első jeleit francia területen 847-ben tapasztalták, az orvostörténeti kutatások szerint a 9–14. század között a Francia Királyságban mintegy 28 szent tűz tömeges megbetegedésről vannak adatok. (Lásd: Brabant, Henry. 1966. *Médecine, maladies et maladies à la Renaissance*. Bruxelles. (Idézi: Szikszai M. 2009. 69.)

³³⁴ Le Goff, J. 1970. 323–324.

³³⁵ Csak 1884-ben sikerült azonosítani a betegséget okozó parazitát (*claviceps purpurea*), amely a rozst támadja meg. A parazita olyan alkaloidokat termel, amely két mérgező anyagot tartalmaz, az egyik az idegrendszerre hat (*ergotismus convulsivus*), a másik a vérkeringési zavarokat okozó (*ergotismus gangreneus*) betegség kiváltója. (Lásd: Brabant, H. 1966. 95–96. Idézi: Szikszai M. 2009. 73.)

³³⁶ A „csodás” gyógyulások statisztikai feldolgozásaiban hatvanan meggyógyultak, akiknek 93,3% -a szegény volt. Életkor és nemek szerinti megoszlásuk: a fiataloknak 26,6%-a, a nőknek pedig 30%-a gyógyult meg. (Lásd: Sigal, P. 1989: 248–250. vö. Szikszai M. 2009. 69.)

³³⁷ Illusztrációk, képek, metszetek (Lásd: Szikszai, M. 2009. 70–73.)

betegség ellen Septmons lakói Szent Gergely kelyhében lévő szentelt vízzel próbáltak védekezni; hasonló csodás védekezési funkciót látott el a szentelt bor is.³³⁸

A magas csecsemő- és gyermekkori halandóság, rossz lakásviszonyok, valamint a hiányos táplálkozástól és nehéz fizikai munkától szenvedő nők gyakori vetélése, mint láttuk, az életkilátások idejét a köznép és az elit soraiban is rövidre szabták. Az endemikus betegségek sorában a legelterjedtebb, a legtöbb áldozattal járó tuberkulózis, valamint a bőrbetegség a korszakra leginkább jellemző fajtája, a lepra a Szent Antal tüze mellett a fekély, a rüh, az üszkösödés, daganatok, ekcéma (Szent Lőrinc tüze), az orbánc (Szent Szilvánusz tüze) a miniatúrák és kegyes szövegek gyakori témája, arra utalhatnak, hogy ez hétköznapi, megszokott látvány volt. Az epilepszia (Szent János betegsége), különösen a szent tűz, az idegbetegségek, a mentális egyensúlyvesztés, az elmebeteg, a bolond, a szkizofrénia egy másik világot is elénk tár. Le Goff felsorolásában a jámbor bolond, a holdkóros, az őrjöngő, az örült a hétköznapi figurák. A babonával átszótt terápiája, a tolerancia: a királyi és arisztokrata udvarok bolondja, a sakkjáték bábja, a 13. századi színjátszásban pedig bolond fiatal paraszt (*devé*), valamint a bolondok ünnepe (*la Fête des Fous*), hasonlóan a korszak árnyoldalainak megjelenítései.

4. L. Mumford a városról írt monográfiájában úgy vélte: egyetlen korábbi városi kultúrában sem gondoskodtak „még csak hasonló mértékben sem úgy a betegekről, az aggokról, a szenvedőkről, a szegényekről, mint ahogy a középkori városban történt.”³³⁹ Mumford megállapítása első látásra azt feltételezi, hogy mindez a viszonylag fejlett korabeli közegészségügyi és *orvosi* hálózatnak köszönhető. Ami az orvoslást illeti, Le Gofftól tudjuk, hogy a párizsi otvostudományi kar első statutumai hatéves képzési időt írtak elő az „orvosi *licentia* megszerzéséhez”, amelynek előfeltétele volt a hatéves *artes* (alapoktatás) végén a mesterfokozat elnyerése (általában tizennégy és húszéves életkor között).³⁴⁰ Tehát van orvosképzés, nemcsak Párizsban, hanem Oxfordban is, ahol a ferencesek egyik csoportjában, amelyhez Roger Bacon is tartozott, kerül előtérbe az elmélet és tapasztalat viszonya. R. Bacon az *Opus Maius*ában már azt írja, hogy *nem elégséges az okoskodás, nélkülözhetetlen a tapasztalat*. Az egyetemi képzésben a tapasztalat előtérbe állítása, főleg az orvosok, sebészek, optikusok egyes köreiben, nem az elmélet rovására, hanem a kettő egységében elképzelt. A skolasztika okoskodó, absztrakciós eljárásával szemben *Averroes* azt hangsúlyozta, hogy „*azt a sebészetet, amelyet egyedül a gyakorlatból tanulnak el, és legtöbbször az elmélet előzetes tanulmányozása nélkül űznek, mint például a parasztok és az írástudatlanok sebészetét, amely nem elméleti, hanem tisztára mechanikus munka, így nem is nevezhetjük se*

³³⁸ Sigal, P. 1985. 51. Idézi: Szikszai M. 2009. 69. Mindezzel, valamint a népi gyógymódokkal kapcsolatosan lásd bővebben a Szikszai Mária antropológus tanulmánya nyomán összeállított 331. számú lábjegyzetet.

³³⁹ Mumford, L. 1985. 299.

³⁴⁰ Le Goff, J. 2000. 103.

tudománynak, se művészetnek. Az elméleti tanulmányok után az orvos fáradhatatlan kitartással kezdjen hozzá gyakorlati ismeretek megszerzéséhez. Az előadások és értekezések a sebészetnek és az anatómiának csak igen kis részét tanítják meg. Valójában nagyon kevés ebben a két tudományban az, amit pusztá eszmefuttatással le lehet írni.”³⁴¹ A chyrgurgus képzésében ezek a törekvések jól illeszkedtek a 12–13. századi fellendülés „dinamizmusába”, amikor, mint láttuk, egymáshoz igyekeztek közelíteni a szellemi és mechanikus mesterségeket. Az elmélet és a technika együtt művelése átmeneti volt, ami éppen az orvoscépzés igényelte tapasztalatszerzésben mutatkozott meg a középkor végén. „Egyre merevebb határok választják külön az orvos-klerikust, a patikus-fűszerest és a sebészt. Szép Fülöp 1311-es ediktuma nyomán egy sor rendelet szentesíti a sebészek megosztottságát.” A 14. század végi statutumok már különbséget tesznek a *baccalaureatus*szal és/vagy *licentiával* rendelkező „sebészarisztokrácia” (hosszú taláros sebész) és a borbélyok között. Szétválásukat két különböző testvéri tömörülésbe való tartozásuk is jelzi. A taláros sebészek Szent Demeter, a borbélyok pedig Szent Damján egyletbe tömörülnek. A gyakorlati feladatellátásban is megmutatkozik az elkülönülés: a borbélyok borotválást, kisebb sebészeti beavatkozásokat végeznek, kenőcsöket, herbateát árulnak, eret vágnak, sebeket és daganatokat kötöznek, felnyitják a tályogokat.³⁴² A taláros sebész általában távol tartja magát a piszkos munkától, inkább felügyel, előír, véleményt mond. Magatartása szinkronban van a hanyatló középkor általánossá vált értelmiségi viselkedésével, amely lenézi a kétkezi munkát, ami aztán tovább erősödik a humanizmus idején. Mindazonáltal szembetűnő, hogy a korszakban csak sebész és borbély szakmákról tesznek említést a források, hiányzik az orvos-doktor, a *physicus*, a belgyógyász, akinek büszkesége és megkülönböztető jegye a diagnosztikus módszer (a vizeletvizsgálat és pulzusz mérés). Valószínű, noha nincs adat róla, hogy a sebészek két kategóriájának képzése, kapcsolatba hozható a korszakban leginkább elterjedt betegségekkel (lepra, anyarozsmérgezés), amelyek inkább sebészeti (amputációs) beavatkozásokat igényeltek. És nem utolsósorban a gyakori háborúk, lovagi tornák okozta sebesülések szintén a sebészeknek adtak munkát. A korszak orvostudományának egyetlen újítása a vesztégzár,³⁴³ amely főleg a ragályosnak vélt betegek (a leprások) elkülönítésében nyilvánult meg. Általában a korabeli orvoslás, leírta néhány betegség (lepra, anyarozsmérgezés) lefolyását, a tüneteket, az esetleges környezeti összefüggésekre is rájött, azonban a kórokozót nem tudta kideríteni; tudás- és eszközkészlete egyelőre még hiányos volt.

Korábban már többször szó volt arról, hogy az egyház multifunkcionális intézmény. A templom, a kolostor, monostor, női rendház – legyen az bármilyen méretű – vidéken és városban egyaránt sok olyan feladatot látott el, amelyet később szakosodott világi intézmények vettek át. A települési egyházi alapegység, a templom

³⁴¹ Idézi: Le Goff, J. 2000.145.

³⁴² Le Goff, J. 2000. 151.

³⁴³ Mumford, L. 1985. 279–280.

plébániájával a területi közösség mindennapjainak központja: nemcsak az istentisztelet, hanem a közélet színhelye is. Az adott település közösségi struktúrájában „fő célja az volt, hogy lehetővé tegye lakosainak keresztény életvitelét.”³⁴⁴ Ez a „célkitűzés” minden, a korszakban létező világi intézményt is áthatott, mint például a háborút, az uzsorát, a piacot, a kereskedelmet, a kézművességet, földművelést, betegápolást stb.³⁴⁵ A szerzetesrendek eredeti küldetéséből fakad a betegek, szegények, koldusok, egyáltalában az elesettek, a társadalom peremére szorultak ápolása. A 12. században a székhelyüket a városokba áthelyező szerzetesrendek a közösségek önkéntes hozzájárulásával *kórházak, szanatóriumok, szertetházak, menedékházak, öregek otthonai* nagyarányú építésébe kezdtek; ezek általában a városok központjában a kolostorok, monostorok, női rendházak szomszédságában helyezkedtek el. A jezsuiták majd egy újabb intézménnyel, a lelencházsal gyarapítják a meglévőket.³⁴⁶ A könyörületesség és jótékonykodás intézményei adekvát formájukat a városokban nyerték el. S ez nem véletlen, hiszen a városokban, a korszak léptékeihez mérten is nagy volt a lakosság koncentrációja, látványos volt az elesettek, nyomorgók, koldusok, betegek száma.

A 12. században a premontrei kettős – női és férfi – kolostorokban az apácák rendszerint a betegápolásban segítettek a barátoknak. A betegápolás többnyire mégis az erre a célra alapított *apácarendek* feladata volt, amelyben laikus nővérek segítettek, akik a vallási közösségben „harmadik rendként” éltek. A 13. században az ágostai rendtartáshoz tartozó nővérek fogadalma közt már ott van a betegápolás feladatellátása. A 13. század elején például a betegeket a párizsi Hotel Dieu-ben kezelték. Az apácák csatlakoztak a jeruzsálemi Szent-János-rendhez is, és kórházakban szolgáltak a Szentföldön, Cipruson s a különböző európai országokban. A 13-14-században a ferences és domonkos rendhez terciárusként csatlakozó férfiak és nők egy része is szintén beteggondozással foglalkozott. Angliában a szóban forgó korszakban a kórházaknak adott adományokban gyakran említést tesznek a szerzetesekről és az apácákról: a londoni Szent Sír, Szent Bertalan, Szent Katalin, Szent Margit Kórházakban. Az angers-i Hotel Dieu-ben a 13. század elején dolgozó apácák, a különböző nyugat-európai lepratelepeken is szolgáltak. Az ápolói tevékenységet a fellendülés idején nemcsak az apácák végezték, hanem a nők többnyire együtt dolgoztak a férfiakkal. A legtöbb kórház inkább szegényház, öregek otthona volt, nem a mai értelemben vett gyógyító intézmény.³⁴⁷

A német városok többségében két *kórház* volt, az egyik a leprásoknak, a másik az egyéb betegségeknek. A nagyobb városokban, mint a 30 ezres Breslauban 15

³⁴⁴ Mumford, L. 1985. 254.

³⁴⁵ Például a Hanza-kereskedelmi központok kolostori mintára szerveződtek, ugyanolyan odaadást követeltek tagjaiktól, mint a kolostori regulák a hittestvérektől; a templomos lovagok fő feladata a szállítmányozás és bankélet. (Lásd: Mumford, L. 1985. 297.)

³⁴⁶ Mumford, L. 1985. 299.

³⁴⁷ Shulamith, S. 2004. 67.

kórház működött, tehát kétezer emberre jutott egy kórház. Toulousban 1262-ben a hét lepratelep mellett 13 kórházzal tesznek említést, az egyik 50 ágyas. Firenzében a 13. században Giovanni Villani szerint a 90 ezer lakost 30 kórház szolgálta ki, több mint ezer ágyal. Bonvesin della Riva szerzetes 1288-ban *Milánó város csodáiról* írt munkájában, a 200 ezer lakosú városról, amely 115 községre oszlott, s hol 500–1000 család is lakott, arról számol be, hogy 10 kórház volt. Ezek közül a legnagyobb az 1145-ben Goffredo de Bosero által alapított Brolo kórház. „*A szegény sorsú, ágyban fekvő beteg száma 500, és éppen még egyszer ennyi a járóbetegeké. Mindezeket a kórház költségére táplálják. Rajtuk kívül nem kevesebb, mint 350 a csecsemő, de lehet, hogy még ennél is több, kiket dajkáknak adnak ki születésük után. A sebészeti kezelést igénylő szegényeket buzgón ellátja a külön erre a feladatra kiképzett három seborvos, az utóbbiak a várostól kapják a fizetést. A mindkét rendbéli szamaritánusok második rendje is házakat tart fenn, melyek száma a városban és vidéken eléri a 220-at: ezekben rengeteg személy éli vallásos életét, miközben keze munkájával keresi kenyerét.*”³⁴⁸ A pestisjárvány előtt láthatóan már a városokban orvosok is megjelennek, Constance-ban 1312-ben városi orvost alkalmaznak, Velencében később már állandó egészségügyi hivatalt szerveznek (1485). A fertőző betegségeket általában elkülönítették; a jobban felszerelt kolostori kórházakban külön illemhelyekkel ellátott kórtermeket alakítottak ki. A betegápoló intézmények mérete az adott kolostor, városi közösség erőforrásainak lehetőségei szerint változott, viszont ezekből az intézményekből egy városban több is volt, aszerint, hogy hány kolostor működött az adott városban. Ma is csodálkozást vált ki a bruges-i kórház impozáns méreteivel, és belső tereinek különböző funkciókat ellátó megosztásával. A kolostorok által fenntartott városi közegészségügyi intézményeknek közös jellemzője volt, az ingyenesség. Másfelől a milánói példa azt is jelzi, hogy a laikus testvérek, akik az eredeti kolostorok reguláihoz igazodtak, a fizikai és szellemi visszahúzóddással, a Krisztianopolisz megvalósítására törekedtek, ami már nem volt összhangban az egyház irányvonalával. Ennek ellenére a kortársak mindebben a közcélú intézményekben a város és az egyház „szent életre” való törekvésében megvalósuló egységet látták. Más szóval a szolgálataival mindenütt jelen lévő egyház a városban, „egyetemesítette a kolostort.”³⁴⁹

Szintén a közegészségügy körébe tartozik a *fürdő, a tisztálkodás s az ivóvízellátás*. A források már a 13. századból beszámolnak magánfürdők (Rigában) működéséről. Az adatsorok kronológiáját vizsgálva nem egyértelmű, hogy köztisztasági intézmények a pestisjárvány előtt is (1347) működtek-e vagy sem? A Cambridge-ben üléselő parlament 1388-ban elfogadja az első közegészségügyi törvényt Angliában. A tudósítások arra is utalnak, hogy a fürdőházak észak-európai városok jellegzetes intézményei voltak, a fürdést családi szabadidő eltöltésének tartották. Például

³⁴⁸ Idézi: Mumford, L. 1985. 283.

³⁴⁹ Mumford, L. 1985. 255.

Guarinonius megbontránkozik azon, hogy 10–18 éves lányok és fiúk meztelenül járnak a fürdőházba; hasonlóan a spanyol nemes is, aki Bruges-ben együtt látta fürödni a férfiakat és nőket. És megjegyzi, hogy a fürdőházba járást „ők ugyanolyan becsületos dolognak” tartják, „mint mi a templomba járást.” A 14. században hét fürdőház volt Würzburgben, tizenegy Ulmban, tizenkettő Nürnbergben, tizenöt Frankfurt am Mainban, tizenhét Augsburgban, huszonkilenc Bécsben. 1387-ben Frankfurtban 29 fürdőtulajdonost írtak össze, s a fürdőhasználat még falusi környezetben is gyakori. Feljegyzések szerint a fürdőházakat kéthetenként tisztították. A fürdőház a társalgás (pletyka, udvarlás étkezés), gyógykezelés (köpölyözés) helye is, s a bordélyház szinonimája az angol nyelvben („stew”).³⁵⁰

A városi „kényelemmel” szemben a melegedés/fellendülés időszakában a vidéki várakban télen dermesztő hidegek voltak, szinte semmiféle fürdőalkalmatosság nem volt. Mint Shulamith megjegyzi, valójában csak nyáron, a folyókban tudtak rendszeresen tisztálkodni. Még a didaktikus munkák sem kívánták meg, hogy teljes testüket lemosásák, általában csak reggel mosták meg arcukat és kezüket. Az egyik korabeli szerző szerint azért fontos az arcmosás, „mert az ember jobban megnézi az arcot, mint a test más részeit.” Dél-Európában a nemes hölgyeket is ellepték a bolhák és a tetvek. Általában a családokban egymást tetvetlenítették, ez egyfajta szertartás is volt.³⁵¹

Hasonlóan időben és térben szétszórta az adatok a városok ivóvíz-ellátottsága tekintetében is. Az ivóvíz a város védelmi erejének próbaköve is volt, általában önellátásra törekedtek, a fürdőkhöz hasonlóan a közutak vizét használták. Mikor IV. Márton pápa az egyházzszakadást követően ismét elfoglalja helyét a Vatikánban, az első intézkedése Róma vízvezetékének helyreállítása. Londonban 1236-ban ólomvezeték építését engedélyezték a város vízellátására, szintén csővezeték építéséről döntenek Zitauban. Breslauban (1479) pedig folyóból szivattyúzzák a vizet, ami fából készített csővezetéken látta el várost.³⁵² A problémát a korszakban mindvégig a vízellátás képezte. A kutak vize a városi szeméttől – amely mind szerves anyagból állt – volt fertőzött. Esős, csapadékos, áradásos időkben a szerves anyagoktól fertőzött víz beszivárgott a talajba, a kutakba. A fertőzött ivóvíz pedig előidézője volt a gyakori vérhasnak, gyermekhalandóságnak. A zsúfoltság, vagyis a város népességbefogadó képességének mutatói nagyon változatosak, van néhány, a korabeli léptékekkel mérve – zsúfolt település (Milánó, Párizs, Firenze, Velence, Amszterdam), de ezek, nem reprezentatívak. A korszakban Nyugaton az átlag a három- és tízezres nagyságrendű lakossággal rendelkező város (Carcasone, Ypres), Közép-Kelet-Európában pedig a kettő- és ötezer körüli. A város modellje általánosabb értelemben, szinkronban volt gazdaságával, mindkettő kis egység, amelyben a lakosság hétköznapi érintkezésében a szemtől szembeni kommunikációnak kedvezett, pontosabban azzal volt

³⁵⁰ Mumford, L. 1985. 277-278.

³⁵¹ Shulamith, S. 2004. 204.

³⁵² Mumford, L. 1985. 278.

összhangban. S ezek közvetlen, az esetek többségében a társadalmi távolságot is eltakaró érinkezések (körmenetek, városi ünnepek), alkalmasak voltak a betegségek terjedésére. A város növekedésének korlátait a melegedés/fellendülés időszakában úgy tűnik természeti, biológiai, társadalmi tényezők együtthatásában kell keresnünk: a vízellátás, a lokális élelemtermelés elégtelensége, az intézményi szabályozások (városi tanács, céhek), a szabad letelepdés tiltása, a közlekedés, a szállítás technikai színvonala, az úthálózat állapota (kivételesen a németalföldi vízi utak). Egy idő után a telítettség, szaturáció jelensége állt be a zsúfoltság miatt. S az egészségügyi intézmények elégtelenek voltak a zsúfoltság okozta fertőzések, betegségek, járványok kivédésére. Általánosabb értelemben a középkori és későbbi századok közegészségügyi állapotainak achilleuszi pontja a város. Ugyanakkor a korszak közegészségügyi intézkedései, intézményei nem a mai értelemben vett egészségügyi intézmények voltak, inkább az idősek, elesettek, rászorulóknak ápolásának helyei. A korszak ismeret- és tudáskészletét alkalmazó empirikus jellegű „gyógyítás” párosult a betegségek és egyéb más jelenségek (időjárás, rossz termés stb.) okozta megmagyarázhatatlan képzetével, amit Isten büntetésének vélték. A zárt gondolkodás- és tudásrendszerek, a régiek és a maiak egyaránt, létrehozzák a természetfölötti és e világi, szent vagy profán oksági relációba ágyazott magyarázataikat, s ez úgy tűnik, az emberi létezés, ittlétének folyamatos velejárója, egyfajta szükséglet is.

ÖSSZEGLZÉS

A dolgozatban általánosabb értelemben a természet-társadalom relációt a melegedés-fellendülés kapcsolatában tekintettük át. Konkrét értelemben pedig a fellendülés időszakának főbb éghajlati, illetve meteorológiai, hidrometeorológiai változásaira érzékeny területeit vizsgáltuk. Választ kerestünk arra a kérdésre, hogy a középkor, második, általunk a fellendülés fogalmába vont időszakában a klímaváltozás, melegedés periódusa, mennyiben volt ösztönző, illetve fékező hatással. A hivatkozott adatok arra utalnak, hogy a fellendülésben az intézményi tényezők a meghatározóak, amiben a klíma s annak konkrét megnyilvánulása, az időjárás inkább járulékos, részleges szerepet játszott; a jó időjárási ciklusok némileg stabilizáló hatással voltak a társas világokra. A melegedés csupán uralkodó tendencia, az évszakok időjárása melegedés periódusában sem mentesek a szélsőséges kilengésektől, és régióként, tájegységként sem azonos a fluktuációjuk. Időben a középkori optimum (a 9. századtól 1300-ig) nem fedi le a fellendülés tartamát, a fellendülés rövidebb időszakot ölel át (a 11. századtól az 1280-as évekig), nem is általánosítható a kontinens egészére, szigetszerű. A melegedés kezdete és vége is regionális különbségekre hívja fel a figyelmet, amelyet a regionális, táji mikroklímák tovább árnyalnak. A szakirodalomból jól ismert, hogy a globális klímaváltozások mozgása ciklikus, és az utóbbi kétezzer évben a melegedés-lehűlés korszakai egymást követik. Az általunk

vizsgált korszakban az antropogén tényező szerepe elenyésző, természeti folyamatokról van szó, amelyek alkalmazkodásra kényszerítették a különböző fizikai környezetbe beágyazódott ökológiai közösségeket, s a formálódó társadalmakat. A jelenkori klímaváltozáshoz (újabb melegedési ciklushoz) tapadt képzetekkel szemben látnunk kell, hogy a múltban, és feltételezhetően a jövőben is, a kihívásokhoz való alkalmazkodásban az emberi szerveződési formáknak, az intézményekben felhalmozott tudáskészletnek a szerepe a meghatározó. A klimatológusok hajlamosak az éghajlatközpontú megközelítésekre, a demográfusok tényként ismerik el a népességnövekedés felhajtó erejét fellendülések időszakában, viszont nem – vagy alig – érintik a kezdőfeltételek körülményeit, kontextusait. Vagyis azt, hogy mi tette lehetővé a demográfiai viselkedés megváltozását.

A fellendülés demográfiai kezdő keretfeltételét egy *külső* (az inváziók) és egy *belső* tényező (a vérbosszú intézményének) visszaszorításában jelöltük meg. A közrend, közbiztonság viszonylagos stabilizálásában, valamint a környezetátalakítás, a technikai-technológiai előrelépés, a piac, a városok egyesületeinek, a „közegészségügy” létrejötte, működtetése vonatkozásában a korszak meghatározó intézményének, az egyháznak a multifunkcionális és multiplikátor szerepét emeltük ki, amely megteremtette a fellendülés kezdetének és kibontakozásának keretfeltételeit. Domináns szerepe abból adódott, hogy rajta kívül a korszakban a társadalom összes eresztekeit átjáró, integráló más, az intézmény fogalmába vonható szervezet nem volt. Az egyház szervezeti struktúrája, hivatásetikai kódexe, tudáskészlete, anyagi bázisa, a testek és a lelkek irányításában meghatározó volt. Az egyház spirituális hatalma, már önmagában is a korszakban társadalmi tény. Intézményei (a kolostorok, monostorok, püspöki uradalmak) a gazdaság, a technikai-technológiai újítások központjai, a földmunkák (gátak, védművek, mocsarak lecsapolása, csatornák építése) az építkezések (gótika), oktatás, (skolasztika, egyetemek) létrehozója és irányítója a piacok, a városok a püspökök, apátok „köpenye mögül bújtak elő.” Azt mondhatni, hogy a köz- és állami feladatellátásban, még a városi intézmények, az egyesületek alapításának, s a területiális egységet létrehozó monarchia időszakában is (13. század) az egyházi intézmények szerepe meghatározó.

A fellendülés megtorpanása már a melegedési korszak vége előtt érezhetővé vált. A társadalom társas világi anyagi erőforrásainak eltartóképessége végső határáig jut el, ezzel párhuzamosan kifulladás az egyház intézményeinek innovatív lendülete. Azonban nem a kis jégkorszak beállta, az újabb klímaváltozás a „korai modernség” megtorpanásának nagy fordulópontja, hanem a Fekete halál okozta demográfiai katasztrófa, amelynek – legalábbis európai – kiváltó oka nincs összefüggésben a klímával.

A melegedés/fellendülés időszakában átlagon felüli, kiugróan látványos növekedést csak néhány, az egyház legjobb tanítványainak számító, politikailag is integrált térség ért el: Észak-Itália, Északnyugat-Európa, Anglia. Európa többi részén is a fellendülés mutatói szinte egészében az egyház intézményeinek (püspökségek, kolostorok, monostrok) földrajzi terjeszkedésével párhuzamosak. Az Elba és a

Keleti-Kárpátok szegélyezte térségben, ha nem is a nyugatival azonos, de hasonló szellemi – intézményi – anyagi – fizikai konfigurációt építettek ki az egyházi intézmények a helyi erőforrások mozgósításával.

Az első logisztikus görbe, a fellendülés időszakának antropogén teljesítményei, tehát csak részlegesen vonhatók a klíma-/időjárástényezővel az együtthatások jelenléte körébe, annak ellenére, hogy az együtthatások lokális, regionális tér–idő konfigurációja jól dokumentálható, azonban nem általánosítható. A meghatározó, általánosítható, multiplikátor hatású tényezők, formális és tartalmi szempontból is az egyház intézményei, amelynek erős kötésű hálózatai jelen voltak és átszöttek a társadalom összes csoportjának hétköznapi életvitelét. Az egyház intézményeinek, a városok, a vidék társas világainak lendületvesztése egyenetlen, és párhuzamos a kontinens változatos ökológiai közösségeinek térbeli tagoltságával s a szerveződési, intézményi keretek hatékonyságával. Ezért is nem mutatható ki általánosítható összefüggés a 13. század második felében már jelentkező megtorpanás, és a 14. század elejétől adatolt kis jégkorszak beköszöntése között. A monarchia központosítási törekvéseivel, a városok erőgyűjtésével párhuzamosan és a pestisjárványt követően a gondolkodásban, a lelkekben beállt fordulat nyomán fokozatosan a világi intézmények nyernek teret, de még jó ideig a királyi kancelláriák élén álló prelátus szervezi, építi, irányítja a világi intézményeket is.

A 9–13. század európai embere tehát rendelkezett egy viszonylag homogén szellemi-intézményi alappal, mely keretfeltételét biztosította a sajátos korai európai modernizáció/modernitás civilizációt alapozó kibontakozásának. Bármennyire is pozitív fordulatot vett az éghajlat a 8/9. század fordulójától, a középkor második szakaszának fellendülése, más intézményi alternatíva hiányában, aligha valósulhatott volna meg. A fellendülés időszakában formálódó ellenstruktúrák (kolduló rendek, egyetem, városi tanácsok, céhek, pénzügyek stb.) noha fokozatosan fellazítják a hit dogmáit, azonban a kialakuló világi intézmények, szimbolikusan és valóságosan is, továbbra is az egyház szervezeti/szervezési mintáit viselik magukon.

„A »racionalizmustörténeti« fogalom, mely az ellentétek egész világát zárja magába.” (M. Weber).

I.4. A PIACI RENDSZER STRUKTÚRÁI

A hétköznapi közbeszédben, a tömegmédiá kommunikációjában s a társadalomtudományos diskurzusokban rendszerint nem piaci rendszerről, hanem piacgazdaságról beszélnek, s azon kapitalizmust értenek, mintha jelentéstartalmuk azonos lenne, vagy pedig a terminusok lényegében egyazon jelenségre utalnának.³⁵³ A szemantikai köd, melyet tovább homályosít a hazai szociológiai szakirodalomban használt alakilag és tartalmilag inkonzisztens „új kapitalizmus” címke, nem álcázhatja azt a tényt, hogy rendszerlogikai kérdéstről van szó, melynek teoretikus és empirikus elméletei történetiszociológiai belátásokat igényelnek, ugyanis egy hosszú, ciklikus, töréseket sem nélkülöző ellentmondásos folyamatról van szó. Történetiszociológiai összeállításunk az alábbiakban ennek a mintegy ötszáz éves folyamatnak kezdeteit, útvonalait, következményeit próbálja felvázolni, azzal a nem rejtett szándékkal, hogy láthatóvá tegye a piaci rendszer struktúráinak tér-időbeli határait, illetve mozgástendenciáit.

A TÁRSADALMI KAPCSOLATOK SZEGMENSEI

A piac létrejötte és folyamatos fennmaradásának előfeltétele a termelés és a csere kapcsolata, a kettő együtt rendszert alkot. Történelmileg olyan relacionális tevékenységről s azt implikáló viselkedésformákról van szó, amelyek – kulturálisan eltérő alaki és tartalmi különbözőségeik ellenére – antropológiai konstansnak tekinthetők. Ezzel szemben a piaci rendszerből kibontakozó piacgazdaság s a kapitalizmus másodlagos, s a piaci tevékenység nem szándékolt következményei, napjainkig azt a látszatot keltik mintha egészében mindent átható spontán folyamatok

³⁵³ Milton Friedman neoklasszikus közgazdász a *Capitalism and Freedom* című munkájában a kapitalizmust azonosítja a piacgazdasággal, s a kapitalizmust a szabadság zálogának tartja. Egész sor napjainkban létező és tapasztalható példa van arra, hogy van ugyan kapitalizmus (a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamai, vagy Kína, Vietnám vagy az afrikai földrész államai stb.), de a szabadság korlátozott. (Lásd: Friedman, M. 1996.) Mellesleg, mint látni fogjuk, két különböző dologról van szó, a kettő nem is feltételezi egymást.

fejleményeivel volna dolgunk. Ilyen és hasonló általánosításuk azért sem indokolt, mert a piac az adott gazdaságban komponenseivel együtt „rendszer tulajdonságokkal rendelkezik” ugyan, viszont látnunk kell: a „piac a gazdaság mint egész egy alrendszere. Soha senki nem akarta vagy követelte, hogy a piaci törvények érvényesüljenek az egész gazdasági rendszerben. Vagyis, ha azt állítjuk, hogy rendszereink piaci rendszerek, ezen nem azt értjük, hogy a gazdasági rendszer és a piaci rendszer egyenlő kiterjedésű volna. Még egyszer: az utóbbi az előbbi egyik alrendszere.”³⁵⁴

Braudel, aki mintegy húsz esztendő t szánt a kapitalista gazdaság történetére, összegzésében megállapítja, hogy ami a cseréből kinő, azt a „piacgazdaság és a kapitalizmus szóval” jelölhetjük. A „kettős megnevezés azt jelzi, hogy két szektort szándékomban áll megkülönböztetni egymástól, mivel szerintem nem moshatók egybe. Hadd ismételjem meg: ez a kétfajta tevékenység, tehát a piacgazdaság és a kapitalizmus egészen a 18. századig csak a társadalom kisebbségét érintette: az emberi cselekedetek tömegét továbbra is az anyagi élet mérhetetlen birodalma foglalta magába, kebelezte be”.³⁵⁵ (Kiemelés – P. I.)

A fentebbi hivatkozások három összefüggő, de mégis különböző dolgot emelnek ki: 1. a piaci rendszer az adott gazdaság egy szegmense, vagyis alrendszert alkot; 2. a piaci rendszer mint alrendszer komponensei: a piacgazdaság s a kapitalizmus nem azonos tevékenységek, 3. a társadalom alapja a termelés és a piacok önellátó hálózatával átszőtt tevékenység, amit Braudel „anyagi életnek” (*vie matérielle*) nevez. Braudel az általa vizsgált korszak (15–18 század) bizonyos folyamataira „egyedi megnevezéseket” használt (*vie économique*, *vie matérielle*), mivel mint mondja „csak meglehetősen abszurd módon lehetne őket a piacgazdaság megszokott fogalma alá sorolni.”³⁵⁶ (Kiemelés – P. I.)

Ha az adott időszakban sem a piacgazdaság sem a kapitalizmus megszokott fogalma nem alkalmas, akkor a kérdés az, hogy a piaci alrendszeren belül miért tesz különbséget mégis a kettő között.

A választ kettős (A és B) modellbe sűríti az emberi, a gazdasági, a társadalmi kapcsolatok mentén, a nyitottság, a szabályozottság, a transzparencia, az átláthatóság kritériumai szerint, amelyet a jobb áttekintés végett egy általunk szerkesztett ábrán mutatunk be.

Az egyes szintek leírásából, láthatóvá tehető, hogy a piaci rendszer struktúrájának alapját az alapszint és az alsó szint konfigurációja képezi.

³⁵⁴ Sartori, G. 1999. 176.

³⁵⁵ Braudel, F. 2008. 49.

³⁵⁶ Braudel, F. 2008. 56.

A piaci rendszer struktúrái

Felső szint (B-modell), kapitalista szféra:

a) nem transzparens, nemzetközi, monopóliumokon alapul, hatalom közeli, játéktere globális.

Alsó szint (A-modell), piacgazdaság szférája:

b) Transzparens, konkurencián alapul, szabályozott, nyílt, lokális, regionális, nemzetközi.

c) A mindenkori anyagi élet, nélkülözhetetlen önellátás szférája, termelés-fogyasztás alapszintje, lokális.

A társadalmi beágyazottság – kívülálló paradigmára alkalmazva,³⁵⁷ azt mondhatjuk, hogy a termelés-fogyasztás bázisán kialakuló lokális, regionális, nemzetközi piacok (vásárok) transzparens, nyílt, szabályozott, konkurencián alapuló hálózata a beágyazottság modelljét ábrázolja, azt a szerves, hosszú tartamú folyamatot, amelynek talaján kibontakozik a piacgazdaság és rátelepszik a kívülálló kapitalista szféra szűk szegmense. Mindenegyves alkalommal, ha válságok szakítják meg a piacgazdaság és a kapitalista enklávé normális működését, az önellátó termelés és fogyasztói piacok a menhely, ahonnan újból ki lehet indulni, amire támaszkodva lendületbe lehet hozni a másik két szférát. Mai értelemben ez lenne a kis- és középvállalkozók terepe, amelynek korai hordozói azok, akik a piac világához tartoznak, akik onnan teremtik elő „mindennapi kenyerüket”: a házaló, a kézműves-boltos, kereskedő-boltos, a mindennap nyitva tartó boltos, ahol a csere és hitel összekapcsolódik. Ide tartoznak a rögzített időpontú vásárok és börzék szereplői, akik a nagykereskedelmet bonyolítják le. Braudel az alapszintről kibontakozó piacgazdaság két további interaktív szféráját emeli ki: a piacok, boltok, házalók és a városok, börzék. A motor szerepét, akik a tempót diktálták a kézműves boltok, a városi piacok s a fellendülés közvetlenül ebben a szférában volt tapasztalható 1400 után. Az egyén attól függően részese a cserének, hogy az alsó szintű, elemi piacok melyik oldalán helyezkedik el, ugyanis ez két irányban is nyitott: ha a földműves például termése egy részét rendszeresen áruba bocsátja (ruha, szerszámvásárlás végett), akkor a piac alkotó része. Ha viszont visszatér aratásra s egyéb idénymunkákra, akkor átlépi a piac határát, de a másik irányba. Ha pedig azért megy a vásárba, hogy apróságokat adjon el (zöldség, baromfi, gyümölcs, tojás), hogy így jusson hozzá az adófizetéshez, szerszámokhoz szükséges pénzhez, „épp csak megérinti a piac alsó korlátját”, de lényegében az önellátás „hatalmas birodalmán belül marad”.³⁵⁸

³⁵⁷ Elias, N. 1987.

³⁵⁸ Braudel, F. 2008. 29.

A piaci alrendszeren belül, időben a piacgazdaságnak mintegy ötszáz évre (1400–1860) volt szüksége a lassú, töréseket sem nélkülöző kibontakozáshoz, ahhoz, hogy összekapcsolja a vásárhelyeket és a városokat, szervezze a termelést, irányítsa és ellenőrizze a fogyasztást.

A termelés és fogyasztás között – ha lassan is – a piacgazdaság lesz az összekötő kapocs, a hajtóerő, az életerős, keskeny övezet, amelyből „az ösztönzések, az eleven erők, az újdonságok, a vállalkozások, az új tudatformák és a növekedés ered sőt maga a haladás is belőle fakad.”³⁵⁹ A fellendülés, amely a 16. században tapasztalható volt, a nemzetközi vásároknak köszönhető, ők a főszereplők, ellenőrzésüket a nemzetközi pénzügyi manőverek mesterei, a genovai bankárok tartották kézben. Azonban a folyamat megakadt, az itáliai (piacenzai) vásárok szerepét Amszterdam veszi át, mégis van folytonosság az itáliai kezdetek és Amszterdam között ezt a boltok virágzása biztosítja. Ami azt jelenti, hogy a gazdasági aktivitás az árukereskedelemhez, vagyis „a kereskedelem elemi formájához való határozott visszatérése alapján.” Nem szakad meg tehát a piac alapvető funkciója, a termelés és a fogyasztás közötti kapocs szerepe, azonban a 19. század előtt egészen vékony réteget képez az önálló „anyagi élet” „óceánnyi” tömegében.³⁶⁰ Ezek látványos jelenségek voltak, amelyek a kortársakat is lenyűgözték, így érthető, mondja Braudel, hogy mi mást tanulmányoztak már az első közgazdászok, mint a piaci keresletet és kínálatot. A piacgazdaság azonban „részleges”, tehát a gazdasági élet csak bizonyos része, és nem egésze között teremt kapcsolatot. Következésképpen „tökéletlen” a konkurenciából fakadó előnyei ellenére is, szektorális tevékenység. Uralmának kizárólagosságában vetett hit, már csak azért sem indokolt, mert önmagában nem egyensúlyteremtő, a kereslet–kínálat versenye nem egyenlíti ki az árszintkülönbséget. A piacgazdaság által átfogott terület nemcsak hogy keskeny, de különböző hatalmi (politikai, gazdasági) beavatkozások révén manipulálható is.³⁶¹

³⁵⁹ Braudel, F. 2008. 28.

³⁶⁰ Braudel, F. 2008. 51.

³⁶¹ „Mi egyebet jelentett a városok gazdaságpolitikája, mint a piacok szigorú felügyeletét, az élelmszer-ellátás és az árak ellenőrzését? Ha egy fejedelem tetteiben valamilyen gazdaságpolitika körvonalai kezdtek kibontakozni, az nem a nemzeti piac – a nemzeti lobogó – védelmével, a külső és belső piachoz kötött nemzeti ipar fejlődésének előmozdításával kapcsolódott össze? Csak a piac e keskeny és érzékeny övezetében volt lehetséges és ésszerű cselekedni. Mint a gyakorlat mindennap mutatta, hatnak rá a meghozott intézkedések. Úgyhogy okkal vagy sem az emberek végül elhitték, hogy az árucseré mint egyensúlyteremtő erő önmagában döntő szerepet játszik: elhitték, hogy a verseny révén, egymáshoz igazítva a keresletet és a kínálatot, kiegyenlíti az árszint-különbségeket: elhitték, hogy a piac egyfajta rejtőzködő és jóindulatú isten (az Adam Smith-féle 'láthatatlan kéz' vagy a 19. század önszabályzó piaca), ugyanakkor a gazdaság záróköve, csak a *laisse faire, laisser passer* elvéhez kell tartanunk magunkat. Van ebben némi igazság, no meg persze rosszhiszeműség és önámítás is. Elfelejtethetjük-e, hányszor befolyásolták, hányszor manipulálták a piacot, hányszor rögzítették *de facto* vagy *de iure* monopóliumok önkényesen az árakat? Először is: elfogadom ugyan a piac – „az első számítógép az ember szolgálatába” (Oskar Lange) – konkurenciából fakadó előnyeit, de azért már most fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy a piac tökéletlen kapocs a termelés és a fogyasztás között – már csak azért is, mert részleges marad. Hangsúlyozom: részleges. Nem

A termelést és fogyasztást összekapcsoló tevékenység tehát a tulajdonképpen piacgazdaság, magába foglalja a mindennapos piaci cseréket, a helyi kereskedelmet, a kis és nagyobb távolsági áruszállítást (fa, gabona) és azt a kereskedelmet, amely rendszeres, rutinszerű, megtervezett, a nagy- és kiskereskedő számára egyként nyitott és transzparens.³⁶²

Ezzel szemben a tőkés B-modell jellemzője, hogy nem nyitott, nem transzparens, vagyis olyan csere, amely kibúvik az ellenőrzés alól.³⁶³ A folyamat azzal kezdődhet, hogy a nyitott, lokális, transzparens, társadalmilag beágyazott piacon kívülálló kereskedő, megkerüli, s magától a közvetlen termelőtől vásárolja fel olcsóbban a terméket, és aztán maga adja el a vásárlóknak: ez az egyszerű család, amely ha elterjed, felhajtja az árakat.³⁶⁴ A cserék vertikumában, hierarchiájában a magasabb szintet a B-modell képviseli, ez válik uralkodóvá, tegyük hozzá, nem minősége miatt, hanem hatalomközelisége és „körforgási szférája” miatt.³⁶⁵ Az angol történészekről tudjuk, hogy a 15. századtól a hagyományosan nyilvános piac (*public market*) mellett egyre inkább teret nyer a magánpiac (*private market*), amit Braudel „*ellenpiacnak*” nevez.

A kereskedelemnek ebben a formájában, a közösségek nyilvános (város–vidék) piacától eltérően a cseretranzakciók egyénileg történnek, amit jól dokumentálnak a felek által aláírt papírfecnik eltérő értelmezései, s az ebből származó peres eljárások

tagadom, hiszek a piacgazdaság erényeiben és fontosságában, de nem hiszek uralma kizárólagosságában. Ebben a felfogásban az sem ingat meg, hogy a közgazdászok érveléséhez még nem olyan régen is egyedül a piacgazdaság sémája és tanai szolgáltatták a kiindulópontot.” (Lásd: Braudel, F. 2008. 53–55.)

³⁶² Példaként említi a 17. században a baltikumi gabonaszállítást Danzigból Amszterdamba, ez a kereskedelem transzparens, az árgörbék Danzigban és Amszterdamban szinkronban vannak egymással, a hasznosáv biztos és mértéktartó. Hasonlóan az olaj- és borkereskedelem Dél- és Észak-Európa között (az istriai fehérbort rendszerességgel szállító német „szekérflottára” utal). Ennek a „transzparens” cserének példája a kisvárosi piac is, amely kiszámítható szerény nyereséggel folyt, amely a helyben lakó termelőket (parasztok, kézművesek) s a vidék klienseit foglalta magába. Néha megjelenik ezen a piacon a kereskedő, a közvetítő is. (Braudel, F., 2008: 60–61.)

³⁶³ A folyamatot támogatták az olyan csapások, mint az éhínség a mediterrán medencében (1590-ben), amikor a nagy fogyasztói bázissal rendelkező nemzetközi kereskedők gabonaszállítmányaikkal letérnek a szokásos útvonalokról, s ezzel rakományaik értéke négyeszeresére emelkedett. (Lásd: Braudel, F. 2008. 61–62.)

³⁶⁴ Braudel, F. 2008. 60–62.

³⁶⁵ Az „körforgási szférát” Braudel a következőképpen írja le: a vándorkereskedők otthonukban keresik fel a termelőt, közvetlenül a vidéki termelőtől vásárolnak (gyapjút, kendert, lábasjóságot, bőrt, árpát, búzát, baromfit stb.), sőt olykor előre megveszik termékeiket, a gyapjút birkanyírás előtt, a gabonát amikor még lábon áll. Egy egyszerű papírdarab hitelesíti a falusi kocsmában vagy a birtokon megkötött szerződést. A felvásárolt terméket bárkán, málhás jószágon nagyvárosokba vagy az exportkikötőkbe szállítják. Pl. Párizsba, Londonba, Segoviába a gyapjút, Nápolyba a búzát, Apuliába az olajat, Indonéziából a borsot, a vezető árucikket. „Ha vándorkereskedő nem szánja rá magát közvetlenül a mezőgazdaság kiaknázására, akkor a piac mellett, a piac szélén,” de „leggyakrabban a fogadóban tartja találkozóit: a fogadók, váltóállomások a szállítások boszorkánykonyhája.” (Lásd: Braudel, F. 2008. 63.)

sokasága. Tehát itt az egyenlőtlen cserével van dolgunk, amelyben kevés szerepe van a versengésnek, a „piacgazdaság lényegi törvényének.” Ebben a szektorban a kereskedő ugyanakkor kettős előnnyel rendelkezik: „szétszakította a kapcsolatot a termelő és a mindenkori fogyasztó között (mivel csak ő ismeri a lánc mindkét végén a piaci feltételeket, s így a várható nyereséget is), ultima ratio pedig az, hogy neki van készpénze.”³⁶⁶ A kereskedelemnek ez a típusa, azért is számíthatott elfogadottságra, mert biztosították az adók behajtását, a háborúk, az elit luxisigényeinek finanszírozását, esetenként élelemválságok idején a gazdagabb városok gabonaellátását, ami arra ösztönözte az egyházi és világi hatlmakat, a városi tanácsokat, hogy eltekintsenek vagy legalábbis enyhítsék ellenőrzésüket felettük. Minél hosszabbra nyúlnak a láncok a termelés és a fogyasztó között, „minél nagyobb mértékben kerülnek ki a szokásos szabályok és ellenőrzések alól, annál világosabban bukkan felszínre a kapitalista folyamat”.³⁶⁷ Eredeti formájában ez a tevékenység a távolsági nagykereskedelemben, *Fernhandel*ben nyilvánul meg, illetve abból nő ki. A térbeli működési terület lehetővé teszi a kereskedő számára, hogy válasszon, „ő pedig a sok közül a legnagyobb profittal kecsegtető lehetőséget fogja választani”.³⁶⁸ A kis volumen nagy nyereség elve szerint.

A profit kulcsa, a választási lehetőség korlátlan módja mellett, főleg abban van, hogy a távolsági kereskedelem csak néhány kézben összpontosul, mint Braudel megjegyzi, abban nem vehetett részt akárki. Ezzel szemben a *helyi kereskedelem* [...] *sokak között oszlik meg.*” Nem véletlen, hogy a „*nagykereskedők csoportja a világon mindenütt határozottan elkülönült a többi kereskedőtől*”. *Kívülállóságuk* további jellemzői, hogy szűk kört alkottak, s mindig a távolsági kereskedelemben voltak érdekelték, ők a fejedelmek barátai, az államok szövetségesei és haszonélvezői, s már kezdettől fogva átlélik a nemzeti korlátokat, s jól megértik egymást a külhoni központok üzletembereivel.³⁶⁹ Egyfajta *korlátozott szolidaritás* kapcsolja össze őket. Ez a tevékenységforma – úgy tűnik – időálló, sőt térben folyamatos terjeszkedése során sem változtat a profitfelhalmozás alapvető lényegi mechanizmus módozatain.

³⁶⁶ Braudel, F. 2008. 63.

³⁶⁷ Braudel, F. 2008. 64.

³⁶⁸ Braudel, F. 2008. 63–64.

³⁶⁹ Ezt a jelenséget Németországban a 14., Párizsban a 13., és Itália városaiban a 12. századtól figyelhetjük meg. A 17. században a fűszerkereskedelem a pénzgazdaság főágazata. Az iszlám világban a *tayir* saját házából irányítja ügynökeit és megbízottjait, ez a kereskedelem már akkor rögzített központú volt, s export-import kereskedelmet folytattak, akkor, amikor Nyugaton még meg sem jelentek az első nagykereskedők. Indiában, Agra városában a kereskedőt *sogador*-nak nevezték, de néhányat *katari* névvel illették, ez utóbbi a legmagasabb cím azok között, akik a kereskedelem művészetét üzték. A nyugati szókészletben is különbséget tettek a kis- és nagykereskedők között: a 17. században a franciáknál elvált a *négociant* a *katari*tól, Itáliában a *mercante a taglio* és a *negoziante* megnevezéssel különböztették meg, Angliában szintén különbséget tettek a *tradesman* és az exporttall, távolsági kereskedelemmel foglalkozó *merchant* között, Németországban pedig a *Krämer* és a *Kaufmann* (*Kaufherr*) jelezte a különbséget a két kereskedő típus között. (Lásd: Braudel, F. 2008. 66.)

A kifejlesztett technikák mintha egyfajta állandóságát tapasztalnánk, tehát, egy a technikai innovációk hozta változásokon kívül, semmi „új” nincs benne. „Ezer esz-közük van arra, hogy a maguk számára kedvezően játsszák ki a szabályokat: hitel-manipulációval, a jó és rossz pénz átváltásának gyümölcsöző játékaival, amelynek során a jó arany- és ezüstpénz, a nagyszabású tranzakciók tehát a Tőke felé, a rossz rézpénz pedig az alacsony fizetések és mindennapos pénzforgalom, vagyis a Munka felé áramlik. Információ, intelligencia és kultúra terén mindenkivel szemben fölényben vannak. S mindent megragadnak maguk körül, amit arra érdemesnek tartanak: földet, ingatlanokat, földjáradékot [...] Kinek is lehetne kétsége afelől, hogy a monopóliumok fölötti rendelkezés révén vagy pusztán a szükséges hatalom birtokában tíz esetből kilencszer leradírozzák a konkurenciát?”³⁷⁰ (Kiemelés – P. I.)

A Tőke és a Munka kapcsolatát egy szigorú hierarchikus specializáció szövi át. Az áru és csere világában a hierarchia alján a legnyomorúságosabb foglalkozás a hordár, a rakodómunkás, a házaló, a fuvaros, a matróz, azután jön a pénztáros, a kiskereskedő, az ügynökök, az uzsorások és a csúcson a nagykereskedő-kapitalista. A specializáció, a feladatok szelvényesítése az egész kereskedőtársadalmat áthatja, kivéve a csúcst. A csúcs pozíciója a modernitás és az azt követő időszakban is alig változik. A folyamat háttérében Braudel a tőkefelhalmozás módját jelöli meg: a kereskedő, amíg meg nem gazdagodik, több lábon áll (hajótulajdonos, biztosító, kölcsönző és hitelező, állami haszonszélő és bankár, ipari vállalkozó), ha viszont elég tőkét halmozott fel, kilép a specializáció világából és átlép a nem-specializálódás világába, nagykereskedővé válik. Ettől kezdve „minden jó üzletben, ami csak adódik számára, kompetens lesz.” Braudel, tehát a megszokott magyarázatokkal ellentétben a kereskedő nem-specializálódását nem a kockázat csökkentéssel hozza összefüggésbe, hanem azzal, hogy a kereskedő által „belátható ágazat” nem eléggé fejlett ahhoz, hogy lekösse energiáit. A „tegnapi” kapitalista ugyanakkor, mint azt sokan gondolják, nem szenvedett tőkehiányban, tehát nem érvényes a hosszú felhalmozási idő elmélete. A kereskedelmi levelezések, a kamarák memorandumai jelentős nagyságú befektethetetlen tőkékről írnak.³⁷¹ A pénzkapitalista csak a 19. században lett sikeres, az is csak 1860 után, amikor a bankok magukhoz ragadták az ipart és a kereskedelmet, s amikor a gazdaság annyira megerősödött, hogy fenn tudta tartani ezt a struktúraszegmenst.³⁷² Látnunk kell, a kézműves ipart, s a helyi kereskedőt egyaránt

³⁷⁰ Az egyszerű halandó számára, írja Braudel, ezek a játszmák idegenek és titkosak voltak, valahogy úgy, mint amilyenek a Nemzetközi Fizetéskiegyenlítési Bank ultratitkos bázeli tanácskozásain elhangzottak. (Lásd: Braudel, F. 2008. 68.)

³⁷¹ Ezért esett kísértésbe a nagykereskedő, mondja Braudel, hogy a biztos beruházás és presztízst jelentő földet vásároljon (Anglia, Svájc), részt vegyen a városi ingatlan- és a bányaspekulációkba. Bizonyos kivételektől eltérően nem érdeklődik a termelés rendszere iránt, beéri a putting aut-tal, a kézművestermékek előállításának ellenőrzésével, hogy az értékesítés folyamatos legyen. (Lásd: Braudel, F. 2008. 70.)

³⁷² Braudel, F. 2008.72.

mindig is a mezőgazdaság tartotta el, csak a távolsági kereskedelemmel nyílik lehetőség arra, hogy a kereskedő többé-kevésbé függetlenítsse magát a mezőgazdaságtól.

Másfelől a megerősödés folyamatát jól illusztrálhatja az angol példa, mely egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a társadalomba beágyazott gazdaság mikro- és makroszintjeinek összejátszása – a hagyományos angolszász család- és háztartás modell bázisán –, hogyan bontakoztatja ki azt a fejlődést, amelyre mind a mai napig hivatkoznak: „Az angol gazdaság minden szektora képes volt megfelelni a hirtelen termelési boom támasztotta követelményeknek, még pedig fennakadás és összeomlás nélkül. Vajon nem az egész nemzetgazdaságban kell-e meglelnünk ennek okát? Ráadásul az angol textil forradalma alacsonyabb szintről, a mindennapi élet szintjéről szökött szárba. Újításai többnyire a mesteremberek munkái által jöttek létre. A gyárosok jelentős hányada származott szegény néprétegekből. A befektetett – és kölcsönként egyébként könnyen megszerezhető – tőke mennyisége kezdetben kevés volt. Nem London felhalmozott gazdagsága vagy kereskedelmi és ipari” kapitalistái „idézték elő ezt a bámulatos átalakulást: London csak az 1830-as évek után szerezte meg az ipar irányítását. Tehát a csodálatos és nagyléptékű példáját látjuk itt annak, hogy azt, amit majd ipari kapitalizmusnak fognak nevezni, a piacgazdaság és az őt vállain hordó gazdaság ereje és életképessége támogatta, de segítette a kicsiny, ám innovatív ipar ereje és életképessége, valamint a termelés és az árucsere egész folyamata is. Ez a kapitalizmus csak az őt fenntartó gazdaság lehetőségeinek mértékében indulhatott növekedésnek, formálódhatott ki és erősödhetett meg.”³⁷³ A kapitalizmus, tehát az „anyagi élet és a koherens piacgazdaság kettős rétegén nyugszik, s a magas profitráta övezetét képviseli.”³⁷⁴ P. Bergerrel szólva, a kapitalizmus vidékről megy a városba, és nem fordítva.

A kapitalista fogalmának jelentését Braudel a tőke és a tőkés szavakban jelöli meg. A tőke konkrét, valóságos, azonosítható pénzforrások halmaza, a tőkés pedig az a személy, aki a tőkét a termelés folyamatába befekteti és ezáltal irányítja a termelést, vagy legalábbis szeretné irányítani. A kapitalista gazdaság pedig „*nagy vonalakban – de igencsak nagy vonalakban – az a mód, ahogyan a tőkés szabályozza a tőke rendszerint nem túl altruista célokért történő beillesztésének ezt a folytonos játékát*”.³⁷⁵ A közgazdászok munkáiban a tőke (*capital*) fogalma a gazdaság alrendszerei mentén diverzifikált, tőkefajtákról beszélnek, amit a szociológia is átvett, s a közgazdászok sémái szerint különböztetik meg (kulturális, politikai, szimbolikus stb tőkefajták). A tőkefajták terminus a modernitás előtt időkben is, nemcsak a pénzfelhalmozást, hanem az összes (korábbi) munka hasznosított és hasznosítható eredményeit is jelöli (ház, gabona, hajó, út stb.). Szűkebb értelemben azonban a tőkefajta terminus azt a tőkét jelöli, amely bekapcsolható a termelés és újratermelés folyamatába. A forgalomba nem kerülő pénz például már nem tőke, sem a ki nem termelt

³⁷³ Braudel, F. 2008.119.

³⁷⁴ Braudel, F. 2008. 123.

³⁷⁵ Braudel, F. 2008 . 58.

erdő, vagy a nem hasznosítható gondolat. Tértől és időtől függetlenül minden társadalom állandóan tőkefajtákat halmoz fel, rendszeresen használja munkájához, újra alkotja, hasznot hozóvá teszi.³⁷⁶

A KAPITALISTA ÉS A KAPITALIZMUS SZELLEME

A kezdetek, mint már szó volt róla, a távolsági nagykereskedelemhez kapcsolódnak. Viszont a kapitalista gondolkodásmód, megnyilvánulását lehetővé tevő kibúvók, mint J. Delumeau megjegyzi,³⁷⁷ az egyházi kánonjog, a világi hatalmasságok, városok, a céhek által ellenőrizhetetlen vidéki háziipar, a szétszórtan, hegyekben, erdőkben működő bányák és fémfeldolgozó műhelyek. Továbbá az uralkodók által céhen kívüli mesterembereknek adott szabadalmak, monopóliumok, a technikai újítások, nem szabályozott új iparágak (nyomdászat, lőfegyvergyártás, pamutfonás- és szövés), bankügyleti, számviteli eszközök stb. Ezek mind olyan ellenőrizetlen területek, amelyek már a 16. század előtt jóval a nagykereskedőnek kedveztek. A keresztes hadjáratok után a fellendülő tengeri nagykereskedelem az üzletviteli technika – bankügyleti, számviteli eszközök – folyamatos javítását indította el. A görög-római örökség volt a „hajóskölcsön” (*nauticum feonus*), a megelőlegezett tőke, mely lehetővé tette a hajók áruval való feltöltését. A hitel egy formája volt, melyet az egyház tiltott. A 13. században kitalálták a „tengeri pénzváltást” (*cambium trajectitium*), amely kamatot is tartalmazó pénzváltás volt, és ebben az esetben az adós vállalta, hogy a például Genovában felvett összeget Barcelonában téríti meg, ha a hajószállítmánya szerencsésen megérkezik. Mivel sok nehézséggel járt, a 15. században helyét fokozatosan a tengeri biztosítási szerződés váltotta fel, vagyis olyan eljárásra volt szükség, amely a biztosító számára jutalékot hoz, ugyanakkor az egyház tiltása miatt álcázza is azt. A kánonjogászoknak végül is el kellett ismerniük, hogy a kockázat jutalmat érdemel, így a járulékszámítás gyakorlata általánossá vált.³⁷⁸ A másik újítás a kettős könyvelés, vagy „velencei könyvelés”, noha először a genovai Massari család (1340) üzleti könyveiben szerepel. Lényege, a személyenkénti könyvelés, vagyis külön-külön jegyezték fel minden egyes ügyfél tartozásait és követeléseit, ami azt jelentette a gyakorlatban, hogy két külön könyvet vezettek, a pénztárkönyvet és az

³⁷⁶ Keynes 20. század társadalmainak gazdaságára vonatkozó megállapításait a modernitás előtti idők számításai is igazolják: „Minden társadalom három-négy évnyi fölhalmozott munkával rendelkezik tartalékként, amit a termelés zavartalan biztosítására fordíthat: e célra egyébként csak részlegesen mobilizálja, nyilvánvalóan sohasem teljesen, a nemzeti vagyont”. (Idézi: Braudel, F. 2008. 59.)

³⁷⁷ A reneszánsz kor pénzügyi, bankügyleti, kereskedelmi, ipari társaságok stb. adatokat, értelmezéseket Delumeau, J. 1997. *Reneszánsz* című monográfiájából vettem át.

³⁷⁸ A 16. század közepén, amikor Róma élelmézésére Szicíliaból búzát szállító kereskedő benyújtotta a számlát az Apostoli Kamarának, a számlán ott volt a biztosítási járulékos százalékosan kifejezett összege, amely a biztosítási összeg 8%-át tette ki (lásd: Delumeau, J. 1997. 176.).

ügyfélkönyvet. Majd megjelentek ezek mellett az olyan bejegyzések, mint a nevesített termékadás, a biztosítás, beváltás, végül a mérlegszámla. Ennek alapján naprakészen láthatóvá vált a kereskedelmi vagyoni mérete, a bekövetkezett változások, a pénztár helyzete, az ügyfelek és árucikkek tranzakcióinak állapota, a realizált haszon vagy veszteség. A kettős könyvelés, az „olasz titok”, az új könyvelési módszer lassan mindenütt elterjedt.³⁷⁹ Ami pedig a bankszerű ügyleteket illeti, szintén az itáliai városállamok a kezdeményezők. Eredetileg a köztereken (*in mercato*) a pénzváltó padját (*banco*) jelentette, műveletileg pedig a pénzváltók padján/asztalán lévő könyvbe vezették a pénznemek váltásának napi ügyleteit. A pénzermék mérésével és váltásával foglalkozók fokozatosan, kamatoztatás végett letéteket vettek az ügyfelektől, és kölcsönöket is kezdtek nyújtani. Ettől fogva könyvelési technikával az egyik számláról a másikra a pénztátutalás (*giro di partita*) gyakorlattá vált, s elegendő volt, ha az ugyanannál a banknál egyik ügyfél üzletfele „egyezésével így rendelkezett.” Az átutalási eljárás sikerében a szűkös pénzmennyiség miatt támadt növekvő szükséglet is közrejátszott, ugyanakkor nagyobb mozgásteret nyitott a gazdaságnak. A problémát az arany és ezüst egymáshoz viszonyított árfolyamának ingadozása, a sok lokális kétes értékű pénznem, idegen pénzermék jelentették. Áthidaló megoldásként kitalálták, hogy az ügyfelek tartozásait és követeléseit ún. „elszámolási pénzegységben” (*moneta di banco*) könyvelik, s ennek a „képzelt pénzegységnek az értékét nagyjából a jó arany- és ezüstpénzek értékének megfelelően állapítják meg.” A 17. században ezt a módszert alkalmazza majd az Amszterdami Bank is.³⁸⁰ A „bankárok” az átutalások, a váltók kezelése mellett a rájuk bízott pénzt, kockázattal járó kereskedelmi vállalkozásokba is megforgatták, ami sok esetben csődhez vezetett. Ezért például a velencei szenátus már 1356-ban közbank létrehozását tervezte, ami csak később, a 16. század elején valósult meg. A közbank feladata volt az átváltási műveletek, az állam nemesfémvásárlásai, a letétek elhelyezése, banki átutalások kezelése. A bankcsődök megelőzésére közbankok alakultak Genovában (1408, *Banco di San Giorgio*), Barcelonában (1401, *Taula de canvi*), ez utóbbi elzárkózott mindenféle kereskedelmi tevékenységtől, és váltót sem bocsájtott ki és nem fogadott el. A váltó, amely a legfontosabb technikai újítás volt, és a középkori királyságok határain átnyúló pénzváltásból nőtt ki, a 15. században már a nagykereskedelmi tranzakciók nélkülözhetetlen eszköze lett.³⁸¹ A váltó nagy előnye volt, hogy nem volt kitéve a pénzmanipulációknak, az út, az időjárás, hadakozás okozta zavarok kockázatainak.

³⁷⁹ Luca Pacioli 1494-ben jelentette meg Velencében az új könyvelési módszert ismertető munkáját: *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita címmel.* (Idézi: Delumeau. 1997.177.)

³⁸⁰ Delumeau, J. 1997. 177.

³⁸¹ A champagne-i vásárok korában, például a Genován átutazó reimsi kereskedő 1206, április 28-án váltó (*nomine cambii*) ellenében genovai dénárt vett kölcsön fivereitől, és kötelezte magát a jegyző előtt – kifizetési megállapodásban (*instrumentum ex causa cambii*) –, hogy a provins-i vásáron provins-i fontban visszafizeti az összeget, akár a hitelezőnek, akár a hitelező törvényes képviselőjé-

A váltó működésében, mint Delumeau megjegyzi, négy személy vett részt: a „kibocsátó” – a „váltóelfogadó” – az „utalványozott” – a „rendelvényes.” Esetenként szó esik a „lejáratról” is, a „beváltási határidőről.” A korszakban a pénzváltás, a hitel és a kereskedelem szoros kapcsolatban állt a tranzakciókban; a kánonjogászok kamattilalmának kijátszása végett a hitelt pénzváltási ügyeletekkel álcázták. A pénzváltás kezdettől fogva különböző spekulációkkal járt együtt, ami ellenszenvet váltott ki a bankárokkal szemben. Delumeau idézi egy II. Henrik korabeli francia író bankárok viselkedését elítélő szavait: „Egyre szalasztják csak egyik országból a másikba, majd magukhoz vissza a felírt summákat, miközben a tőke meg a kamat folyton csak növekszik, míg a váltófogadó meg nem elégszik, s ki nem fizeteti magának az eredeti summát, meg a mondott kamatot.”³⁸² Láthatóan a tallérok „izzasztásának” módszere nem új keletű. A pápai tilalom kijátszásának másik újítása a „visszautalásos pénzváltás” (*ricorsa*) volt, vagyis a váltók és a visszaváltók, mint az idézett francia író is jól látta, vándoroltak az adott városok között, s a hitelező haszna a két városban alkalmazott árfolyam különbözetből adódott. A 12. században megjelent a *commenda* (Velence) a modern betéti társaság, s a *campagnia* a társas cégek őse. S a kezdeti alkalmi társulások a 15. században – váltóforgalom s a kereskedelem kapcsolata révén – hálózatot alkottak, amelyek állandó társaságok formáját öltik: a Bardi-társaság 70, a Medici-bankház 97 évig állt fenn. Sienában hasonlóan hosszú időn át a Tolomei- és a Bonsignori-kereskedőházak uralták a pénzpiacot. A pápáknak az avignoni fogóság (1305–1377) idején, miután a templomosok kiterjedt gazdag pénzügyi hálózatát felszámolták, nagy szükségük volt az itáliai bankok támogatására. Ezek különböző elnevezések alatt („péterfillérek”) behajtották a Szentszék adóját, „összpontosították és kezelték a tőkét, kifizették a pápák adóságát, s az Apostoli Kamara számlájára utalták a mellékes jövedelmeket, s kölcsönöket folyósítottak a pápai kúriának.” G. Le Bras megjegyzi: „a kánonjogi elvek ellenére a pápaság nagyszabású pénzügyi műveletei a pénzkereskedelmet mozdították elő”, s az egyház közreműködött a „modern kapitalizmus megszületésében”, abban is, hogy a „nemzetiségi alapon álló kereskedőházakból nemzetközi bankok lettek.”³⁸³ A 14–15. században a domináns gazdasági tényező Európában Firenze, amely négy egymást követő nagy kereskedőtársaság nemzedékének köszönhető. Kezdetben, 1302–1326 között a csődbe jutásig a Spini, a Cerchi, a Frescobaldi s a Scali házaké a vezető szerep, akik

nek. A genovai, sienai, marseille-i közjegyzői okiratokból kitűnik, hogy a champagne-i vásárokon pénzpiac működött. (Lásd: Delumeau, J. 1997. 178.)

³⁸² Delumeau, J. 1997. 182.

³⁸³ Le Bras, G., (Idézi: Delumeau, J., 1997. 188.)

Itália legjelentősebb pénzintézetei a 14–15. században: Bologna, Firenze, Genova, Milánó, Nápoly, Palermó, Pisa, Velence, s a pápai udvar. Spanyolországban Barcelona, Valencia, Franciaországban Avignon, Montpellier, Párizs, Németalföldön Brügge, Angliában London, Németországban a Hanza-városok, Lübeck kivételével. Minden európai bankvárosban az itáliai társaságok voltak monopóliumhelyzetben. (Lásd: Delumeau, J. 1997. 186.)

champagne-i, flandriai s az angliai vásárokon üzleteltek. Őket váltották a tőkeerősebb Peruzzi, Bardi, Acciaiuoli házak, akik a pápa és az angol királyok hitelezői voltak. A csődök, a pestisjárvány, a városi zavargások után Firenze újra az élre tör, s a *Quattrocento* idején a Guardi, Strozzi, főleg a Medici házak uralják a pénz- és árukereskedelmet. A 16. század elejétől a délnémet Fugger, Welser, Höchstetter, a spanyol Malvenda, Ruiz, a genovai Pallavicini, Spinola, Sauli társaságok, amelyek 1570–1630 között a pénzváltási arányok meghatározásában Európa-szerte döntő befolyással voltak.³⁸⁴ A váratlan pénzártértékelések kivédése miatt ügynökeiket az uralkodók tanácsosai közé juttatták be, hogy a hatóságok szándékát kivédhessék. Tommaso Portinari például a Mediciek brüggei fiókjának vezetője, Merész Károly tanácsadói közé tartozott.³⁸⁵ Az említett nevekhez kapcsolódó európai terítéssel rendelkező társaságok (*compagníák*) két szervezeti formáját intézményesítették: a fiókok hálózatát egyesítő központosított (Bardi, Peruzzi) és a leányvállalatok decentralizált (Medici) szervezeti struktúráit.³⁸⁶ A kétféle rendszer gyakran keveredett egymással (Fuggerek). A *compagníák* több lábon álltak, egyidejűleg tevékenykedtek a kereskedelem, az ipar s a pénzügyek területén, azonban a „fejlődés” kényszere fokozatosan a pénzkereskedelem felé tolta őket, a fejedelmek bankárai lettek. V. Károly, II. Fülöp, I. Ferenc, II. Henrik részére adtak hiteleket, tehát specializálódtak. Azonban a korszakban továbbra is kalmároknak nevezték őket, noha már akkorra felhagytak a kereskedelemmel, kizárólag pénzváltási spekulációkkal és az uralkodóknak nyújtott hitelezéssel foglalkoztak. Nem véletlen, hogy a hatalom is bevetette érdekükben élénkítő eszközeit: V. Károly például 1534-ben először rendezett Franche-Comté tartományban vásárt, hogy a genovai kereskedelmet kivonja Lyon ellenőrzése alól, s a háromhavonta megrendezett vásároknak köszönhetően a genovai „kalmárok” „a 16. század végén és 17. század elején döntő mértékben meghatározták az európai pénznemek cserearányait.”³⁸⁷

A fentebbi hivatkozások a kapitalista pénzügyek kezdeteiről térben és időben sem fedik Weber belátásait a protestáns, puritán e világi aszkézis(szellem) szerepét

³⁸⁴ Delumeau, J. 1997. 188–189.

³⁸⁵ Pénzpiacokat érintő várható eseményekről külön futárral értesítették üzletfeleiket. (Lásd: Delumeau, J. 1997. 185.)

³⁸⁶ A Mediciek valóságos holdingot hoztak létre, a független társaságok egyesületét, mindegyik önálló üzleti könyvvel és tőkével rendelkezett. A leányvállalatok vezetőit a nem többségi részvénytulajdonosok (*minor*) közül nevezték ki, állandó fizetést nem kaptak, a haszonból részesültek, elmozdíthatóak voltak. A Medici család tagja a „főüzlettárs (*maggiore*)” címet viselte, aki rövid gyeplőn tartotta a fiókvállalatok kormányzóit, akiknek a szerződések részletesen előírták feladataikat: tilos volt szeretőket tartani, ajándékokat elfogadni, minden évben március 24-i dátummal a lezárt évi számadás egy példányát Firenzébe a főüzlettársnak meg kellett küldeni, ügynököket és segédekét csak a központ jóváhagyásával nevezhettek ki, 2-3 évenként meg kellett jelenniük Firenzében, hogy a *maggiore*kat tájékoztassák és utasításokat kapjanak. Gyakran cserélték a fiókok vezetőit, hogy elkerüljék a helyi kliensekkel való szoros kapcsolatuk kialakulását. (Lásd: Delumeau, J. 1997. 189–191.)

³⁸⁷ Delumeau, J. 1997. 196.

illetően, de a kapitalizmus 19-20. századi főjellemzőjével, az „egyre gyarapodó mennyiségű termék előállításával”, sem mutat azonosságot. A vázolt korszakban a legnagyobb kereskedők-bankárok katolikus környezetben, sőt a pápai udvar hathatós közreműködésével üzemeltek, erőforrásaikat nem az iparba, hanem pénzügyi műveletekbe (kamatra adott kölcsön, váltóspekulációk) fektették, így az „aktivizálható tőkét a pénzvilág mintegy terméketlenné tette” (J. Bouvier). Mindazonáltal nem tagadható, hogy a kapitalista a 16. századot megelőzően is létezett, noha K. Marx, W. Sombart, M. Weber „bátortalan” kezdeteit a 16. századtól számították. Tény viszont, hogy a 14. században bontakozik ki, amikor a tőke és a munka elválik egymástól a flandriai és toscanai textiliparban, s a 15–16. században egyre gyakoribb a „kereskedő-gyártók” száma. Velencében a hajógyárban, magánszemélyek számára építettek hajókat (1425–1570), a tulajdonos irányította: biztosította a nyersanyagot, bérelte a műhelyt, felfogadta és felügyelte a munkásokat, elvégezte a könyvelést. Jakob Fugger üzemei tipikus kapitalista vállalkozások voltak: a tiroli és magyarországi bányákba a kor legmodernebb eljárásait alkalmazta, és három finomító üzemet hozott létre (a türingiai Hohenkirchenben, a karintiai Fuggerauban, Mosovceben a magyarországi besztercebányai üzemek számára). Ugyanakkor bírta a spanyolországi Almadén a higanybányák bérleti jogát.³⁸⁸ A munkaerő nagyobb koncentrációjának kezdetei a 16. században mutatkoznak: a velencei arzenálban 2000 munkás dolgozott, háborús időkben számuk 3000 lehetett (F. C. Lane). Róma közelében Tolfa timsóbányáiban 800 munkás dolgozott a Mediciék irányítása alatt, akik az Apostoli Kamarától bérelték a bányát.³⁸⁹ A kapitalizmus kezdeteit és útvonalát kutató társadalomtörténészek – szemben a szűkített értelmezésekkel (Marx, Sombart, Weber) – jól dokumentálják azt a folyamatot, amely a 13. századtól veszi kezdetét Európa néhány, szigetszerű térségében (Észak-Itália, Flandria, a Rajna-vidéke, Hanza-városok szövetsége), amely „teljes mértékben csak a 19. század” második felében bontakozik ki, amikor láthatóvá válnak napjainkban is ismert sajátosságai. Noha a 16. században még alakulóban van, azonban látnunk kell, hogy nincs cezúra a kereskedelmi és pénzügyi, illetve az ipari kapitalizmus között: „egyik előkészítette a másikat.” A köztük lévő kapcsolatot a „kapitalista szellemiség jelentette”, amely jámbor, puritán színrelépése előtt az egyének, az intézmények, az egyházi és világi hatalmak együttműködése nyomán létrehozta azokat a gazdasági és hatalmi eszközöket (kereskedelmi, bankügyleti, pénzügyi, könyvelési technikákat), amelyek ma is használatosak.³⁹⁰ Nagyjából, tehát mintegy 500 éves törésektől és megtorpanásoktól sem mentes vajúdási folyamat eredménye a modern nyugat-európai kapitalista gazdaság. Szociológiai értelemben pedig a „kapitalista szellem” és annak Weber által vázolt puritán e világi aszkézis modellje, inkább a cselekvés /

³⁸⁸ Delumeau, J. 1997. 202.

³⁸⁹ Martines, L. 2003. 151-170. Vö. Delumeau, J. 1997. 202.

³⁹⁰ Delumeau, J. 1997. 202–203.

viselkedésminta szélesebb társadalmi csoportokba való behatolásának „kulturális lehetőségére” utal, mint a tulajdonképpeni kapitalisták csoportjára.³⁹¹ Delumeau, akire a fentebbiekben folyamatosan hivatkoztunk, hívta fel a figyelmet arra, hogy Weber mellett Troeltsche, Tawney, Robertson, Fanfani is „tartalmilag” szociológiai nézőpontból vizsgálták a kapitalista struktúra mozgását, és úgy látták, hogy a „nagyformátumú” kereskedők gondolkodásában kimutatható az a beállítódás, amely „a nyereséget önmagában való célnak, a vagyon növelését a földi lét végcéljának, a szegénységet pedig fogyatékoságnak tekintették.”³⁹² Tehát a puritánokat megelőzően jelentkezik az aktivizmusnak az a mintája, amely a kalmárt jellemzi, aki a tapasztalat, a szervezettség, a módszer s a számítás és az okoskodás „elegyében” (*ragione*) hisz.³⁹³ Delumeau értékvonatkoztatásai azonban a kapitalisták csoportjának mentalitására utalnak, amire Weber is felhívja a figyelmet, amikor azt írja, „hogy az újkor küszöbén egyáltalán nem csak vagy elsősorban a kereskedő patriciátus tőkés vállalkozói voltak a hordozói annak az érzületnek, amelyet mi itt a ’kapitalizmus szellemének’ nevezünk, hanem sokkal inkább az ipari középosztály feltörekvő rétegei. S klasszikus képviselői a XIX. században sem az előkelő liverpooli és hamburgi gentlemanek, az öröklött régi kereskedelmi vagyonukkal, hanem a gyakran alacsony sorból feltörő manchesteri vagy rajna-vesztfáliai parvenük. Hasonló volt a helyzet már a XVI. században is: az akkor újonnan keletkező iparágakat lényegileg többnyire parvenük hozták létre.”³⁹⁴ Láthatóan Weber a közép- és kispolgárságot tekintette (Fraklin példája miatt is) a puritán etika és a kapitalizmus szelleme tipikus hordozóinak. Ami arra utal, hogy Weber ugyan elismeri, hogy korábban is voltak képviselői ennek a mentalitásnak, azonban nem volt tömegviselkedés. Vagyis Weber különbséget tesz a tőkés csoportok kapitalista mentalitása és az elsődlegesen puritán etikát interiorizált „*specifikusan modern kapitalista »szellem« mint tömegjelenség*” között. S ez utóbbit véli meghatározónak a modern nyugati társadalom és gazdaság létrehozásában, mivel, „– és erről van szó – kisarjadt” belőle „*az üzemi polgári munka racionális tőkés megszervezése*”, ami a „*világon először a középkor és az újkor mezsgyéjén jelent meg.*”³⁹⁵ (Kiemelések – P. I.). A gazdasági viselkedés

³⁹¹ Weber, M. 1995. 37–69.

³⁹² Delumeau, J. 1997. 203.

³⁹³ Delumeau több korabeli kalmárt idéz: A firenzei az üzleti pályára lépőnek azt tanácsolja: „*Támaszd, oltalmad, becsületed, hasznod nem más, mint a pénz.*”. Vagy pedig egy másik firenzei tanácsa: „*Ha van pénzed, ne télenkedj, ne őrizd terméketlenül magadnál, mert okosabban teszed, ha cselekszel, még ha nem húzol is hasznót belőle, mintha mit sem mozdulnál, mert így semmi sem ütheti markod.*” A *Kereskedelmi jótanácsok* szerzője azt írja. „*Micsoda tévedés, ha valaki a kereskedést csak a tapasztalatra támaszkodva űzi! Hiszen az üzletelés számítás dolga (si vuole per regione)*”. Idézeteket lásd: Delumeau, J. 1997. 203–204.

³⁹⁴ Weber, M. 1995. 57.

³⁹⁵ Weber, M. 1995. 50, 57/44. sz. lbj. „Az amiről itt szó van, természetesen a Nyugatra sajátosan jellemző *modern racionális üzem*, nem pedig az uzorások, hadiszállítók, hivatal- és adóbérlők, nagy-

megváltozásának előfeltétele, tehát bizonyos embercsoportok gondolkodásának és ennek nyomán életvezetésének a megváltozása, akik „normához kötött” „etikai mezben fellépő” „szellem” hordozói. Példája szerint a 18. századi Pennsylvania „isten háta mögötti, kispolgári viszonyai között” a termékcseré szintjén élő, ipart és bankokat nélkülöző puritán közösségek „életöröme” nem egyszerűen a haszonszerzés, hanem a hivatásbeli tevékenység tartalma iránti – „bármilyen legyen is az” – kötelességtudat érzete.³⁹⁶ Nem az elszigetelt egyének, hanem az embercsoportok életfelfogásának megváltozása hoz létre egy sajátos hivatás iránti kötelességérzetet, amely Weber szerint affinitásba hozható a „kapitalizmus szellemével”, pontosabban a gazdaság új rendszere támasztotta viselkedés/cselekvés normáival. Weber – láthatóan – a kapitalista gazdaságot valamiféle „izmus”-nak tekintette, ami ideologikus töltetre is utal. A kapitalizmus szelleme Weber által felvázolt összetevőinek jellemzői alapján inkább világnézet (*Weltanschauung*), mint ideológia, ugyanis az életvezetés és a gazdaságszervezés olyan etikai tartalommal telített, amely a célracionális társadalmi cselekvést a maga összetettségében, mélységében, kiterjedtségében átfogja és irányítja. Az új gazdasági rendszer nem a puritánok találmánya, a kapitalista típusú ügyletek kezdetei, mint láttuk, jóval korábbiak. A puritánok, egyáltalában a protestánsok, esetleg annyiban hoznak újat, amennyiben a protestáns vallás tömegvallássá vált, s ezáltal a hivatás-etika is egy nagyobb embercsoport alapvető vezérlő motívuma lesz a minennapok életvitelében. Weber ugyan több helyen hivatkozik a középkori kolostori regulák e világi alkalmazására mint előzményre. M. Weber által nem említett példák a Hanza-kereskedelmi központok kolostori mintára szerveződtek, ugyanolyan hivatásbeli odaadást követeltek tagjaiktól, mint a kolostori regulák a hittestvérektől; hasonló életvezetés jellemezte a templomos lovagokat is szállítmányozás és bankélet területén. A „gazdasági élet kapitalista” megalapozása is teológiai eredetű: a megváltás dogmájának skolasztikus értelmezése megelőlegezte azt az elméletet, mely szerint a megtakarítás a jövőbeni jutalom reményében” történik.³⁹⁷ Másfelől pedig az Újvilágban két gazdasági modell jött létre: délen, Virginiában a letelepedett angol „lovagok” az afrikai rabszolga munkaerő alkalmazásával ültetvényes gazdaságot hoztak létre. Északon, Pennsylvániában, akikre Weber hivatkozik, a kis és közepes egzisztenciák világa, akiket a zarándok atyák, szigorú erkölcsi terrorja fogott össze, az e világ projekt megvalósításában. A puritánok („bibliai keresztényeket”) az „Ígéret földjének” birtokba vétele során, az útjukba került őslakosságot, a „kanaanitákkal azonosította”, akiket az Úr adott kezükbe, hogy megsemmisítsék vagy leigázzák. Az Ótestamentum vezérelte puritán „honfoglalók” jellemvonását, az antropológusok

kereskedők és pénzmágnások kapitalizmusa, amely háromezer esztendeje ismert a világon Kínától, Indiától, Babilóniától, Hellásztól, Firenzétől egészen napjainkig.” (Weber, M. 1995. 56/43. sz. lbj.)

³⁹⁶ Weber, M. 1995. 67–68., 44.

³⁹⁷ Mumford, L. 1985. 297.

láttelele szerint, egy ősi örökség is terhelte, amely „már a római birodalom angol telepeseit is megkülönböztette a többi barbár telepestől.”³⁹⁸ Hogy mennyire hathatott Th. Morus utópiájának kertpolgár modellje a zarándok atyákra, az rejtély, viszont az tény, hogy Weber puritánjait, szemben a franciákkal, az Újvilágban kezdettől fogva, nem a szőrme, a prém, hanem a föld érdekelte. Ma is jól látható, ha körülnézünk vidéken, hogy a földbirtokos farmerek túlnyomó többsége, ha már nem is puritán, de angolszász leszármazott, itt-ott némi holland színtollakkal. Weber alig él németalföldi példákkal, amely a korabeli adatok szerint is inspirálólag hatott az angliai puritán hitszónokokra. Nem beszélve arról, hogy amikor felsorolja „csak” Nyugat meghatározó vonásait – a szabad munka racionális megszervezése, a polgárság, technika, kiszámíthatóság (kalkuláció), tudomány, a társadalmi rend sajátossága, jog-igazgatás – alig utal arra, hogy mindezek nem a 16. században jöttek létre, hanem az azt megelőző több évszázados, főleg itáliai–német–flandriai előmunkálkodás eredményei.³⁹⁹ Ezek egyike sem puritán találmány, a puritánok „sajátossága”, hogy az ótestamentumi irányvonalat, a takarékos életvitelt, életvezetést a hétköznapiok egzisztenciális gyakorlatában is megpróbálták alkalmazni.

A pennsylvaniai puritánokra és Franklira való hivatkozások során Weber számára elsikkadt egy fontos tényező, az Újvilágba kivándorolt protestáns szektáknak a nulláról kellett felépíteniük evilági életüket, nem éppen barátságos természeti és etnográfiai környezetben. Erős akaratra s főleg szellemi ösztönzőkre, szigorú erkölcsi normák betartására volt szükség, ahhoz, hogy utópiájukat, az Új Jeruzsálemet, a földi valóságban is létrehozassák. S ebben kétségtelen a zarándok atyák voltak azok, akik összefogták a cél érdekében a kis közösségeket. A Franklin-példa is érzékelteti azonban, hogy nem mindenki tudta interiorizálni a hivatás-etika normáit, ami érthető is, hiszen Weber a tömegesedés jelzöt bizonyára nem úgy értette, hogy azt egytől egyig mindenki magáéva tette volna. Mindazonáltal a későbbi esetek, mint például Japán látványos felzárkózása is, Webert igazolják, abban az értelemben, hogy valamilyen, a hagyományban meglévő etikai kódex (szamuráj harcosok becsület-kódexének) felélesztése, adaptálása előfeltétele a társadalom és gazdaság új rendszerének megalapozásában. A vallási tényező, vagyis a nyugati kereszténység spirituális megújulása a 16. századot megelőzően a 10–11. században idéz elő hasonlóan döntő fordulatot a nyugati civilizáció történetében, amely láthatóan modellértékű volt a Reformáció számára. Mindkettő közös jellemzője, hogy a változások az egyház kebelében érlelődnek ki, s alapvetően spirituális indíttatásúak, egy a korábbi életvezetés megváltoztatása volt a céljuk, amit úgy lehetett érvényre juttatni, ha egy csoport életgyakorlatában a vallás-etikát hivatás-etikában szublimálják: a „*dolgozni annyi, mint imádkozni*” formula szerint. A gondolkodás – életstílusváltozás, a társadalom és gazdaság weberi értelemben vett tartalmi megváltozásának előfeltevése,

³⁹⁸ Vecseklyó, J. 1985. 33–34. Idézi: Borsányi, L. 2001. 27.

³⁹⁹ Weber, M. 1995.17–21.

magyarázó erővel bír, azonban nem spontán folyamatok eredménye. Sem a szellem, sem a termelőerők, önmagukból nem vajúdnak épületes dolgokat, ehhez számos körülmény, tényező összejárására van szükség. M. Weber joggal hangsúlyozza, hogy a gazdasági élet racionalizálódása mint a modernség alapmotívuma, igaz ugyan (W. Sombart), „csak hogy (...) a problémának ez az egyszerű felvetési módja már csak azért sem helytálló, mert a racionalizmus történetét egyáltalán nem jellemzi az élet különböző területein párhuzamosan haladó fejlődés.”⁴⁰⁰ Megállapításából minimum két dolog adódik: a) Az életvezetés racionalizálása még nem jelenti a gazdaság racionalizálódását. Magyarán: a puritánok sem váltak kapitalistává azért, hogy megváltoztatták életvezetésüket. b) A társadalom racionalizálódása hivatásetikai értelemben egyenlőtlen megoszlású, csak bizonyos csoportok a hordozói. Ennek pedig, anélkül, hogy részleteznénk, az okai antropológiaiak, vagyis az ember természetében rejlenek. Azonban azt is látnunk kell, hogy a hivatás-etika és -szellem mellett a kapitalista szegmens kibontakozásához, győzelméhez egyéb „élénkítőszerekre” is szükség volt.

AZ ÁLLAM ÉS A KAPITALISTA

További kérdés, hogy a piacgazdaságot és a kapitalizmust miért csúsztatják egymásba, mi motiválja egybemosásukat? Braudel úgy látta: egybemosásuk a középkortól napjainkig „azonos nyomvonalon” haladt, a kapitalistát „gyakran a gazdasági haladás motorjaként vagy annak gyümölcseként mutatták be. A valóságban azonban minden az anyagi élet széles talapzatán nyugszik. Minden akkor halad előre, ha az anyagi élet vitorláit szelők fognak: a piacgazdaság ennek a számlájára duzzadt meg hirtelen és feszíti ki köteleit.” A kapitalista pedig, aki rátelepszik a piacgazdaságra „ennek a folyamatnak haszonélvezője”.⁴⁰¹ (Kiemelés – P. I.). A kapitalizmus a piaci rendszer része, azonban a múltban és napjainkban is szűk szegmenst alkot a rendszeren belül, csak kevesek kizárólagos területe. „A társadalom aktív cinkossága nélkül nem létezhetne. Valamilyen módon – többé-kevésbé tudatosan – az egész társadalomnak el kell fogadnia a kapitalista értékeket. Ez azonban nem mindig teljesül”.⁴⁰² Néhány pontosító észrevételt hadd iktassunk közbe, amelyek a körülmények összjátéka és nem szándékolt következményei mellett, a gazdaságon kívüli tényezőkre hívják fel a figyelmet és a folyamat spontaneitását kérdőjelezik meg. Láttuk, hogy a kapitalista tevékenység gyökerei a távolsági kereskedelembe keresendők, lényege a szállítás: bizonyos javak nehezek, romlandók, terjedelmesek, emiatt nem szállíthatók nagyobb távolságból, más javak kívánatosak ugyan, de hiányoznak földrajzi, klimatikus stb. eltérések miatt. Ebből adódóan ennek a tevékenységnek a funkciói is

⁴⁰⁰ Weber, M. 1995. 69.

⁴⁰¹ Braudel, F. 2008. 73.

⁴⁰² Braudel, F. 2008. 73–74.

különböznek a helyi (belföldi) beágyazott lokális piacokétól. Az ilyen *kívülrálló* tevékenységnek nem kell kompetitívnek lennie, ennek ellenére a barteraktusok révén a politikai hatalom jóváhagyásával gyakran alakíthat piacokat (*kapukat*). A behozott javak jelentős része csak bizonyos csoportok, az élitek számára hozzáférhető, megvásárolható. Innen ered hatalomközelisége, presztízse. Másfelől a helyi kereskedelemben a tranzakciók nyilvánosak, a közvetítőket kizárták, a kereskedelmet ellenőrizték a magas árak elkerülése végett. A *kívülrálló* távolsági kereskedőt – fűszer, sózott hal, bor, fa, gabona stb. – a kapitalista jellegű és a nagybani kereskedelmet, ki is tiltották a helyi piacokról, emiatt sem érintette a helyi szabályozás. A kapitalista kereskedelem volumenének növekedésével párhuzamosan tovább szigorodott az import javak tiltása a helyi piacokon. A gyakorlatban, mint Polányi a továbbiakban megjegyzi, ez azt jelentette, hogy a „*város minden lehetséges módon akadályozta a kapitalista kereskedőt*”, aki érdekelt volt a belső piac felszabadításában. „*A 15. és 16. században az állam elszántan ráerőltette a merkantilista rendszert a hevesen protekcionista városokra és fejedelemségekre*”, a kétfajta kereskedelem határait lebontotta, „*s ezzel megtisztította az utat a nemzeti piac előtt*”.⁴⁰³ (Kiemelés – P. I.) Mindez a központosított állam létrejöttével vált lehetővé, amely ellenőrzése alá vonta az uralmi területének erőforrásait, hogy „biztosítsa hatalmát a külügyekben.” Az államnak, amely létrehozta és egységesítette gazdaságilag is a nemzeti teret, két összefonódó, a kortársak számára ismert veszélyt kellett megoldania: a verseny ne vezessen monopóliumokhoz. „*A gyógyír a gazdasági élet teljes körű szabályozása volt.*” Ugyanis a monopóliumok létszükségleteket érintettek, így veszélybe sodorhatták a társadalmat.⁴⁰⁴ Ezzel ugyan a versenyt nem iktatták ki, csupán a szabályozás hagyományos városi módszereit terjesztették ki a nemzeti terület egészére. A piaci rendszerben a „nagy átalakulás” a 19. században következett be, amikor az ipari forradalom nyomán, elsősorban az angolszász világban, az óceáni hajózás intenzitásának köszönhetően is, megjelenik az önszabályzó szabadpiac. Ez azt jelentette, hogy a piacgazdasági szegmensnek „*az ipar minden elemét magába kell foglalnia, beleértve a munkaerőt, a földet és a pénzt is.*” Mindezek a „fiktív árucikkek” nélkülözhetetlen elemei az iparnak, amelyeket áruvá kell alakítani ahhoz, hogy a termelés folyamatát, a termelés és eladás szerint meg tudják szervezni.⁴⁰⁵ „Az egész társadalom nyereség- és profitelv szerinti megszervezésének messzemenő következményei” voltak: „*a népesség hagyományos karaktere elpusztult, tagjai új típusú emberekké váltak: vándorlókká, nomádokká, olyanokká, akikben nincs önbecsülés és fegyelem, akik durvák és érzéketlenek, mint a munkás és a tőkés.*”⁴⁰⁶ (Kiemelés – P. I.) Paradox módon nemcsak a társadalom szövetét, hanem a kapitalistát is védeni

⁴⁰³ Polányi K. 2004. 96–97.

⁴⁰⁴ Polányi, K. 2004. 98–99.

⁴⁰⁵ Polányi, K. 2004. 105–107.

⁴⁰⁶ Polányi, K. 2004. 173.

kellett az önszabályzó szabadpiac romboló hatásától. További paradoxon, hogy az *laissez faire* gyakorlatáért a gazdasági liberalizmus hívei sem lelkesedtek, már csak azért sem, mivel az állam hozta létre. Ennek ellenére a tipikus utilitarianus liberálisok számára mégiscsak a kormányzat biztosíthatta a legnagyobb boldogság elérését. „*Bentham úgy vélte, hogy az anyagi jólét vonatkozásában a törvényhozás hatása a 'nullával egyenlő' 'a rendőrminiszter' öntudatlan hozzájárulásához képest.*” Tehát a sikerhez a hajlandóság, a tudás, a hatalom szükséges, az utóbbi kettőt az állam „jóval olcsóbban” biztosítja, mint a magánszemélyek. Mindez azt is jelentette, hogy a parlament helyett inkább az állami igazgatási szervezetekben látták az önszabályzó szabadpiac „élénkítőszerét”.⁴⁰⁷

A modern állam, függetlenül hogy milyen rendszerlogika szerint működik (demokrácia, diktatúra, autoritáriánus, totalitáriánus), megörökölte a kapitalistát, igaz néha ellene is dolgozik. A kapitalizmus csak akkor győz – mondja Braudel –, ha azonosul az állammal, „amikor maga lesz állam.”⁴⁰⁸ Akárcsak a kultúra, a vallás esetében az „állam egyensúlyállapota és ellenálló-képessége függvényében, hol kedvez a pénzvilágnak, hol meg ellenséges iránta.”⁴⁰⁹ Ezen az ambivalens viszonyon a protestáns puritanizmus sem változtatott. Braudel Weber tévedését abban látja, hogy „eltúlozta a kapitalizmusnak mint a modern világ előmozdítójának szerepét.”⁴¹⁰ A kapitalista „*sorsának alakulását a társadalmi hierarchiák csúcsával való érintkezése*”, ahhoz való közelsége döntötte el.⁴¹¹ (Kiemlés – P. I.) Azonban a hierarchiákat a kapitalizmus nem törli el, ledönt néhányat, de annál erősebbeket hoz létre, bizonyos esetekben át is örökíti őket, biztosítva ezáltal folytonosságukat. Mindezen

⁴⁰⁷ Polányi K. 2004. 185.

⁴⁰⁸ A kapitalizmus első nagy korszaka az itáliai városállamok (Velence, Genova, Firenze) fénykora, amikor a hatalom a pénzarisztokrácia kezében van. A 17. században Hollandia a régensek arisztokráciája, az üzletemberek, kereskedők, pénzkölcsönzők javára kormányoznak, gyakran utasításaik szerint. Angliában 1668-at követően, a Dicsőséges Forradalommal szintén az üzleti világ színrelépését hozza, Franciaországban csak 1830-as júliusi forradalommal telepszik meg az üzleti világ a kormányzati pozíciókban. (Lásd: Braudel, F. 2008. 74–75.)

⁴⁰⁹ A vallás elvi alapon ellenezte a piaccal, pénzzel, spekulációval, uzsorával kapcsolatos „újításokat”. Az egyház viszont kiegyezett, elfogadott (II. vatikáni zsinat) egyfajta aggiornamentó-t (felzárkózást, alkalmazkodást a korhoz) vagyis modernizmust, de továbbra is ellenezte a kamatra adott kölcsönt, az uzsorát. (Lásd: Braudel, F. 2008. 75.)

⁴¹⁰ Az északi protestáns országok nem tettek egyebet, írja Braudel, minthogy átvették a Mediterráneum régi kapitalista központjai által játszott szerepet. Nem fedeztek fel semmi újat sem a technika, sem az üzletvezetés terén. Amszterdam Velencét másolta, később London Amszterdamot, aztán New York Londont. Annyi történt, hogy minden egyes alkalommal a világgazdaság súlypontja áthelyeződött, amit olyan „gazdasági okokkal” idéztek elő, amelynek „az égvilágon” semmi köze nem volt a kapitalizmus valamiféle sajátos vagy titkos tulajdonságához. A súlypont a 16. század végén a Földközi-tengerről az Északi-tengerre helyeződött át, ami egyben léptékbeli változással járt együtt, az atlanti térség felemelkedése, a kibővült eszköztár szolgált alapul a kapitalizmus térnyerésének. (Lásd: Braudel, F. 2008. 76.)

⁴¹¹ Braudel, F. 2008. 77.

fejlemények helytől és időtől befolyásoltak. Európában és majd az atlanti térség egészében úgy alakultak a körülmények, hogy a hierarchia csúcsa kedvezett a kapitalistának, egymás után vagy egy időben támaszkodhatott a helyi kereskedelemre, az uzorára, a távolsági kereskedelemre, a megvehető, korrupt hivatalnokokra, a földre (mindig megtérül, s presztízst biztosít). Például Európában a feudális rendszerből a modern rendszerbe való átmenet során átörökítette a hierarchiákat: a föld tartós, a földesúri családoknak kedvező formájának megtartása nem véletlen, hiszen a pénzvilág ezen a privilegizált osztályon élőködött évszázadokon át. Némileg hasonló a helyzet a posztkommunista hierarchiával is: nyugati magán-, privát (sőt állami) tőke – mondhatni – hathatósan közrejátszott a korábbi nomenklatura elitjének átörökítésében, közreműködésükkel átvette a szocialistának nevezett államkapitalizmus szinte összes monopóliumát, illetve tulajdonosi–ellenőrző csere történt.

A kapitalizmus, kialakulásától kezdve, néhány olyan jellemzőt mondhat magáénak, amely helytől és időtől független. Éspedig: a) Az erőforrások és lehetőségek nemzetközi léptékű kiaknázására épül, világmértékben létezik, univerzalizmusra törekszik. b) A mai napig makacsul bízik de jure és de facto a monopóliumokban, születése óta mindmáig megkerüli a piacot, s a tőkét és hitelt használja a külföldi piacok megszerzésének és ellenőrzésének eszközéül. c) Nem települ rá a teljes gazdaságra és a munka egész világára, sohasem foglalja egybe mindkettőt egy saját maga irányította tökéletes rendszerbe.⁴¹²

A TULAJDON ÉS A PIAC ANTROPOLÓGIÁJA

A piaci rendszer-struktúra együttesébe integrálódó, pontosabban arra rátelepedő, annak „nedveit szívó” kapitalista szegmenssel kapcsolatosan a 18. század végétől napjainkig a társadalomtudományokban különböző belátások láttak napvilágot. A tulajdon és a szabadság perspektívájából a klasszikus liberalizmus csak a *protektív* tulajdont ismerte mint a szabadság garanciáját. A tulajdon izolált gazdasági eszméje a maga kapitalista implikációival fel sem merült. A protektív tulajdon az egyént védte az állam és a kereskedő manipulációjával szemben, tehát funkciója nem *produktív*, „beruházásra szánt” tulajdon volt.⁴¹³ Ahhoz azonban, hogy a kapitalista terjeszkedni tudjon – mondja Sartori – át kellett lépni a használatra, fogyasztásra termelő (protektív) gazdaságról a beruházásra, befektetésre szánt (produktív) gazdaságra. Az ipari forradalmat megelőzően, a gazdasági gépezet „kerekei” a kereskedelem (a felvásárlás), a szállítás és a viszonteladás: – körvonalazódott „egyfajta finánckapitalizmus is”, de mindig elakadt.

⁴¹² Sartori, G. 1999. 121–122,124.

⁴¹³ Sartori, G. 1999. 190.

A változás a befektetésre szánt pénz (ipari- és finánckapitalista) megjelenésével következik be, amikor a magántulajdon „kilép a ház keretei közül, kapitalista jelleget ölt, s külső hatalomként konstituálódik. Eredetileg a ház ura (*dominus*) gondoskodott nemcsak a családjáról, hanem mindenkiről, aki birtokán élt, tehát kötelezettségei voltak. A kapitalista tulajdonos a parancsolásnak ezt a módját megörökli, azzal a különbséggel, hogy már a családon kívül is parancsolhat, miközben a parancsait végrehajtókkal szemben nincsenek kötelezései, bármikor munkanélkülivé teheti őket. Mindez Sartori szerint „óriási és pusztító változás”.⁴¹⁴ Ezt az „urasági kapitalizmust” az „anonim kapitalizmus”, az ún. „menedzserek forradalma” váltotta fel, amely azt a megtévesztő látszatot kelti, hogy „megszünteti a tulajdon hatalmát és tulajdon nélküli hatalommá alakítja.”⁴¹⁵

A fentebbi hivatkozásokból is látható, hogy a piaci alrendszerben, a piacgazdaság és a kapitalista szegmensek kibontakozása és térnyerése nem abban az értelemben spontán, és önszabályzó „*mint a fű, ha lelegelték a kecskék.*” A piaci alrendszer „történeti alakulat”, a kapitalista szintén, létrejöttének minimum három feltétele van: 1.) Megfelelő jogrendszer, amely biztonságát garantálja; 2.) Vállalkozó embertípust igényel, azt a típust, amely kockázatot, tehát nem spekuláns, ügyeskedő. (Az ügyeskedőből lett vállalkozó úgy viszonyul egymáshoz, mint az uzorás a bankárhoz). A vállalkozót kezdeményező szellem, előrelátás, kalkulálás, irányítói képességek jellemzik. 3.) A piaci rendszer feltételezi a fogyasztók–termelők univerzumát, akik válaszolni tudnak az árak jelzéseire.⁴¹⁶ A felsorolt weberiánus feltételek, ha nem is mindegyikének létrehozásához, mint láttuk, gazdaságon kívüli tényezők közreműködésre volt szükség. Ez pedig a politika és gazdaság viszonyát érinti. A két szféra közel áll egymáshoz, mégsem azonosak, annak ellenére, hogy Adam Smith óta a láthatatlan kéz működésébe mindig beavatkozott a „látható kéz”, az állam. „*A laissez faire maga is az áru akadályainak elhárítására irányuló beavatkozások terméke volt. [...] A 'liberalista' államok pedig azért avatkoztak be a szabadpiac működésébe, hogy 'megszabadítsák' azt monopolista bűnöktől és egyéb bajoktól.*”⁴¹⁷ Pontosítás végett a kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mi nem tartozik egy társadalomban a piaci alrendszer szférájába: minden ami a „közjavak” fogalmába vonható, vagyis – tegyük hozzá – a sokféle társadalmilag-kulturálisan meghatározott szükséglet, újabban az olyan „externáliák”, mint a környezetvédelem. A sokféle szükséglet, amit a piaci rendszer nem elégít ki, arra utal, hogy a „piac elsősorban a termelői szektor azon alrendszere, amely a javak (nem szükségszerűen a szolgáltatások) termelőit összeköti e javak fogyasztóival”.⁴¹⁸ Viszont a piac versenyszabályoknak alávetett, s

⁴¹⁴ Sartori, G. 1999. 243.

⁴¹⁵ Sartori, G. 1999. 188., 245.

⁴¹⁶ Sartori, G. 1999. 240.

⁴¹⁷ Sartori, G. 1999. 176.

⁴¹⁸ Sartori, G. 1999. 176.

a versenysztruktúra logikájából következik, hogy mindenkire érvényesek a játékszabályok, azonban tény, hogy ezek megkerülhetők. A verseny monopolhelyzetben sem iktatható ki, mivel a versengés strukturált, s a piaci rendszert nem az éppen aktuális versengés tartja fenn, hanem a mindenkori versenyt a rendszeren belül.⁴¹⁹ Hayek⁴²⁰ is arra a belátásra jutott, hogy a piaci rendszeren belül interakcióban lévő beszélő-cselekvő alanyok felfedezési folyamatban, egy információs mechanizmusban vesznek részt, mivel a piac nemcsak termeli, egyszerűsíti, hanem hitelesíti és cáfolja is az információkat, ezzel minimalizálja a költségeket.⁴²¹ Sartori összegzésében „*a piac 1. az árak és költségek számításának egyetlen alapja, 2. nincsenek irányítási költségei, 3. rugalmas és érzékeny a változásra, 4. kiegészíti a választás szabadságát, 5. végtelenül leegyszerűsíti az információt, 6. megteremti az esélyegyenlőség feltételeit, mivel nem ismeri el a születési és rendi egyenlőtlenségeket, az egyenlő indulási feltételeket, az anyagi egyenlőséget stb.*”⁴²²

Mindezen érneyei ellenére, mégis ellenszenvet vált ki a rendszeren belül érvényesülő verseny strukturáltsága, ebből adódó „kegyetlensége.” Ennek többféle oka lehet. Sartori úgy látja, hogy a piac kegyetlenségében a társadalmi, kollektív kegyetlenség nyilvánul meg, mivel az ügyetleneket kutasítja, süket az individualizmusra, ergo kollektív érdekeket szolgál. A piaci rendszert nem értik, ugyanis a piaci rendszer az egyes szereplők motivációja ellenére kollektivistá, a cselekvők által nem látott és nem szándékolt kimenetek körül forog.⁴²³ Ennek megértése helyett „*tőkésekre vadásznak. Ahelyett, hogy piacról beszélnének, tíz esetből kilencszer kapitalizmusról beszélünk. Tévesen. Tévesen, mert az ügy valódi főszereplője nem a tőkés. A magántőkés a piacon van, része a piacnak, és piacon belül alárendelt. [...] A piac, ne feledjük el, spontán rend, s anélkül született, hogy bárki kiagyalta vagy eltervezte volna. Nem a tőkések találták ki a piacot: inkább a piac találta fel a tőkéseket. Ha a tőkéseket kiiktatjuk, akkor is szükség van olyan mechanizmusra, amely meghatározza a költségeket és az árakat, ösztönzi a termelékenységet, s egyáltalában megoldja azokat a problémákat, amelyeket a piac megold.*”⁴²⁴

Az idézetből többféle belátás is adódhat: 1. A *beágyazottság-kívülálló* ellentétpár oldaláról nézve látnunk kell, hogy minden társadalmilag beágyazott gazdasági csoport kitermeli a maga *kívülállóit*, mert egymásra ható konfigurációjuk közös terepe a piac, annak ellenére, hogy a piaci rendszer hierarchiájában elfoglalt funkciójuk és

⁴¹⁹ Sartori, G. 1999. 179.

⁴²⁰ Idézi: Sartori, G. 1999. 181.

⁴²¹ Az egyszerűsítés nagyságrendjéről lásd Pareto számításait. (Idézi: Sartori, G. 1999. 182.)

⁴²² Sartori, G., 1999. 181–182.

⁴²³ Marx egy individualisztikus etikai elv alapján bírálja a piacot, ezzel szemben az individualisták (liberálisok, libertariánusok) védik a piacot, annak ellenére, hogy a piac az egyént, a fogyasztók kollektív javára, tehát egy kollektivistá etikai-politikai elv alapján nyomja el. (Lásd: Sartori, G. 1999. 185.)

⁴²⁴ Sartori, G. 1999.183.

pozíciójuk különbözik. A tőkés *kívülállósága*, legalábbis a kezdeti időkben, abból adódik, hogy csak a piacrendszer egy szűkebb szegmensének cselekvő részvevője, tehát nincs struktúramódosító hatása tevékenységének a társadalomban. A *beágyazottak*, régóta fennálló csoportok – legyenek azok lokálisak, regionálisak, nemzetek –, mindenkor és mindenütt normaszegőnek tekinti a *kívülállókat* (etnikai, vallási, kulturális, gazdasági csoportokat), akikre a *pars pro toto* (részrel magyarázzuk az egészet) „*torzító elvet*” alkalmazzák (N. Elias). Más szóval a kapitalisták csoportját a legrosszabb, legkárosabb piaci szereplők szerint ítélik meg. A középkorban, mint láttuk, a távolsági, nagybani kereskedőt, mint kívülállót törvényileg is kirekesztették a lokálisan beágyazottak piacairól. A későbbiek folyamán, a központosított állam létrejöttével, a kapitalista is a beágyazódott csoportok közé került, ennek ellenére *kívülállósága* továbbra is fennmaradt, most már a csoport egyes tagjainak tisztátalan versenyelőnyeit vetíti rá a kollektív előítélet a csoport egészére. A tőkéscsoportok multinacionális szerveződése, amelyet az államok ösztönöztek, illetve hívtak létre – az esetek többségében joggal – felerősítette a *pars pro toto* mechanizmusát a feltörekvők, befektetést igénylők nemcsak kollektív képzetében, hanem tapasztalataiban is. Következésképpen az ellenszenv egyik magyarázata a piacgazdaság és a kapitalista összecsúsztatásából, illetve az ügyeskedő mint piaci szereplő, a csoport egészére való általánosításában rejlik. 2. Másfelől, a protektív gazdaság fenntartása, gyarapítása a piaci játékszabályokhoz valamelyest jobban illeszkedik, annak ellenére, hogy hivalkodó kivételek azért mindig akadtak/akadnak. Mégis azt mondjuk, hogy a protektív gazdaság nem egyszerűen az egyének és csoportjaik felett álló hatalom (tőkés, állam) elleni védelmet jelenti, hanem a társadalom egyénei szabadságuk etikai-politikai elveinek gyakorlásához teremti meg, illetve alapozza meg hosszú távon, a nemzedékek láncolatán át az egyének önállóságának keretfeltételeit. Ugyanis a polgárok szabadsága nincs összefüggésben a vállalkozó szabadságával, mint azt a liberális utilitaristák is hitték.⁴²⁵ Másfelől pedig, *nem általában a piaci*

⁴²⁵ A modern demokrácia a liberális demokrácia „rövidítése”. A liberális konstitucionalizmus a 17–18. század fordulóján „bukkan fel”, időben mintegy száz évvel megelőzi a gazdasági liberalizmust. A liberalizmus eredetileg nem kötődik gazdasági állapotokhoz. A liberalizmus szegény társadalmakban született, nincsenek sem gazdasági liberalista, sem vagyoni, sem egyéb gazdasági feltételei, illetve előfeltételei. Voltaire Angliáról szóló írása a *Dictionnaire Philosophique* (1771) „Kormányzat” címszó alatt felsorolja mindazt, amit az angol törvényhozás elért: visszaállította a természetes jogokat, vagyis minden ember szabadságát saját személye és tulajdona felett, az írás és gondolat szabadságát, a független személyekből álló bíróságot, a vallás szabadságát. „Ezeket kiváltságoknak nevezik.” Voltaire így ír erről: „mikor az ember aludni tér, biztos lehet abban, hogy másnap ugyanolyan szerencsésen ébred, mint éjszakája telt”, nem fogják kitépni karjaiból feleségét, gyermekeit, nem fogják börtönbe lökni gondolataiért, írásáért, beszédeiért, viselkedéséért, „csakis a törvényeknek megfelelő ítéletet hozhatnak”. Voltaire számára mindez példaértékű vívmány, ami nem került pénzbe, ami nem igényelt vagyont, ami nem „keverte bele a gazdaságot semmibe”. A gazdaság és politika viszonya, akkor változik meg, Sartori szerint, amikor a liberalizmust összekapcsolják a demokráciával, ugyanis a demokrácia a gazdagság elosztása és újraelosztása felé halad. Ez pedig oda vezetett, főleg a fejlődésben elmaradtak számára, a második világháborút követően, hogy először

rendszer hat torzítóan magára a rendszere, hanem a szereplők bizonyos csoportjainak a versenystruktúrában elfoglalt helye, illetve működésmódja a piaci rendszer számára nem optimális. Az önszabályzó szabadpiac a klasszikus és neoklasszikus gazdaságtan „evangéliuma” (Polányi) ellenére, a gyakorlatban nem nélkülözi az állam „élénkítőszereit.” És nincs összhangban az élet, a szabadság, a tulajdon, a biztonságegyüttessel, amelyet a *Virginiai Jogok Nyilatkozata* (1776), vagy Proudhonnak a *Théorie de Propriété* (1866) című műve megfogalmaz. Az élet, a szabadság, a tulajdon, vagyis a társadalom szubsztanciájának biztonsága sem a gazdaság- és tulajdonformák változataival van affinitásban. Ugyanis: „*a tulajdon eszméje nem csupán, vagy nem szükségszerűen gazdasági eszme, s hogy a tulajdon gazdasági jellemzésének kezdete voltaképpen egybeesik a beruházásra szánt vagyon karrierjének kezdetével. A marxizmus elhitette velünk, hogy a tulajdon sérthetetlenége, amely két évszázaddal korábban érvényesült, a pénzsóvár burzsoát és korlátlan gazdagodását védelmezte. Pedig nem így van. A tulajdon védelme eredetileg az élet védelme volt. A birtoklás nem magáért való, hanem – mint Lock mondta – az ’élet, a szabadság és a javak’ együttesének integráns részét alkotta.*”⁴²⁶

Az élet védelmének együttesében a változást a társadalom gazdaságivá tétele idézte elő, melynek döntő tényezője a gép alkalmazása a termelésben, a technológiai, technikai fejlődés, mindez – és sok egyéb – nem szándékolt következményei mellett alapvetően megváltoztatta a világot. Példaként említhetjük a szegénység kérdését. A preindusztriális európai társadalmakban a szegény nélkülözhetetlen volt, a produktív tőkefelhalmozó és beruházó gazdaság térnyerésével már nincs szükség szegényekre, „*immár a gazdagoknak és szegényeknek egyaránt a termelő tőke felhalmozására van szükségük, az előbbieknél a nagyobb beruházási képesség, az utóbbiaknál a több munkahely érdekében. [...] A XX. századi kapitalista számára viszont a szegény haszontalan: neki vásárlóképes fogyasztóra van szüksége.*”⁴²⁷

A kapitalista tőke s a profit együtteséből következik, mint jeleztük, hogy nem fogja át egy adott gazdaság egészét, nem beszélve a társadalomról. Amit jól mutat, hogy sem a múltban, sem napjainkban a szegénység szociálpolitikai aspektusa nem képezi különösebben érdeklődésének tárgyát. S ez érthető. Viszont, tágabb összefüggésben, azt is látnunk kell, hogy a természetéből fakadóan, a nemzetállamok létrejöttével, s azok gyarmatosító törekvéseivel párhuzamosan felerősödött, és a

gazdasági reformokra helyezték a hangsúlyt, aztán majd magától kialakul a politikai demokrácia. A demokrácia előfeltétele a „politika mint béke”, a civil társadalom autonómiája (magán- és közszféra különválása), a pluralista értékhittek, mindez inkább kulturális, vagyis vallási tényezőkre utal, mint a gazdasági feltételekre. Következésképpen, mint napjainkban is látható, sok piaci rendszer van demokrácia nélkül (pl. Kína), vagyis a piac „nem elégséges feltétele a demokráciának”. A kérdés, hogy „szükséges feltétele-e”, csak valószínűsíteni lehet, hogy igen. (Lásd: Sartori, G. 1999. 191–193.)

⁴²⁶ Braudel, F. 2008. 189.

⁴²⁷ Braudel, F. 2008. 187.

kolonizációs vállalkozásban alapozták meg globálisan is a korábban autochton környezetben kidolgozott kreatív technikákat.

Polányi annak idején (1945) korunk gazdasági és politikai gyökereit vizsgálva, éppen emiatt volt pesszimista. A gondok forrását az önszabályzó szabadpiac utópiájának kiterjesztésében látta, és hangsúlyozta, hogy a piacgazdaság nem öncél, hanem eszköz; a társadalom, az állam ébersége nélkülözhetetlen. „Az a lépés – írja Polányi –, amely az elkülönült piacokat piacgazdasággá, a szabályozott piacokat önszabályzó piaccá teszi, valóban döntő jelentőségű. A 19. század erről a fejlődésről [...] naivan azt képzelte, hogy a piacok” terjedése természetes folyamat. „Nem ismerték fel, hogy a piacok önszabályzó rendszerré való összekapcsolódása nem a piacok valamilyen belső burjánzási tendenciájának az eredménye, hanem igencsak mesterséges élénkítőszer hatása, amelyeket azért adtak be a társadalomnak, hogy megfeleljen egy olyan helyzetnek, amelyet a gépek megjelenésének nem kevésbé mesterséges jelenséget teremtett.”⁴²⁸ (Kiemelés – P. I.) Következésképpen továbbra is nyitott kérdés, nemcsak a társadalomtudományokban, hogy a 19. századi gondolkodók által feltételezett elgondolás, miszerint az ember elsődlegesen gazdasági nyereségre törekszik, anyagi hajlamai vannak, racionalitását haszonelvűség motiválja, illetve a piacok természetes intézmények, spontán módon irányítják a termelést és elosztást; s a társadalom gazdasági, s a gazdaságivá tett társadalom minden haladás alapja, s mindez az emberi faj konstans jellemvonása. Napjainkban sokan megkérdőjelezzik ezt. Az antropológiai belátások ellenére látnunk kell, hogy társadalmak és gazdaságaik hibrid konfigurációk, amelyek formálásában számos tényező (vallás, hagyomány, eszmék, politika, ökológiai környezet stb.) játszik közre. Tény, hogy az ember alkotta társadalmak csak az utópiákban eszményiek, a valóságban történelmi-kulturális kötöttségeik vannak. Trevelyan angol történész még úgy látta a múlt század 60-as éveiben, hogy „mi angolok büszkék lehetünk hagyományainkra épített társadalmunkra.”⁴²⁹

A TŐKE GEOPOLITIKÁJÁNAK KEZDETEI

A 16. századi Mediterráneum önmagában *Weltwirtschaft* volt, vagyis *eine Welt für sich*, önmagáért való világ.⁴³⁰ Ebben a gazdasági világban formálódott ki három, mind a mai napig érvényes jellemző: a) Egy adott földrajzi teret fog át – jól ki-rajzolódó határai vannak, magyarázzák ennek a világnak a változásait, töréseit. b) Minden gazdasági világnak van egy pólusa, egy centruma, amit egy uralkodó város jelenít meg. c) Minden gazdasági világ egymásra következő övezetekre oszlik,

⁴²⁸ Polányi K. 2004. 88–89.

⁴²⁹ Trevelyan, G. M. 1975. 740–741.

⁴³⁰ Braudel, F. 2008. 88–89.

központi magja (centrum) körül köztes régiók (félperiféria) és kiterjedt periférikus zónák vannak.⁴³¹ Az ehhez vezető folyamatot Braudel a centralizáció – decentralizáció – recentralizáció sémába sűríti, melyek közül a re- és decentralizációnak tulajdonít különös jelentőséget, mivel ezek ritkán következnek be. Az európai gazdasági világban öt alkalommal „*ütött a végzetes óra, a centrum áthelyezését minden egyes esetben küzdelmek, összecsapások és súlyos gazdasági válságok kísérték.*”⁴³² Mindebben nem mutatható ki semmiféle matematikai szabályszerűség.⁴³³ A régi központot általában a kedvezőtlen gazdasági helyzet mellett az állam tartópilléreinek gyengesége is padlóra küldheti, de nem dől össze minden csapástól. Ellenkezőleg, például a 17. század válságai Amszterdam javát szolgálták.⁴³⁴ Braudel a centralizáció – decentralizáció és recentralizáció jelenségét az általános gazdaság elnyúló válságai-val hozza összefüggésbe; olyan összetett mechanizmusnak tartja, amely átrendezi a geopolitikai tereket, mozgatja a történelmet. Például az észak-európaiaknak a mediterrán térség felett aratott győzelme, nem azért volt sikeres, mert jobban értettek a gazdasági ügyekhez, nem is a természetes ipari konkurenciájuk miatt (noha északon alacsonyabbak voltak a bérek), de nem is azért, mert a reformáció erői mellé álltak. Módszerük annyi volt – írja Braudel –, hogy a korábbi győztesek (Velence, Genova) helyét az erőszaktól sem mentesen foglalták el. „*Kell-e külön mondanom, hogy ez a játékszabály a mai napig érvényes? [...] Akik a centrumban vagy a centrum közelében élnek, azoké minden jog a többiek fölött*”.⁴³⁵

Az 1650-es évektől az európai gazdasági világot több egymás mellett élő társadalom alkotja: e világ csúcán a már kapitalista holland gazdaság állt, legalján pedig a jobbágyságon és rabszolgaságon alapuló társadalmak találhatók. Ez az egyidejűség és szinkronizmus „egy csapásra megvilágítja” a kapitalizmus kérdését. A kapitalizmus ténylegesen ebből a szabályos rétegzettségéből él: a centrumot és a közbülső övezetet a külső övezetek (periféria) táplálják. A centrum, a struktúra egészének a

⁴³¹ A gazdasági világ töréseinek példái: az első törés a földrajzi felfedezések után, amikor Oroszország megnyílik az európai gazdaság előtt, újabb törést prognosztizált (1976) Kína és a Szovjetunió megnyílásával. (Lásd: Braudel, F. 2008. 89–93.)

⁴³² Braudel, F. 2008.95.

⁴³³ Európában s az általa anektált övezetekben az 1380-as években ment végbe a centralizáció, amelynek a központja Velence, és 1550 táján a súlypont áthelyeződik Velencéből Amszterdami-ba, ám 1550–1560-as évek között központja ismét a mediterrán térség, Genova központtal, majd 1590–1610 újra Amszterdam lesz a központ, most már majdnem kétszáz évig, 1780–1825 között London emelkedik fel, azután 1929-től tevődik át New Yorkba. (Lásd: Braudel, F. 2008. 94.)

⁴³⁴ A szóban forgó előadásában (1976) Braudel a következő megjegyzés teszi: „Az utóbbi években a mi világunkon is – a jelek szerint súlyos és hosszan tartó – válság söpör végig. Ha ennek New York nem lesz képes ellenállni (amit nem hiszek), a világnak új centrumot kell találnia vagy kitalálnia: ha viszont az Egyesült Államok talpon marad (s ez a valószínű), a próbát kiállva, még erősebbé válhat, mert a többi gazdaság Amerikánál minden bizonnyal jobban meg fogja szenvedni a mostani dekonjunkció következményeit.” (Lásd: Braudel, F. 2008. 95. – Kiemelés – P. I.)

⁴³⁵ Braudel, F. 2008.98.

„felépítménye”, így a „perspektívák reciprocitása” érvényesül, vagyis a centrum és perifériája egymásra utalt. Sajátos vonása ennek a folyamatnak, hogy Európában az 1750-es évekig a centrumok városok, illetve városállamok voltak. Amszterdam az utolsó polisz, az Egyesült tartományok csak az árnyékkormányt adták Amszterdam számára. Viszont ettől az időponttól az új központ London, amely már nem városállam, hanem a nemzeti piac, és az állam által védett hatalommal rendelkezik. Az erők súlypontjainak áthelyeződését végigkíséri a piaci rendszeren belül a kapitalista szegmens váltakozó dinamikája. Ennek ellenére a kapitalista gazdagabb, dinamikusabb lett, kifinomultabb eszközkészlettel, a tudással gyarapodott, miközben a szereplők viselkedésének alapmotivációja az idők folyamán alig változott. A kapitalista struktúra ma még nem látható további fejleményei ellenére, úgy tűnik szerves relációban áll az emberi természet jó és rossz ösztöneivel, valahogy úgy, ahogy R. Aron a demokráciát az emberi természethez inkább igazodó szerveződésnek tekintette.

II. A „SZÖVEGALAPÚ” TÁRSADALOMTUDOMÁNY LEHETŐSÉGE

A szöveg – s egyáltalában a textualitás – vonatkozásában mindig felmerül a kérdés, hogy az mennyiben fejez ki anyagi dolgokat, társadalmi cselekvést és tapasztalatot, ugyanis a szöveg fogalma a cselekvés valamiféle felépítettségére, megformáltságára utal. Sokféle belátás létezik, mi egyet választottunk ki, amely a megoldást, mint látni fogjuk, vélhetően Derrida olvasata nyomán abban látta, hogy a nyelv maga anyagi praxis. Egyrészt, mint az írás anyagi jelei, másrészt, a textualitás és egyéb nyelvi konstruktumok tárgyasulnak, anyagi dolgokká alakulnak át (írás, feljegyzés, technológia, dokumentumok stb.). Ha ez így van, akkor további kérdések merülnek fel. Éspedig: mi a viszony a szöveg és a valóság között; a szöveg a valóságot adja-e vissza? Tény, hogy a szöveg nemcsak eltávolodik a tapasztalattól, hanem ez kihat az értelmezésre, ezért van az, hogy különböző perspektívákból a témát újból és újból napirenden tartják, ugyanis a tét, hogy lehetséges-e hermeneutikai alapon társadalomtudomány.

P. Ricoeur *A szöveg mint modell* (1978) című tanulmányának nem kevésbé „ambiciózus” kérdésfelvetése a jelzett vonulatba illeszkedik, amikor elemzésének előterébe a szöveg kiaknázásának hermeneutikai lehetőségeit állítja. Gadamer alapvető munkájában⁴³⁶ nem merült fel az a kérdés, hogy lehetséges-e hermeneutikai alapon a társadalomnak olyan tudománya, amely nem statisztikai adatbázison áll, nem objektív tényezőkkel magyarázza a szubjektív értelemadásokat. Noha Ricoeur inkább kiegészíti, helyenként újragondolja Gadamer hermeneutikáját, mégis a Ricoeur-olvasatok *némelyike* sarkítottan fogalmaz, amikor „szövegközpontú társadalomtudomány” „minden további nélküli” tényét véli látni benne.⁴³⁷ Visszafogottabb alapállásból, úgy tűnik, nem ennyire egyértelműek Ricoeur belátásai, ez rést nyithat az egyéb olvasatok számára is. Igaz ugyan, hogy a hermeneutikai alapokon álló társadalomtudomány lehetősége konzisztens formában P. Ricoeur tanulmányában jelenik meg (1978), amelyben hipotetikus felvázolta annak keretfeltételeit. Javaslatát csak akkor értelmes felvetés ha kezdettől fogva egyetértünk abban, hogy a szociológia és

⁴³⁶ Hans-Georg Gadamer. 1984.

⁴³⁷ Szabó M. 2002.78. – A kérdést Szabó Márton aktualizálta, amikor Clifford Geertz és Paul Ricoeur két tanulmányát elemezte, illetve Ricoeur esetében a magyar nyelvre történő fordítói munkát is elvégezte (Szabó Márton, valamint P. Ricoeur, In: *Szociológiai Figyelő*. 2002/1-2. 77–104, ill. 60–76. Lásd még: Cl. Geertz, 1994., P. Ricoeur. 1999.

egyáltalában a társadalomtudományok is, ha kutatási tárgyukat nem akarják szem előtt téveszteni, akkor szorosan kapcsolódniuk kell a szöveggel/szövegekkel dolgozó humán tudományok hálózatához.⁴³⁸ Ebben az értelemben Ricoeur következetes, egy a M. Weber óta léző hagyományt aktualizált.

Nem véletlen, hogy Ricoeur előfeltevése is a humán- és társadalomtudományok közös tárgyára, a szöveg beágyazottságát tisztázó kérdéssel indít. Vagyis: azonosítható-e a társadalom a szöveggel? Ha igen, 1.) akkor a kutatási tárgynak vannak-e olyan sajátosságai, amelyek a „szövegre mint szövegre jellemzőek,” 2.) a kutatási módszer olyan eljárásokat feltételez-e, amelyek az „értelmezéshez vagy szöveginterpretáláshoz szükségesek.” Ebből további két „alapkérdés” adódik: a) a társadalomtudomány tárgya mennyiben tekinthető a szövegelmélet használható paradigmájának? b) a „szövegértelmezés módszerére – mint az értelmezés paradigmájára” – mennyiben van szükség?

Gadamerrel ellentétben Ricoeur a hermeneutikát módszernek tekinti, egészen pontosan a hermeneutikán azokat a „szabályokat és szabályalkalmazásokra vonatkozó” eljárásokat érti, amelyek „kultúránk írásos dokumentumainak interpretálásához szükségesek.”⁴³⁹ Ricoeur, bevallása szerint, egyrészt „hű” marad a Dilthey-i értelmezésfogalomhoz (írásos dokumentumok interpretálása), másrészt megtartja Schleiermacher „isteni” mozzanat fogalmát, vagyis a szövegnek egyszerre konstruálnak és rekonstruálnak kell lennie, mert a szöveg önmagában is egy totalitás.⁴⁴⁰ A vázolt előfeltevések, hipotézisek, láthatóan, a hermeneutikai eljárásokat igénylő kutatások közös tárgyára összpontosítanak, a szövegre s annak megértésére. Az alapvető kérdés tehát, hogy mi a szöveg?

Ricoeur meghatározásában: „nevezünk szövegnek minden írásban rögzített megnyilatkozást (*discours*)”. Következésképpen „az írásban való rögzítés alkotja magát a szöveget”. A kérdés továbbá, hogy „mit rögzít így az írás?” Szerinte „minden megnyilatkozást”.⁴⁴¹ Probléma itt is az írás és a beszéd (*parole*) kapcsolata, vagyis az, hogy az élőbeszéd is szövegnek tekinthető-e? Ricoeur nem vitatja a beszédnek az íráshoz viszonyított történeti, pszichológiai és szociológiai „előidejűségét”, azonban az írásban való rögzítés, „bevésés” megőrzi a „megnyilatkozást (*discours*), és azt hozzáférhető irattárrá teszi az egyéni és kollektív emlékezet számára”.⁴⁴² Más szóval az írás intézményt teremt, intézményeket teremtő, ha már egyszer mindent írásban szövegesítenek. Tekintsünk el itt attól a tényről, hogy az élőbeszédre is érvényes az intézményteremtés (szokásjog, vallási és társadalmi rituálék, viselkedési szabályok, normák, sőt állami jellegű szerveződések stb.). Ricoeur szándéka a szöveg

⁴³⁸ Berger–Luckmann. 1998. 256.

⁴³⁹ Ricoeur, P. 2002. 6

⁴⁴⁰ Ricoeur, P. 2002. 69.

⁴⁴¹ Ricoeur, P. 1999. 10.

⁴⁴² Ricoeur, P. 1999. 12.

mint diskurzus hangsúlyozásával az értelmezés fogalmának bevezetése, amit úgy tud megoldani, hogyha ki tudja mutatni, hogy az élőbeszéd és az írás közötti különbség megjelölésébe beemeli az olvasás funkcióját. Ténylegesen is, az ír–olvas kapcsolata nem a beszél–válaszol kapcsolat élő dialógus helyzete. Ugyanis a párbeszéd, a kérdések–válaszok sémája mentén zajlik. Ez a fajta kapcsolat az író és az olvasó között nem áll fenn, az írott szöveg (pl. könyv, archív dokumentumok), két egymással közvetlenül nem érintkező, nem kommunikáló részre osztja az írás és az olvasás műveletét. „Az olvasó hiányzik az írásból, az író pedig hiányzik az olvasásból.”⁴⁴³ Az olvasás és a párbeszéd aktusainak különbsége megerősíti Ricoeur azon hipotézisét, mely szerint az írás ugyan a beszédhez hasonló megvalósulás (*effectuation*), párhuzamos a beszéddel (*parole*), helyettesíti és közrefogja a beszédet, mégis az írás közvetlen bevésés (*inscription*). Ezáltal az írás felszabadul, helyettesíti a beszédet, s ezt tartja a szöveg születési aktusának.

A szöveg felszabadulása a szóbeliség alól „felforgatja” a nyelv és a világ viszonyát, s ebből a felforgatásból adódik az a „valami”, amely az olvasást megkülönbözteti a párbeszédétől.⁴⁴⁴ A „felfordulás” elsősorban a nyelv és világ „referenciális viszonyát” érinti, akkor, amikor a szöveg foglalja el a beszéd helyét. Az élőbeszéd és a nyelv megkülönböztetése, további fogalmi aszimmetriák kiemelését tesz lehetővé, illetve szükségessé, hogy hipotézisét újabb érvekkel támassza alá. A „felfordulás” fogalmából kiindulva Ricoeur különbséget tesz a szóbeli szöveg referenciális viszonya vagy funkciója, és az írásbeli szöveg hasonló viszonyai között. A *referenciális viszony* fogalma azt jelenti, hogy a megnyilatkozás (*discours*) alanya valamely más beszélőhöz (*locuteur*) fordulva mond valamit, arról, amiről beszél, vagyis az a megnyilatkozásának referenciája. A *referenciális funkciót* a mondat hordozza, amely az első és legegyszerűbb beszédegység: az a mondat, amelynek szándékában áll valami igazat vagy valóságosat mondani.⁴⁴⁵ Hangsúly a referenciális funkción van, mivel visszahozza, „kiegyenlíti” azt az állapotot, amely a jeleket elválasztja a dolgoktól. Pontosabban: a nyelv szimbolikus funkciójából adódóan elvonatkoztat a tulajdonképpen dolgoktól, vagyis a grafikai átírással a jelek elválasztódnak a valóságtól, a világtól, a dolgoktól. Ezért a beszéd mint megnyilatkozás referenciális funkciója az, hogy amikor a világról beszél – „miről is beszélnének?” – „bekapcsolódik valamelyest a világba.”⁴⁴⁶ Ez a „bekapcsolódás” azonban különböző módon történik az élőbeszéd és az írott szöveg esetében.

Élőbeszédben a megnyilatkozás teljes mértékben jelentő (*signifiant*), a valóságra utalás (a referencia) arra a valóságra utal, amely a beszélőket körülveszi. A nyelv biztosítja a lehorgonyozást: a mutató névmások, a hely- és időhatározó szók,

⁴⁴³ Ricoeur, P. 1999. 11.

⁴⁴⁴ Ricoeur, P. 1999.12.

⁴⁴⁵ Ricoeur, P. 1999. 12.

⁴⁴⁶ Ricoeur, P. 1999.13

a személyes névmások, az igeidők, s általában minden „mutató” (*déictiques*) vagy „feltűnő” (*ostensifs*) jelölő ezt szolgálja. Más szóval az élőbeszédben a beszélőket a megnyilatkozás kontextusától függő valóságba horgonyozza le. „Így az élőbeszédben (*parole*) – írja Ricoeur – annak az *ideális* jelentése, amit mondanak, visszaütal a *valóságos* referenciára, azaz arra, *amiről* beszélnek.”⁴⁴⁷ Ebben az esetben a hallás és a látás (gesztusok, mimika stb.) együtt vannak.

Ezzel szemben, amikor az írott szöveg lép a beszéd helyébe, a szöveg „feltartóztatja” a párbeszédet, azonban a szöveg nem referencia nélküli: az olvasásának, mint értelmezésnek a feladata megvalósítani a referenciát. Ugyanis a szöveg, olvasás (értelmezés) hiányában „világon kívüli”, „világ nélküli” stb. Azonban „szabadságában” áll kapcsolatba lépnie minden más szöveggel, amely az élőbeszédtől eltérő (kontextusfüggő) valóságot helyettesíti. A másik következmény, amikor a szöveg elfoglalja a beszéd helyét, hogy többé már nem lehet beszélni tulajdonképpen megnyilatkozóról (*locuteur*), mert az élőbeszéd közelségének helyére a szerző és a szöveg kapcsolata lép. A szerző eltávolodik a szövegtől, amely már a megértést, vagyis a magyarázat és az értelmezés problémáját érinti.⁴⁴⁸

Fentebb szó volt már arról, hogy Gadamer is a szóbeliség és az írás hermeneutikáját élesen elválasztotta egymástól. A szóbeliség Schleiermachersnél kap kitüntetett szerepet, amit Gadamer pszichologizmusnak tartott és kiiktatott a hermeneutikából, mivel az bevonja a szerzőt is az elemzésbe. A hermeneutika tárgya, tehát, kizárólagosan az írásos szöveg. Hasonlóan vélekedik Ricoeur is. A jelentő kutató-elemző társadalomtudománynak azonban nemcsak, írásos szövegekkel, dokumentumokkal, produktumokkal van dolga, mint a történelemnek. A kettő annyiban hasonlít, hogy mindkettőnek eseményekkel van dolga: a történettudomány a múlt eseményeit dokumentumokból rekonstruálja, a szociológia számára a jelen az élő eleven emberek jelentésadásai, amelyek az eseményeket dialógusokban, egyéb társalgási és vitahelyzetekben szóban adják elő. Pontosabban az adatbázis előállításában egyaránt részt vesz a kutató és az adatközlő. A probléma nem az tehát, hogy az élőbeszéd leírható, illetve le is jegyzik, hiszen az antropológiában ennek a technikának nagy múltja van, hanem az, hogy „mit rögzítünk”; más szóval a szöveg, a „diskurzusrögzítés” mire irányul. A rendkívül változatos és különböző szintű beszédmódokból mi az, ami rögzítésre érdemes.

A diskurzuselméletben is a diskurzus (a megnyilatkozás) lehet beszélt vagy írott. Viszont arra a kérdésre, hogy „mi egy diskurzus”, Ricoeur a választ nem a logika-és nyelvfilozófia művelőinél véli felfedezni, hanem a nyelvészeknél. Ugyanis itt konkrétan megfogalmazott a diskurzus vizsgálati tárgya, amelyet a nyelvészek, nyelvi rendszernek vagy nyelvészeti kódnak neveznek. Egyértelműbben fogalmazva, a

⁴⁴⁷ Ricoeur, P. 1999. 13

⁴⁴⁸ Ricoeur, P. 1999. 15.

diskurzus „nyelvi esemény”, amely a nyelvhasználatra vonatkozik. Röviden: a diskurzus nyelvhasználatot jelent.⁴⁴⁹

A nyelv esemény és nyelvhasználat egymást kiegészítő fogalompároknek a megkülönböztetése Ricoeur számára fontos ismeretelméleti következményekkel jár, ugyanis nyilvánvalóvá lehet tenni, hogy a diskurzus–nyelvészet más szabályokon alapszik, mint a nyelvi rendszer nyelvésze. Ricoeur a továbbgondolható, illetve elméletébe beilleszthető ismeretelméleti perspektívákat Émile Benveniste felismerésében találja meg, aki kimutatta, hogy a diskurzus önálló nyelvi jellemzőkkel bír. Míg a nyelv alapegysége a jel, a diskurzusé a mondat. Következésképpen a mondatnyelvészet az, „amely a beszédnek mint nyelvi eseménynek az elméletét megalapozza.” S a mondatnyelvészetnek E. Benveniste által kimutatott négy sajátos jellemzője, lehetővé teszi számára, hogy kidolgozza a diskurzusnak (mint nyelvi eseménynek) a hermeneutikáját.⁴⁵⁰

A Benveniste által kimutatott négy diskurzust meghatározó jellemzői: a) az *időbeliség*, vagyis a diskurzusesemény időben zajlik, s meghatározott jelent hoz létre: ezt nevezi „diskurzuseseményeknek”; b) a *szubjektivitás*, vagyis a diskurzus mindig a saját beszélőjére vonatkozik, amit a nyelvi indikátorok (például személyes névmások) komplex használata révén érhetünk tetten; c) a diskurzus mindig egy *világra vonatkozik*, vagyis mindigegy meghatározotról szól, hogy azt a világot leírja, kifejezze vagy reprezentálja. Tehát nyelven belüli/kívüli sajátos valóságra utal. Ilyen értelemben a nyelv szimbolikus funkciója a diskurzusban aktualizálódik. d) A *diskurzus kommunikáció*, vagyis a diskurzusban „valódi közlemények cseréje zajlik” személyek között. Ebben az értelemben a diskurzus „nemcsak világ, hanem egy másik fél is, egy beszélgetőtárs, az a valaki, akihez beszélnek.” Más szóval dialogikus helyzetet feltételez, ahol a beszélőn kívül jelen van egy másik személy is.⁴⁵¹ A négy jellemző együttesen alkotja a nyelvi eseményt, amelyhez egy következő lépésben hozzákapcsolja az észszerűen vezérelt cselekvés fogalmát.⁴⁵² Ricoeur törekvése láthatóvá tenni a nyelvi esemény „átalakulás/átalakítás” folyamatát, amely a nyelvi kompetenciánk révén a nyelvhasználatban aktualizálódik. Az aktualizálás itt abban áll, hogy a mondatnyelvészet négy alapvonását átviszi a megértés területére, ahol kimutatható, hogy a négy alapvonás a beszélt és az írott nyelv értelmezésében különbözik.

Ezt a különbséget főleg a *diskurzusesemény* megvalósulásának időbelisége teszi nyilvánvalóvá, ugyanis a diskurzus „mindenkor kizárólagosan” csak időben történik

⁴⁴⁹ Az egymást kiegészítő fogalompárok: rendszer és esemény, kód és közlemény – Ricoeur szerint – rendkívül fontos szerepet játszanak a nyelvészetben, amióta F. Saussure a „nyelvről” (*langue*) és „beszédről” (*parole*) írt, valamint Louis Hjelmslev a „sémáról” és a „nyelvhasználatról”. Ehhez még hozzáveszi Chomsky „nyelvi kompetencia” és „nyelvhasználat” egymást kiegészítő terminusai köré szerkesztett elméletét. (Ricoeur, P. 2002. 61).

⁴⁵⁰ Idézi: Ricoeur, P. 2002. 61.

⁴⁵¹ Ricoeur, P. 2002. 61.

⁴⁵² Ricoeur, P. 2002. 64.

és „jelenbeli lehet”. Itt érvényesül a metafora, vagyis a beszéd elszáll, az írás marad. Ricoeur is úgy látja, hogy az élőbeszéd folyamatában a diskurzusesemények illékonyak, felbukkannak, majd eltűnnek.⁴⁵³ Ezért van szükség rögzítésre, „följegyzésre”, vagyis az élőbeszédet írásban kell rögzíteni. Ebben semmi újdonság nincs, mint ahogy abban sincs, hogy azt szokás rögzíteni, vagy éppen feljegyezni, amit kimondanak, ami „ki lett mondva”, amit „ki akarunk jelenteni”; a mi esetünkben azt is, amit nem mondanak ki (pl. gesztusok stb.), amelyek szintén jelentéshordozók. Láthatóan, a diskurzus „konstitutív” alapja, Ricoeur belátásában az, ami bárminemű mondból „kimondás”, kijelentés, „megnyilatkozás” (*discours*), vagyis a tartalom, „a nyelvi esemény jelentéstartalma”, nem pedig maga a beszéd mint „nyelvi esemény”.⁴⁵⁴ Gadamer hasonlóképpen a megértés-értelmezés tárgyát az írott szöveg jelentéstartalmában jelöli meg. Ezzel szemben Ricoeur az austini beszédaktus-elmélet (továbbá J.R. Searle) beemelésével a hangsúlyt az intencionális beszédaktusra helyezi, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a pragmatikának (nyelvhasználatnak) van egy általános megragadható sémája: lokúció–illokúció–perlokúció.⁴⁵⁵ Magyarán, a mondat megválasztása és bizonyos típusai (*lokúció*) a benne kifejezett szándék (*illokúció*) és az általa kiváltott hatás (*perlokúció*) egyaránt részei a beszédnek.⁴⁵⁶ A beszédaktus, a beszédcselekvés ezek szerint esemény, történés, amelyben láthatóvá válik, hogy a beszélők „mit mondanak, mit szándékoznak tenni, s mire vezethet mindez”. A beszédcselekvés tehát jelentéssel bír, ezt a jelentést lehet szöveggé „följegyezni”, ugyanis a beszédcselekvés jelentését közlik, leírják, írásban rögzítik. S az írásban rögzített beszédcselekvés az elemzés tárgyává tehető. Következésképpen Ricoeur a „jelentés” fogalmába általánosabb értelemben bevonja az intencionális megnyilatkozások (lásd: László 1999) mindazon „szintjeit és aspektusait”, amelyek által lehetséges a diskurzus írásos rögzítése.⁴⁵⁷ Pontosabban: az emberi kapcsolatok hálózatában a beszédcselekvés jelentéssel bír, amivel kifejezésre juttatják és hozzáférhetővé teszik a dolgokat. Mindez pedig arra utal, hogy Ricoeur, akárcsak Gadamer, mint az előbb is említettük, különbséget tesz a szóbeli és az írásos diskurzus között, s az utóbbinak tulajdonít kitüntetett szerepet. A beszédaktus hármas sémájának alkalmazása,

⁴⁵³ Ricoeur, P. 2002. 61.

⁴⁵⁴ Ricoeur, P. 2002. 62.

⁴⁵⁵ Lokúció, illokúció az angol *locution* (=beszéd) szó alapján képzett terminus. A *lokúció* valaminek a kimondása egy bizonyos értelemmel és referenciával egy adott nyelvben, vagyis valami mondanásának aktusa (*act of saying something*), amit elválasztanak attól az aktustól, amit valaminek kimondásában hajtunk végre (*act in saying something*), ez az *illokúció*, vagyis az az interperszonális cselekvés, melyet egy megnyilatkozás kimondása segítségével hajtunk végre (pl. ígérés, figyelmeztetés, elítélés, kérdés-állítás). Másképpen fogalmazva, megnyilatkozásainkban elhatárolhatjuk egymástól, hogy mondunk valamit (*lokúció*), és azt, amit teszünk (*illokúció*), cselekszünk valamit attól, hogy mondjuk, amit mondunk. (Lásd: Austin L. John 1990, Pléh – Síklaki –Terestyéni 1997. 663. 12.)

⁴⁵⁶ Austin, L. John, 1990. Vö. Pléh Cs. 1990, Szabó M. 2002.79.

⁴⁵⁷ Ricoeur, P. 2002. 62. ssk.

tehát akkor értelmes, ha pontosan ki lehet mutatni, hogy mi a jelentése a „mondás kimondássá történő átalakulásának.” A kijelentése viszont nem utal arra, hogy ezzel Ricoeur a „szövegközpontú társadalomtudomány” alapjait vetette volna meg.⁴⁵⁸ Itt csupán arról van szó, hogy a beszédaktust akkor érdemes szöveggként rögzíteni, ha jelentése van. Hasonlóan a jelentéshordozó cselekvés más megnyilvánulásaihoz a beszédaktus is – tegyük hozzá –, intencionális cselekvés.⁴⁵⁹

„A diskurzusban a mondat a *szubjektivitás és személyesség* különböző indikátorai révén utal saját beszélőjére.”⁴⁶⁰ Más szóval, az élőbeszédben a beszélő „szándékának és megnyilatkozásának jelentései” összecsúsznak, mert szinte lehetetlen különválasztani azt, „amit a beszélő gondol”, attól, „amit a diskurzus jelent”. Ezzel szemben – mintha Gadamert olvasnánk – az írásbeli diskurzus elválik a szerző személyétől, ez által szándékától is, kivonja magát a szerző „lehatárolt élethorizontja alól”, a szöveg önálló „sorsot” követ. Egyszóval kiiktatódna a szerző személyével kapcsolatos pszichológiai életmennyilvánulások. Mindez – úgy tűnik – az objektivitás követelményeinek is eleget tesz, miközben tág teret nyit az értelmezésnek azzal, hogy a szöveg mindig több, mint amit vele a szerző közölni akart. A szöveg írásos rögzítése nem szegényíti, illetve „torzítja” el a szöveget, ellenkezőleg: a „diskurzus valódi szellemét” juttatja kifejezésre.

Fentebb említettük, hogy a szóbeli közlés számos olyan jelentéshordozó társadalmi kontextuselemet (a dialógust kísérő gesztusok, mimika, intonáció, maga a párbeszédhelyzet, s annak környezete stb.) tartalmaz, amit az írott szöveg nem tud visszaadni. Tehát mindezeknek jelentésük van, még akkor is, ha Ricoeur számára csak az írott diskurzus bír jelentéssel, mert a jelentés csak az írott szövegben „mutakozik meg.” Az explicit szándék a pszichológiai és társadalmi kontextus kiiktatása (Gadamernél is), ami azt feltételezi, hogy a szöveg jelentését magából a szövegből kívánja értelmezni, vagyis „jelentést csak jelentés gyógyíthat”. Vagy pedig értelmezés/magyarázat útján újabb jelentéseket hozunk létre, mindaddig amíg elfogadható jelentésig nem jutunk el. Kétségtelen, az írott szövegre való összpontosítás, s ennek kizárólagos vizsgálati tárgyként való megjelölése hermeneutikai feladat. Hasonlóan a szóbeli szöveg értése-értelmezése is. Ugyanis mindkettő a kimondás pillanatától már értelmezett szöveg, az által, aki elmondta, illetve lejegyezte. Bennük van elbeszélőjük szubjektivitása és személyisége. Tehát az írott szöveg is konvencióktól terhelt, egyrészt a szerző egy adott szűkebb/tágabb társadalmi kontextusban fogalmazza meg kijelentéseit, rögzíti a szövegét; ennek jegyei akarva vagy akaratlanul megjelennek a szövegben is. Másrészt bizonyos szándékok, motivációk, indokok

⁴⁵⁸ Szabó M. 2002. 79.

⁴⁵⁹ A szociológia, s egyáltalában a társadalomtudományok megfigyelésének tárgya a beszédcselekvés, a megértés célja pedig az intencionális beszédcselekvés. (Bővebben lásd: Pászka I. 2007. I. kiadás, 2009. II. kiadás.)

⁴⁶⁰ Ricoeur, P. 2002. 63. skk.

vezérlik írásrögzítés közben, amelyek gondolkodását, érzelmeit láthatóvá teszik. Mindennek az értelmezés folyamán jelentősége van, hiszen segíti a megértést. A diskurzus jelentésének megragadásában, bármennyire is tiltakozik ez ellen Gadamer és Ricoeur, nem vonatkozathatunk el attól a társadalmi kontextustól, amelyben az elbeszélő/szerző él, ír, tapasztalatait, élményeit szerzi, illetve megtanulja a világról alkotott tudását közölni, illetve amelyben elsajátítja az adott kulturális minta cselekvési-viselkedési szabályait.

A beszéd világa „együttes helyzetre vonatkozik”, a dialógushelyzetekre, ugyanis ez a világ dialógusok tartalmaiban jut kifejezésre. A szóbeli párbeszédhelyzeteket egész sor nem verbális mutatók, illetve nyelvi mutatók – névmások, igeidők, időhatározók – kísérik, amelyek mind jelentéssel bírnak. Ennek ellenére Ricoeur itt is kategorikus, a szóbeli diskurzusnak ezeket a kísérő artikulációit/indikátorait túl közvetlennek, „hivalkodó”-nak tartja, mert az előbeszéd folyamatában a résztvevők „folyamatosan kijelölik világukat”, „szándékaik, személyük és valóságuk hivalkodó”. Viszont az írott diskurzus esetében megszűnik ez a közvetlenség, distancia jön létre a szerző és a szöveg között. „Feltáruznak a közvettség új lehetőségei”, a lokális, partikuláris vagy mikrokontextusok, „a világ mint olyan.”

A nyelvi esemény értelme „egy világra” vonatkozás, a szöveg által „feltáruuló vonatkozás-együttes”. Ebből következik, hogy „szöveget érteni” azt jelenti, hogy az „értés során megvilágítjuk saját helyzetünket, amelyek a viszonyokat egybefűzik, s amelyek a bennünket *környező világból* megteremtik a *mi világunkat*. Ez a folyamat a környező világ *Világgá* bővítése.”⁴⁶¹ Pontosabban, a szövegben „feltáruuló viszonyok teszik a világot hozzáférhetővé”, csak akkor, ha a szöveg-világba mi, az olvasók is beletartozunk. Világosan kell látni, hogy az értelmezendő tárgy ebben a belátásban az értelmező világlátásától meghatározott. Vagyis a világra való vonatkoztatás nem ábrázolás, illetve a világ nem azonos egy adott szituációval, abban az elgondolásban, ahogy „*az embernek világa van*.”⁴⁶² Itt a világ a szöveg révén feltáruuló „vonatkozás-együttes”: a szöveg-világáé és az értelmező világának együttese. Vagyis nem úgy, hogy pontosan leírjuk a hajdan ott éltek helyzetét, hanem úgy, hogy ábrázoljuk azokat a tartós, szituációhoz nem kötött viszonyokat, amelyeket a világban ma is megvalósíthatónak vélünk, mert lehetséges létezmódok, mert a mi létezésünk szimbolikus dimenzióját alkotják.”⁴⁶³

Míg az előbeszéd, a dialógusban résztvevők „együttes helyzetére utal”, amelynek határait a gesztusok, az indikátorok közvetlen utalásai folyamatosan kijelölik, így „hivalkodók”, az írott szöveg nem a környezetet, hanem a világot előtte/utána perspektívában vázolja fel (pl. reneszánsz világ). S itt Heidegger a *Lét és időben* (1989) a megértés vizsgálatát idézi, miszerint amit egy diskurzusban megértünk, „nem egy

⁴⁶¹ Ricoeur, P. 2002. 64.

⁴⁶² Ricoeur, P. 2002. 63

⁴⁶³ Ricoeur, P. 2002. 63.

másik személy, hanem a világban való lét új formájának vázlatára.⁴⁶⁴ Következésképpen, ha jól értettük, az értelmező számára csak írásban rögzített szöveg révén tárul fel a múlt/jelen/jövő „világ vázlatára”, a diskurzus jelentése, mivel a szöveg kiszabadult létrehozásának helyzet- és szituációfüggősége alól.

A diskurzus, mint láttuk Ricoeur megközelítésében, megnyilatkozás, „kimondás”, annak kimondása, amit ki akarunk jelenteni, ami által a mondásból kimondás lesz, „közhírré tétel és megnyilatkozás.” Nem minden kimondás, kijelentés diskurzus, csak az, amely írásban rögzített és jelentése van. Noha az alaphelyzete a szóbeli dialógus, amely feltételez mindig egy „másik személyt”, azonban ez még nem jelenti azt, hogy a dialógushelyzet nem alakulhat át monológgá, vagyis azt, hogy az interakciós helyzetben csak az egyik beszél. Élő párbeszédhelyzetekben, ennek mindig fennáll a lehetősége. Nem így az írott szöveggel, ugyanis itt a dialógus mint interakciós viszony „szűk” keretei kitérnek azáltal, hogy a megszólítás az „írás közönségéhez szól.” Mindkét esetben a diskurzusnak *kommunikáló személyei* vannak. A szóbeli párbeszédhelyzetben a kommunikáló személyek helyzetükből adódóan szemtől szembe kijelentéseket tehetnek. Ezzel szemben az írott szöveg ezt a korlátozott helyzetet azzal oldja fel, illetve tágítja ki, hogy térben és időben különböző helyeken elhelyezkedő személyek, közönség, az olvasó számára mond valamit. Pontosabban: „a leírt dolgokkal tulajdonképpen mindenki szembesülhet, aki olvasni tud.” A diskurzus írott szöveges változata, annyiban tekinthető „univerzális viszonynak” (Gadamernél is), amennyiben letisztult formában a „diskurzus diskurzusaként” áll előttünk. Az írott szöveg, ebben a dekontextualizált és depszichologizált tiszta formájában, eltávolodik, megszabadul az „egykorvolt esemény pillanatnyiságára jellemző sajátosságoktól”, a szerző „átélt viszonyaitól”, a „konkretizáló utalások korlátjaitól”, s „átörli” a szemtől szembeni interaktív helyzet „szűk” határait. Így tehát nincs is szüksége látható-hallható másikra, csupán olvasni (értelmezni) tudó közönségre.

A kérdés az, hogyha az élőbeszéd az írott szöveg előzménye, akkor az írott szöveg nem sikkasztja-e el az előbeszédet kísérő, a dialógusban résztvevők számára jelentéssel bíró jeleket (gesztusok, intonáció, mimika stb.)? Ricoeur feltételezi, hogy az írott szöveg, a diskurzus diskurzusa semmi olyat nem sikkaszt el az élőbeszédéből, ami a hermeneutikai számára fontos. Ellenkezőleg, a diskurzus írásban rögzített formája „lehet” az általa javasolt értelmező tudomány tárgya, mert csak az írott szöveg garancia arra, hogy a dialógus univerzális lehet, hiszen hozzáférhető mindenki számára, mindenütt és mindenkor, aki érdeklődést mutat iránta.

Ricoeur, miután tisztázta, hogy mi a szöveg, mi az élőbeszéd és az írott szöveg közötti különbség, miközben mindkettőt szövegnek, a diskurzus (megnyilatkozás) módjának tekinti, az írott szöveget jelöli meg az értelmező tudomány tárgyának,

⁴⁶⁴ Ricoeur, P. 2002.64.sk.

mivel Max Weber is „ésszerűen vezérelt magatartásként definiálta ezt a tárgyat.”⁴⁶⁵ A kérdés továbbá az, hogy vajon az „ésszerűen vezérelt magatartás” kiegészíti-e azt amit Ricoeur „*olvashatóság jellegnek*” nevez. A következő lépésben, tehát, a diskurzus fentebb vázolt négy kritériumát – időbeliség, diskurzusesemény, világ, kommunikációs jellemzőket – az „ésszerűen vezérelt cselekvés” fogalmára vonatkoztatja, amit szintén egy négyes tagolásban old meg.

a.) Van affinitás, ahogyan P. Winch a konceptuális társadalomtudomány alapozási kísérletében⁴⁶⁶, az eszmék és az életmód egymásra vonatkoztatásakor, M. Weber nyomán a szabályvezérelt cselekvésnek tulajdonított jelentőséget (a társadalmi kontextusnak), ugyanis ezt teszi lehetővé, hogy megértsük a jelentését annak, amit az emberek tettek, tesznek és mondanak. P. Winch csupán egy rövidke fejtegetésben jelzi a lehetőséget M. Weber ésszerűen (racionálisan) vezérelt cselekvés, viselkedés elve és a diskurzus közötti kapcsolatról, és diszkurzív és nem diszkurzív eszmékről beszél.⁴⁶⁷ Ricoeur viszont egyértelműen a weberifogalomhoz hozzákapcsolja az austini beszédaktus-elmélet azon felismerését, hogy a beszédaktus-típusaicselekvéstípusok.⁴⁶⁸ Ricoeur szavaival: egyrészt a „diskurzus négy kritériumát az ésszerűen vezérelt cselekvés fogalmára fogjuk vonatkoztatni”, másrészt „ahogyan a beszédaktusok, úgy fejlesztenek ki a cselekvési események is (...) hasonló dialektikát egy jelenségben fellépő és ismételten előtűnő esemény időbeli státusa, és az eseményben lévő logikai státus között, amelyet egy határozottan azonosítható értelem tartalom jelöl ki.”⁴⁶⁹

A cselekvésrögzítés – az említett négy kritériumhoz az első hozzárendelés –, tehát, arra keresi a választ, hogyan lehetséges, az *írott szöveget* azonosnak tekinteni a *cselekvéssel*. Ricoeur abból indul ki, hogy van egy közös alapviszony a diskurzus írásbeli rögzítése és az ésszerűen vezérelt cselekvés között. Éspedig, ahogyan a beszélgetés „sajátosságai” érdektelenné válnak az írásbeli rögzítést követően, ugyanúgy az interakciók

⁴⁶⁵ Ricoeur, P. 2002. 64.

⁴⁶⁶ P. Winch, mint azt Erdélyi Ágnes kimutatta, félreértette M. Weber, ami abból származott, hogy miközben Winch is az emberi viselkedésben az érthető elemet akarta megragadni, ám az emberi viselkedés érthető eleme egészen mást jelentett a német filozófiában, amelyet Weber követett, mint amit Winch és az angolszászok értettek rajta Wittgenstein nyomán. (Lásd: Erdélyi Ágnes 1988. In: Winch, P. 1988.18).

⁴⁶⁷ Winch, P. 1988.120–123.

⁴⁶⁸ A beszédaktus elmélet újszerűsége abból adódik, hogy a nyelvhasználatot éppúgy cselekvésnek (aktusnak) tekinti, mint bármely fizikai tettet: a verbális kommunikáció nemcsak egyszerűen információátvitel, hanem cselekvések, aktusok végrehajtása az információátvitelben. Az austini elmélet kimondja, hogy a nyelvhasználatot éppúgy kötött szabályok, konvenciók vezérlik, mint a grammatikai struktúrák felépítését, és a nyelvhasználati szabályok éppúgy jellemzik a nyelvet, és éppúgy hozzátartoznak a beszélő nyelvi képességéhez, nyelvi tudásához, mint a szó szorosabb értelmében vett grammatikai szabályok. A jelentés fogalma pragmatikai, nyelvhasználati elemekkel gazdagodik, az információátvitel ténylegesen interakcióvá változik át. (Lásd: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás: In: Pléh – Síklaki – Terestyéni. 1997. 15.)

⁴⁶⁹ Ricoeur, P. 2002. 66. sk.

is azért veszítik el jelentőségüket, mert a cselekvést rögzített szövegnek tekinthetjük. Noha a cselekvéseméletben egy ilyenfajta kijelentésnek „tudományos interpretációs” alapja kétséges, mégis Ricoeur azt állítja, hogy maga a „cselekvés mint észszerűen vezérelt cselekvés a tudomány tárgya lehet – anélkül, hogy el kellene veszítenie észszerű voltát –, mégpedig az objektiváció olyan metódusa révén, amely hasonló egy szöveg írásbeli rögzítéséhez.”⁴⁷⁰ Ugyanis ezáltal a cselekvés alapja, a cselekedet már nem az a tranzakció, melyre a szóbeli diskurzus modellje alkalmazható, hanem strukturált vázlat, amelyet belső viszonyai alapján kell értelmezni. Az objektiváció itt a cselekvés belső viszonyai által valósulhat meg, melyek hasonlatosak a beszédaktus struktúrájához, s kívülről felismerhetők. Ricoeur egy tranzakciós eltolódást feltételez a cselekedetek szöveggé váló értelmezésében, amely hasonlatos ahhoz, ahogyan az írásbeli rögzítés az intencionális külsővé válás dialektikája révén a beszédaktusban már „immanensen” benne van. Más szóval a cselekvés propozicionális (jelentés) tartalmát le lehet írni, egészen hasonlóan a beszédaktus esetéhez. Vagyis itt a cselekedet noematikus (a beszéd noémája a nyelvi esemény jelentéstartalma) struktúrájáról van szó, vagyis a jelentéstartalmáról, mivel azt rögzítik, azt választják le az interakció folyamatáról, így ez képezheti az interpretáció tárgyát. Ugyanakkor a noémának nemcsak propozicionális (jelentés) tartalma van, hanem illokúciós (amit a beszédben teszünk) viszonyokat is hordoz, amely hasonlatos egy teljes beszédaktushoz (lokúció–illokúció–perlokúció). Mindebből Austin nyomán Ricoeur számára az következik, hogy a diskurzív cselekvések nemcsak a beszédaktus szempontjából számítanak paradigmának, hanem a beszédaktusnak megfelelő és azt megvalósító cselekedetek szempontjából is. Éppen ezért ki lehet dolgozni egy olyan cselekvéstipológiát, amely megfelel az illokúciós cselekedet modelljének.⁴⁷¹ S ez láthatóan nem egyszerűen tipológia, hanem „kritérium-tan”, mivel minden típus saját „konstitutív szabályokkal” (Searle) rendelkezik, amelyek M. Weber ideáltípusaihoz hasonlóan – lehetővé teszik „ideális modellek” létrehozását. Ebből a perspektívából a megértés, a „lényegi viszony” (Searle), az „értelemtartalom” (Husserl) megértését jelenti, ami egyaránt magába foglalja a dolgot (a propozicionális tartalmat), a minőséget (az illokúciós mozzanatot). Ugyanis a cselekedet, akárcsak egy beszédaktus a propozicionális tartalma és illokúciós mozzanata által azonosítható. A kettő együtt alkotja az „értelemtartalmat” (*Sinngehalt*). Végül is a cselekvésből ami rögzítésre alkalmas, az az értelemtartalom, ugyanis ez képezi tárgyát a cselekvési esemény értelmezésének.

A kérdés az, Ricoeur, szerint is, hogy hogyan lehetséges az értelemtartalom megvalósítása, illetve mi felel meg a cselekvés területén az írás feljegyzésének. Amit az írás rögzít, mint arra utaltunk, az a beszéd noémája, vagyis a nyelvi esemény jelentéstartalma, tehát nem maga a nyelvi esemény.⁴⁷² Más szóval amit rögzítenek az a

⁴⁷⁰ Ricoeur, P.2002. 64.

⁴⁷¹ Ricoeur P. 2002. 65.

⁴⁷² Ricoeur, P. 2002. 66, 62.

mondás „kimondása”, a „megtett”, ami lejegyzett és lejegyezhető, ami „hátrahagyja nyomait”. Időben s világunkban vannak olyan jelek és jegyek, amelyek inkább az „olvasó”, mint „halló” számára tárulnak fel. Vannak tehát „mélyreható események”, amelyek följegyzésre méltóak, s amelyeknek következményei vannak. A rögzítés „lényegét” Ricoeur a továbbiakban szöveg három tulajdonsága – a cselekedet önállósága, a relevancia és jelentés, a cselekvés mint nyitott „mű” – összefüggésében vizsgálja.

Láttuk, hogy a cselekedet autonómmá válik azzal, hogy „dokumentum” jelleget ölt, dokumentumban tárgyiasul: ahogy az írott szöveg elválik szerzőjétől, ugyanúgy a cselekedet is elválik a cselekvőtől, s „megteremti saját következményeit.”⁴⁷³ Ez az önállósodása, autonómmá válása a cselekedetnek jelenti a cselekedet „társadalmi dimenzióját.” Azonban nem minden emberi tett, cselekvés társadalmi, ezzel Ricoeur is tisztában van, csak az, amely szerinte a „mi hatalmunkat valósítja meg, és mert ennek olyan következményei vannak, amelyeket nem látunk előre. Ezért lesz itt a ’lejegyzés’ az egyik fontos fogalom.” A homályt a folytatás oldja fel: megkülönböztet egyszerű és összetett cselekedetet. Az *egyszerű cselekedet* – mondhatni – spontán, nem igényel előkészítést, felvezetést, itt az értelem (*noema*) egybeesik a szándékkal (*noesis*), vagy a kettő metszi egymást. Az *összetett cselekedetek* az előbbtől abban különböznek, hogy néhány „cselekvési szegmens” annyira eltávolodott az eredeti kiindulóponttól, hogy leírása már „problémát okoz.” Más szóval a kiindulópont és a szerző szándéka közötti distancia szinte lehetetlenné teszi annak kimutatását, hogy ez és ez a szerző szándékára „jellemző.” Konkrét helyzetben a cselekvő éppen úgy jelen van a cselekvésben, mint a beszélő saját kijelentéseiben. Ez triviális tény, a probléma itt láthatóan az, hogy mit jegyzünk le, mi a „lejegyzés”. Ricoeur szerint azt jegyezzük le, aminek következményei vannak, amit nem látunk előre, ami a hatalmunkat valósítja meg. Tehát nem minden beszédcselekvés lejegyzésre méltó. A kérdés az, hogyha nem látjuk előre, hogy a beszédcselekvésnek mi lesz a következménye, akkor honnan tudjuk meg, hogy lejegyzésre méltó? Feltehetően onnan, hogy mivel tudatosan, szándékoltan és motiváltan cselekszünk, mégsem áll módunkban, hogy előre eldöntsük cselekedeteink nem látható következményeit, ezért cselekedeteinket rögzítjük. Vannak és voltak intézmények és személyek, akik mindig is a lejegyzéssel foglalkoztak. Magyarán, azért nem tűnnek el nyomtalanul cselekedeteink, vagyis jeleket, nyomokat hoznak létre, hagynak maguk után, mert nemcsak lejegyzik, hanem tárolják is őket. Az a kijelentés, miszerint a „dokumentum emberi cselekvésnek nevezhető”, eléggé triviális. Minden történész tudja, hogy minden fajta dokumentumot, amelyekre Ricoeur is hivatkozik, a „bevésés” = regisztrálás, „följegyzés” fogalmaival, cselekedetek írásba foglalása, archiválása, mint például iskola, munkaközvetítő, bíróság, rendőrség, bank, egyetem, hadsereg, egészségügyi pénztár stb. mind olyan intézmények és személyek, amelyek cselekedeteket

⁴⁷³ Ricoeur, P. 2002. 66. sk.

foglalnak írásba, őriznek meg. Így férhet hozzájuk a kutató, aki aztán megvalósíthatja „hatalmát” az által, hogy mit választ ki a beszédcselekvés dokumentumokban tárgyiasult tartalmai közül, mi az, ami jelentéssel bír számára. Ricoeur két metafora köré szerkeszti a cselekvés-szöveg autonómiáját, melyek a „nyom” és a „bevésés”.

A történelem „kvázi-dolog”. A „dolog” szó – Ricoeur értelmezésében, mint fentebb láttuk –, a jelentéstartalomra utal. A nyomok, a jelek közül, amit az emberi cselekedetek hátrahagynak, csak azok alkalmasak a „lejegyzésre”, a „történelem archívumában” tárolásra, amelyek intézményekké válnak, jelentéssel bírnak számunkra, még akkor is ha már nem azonosak a szereplők eredetileg elgondolt szándékai-val. Ezen a ponton Ricoeur elképzelése a hermeneutikai (társadalom-) tudományról erősen hasonlít a történész mesterség tudnivalóihoz. Nos, Ricoeur a „feljegyzés” fogalmával, s annak történeti perspektívába ágyazásával, mind-mind olyan megállapításokat tesz, amelyek által a hermeneutikai (társadalom-) tudomány igen közel kerül a történettudományhoz. Az olyan kijelentései, mint például kérdőjellel a „történelem „is” az emberi cselekedetek feljegyzése, az emberi cselekedetek jeleket, nyomokat hagynak, amit archiválnak, s a krónikások ezt megelőzően már biztosították a feljegyzések folyamatát, amely által a történelem a jelek összességévé vált, sorssá, melyre már nincs befolyásuk a cselekvőknek, az intézmények jelentése már nem egyezik létrehozóik eredeti szándékával, sőt mondhatni az eseményeké sem stb. stb.⁴⁷⁴ Végül P. Winch megállapításával erősíti pozícióját, ugyanis, mint utaltunk rá, Weber nyomán Winch is arra a belátásra jutott, hogy a társadalomtudomány tárgya a szabályok irányította viselkedés, ezek a szabályok az „értelem tartalmat testesítik meg, amely a szabályokból nő ki és intézményekben tárgyiasul. Más szóval, és Ricoeur szándékával összhangban, a beszédcselekvés autonómmá, dokumentummá válása által, az értelem tartalom egy olyan dekontextualizált állapotba jut el, ahol az értelem már magában a szövegben van. Az értelem tartalom (Weber, Winch) a szabályvezérelt cselekvésekből nő ki, ezeket a szabályokat testesíti meg, és intézményes „műben” (műtárgy – artefact értelmében) ölt formát. Az objektivitás formája és módja, tehát, az értelmes magatartás ’társadalmi rögzítéséből’ következik.”

A harmadik kritérium a *relevancia és a jelentés*, ami a diskurzus világa. Definíciója szerint a konkrét helyzettől való elszakadás eredményeképpen „létrejönnek a diskurzus *ki nem nyilvánított viszonyai*: ezt nevezzük ’világnak’ – a szó ontológiai értelmében. Más szóval az értelmileg orientált cselekvésnek az a jellemzője, hogy jelentése nem a „pillanatnyi helyzet relevanciáján” alapul, hanem azon „túl” van. Ez az „alapviszony” szerinte hasonlít ahhoz, ahogyan a szöveg „túllép a diskurzus határain” (P. Ricoeur 2002:67). A cselekvés jelentése és az adott cselekvési szituációra vonatkoztatott relevancia, tehát, egymással nem szembeállított, hanem „más módon is aktualizálhatók”, mint az eredeti cselekedet. Az aktualizáció s a perspektíva vonatkozáskeretei között értelmezve azt mondhatjuk, hogy egy cselekedetnek az adott

⁴⁷⁴ Ricoeur, P. 2002. 67. sk.

helyzethez kötött relevanciáján túl is lehet jelentése. Túlléphet eredeti társadalmi körülményein és egy új társadalmi kontextusban új életre kelhet, vagyis „jelentése egy tartós relevancia” – vagy „néhány esetben a teljes jelent átható relevancia.”⁴⁷⁵

A cselekedet „világa” egyrészt az a „világ”, amelyet közvetlenül aktualizál, személyek, eszközök, feltételek, produktumok stb. által, másrészt pedig az a „világ”, amely „túllép produktuma társadalmi körülményein.” Más szóval egy cselekvésnek helyzeti relevanciája és hosszú távon aktualizálható jelentése is van. Ricoeur itt elsősorban a kulturális jelenségekre gondol, amelyek, akár a szövegek, túllépi létrejöttük körülményeit. Általánosabb értelemben az intézményekről beszél, Hegelt idézi, de belátásai Winchre is emlékeztetnek. A kérdés az, hogy az intézmény mint az ember második természete, amelyet az ember alkot, s amely aztán visszahat rá – „kööttség és szabadság” –, a szövegnek tekintett cselekvés jelentése révén jön-e létre? Erre nincs válasz, viszont tény, hogy az ember saját dolgainak létrehozása során a körülményeket legyőzi és aktualizálja is, ugyanis képes arra, hogy egy új történelmi helyzetben új jelentéseket tulajdonítson régieknek. Ezen a ponton a gadameri „hagyomány” fogalma lehetne megvilágosító, kiegészítő, azonban Ricoeur ezt nem hozza szóba, de látens módon benne van elgondolásában. Következésképpen ha a beszédcselekvés nemcsak aktualizálható szövegnek tekinthető, hanem horizontokkal bíró szövegnek is, akkor nemcsak saját létrejötté idejére utal, hanem kinyit egy „új világot”, amit különben „magában hord.”

A negyedik kritérium az emberi cselekvés mint „nyitott mű” kérdése, vagyis a beszédcselekvés mint szövegvalóság *kit szólít meg*. Ricoeur a lehetséges olvasókat, a címzetteket meghatározatlan mennyiségnek feltételezi. Az emberi cselekvés értelemjelentésének azonban nincs kiváltságos olvasója (értelmezője), a kortárs értelmező sincs előnyös helyzetben. A közvetlen megfigyelő lejegyezheti a relevanciát, a jelentést, ugyanis az emberi cselekedet a szöveghez hasonlóan „egyszerre befejezett és nyitott mű, melynek értelme mindig függőben marad.”⁴⁷⁶ Gadamer szavaival, az értelmező mindig másképp ért, mint a szöveg szerzője. Az szövegekbe rögzített emberi cselekedetek, állandóan „igénylik az új értelmezéseket”, amelyek újabb és újabb értelemtartalmakat hoznak létre. A mű nyitottsága az értelmezésre, láthatóan, egy dialektikus folyamat, amely magában hordozza az értelmezésnek mint „módszernek” kérdését. Itt már gondok adódnak. Mivel a szerző és a szöveg közé az értelmező lép be, aki másként érti a szöveget, mint a szerző, értelmezése ezért kihívást jelent az újabb értelmezők számára. És végül az értelmezés értelmezéssel áll szembe, amiben folyamatosan megjelenik az értelmező szubjektív nézőpontja, beállítódása. Ha ez így van, akkor mennyiben tekinthető módszernek az értelmezés?

Láttuk, Ricoeur megfontolásai a szövegvalóság és társadalmi valóság, illetve a beszédcselekvés azonosságáról, nem különösebben lépik át a Gadamer által kijelölt

⁴⁷⁵ Ricoeur P. 2002.67.

⁴⁷⁶ Ricoeur, P. 2002. 68

hermeneutikai feladatot, amelynek tárgya az írott szöveg. Viszont annyiban igen, hogy az austini beszédaktus-elméletnek a weberi–winchi szabálykövető cselekvés, viselkedés egymásra vonatkoztatásával, a cselekményszövé, a mimézis szerepének felismerésével élesebben körvonalazza a szöveg dokumentum-, produktumjellegét és ennek azonosságát a társadalmi cselekvéssel. Pontosabban azt, hogy a dokumentumok a lejegyzett társadalmi cselekedeteket tartalmazzák. Következésképpen, a hermeneutikai (társadalom-) tudomány tárgya a dokumentumok tartalomjelentése. Mivel a lejegyzett cselekedet, a dokumentum, intézmények cselekvésének tárgyaialulása, és tárolható ezáltal univerzális. Ezzel a szövegvalóságot értelmező társadalomtudomány közeli vonatkozási kapcsolatba került a történelem- és irodalomtudománnyal. Ugyanis, mint Winch annak idején rámutatott, a szociológiai elméletek és a történelmi beszámolók közötti viszony inkább a „logikai elméletek és a mindennapok beszélgetéseiben kifejtett érvek viszonyához hasonlít.” Nem kell ismereni egy valamiféle elméletet ahhoz, hogy az érvelés egyes lépéseinek kapcsolatait megértsük, ellenkezőleg, akkor értjük meg, hogy mi is a logikai elmélet, „ha már felfogtuk a szóban forgó nyelven tett állítások logikai összefüggéseit”. Simmeltől vett példája: a római katolikusok és az ókatolikusok között viszony megértésében nem kell tudnunk Simmel elméletéről, ahhoz, hogy a két felekezet közötti viszonyt megértsük. Sajátos viszonyukat csak annyiban értjük meg, amennyiben megértjük a két vallási rendszert magát, és történelmi kapcsolódásaikat.⁴⁷⁷ A szociológia, tehát abban jeleskedhet, ha ráirányítja a figyelmet a történelmi szituációk azon vonásaira, amelyek analógiákkal szolgálnak, különben rejtettek maradnának. Mindez, láthatóan, egy sajátos módszertani problémát implikál, amely Ricoeur szerint is a humán tudományok problémájaként létezik.

Ricoeur, mint jeleztük, Gadamerrel szemben a hermeneutikát módszernek tekintti, ebből következik, hogy a metodológia a szövegre és a szövegértelmezésre vonatkozik, amely – feltételezése szerint – „új eljárást nyit meg a *magyarázat* és *megértés* viszonyában.”⁴⁷⁸ Gadamer javaslata az volt, hogy a megértés és az értelmezés egymást feltételezik, nincs megértés értelmezés nélkül. Ricoeur, láthatóan, nem helyettesíti az értelmezést a „magyarázattal”, hanem a magyarázatot bevonja az értelmezés előterébe, s új feladatot szán neki. A hagyományos elgondolásban elsősorban itt Diltheyre utal, akinél magyarázat és az értelmezés egymást kizárták, mivel a magyarázatot a természettudós módjára, míg az értelmezést a történész eljárás módjára vonatkoztatta.⁴⁷⁹ A 19. század végén a valamely szöveggel kapcsolatos magatartást a „magyarázat” és az „értelmezés” terminussal összegezték. Dilthey a természettudományoktól átvett és a pozitivizmus által a történettudományokra alkalmazott érthetőségi modellt magyarázatnak nevezte. Az értelmezést pedig a megértés

⁴⁷⁷ Winch, P. 1988.125–126.

⁴⁷⁸ Ricoeur, P. 2002. 68.

⁴⁷⁹ Ricoeur, P. 1999.15–18.

pszichológiából származtatott formájának tekintette, s abban a szellemtudományok alapvető, egyetlen magatartását látta, amely által megvonható a különbség a szellemtudományok és a természettudományok között. Ugyanakkor Diltheyre vezethető vissza a hermeneutika belső kettéosztottsága, mely szerint a megért–értelmez kettőseben a megértés az alap, azonban a megértést a lélektanra, míg az értelmezést a tárgyasult formákra való vonatkoztatással pszichologizálta. Már pedig a megértés–értelmezés tudományosság igénye éppen a depeszichologizálást sürgette. Ricoeur ezt a tudástörténeti folyamatot újra áttekinti, amellyel a célja a megértésben a magyarázat és az értelmezés viszonyának újrafogalmazása. Tehát itt nem egyszerűen arról van szó, mint Gadamer belátásában, hogy a megértés egyben értelmezés, hanem arról, hogy a magyarázat által a megértett értelem az eredeti kontextushoz képest tágabb szituációba (kontextusba) helyezhető. Ezzel nem iktatja ki a megértést és az értelmezést, hanem azt kibővíti a magyarázattal, hiszen nemcsak a hétköznapi életben, hanem tudós beszédben is magyarázunk, vagyis ez által érvelünk. Ricoeur ugyanakkor elveti a magyarázat és megértés szétválasztását, a kettő közötti „logikai szakadékot”, s azzal a javaslattal hidalja át, hogy a kettő viszonyát az „írás-olvasás analógiájára” vezeti vissza. Az olvasás (értelmezés) ezek szerint a társadalomtudomány metodológiai eljárása. A szöveg olvasása nem „önkényes”, de nem is „szubjektív tevékenység”, hanem „magának a szövegnek a tulajdonságaiból épül fel”. Ricoeur a magyarázat fogalmát a nyelvészeti modellektől származtatja és a mítoszban (Lévi-Strauss strukturalizmusa) igazolni látja, hogy a mítoszt miképpen lehet magyarázni, anélkül, hogy értelmeznék.⁴⁸⁰ Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a magyarázat fogalma Ricoeur megközelítésében a strukturális elemzésre vonatkoztatott, ugyanis a strukturális elemzés műveleteihez tartozik a horizontális aspektus kibontása, vagyis a szöveg szegmentálása, majd a részek, a szegmentumok egészben való egysége különböző szintjeinek a rögzítése, s a hierarchikus aspektus kimutatása. Az elbeszélés naiv (mítosz) szintjén, akár csak kritikai szinten, felismerhető az elbeszélés felépítése (cselekvések – cselekvő alanyok – elbeszélés). Ezt a sémát, a strukturális elemzés is megerősíti, így lehetségesnek tartja, hogy a magyarázat és az értelmezés visszakerüljön egyetlen „hermeneutikai ív” alá, valamint azt, hogy a „magyarázat és megértés ellentétes magatartását az olvasásnak mint az értelem visszahódításának fogalmába” integrálja.⁴⁸¹ A „megoldás” a humántudományok módszertani paradoxonának

⁴⁸⁰ Lévi-Strauss írja: a mítosz nyelvezet, a mítosz a nyelv területére tartozik, mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a.) mint, „minden nyelvi létező, a mítosz is nyelvi alkotóegységekből áll”, b) „ezek az alkotóegységek magukban foglalják a nyelv struktúrájában is szabályszerűen meglévőket, vagyis a fonémákat, a morfémákat és a szemantémákat. Ezek azonban úgy viszonyulnak az utóbbiakhoz, mint ők maguk a morfémákhoz, azok pedig a fonémákhoz. Mindegyik forma az összetettség magasabb fokában különbözik az előzőtől. Ezért azokat az elemeket, amelyek tisztán a mítoszhoz tartoznak – s mind közül a legösszetettebbek – nagy alkotóegységeknek fogjuk nevezni” (lásd: Cl. Lévi-Strauss. 2001. I. 167–168). Az Odipusz mítosz példája, mint zenekari partitúra mitémák elrendezésének modellje (lásd: Lévi-Strauss. 2001. I. 170–174).

⁴⁸¹ Ricoeur, P. 1999.29.

feloldását célozza meg. Ebből adódik számára a megoldandó feladat: kimutatni az olvasás és az írás paradigmájának ellentétes voltát. Ricoeur ez irányú „dialektikus játékát” zárójelbe tesszük, és azt vizsgáljuk, hogy ha a szövegértelmezés paradigmája magának a szövegnek a tulajdonságaiból épül fel, akkor a „magyarázat lehetősége” nem igényel-e idegen területet? Ricoeur a szövegobjektivitás négy alapviszonyát rögzíti: a) „az értelem tartalom rögzítése”; b) „a szerző szellemi intencióinak és az értelem tartalomnak az elválásztása”; c) „a nem kinyilvánított viszonyok kibontása”; d.) „a címzettek meghatározatlan száma.”

A magyarázat ezen objektivitás alapviszonyai önmagukban megállnak, „adekvát módját” képezik a magyarázatnak, nincs szükség idegen (természettudomány) területek bevonására, vagyis arra, hogy „átvigyük a dolgokat egy valóságterületről a másikra”, például a „tények területéről a jelek területére”. Vagyis az „objektíválódás folyamata a jelek területén belül” megy végbe, s ez a „folyamat teszi lehetővé a magyarázat eljárásait ugyanezen területen maradván”. A jelek ugyanazon területe az, amelyen belül a „magyarázat és a megértés szemben állnak egymással.”⁴⁸² Különbözik azonban nem volna lehetséges a szövegvalóság hermeneutikai (társadalom-) tudománya mint tudomány – állítja Szabó Márton.⁴⁸³ Állítása kétségtelen megfontolandó, azonban Ricoeur nem fogalmaz ennyire egyértelműen, nem beszél szövegvalóságról, sem a szövegvalóság társadalomtudományáról, csupán humán tudományokról; kétségtelen ez utóbbiba implicite beleérti a társadalomtudományokat, mint például a szociológiát is. Ugyanis a szövegértelmezés paradigmája, – mint utaltunk rá, és alább még szó lesz róla – összekapcsolja a beszédaktus elméletét a cselekvésemeléttel, s ezzel azt feltételezi, hogy az olvasó (értelmező)- magyarázó saját objektív valóságával szembesül a szöveg olvasásakor. Így olyan metodológia birtokába jut, amely által társadalomtudományi kijelentéseket tehet. Ennek lehetőségét Ricoeur két egymást követő, de fordított mozgásirányt leíró eljárásban látja: az egyik a megértéstől a magyarázatig, a másik pedig a magyarázattól a megértéshez vezető út.

Nézzük először, milyen út vezet a *megértéstől a magyarázatig*. A kérdés az, hogy hogyan értjük meg a szöveget, amely, mint láttuk, a jelek területén belül van, és önmagában megáll. A megértés során Ricoeur, akárcsak Gadamer, a szöveg értelem tartalmának megragadásában látja a megértés lényegét, mivel az a jelentéshordozó. Azonban a magyarázat és az értelmezés dialektikája éppen abban áll, hogy a megértésben a szöveg értelem tartalma és a szerző intenciója között disszonancia áll fenn, amely új helyzetet teremt. Ha viszont az objektív értelem tartalom különbözik, vagyis eltér a szerző szubjektív szándékától, akkor az „értelem tartalom többféle módon konstruálható és rekonstruálható.”⁴⁸⁴ Ebben az esetben a szerző valószínűsíthető szándékának feltárása (jobban megérteni őt mint ahogy maga értette önmagát)

⁴⁸² Ricoeur, P. 2002. 68–69.

⁴⁸³ Szabó M. 2002. 86.

⁴⁸⁴ Ricoeur, P. 2002. 69.

alapján a „helyes megértés” nem oldható meg. Ehelyett Ricoeur a konstrukciót ajánlja, amely „folyamat-formát” hoz létre. Hirsch (1967) nyomán azon a véleményen van, hogy a „helyes jelentés” hipotézise kialakításához nem rendelkezünk szigorú szabályokkal. A hipotézis felállítása, láthatóan, az értelemtartalom konstruálása végett fontos, de mivel egy szöveg totalitás, magában is egész, igényli a rekonstrukciót. Más szóval a „szövegnek konstruálnak és rekonstruálnak kell lennie”. Mert csak így mutatható ki az adott szövegben a rész és az egész viszonya, éppen úgy mondja Ricoeur mint a „műalkotások és az életmód” esetében, ahol szintén a megítélés különleges módjára van szükség. Vagyis arról van szó (lásd: Kant 1966), hogy a szövegegész mint „tárgyak vagy témák”, illetve „elsődleges és másodlagos összefüggések hierarchiája” jelenik meg előttünk. A szövegegésznek a rekonstrukciója, tehát körkörös eljárás, ugyanis egy meghatározott részvonalnak az egészből való leválasztása a részösszefüggések ismeretében történhet meg. Ennek fordítottja, hogy az „egész csak a részek rekonstrukciójaként” tudjuk visszaállítani. A hermeneutikai kör tehát az eljárás alapvető szabálya, amely nem jár együtt „szükségyszerűsége”, „evidenciák”, „cáfolhatatlan definíciók”, fontossági sorrendek, a „lényeges” és „lényegtelen” kimutatásával. Minden ilyen és ehhez hasonló „pusztán vélekedés kérdése.” Más szóval a szöveg individuális alakjának kidolgozása és lokalizálása „vélekedésen alapul”. Szóképet használ, amikor a szöveget „domborműhöz” hasonlítja, vagyis a szöveg is különböző oldalakról közelíthető meg. Ez pedig azt jelenti, hogy a rekonstrukció perspektivikus torzítással jár együtt, amely főleg az olvasásban (értelmezésben) mint „egyoldalúság” van jelen.⁴⁸⁵ Véleménye szerint az interpretációban kiküszöbölhetetlen az egyoldalúság, ami egyrészt a szöveg nyitottságából és „többszólamúságából” adódik, másrészt a tudós dogmatizmus és a szkepticizmus közötti ingadozásából. A torzítás, egyoldalúság az olvasás, az interpretáció jellemzői, nem azonos a köznyelvi szavak többértelműségével, a mondatainak kétértelműségével. A „pozitív többszólamúság”, amelyet az írott diskurzus jellemzőjének tart, az egészként felfogott szöveg jellemvonása, és pedig egészen pontosan az, hogy a szöveg nyitott. S ez a nyitottság teszi lehetővé a különböző olvasási módokat, értelemkonstrukciókat. Vagyis, mint fentebb említettük, végül is értelmezés értelmezéssel áll szemben, ami teret nyit a nézőpontok pluralitása számára.

Mert, ha a szöveg tipikus vonása a nyitottság, amely az értelmezések és az értelem konstrukciók „többszólamúságát” teszi lehetővé, illetve kikerülhetetlenné, akkor a hipotézis bizonyításának folyamata inkább a valószínűség logikájához (Hirsch) áll közelebb, s nem az empirikus igazolás logikájához. Az interpretációs eljárás tehát nem igazolási és következtetési eljárás, hanem az adott ismeretek tudásában a valószínűbb interpretáció módja, vagyis ebben az értelemben az „értékelésről, az érvényesség mérlegeléséről” van szó – és nem a bizonyításról. Ricoeur az értékelést analógnak tartja a törvényértelmezés jogászai argumentációjával, mivel ott

⁴⁸⁵ Ricoeur, P. 2002. 70. sk.

is „bizonytalanságról” és „minősített valószínűségről” van szó. Ha kigyűjtjük a hermeneutikai „bizonyítási” eljárás kulcsfogalmait, és azt szembeállítjuk az empirikus eljárás hasonló kategóriájával, akkor érthetőbbé válik Ricoeur fentebb és az alább szóba jövő metodológiai törekvésének lényege:

Kulcskategóriák

<i>Hermeneutikai tudományokban</i>	<i>Empirikus tudományokban</i>
Szöveg	empirikus
Többszólamúság	valóságos
Valószínűség	egyértelmű
Érvelés (argumentáció)	következtetés
Érvényesség	bizonyítás

A „szövegről szóló tudományosan használható tudás” fogalma, tehát, nem önkényes, szubjektív, nem a racionális tudományosság relativizálását jelenti, hanem arra a belátásra utal, hogy emberi dolgokban az emberek eszméket és intézményeket hoznak létre, amelyek bizonyos magatartásokat implikálnak ember és ember között, s ezek a kapcsolataik alapvető „biológiai” szükségleteik jellegét is befolyásolják. Ez, láthatóan, nem a természettudomány metodológiája. Az eljárás szellemtudományi alkalmazását az „indexkonstruálás módszere” alapozhatja meg. Ugyanis Ricoeur elgondolásában, ahogyan az „indexkonstruálás” a szubjektív valószínűségek logikája esetében tipikusnak számít, ugyanúgy „alap” lehet „az individuummal foglalkozó tudomány számára, amely így teljességgel rászolgál a tudomány névre”⁴⁸⁶.

A szövegről szóló tudományos tudás alapja tehát annak felismerése, hogy a szöveg „kvázi-individuum s a szöveginterpretálás értékeléssel jár.” Kétségtelen, minden érvényesség ellentétpárja az érvénytelenség (K. Popper szavával falszifikáció). Ha ez így van, akkor a szövegről szóló tudomány, hogyan képes az érvényesség, illetve az érvénytelenség tekintetében megnyugtató kijelentéseket tenni? Ricoeur válasza, az interpretáció posztmodern téziséét idézi, vagyis, mint említettük, az interpretációt csak interpretáció cáfolhatja meg. A versengő interpretációk közül az az érvényes, amely valószínűbb, mint a másik. Az érvényesség logikáját értelmezési keretként fogja fel, amelyet a dogmatizmus (a szubjektív valószínűség logikája) és a szkeptizmus határol, azért, mert mindig lehetőség van egy értelmezés mellett vagy ellen, vagy egymással szembeállítva, vagy köztük összhangot teremtve érvelni. A lehetőségek közötti választhatóságnak ez a széles skálája összhangban van a szöveg nyitottságáról tett kijelentéseivel, amit paradigmatis érvényűnek tekint a „humán tudományok egésze” számára. Az elmondottak arra utalnak, a szöveg nyitottságának hangsúlyozása, a szövegértelmezést konstrukciónak és rekonstrukciónak fogja fel, amelyben paradigmatis módon érvényesül a szöveg értelemtartalmában a

⁴⁸⁶ Ricoeur, P. 2002. 70.

specifikus többszólamúság. A következő lépésben Ricoeur a szöveg értelemtartalmának ezt a többszólamúságát az emberi cselekvésre mint lehetséges konstrukciók egyik esetére vonatkoztatja. Pontosabban az emberi cselekvés specifikus ellentétpontja és a szöveg specifikus ellentétpontja között teremt kapcsolatot. Ami szerinte a cselekvés céljának és motivációjának dimenziói közötti viszonyra, vagyis a beszéd-cselekvés intencionális jellemzőjére vonatkozik.

P. Winch a cél, szándék, motiváció fogalmakat, mint láttuk, sajátosan a szellemtudományokra vonatkoztatta, s az oksági reláció egy másik típusának (John St. Mill) megjelölésére használta.

Ricoeur a cselekvésemélet „legújabb” teoretikusainak (E. Anscombe, A. I. Meldon) felismeréseiből indul ki, eszerint a cselekedet célra irányuló tevékenységként csak akkor érthető meg, ha a „mit tesz” kérdésre olyan választ kapunk, amely ténylegesen a „miért”-re válaszol. Például „értem”, hogy mit akarsz tenni, ha el tudod „magyarázni”, hogy „miért” éppen erre és erre a cselekedetre vállalkozol. Nos, a „miért” kérdésre adott válaszok közül csak annak van értelme, amely megjelöli a cselekvés motívumait. Ugyanis a motívum ebben az esetben a cselekvés „alapja”, illetve „megalapozása”, és nem pusztán oka. A motívum minősíti a cselekvést, ilyennek vagy olyannak ítéli meg. A motívum a cselekedetet egy „általánosan ismert értelemmel” látja el; például, ha elmagyarázod, hogy ezt vagy azt milyen szándékkal (bosszú, féltékenység) tetted, akkor cselekedetedet ezen érzések vagy hajlamok alapján kategorizálom. Az intuitív példa a magától értetődésre utal, vagyis arra, hogy a cselekedet az adott szociokulturális környezetben ismert, tudott magatartás. A kívánság, hogy így és így fogadjam el cselekedet indítékát, amely különben közismert indíték az adott környezetben, főleg akkor válik fontossá, amikor a kívánság „értékkarakteret” (Anscombe) kell demonstrálni. A kívánságok, hitelvek mint erők, kényszerek, egyszerre készítetnek cselekvésre és igazolják is a cselekvést, megmutatják a hozzájuk kapcsolódó jót mint értéket. A kérdés tehát a következő: miért tetted azt, amit tettél? A cselekvés indítéka, motívuma magában hordja a cselekvés értelmének argumentálását. Pontosabban: lehetővé teszi, hogy állást tudjunk (mellette vagy ellene) foglalni. Ricoeur is azt akarja bemutatni, hogy a motívum bizonyítása láthatóvá teszi az „argumentációs eljárás logikáját.” Egyrészt, mert amit az emberi cselekedetben meg lehet és meg kell konstruálni, az a cselekedet motivációs alapja, vagyis a motívum az értékalakzat, amely képes „magyarázatot” adni a cselekedet motívumára. Másrészt a motívumok révén magyarázott cselekvés kapcsán az „argumentáció” az az egyesítő folyamat, amely kiemeli a cselekvés szöveghez hasonló többszólamúságának jelentőségét.⁴⁸⁷ Ricoeur számára tehát a kérdés: az értelemtulajdonítás kiterjesztése a szövegről a cselekedetre igazolható-e. A cselekedet értelméről szóló érvelés (argumentáció) lehetővé teszi, hogy az értelmező-cselekvő különbséget tudjon tenni saját kívánságai, vágyai és hitelvei között, s ezeket alá

⁴⁸⁷ Ricoeur, P. 2002. 71. sk.

tudja rendelni „olyan konkrét dialektikának”, amely magyarázza az ellentétes beállítódásokat. A cselekvésnek ebből az „eltávolodó-visszatérő” jellegéből adódik a különbségtetésnek az a módja, amely „az emberi cselekedetek társadalmi notációjának folyamatában zajlik”, és amelyet metaforával „feljegyzésnek”, „tudósításnak” nevez. A cselekedeteket, amelyeket már „feljegyeztek”, „továbbjelentettek” az érvek többszólamúsága alapján, lehetővé teszik, hogy szintén különböző módon lehessen magyarázni motivációs hététerüket.

Mindeddig viszonylag homályban maradt az eljárásnak az a javasolt módja, amely elvezet a megértéstől a magyarázatig. A probléma fogalmi, s ezt maga Ricoeur tisztázza, amikor azt mondja, hogy az „értelemtulajdonítás koncepcióján” a „*megértés* fogalommal szinonimnak tekinthető”, s az „értékelés, érvényességmegállapítás” fogalma a „*magyarázat*-fogalom ekvivalense.” Ezzel a fogalmi tisztázással már érthetőbb az a javaslata, hogy konkrétan a megértést a cselekvés jelentésére csak úgy lehet használni, ha figyelembe vesszük a magyarázat fogalmát. Tágabb módszertani összefüggésben ez azt jelenti, hogy Ricoeur összekapcsolja a cselekvésemélet irodalomkritikai eljárását annak társadalomtudományi megfelelőjével. A cselekedettől a cselekvőig terjedő alárendelés és tulajdonítás folyamatát ismételten a jogász eljárásból látja magyarázhatónak, amikor is a törvényszéken különböző döntéseket mérlegelnek szerződészegés, bűncselekmény stb. kapcsán. Az eljárás itt nemcsak abban áll, hogy alkalmazzák a törvényeket, hanem egyúttal megkonstruálják az egyes esetekre vonatkozó döntéseket, s ezek a döntések lezárják a bizonyítékoknak és a védelem érveinek gondos cáfolását, amelyek érvényesítenek – vagy sem – egy igényt vagy egy vádat. Következésképpen, a jogászeljárás is argumentációs, érvelő eljárás, vagyis értékelő, mérlegelő (Hart). Ez pedig azt jelenti, hogy a jogi gondolkodás képezheti az átmenetet, az összekötő kapcsot az irodalomkritikai és társadalomtudományi „érvényesítés-elmélet” között. Mindkét esetben ugyanis az érvényesítési eljárás, akár csak a jogban, polemikus jellegű, s a szöveg és cselekedet többszólamúsága is értelmezési konfliktusokkal, polémiákkal jár együtt; minden értelmezés ítélet is egyben, melyet egy „fellebbezés” vált ki, illetve annak ellenében fogalmaznak meg, s minden érvelési szituáció megkérdőjelezhető. Azonban míg a törvényszéken, az igazságszolgáltatásban egyszer csak megszakad a további fellebbezés lehetősége, addig sem az irodalomkritikában, sem a társadalomtudományokban nincs „utolsó szó”, ha mégis előfordul, akkor „megsértették a tudományos értelmezés szabályait.”⁴⁸⁸

A szövegértelmezés paradigmájának második módszertani kérdése, az előbbivel szemben, mint már jeleztük, ellenkező irányt vesz, vagyis a *magyarázattól a megértés* „felé halad.” Ricoeur szerint itt egy „új alakot” felvett dialektika érvényesül, amely a „szöveg vonatkozási funkciójából (referencialitásából) adódik.”

Az olvasó-értelmező vagy-vagy beállítódás pozíciója a szöveggel szemben, tehát, egyrészt lehet immanens, „a szöveget mint világtalan jelenséget” kezelő, ez az

⁴⁸⁸ Ricoeur, P. 2002. 72.sk.

irodalomkritikai, és különböző strukturalista irányzatok álláspontja. Másrészt pedig aktualizáló-referenciális, vagyis „új és nyilvánvaló” viszonyokat bonthatunk ki az értelmezés „művészetének” alkalmazásával. Ricoeur végül is az első esetet tekinti legitimnek, mivel az „epoché” felfüggesztéséből indulnak ki. A szöveget tehát, ebben az első esetben a valóságtól elvonatkoztatott, dekontextualizált tárgyként kell értelmezni. Ricoeur szavaival: „(a)mit olvasásának hívnak, az a valósághoz fűződő jól látható viszonyok felfüggesztésének a kiterjesztése, és a szöveg pártjára állás, abból a célból, hogy meg lehessen maradni ennek a világot veszített helynek a keretei között. Egy ilyen döntés után a szövegnek többé nincs külső vonatkozása, már csak úgynevezett belső oldalai vannak.”⁴⁸⁹ A belsővé tétel, a szövegimmanencia, a valóságtól, a kontextustól elvonatkoztatott szöveg megértés kérdését K. Mannheim, W. Stark eszméletörténeti metodológiai ajánlásait egy másik dolgozatban már ismer tettük, így most ettől eltekintünk.⁴⁹⁰ A szöveg „pártjára állás” Ricoeur gondolatmenetében, egyrészt a saussure-i „*langue*” analógiája, a prágai és dán nyelvészeti iskola, másrészt a francia strukturalisták antropológia mítoszmodelljének bevonásával történik.

Mindebből a lényeg már ismeretes, vagyis a mítoszt először is magyarázzuk és nem értelmezzük. Az itt nem részletezendő nyelvészeti, szemiotikai eljárással, amely mint láttuk a „magyarázat” metodológiáját hivatott „megfejtani”, egy hermeneutikai alapokon építkező társadalomtudomány sokra nem viheti, hiszen ott a tárgy a szöveg értelemtartalmának jelentése. S nincs az a szöveg, amelyet meg tudnánk érteni, és jelentését meg tudnánk fejteni (értelmezni, sőt magyarázni) születési körülményeitől, a szociokulturális kontextusától, a szerzői szándékoktól elvonatkoztatva, nem is beszélve aktuális vagy éppen aktualizálható jelentésétől eltekintve. A problémát Ricoeur is érzékeli, hiszen a nyelvészeti finommechanika után, azt szeretné megmutatni, hogy a magyarázat hogyan épül rá az értelmezésre. De, láthatóan, ezzel is csak annyit tudunk meg, hogy mi a magyarázat, azt viszont nem, hogy miként működik a magyarázat mint az értelmezés kiegészítője a társadalomtudományok hermeneutikai eljárásában. Amit végül is a „strukturalista algebra” túlformalizált szemiotikai műveleteiből Ricoeur helyreállít, az a formának a tartalomhoz rendelése.

Másfelől pedig a szöveg, mint láttuk, tiszta szöveg a maga immanenciájában a magyarázat által tehető láthatóvá. Azonban, ebben az „*ab intra*” (W Stark) állapotában nem lehet a társadalomtudomány tárgya, még akkor sem, ha a szemiológia a nyelv strukturális modelljének kidolgozásával lehetővé tette az alkalmazását a mítoszlemezésben. A magyarázat ebben az értelemben, noha önmagában megáll, ahhoz, hogy a társadalomtudomány eljárása lehessen ki, kell terjesztenie vonatkozási horizontját „*ab extra*”, a szövegben létező szövegen túlra utaló viszonyokra, vagyis arra a referenciára, valóságra, amire utal, s ami egyben a kontextusa is. A magyarázatnak

⁴⁸⁹ Ricoeur, P. 2002. 72.

⁴⁹⁰ Lásd: Pászka I. 2006. In: Pászka I. 2006. 13–51.

az értelmezésre kell épülnie, mert csak így lehetséges a szöveg nyilvánvalóan létező egyéb más viszonyainak, kontextusainak a kibontása. Ricoeur mindezt valamelyest másként gondolja el, s ennek „igen erős” paradigmaticus karaktert tulajdonít a humán tudományok egésze tekintetében, amit három pontban összegez:

a) A strukturális modell, amelyet a magyarázat paradigmájaként határozott meg, a szövegegység elemzéséről átvihető a társadalmi jelenségek elemzésére. Más szóval a társadalmi jelenségeket a szemiológiai rendszer „különböző szintjein lévő tipikus viszonyként” határozza meg. Éspedig:

<i>kód</i>	<i>közlemény</i>
kód	speciális alegységei
jeladó	jelzett
kommunikáció	közlemények cseréjének struktúrája
(társadalmi közlemények)	(tipikus viszony)

A szemiológiai modell azért használható, mivel felmutatja a „szemiotikai vagy szimbolikus funkciót”, vagyis a „jelek helyettesítésének funkcióját”, ez pedig „több a társadalmi élet másodlagos hatásánál”. Ezt a funkciót mint a társadalmi élet tulajdonképpen, alapját feltételezi. b) A szövegértelmezés „második” paradigmaticus faktora a mélyszemantika közvetítő funkciójából indul ki. Magyarán: Ricoeur tanácsa az, hogy mindenképpen el kell kerülni az „elsajátítás” folyamatának szubjektivizálását, pszichologizálását, különben „meghamisítjuk az eredeti” ismeretelmélet funkcióját a mélyszemantika jelenségének. c) A magyarázat és a megértés dialektikájának harmadik paradigmája arra utal, hogy az értelemmel telített struktúrák, amelyeket a mélyinterpretáció útján tárunk fel, nem tekinthetnek el a személyes kötődésektől. Éppen ezek elismerése óvja meg az értelmezőt (megfejtőt-magyarázót) a személyes előítéletek és szubjektív tévedések „befurakodásától”, mivel a megértés „közvetített tény”, amit „átszó a magyarázó eljárások teljes komplexuma, s ezek az eljárások megelőzik és egyben elkísérik a megértést.” Következésképpen a személyes elsajátítás, nem érzés, nem pedantéria, hanem „dinamikus értelem”, amelyet a magyarázat tesz szabaddá. A paradigmaticus karakterű szöveginterpretáció végső „velejárója” az autentikus elsajátítás feltételei között, hogy „maguk is paradigmaticus karaktert hordoznak”. Ez viszont nem jelenti azt, hogy legyőztük a hermeneutikai kört, ugyanis ez a kör „mindig is a tudás kikerülhetetlen strukturális feltétele marad, amennyiben persze emberi dolgokról van szó”. Más szóval a hermeneutikai kör: a magyarázatnak és a megértésnek, valamint a megértésnek és a magyarázatnak itt kifejtett viszonya.⁴⁹¹

⁴⁹¹ Ricoeur, P. 2002. 76.

Befejezés, illetve összegzés gyanánt tekintsünk át néhány Ricoeur által felvetett kérdést, és próbáljuk meg megértő perspektívába helyezni.⁴⁹² Láttuk, az értelmezést a fentebb kifejtett viszonyban a magyarázattal egészíti ki, sőt azt mondhatjuk, hogy a kettő egymást feltételezi, nincs értelmezés magyarázat nélkül, és nincs magyarázat értelmezés nélkül. A megértés tehát az értelmezés-magyarázat egymásba játszó, vagy éppen dialektikus folyamatában jön létre. Ricoeur ezt tekintette a humán- és társadalomtudományok paradigmaticus eljárásának, ahol együtt van az elmélet és a módszer. Viszont miközben a humán- és társadalomtudományok tárgyának az írásban rögzített témákat jelöli meg, elsikkad a leírás művelete, amely a tárgy/téma megértésének első lépése. Az eseményről, cselekvésről, viselkedésről, jelenségekről, személyről vagy személyek csoportjáról, amikor leírjuk megfigyeléseinket, nem egyszerűen az írásban rögzítés technikai eljárásáról van szó, hanem a megértés első lépéséről, amelynek során összegződnek, tisztázódnak, tudatosulnak megfigyeléseink helyes vagy problémás részletei. Következésképpen a megértés: leírás–értelmezés–magyarázat együttese. Látnunk kell, hogy itt nem logikai sémáról van szó, vagyis a műveletek egymásutánjáról, hanem egymást feltételező, egymásba játszásáról. Az értelmezésbe, magyarázatba folyamatosan be kell vonni a leírást, és fordítva, különben láthatatlanná válnak az alkalmazás, a szelekció szempontjai. Mindig problémaként merül fel a magyarázat, mivel Dilthey óta a magyarázat a természettudományok eljárása, tehát a kérdés, hol a helye a magyarázatnak az elsődlegesen interpretatív tudományokban. Ricoeur a magyarázat–értelmezés együttjárását javasolta, ugyanakkor a magyarázatot az értelmezés előterébe helyezte, ami arra utal, hogy valamiféle sorrendiség áll fenn a kettő között. Ezzel szemben, látnunk kell, hogy a magyarázat metastrukturális, külső, az értelmezett szövegen kívüli pozícióból a beszédcselekvést definiáló összefüggések bevonásával történik (Weber, Winch, Mannheim). A magyarázat azt mutatja meg, hogy milyen pozícióban van az, aki magyaráz. Minden magyarázat kontextusba helyezés. A szöveg esetében a szerző és szövege tartalmát (amiről a szöveg szól) vonatkozásba hozzuk azzal a történeti szociokulturális környezettel, amelyben a szerző élt, és amelyben a szöveget megalkotta. Ezt a környezetet, kontextust az értelmező abból a pozícióból magyarázza, ahol éppen akkor és ott áll. Az itt és most a jelen pozíciója, amely nem egyszerűen időbeli, hanem utal az értelmezőnek (kutatónak) a szociokulturális és tudományos paradigmák terében elfoglalt elhelyezkedésére, orientációjára, s ennek határaitra is. Lényegében a történeti fogalomalkotás, genetikusan és összehasonlító beállítódásához áll közel, és irányadó módon a weberi vallásszociológiában, s a kapitalizmus elméletében érhető tetten. A magyarázat-elméletek a beágyazottság, a kontextus(ok) funkcióját emelik ki az egyéni beszéd-cselekvők megnyilvánulásai tárgyiasult formái, a dokumentumok értelmezésében. Mindez pedig arra utal, hogy hermeneutikai

⁴⁹² Az itt és az alábbiakban ismertetett belátásokat bővebben lásd: Pászka I., 2007. I. 405–416. 2009. II. 456–483 (Mellékletek a fejezetekben).

nézőpontból a megértés, az értelmezés, a magyarázat (Weber) és tegyük hozzá, a leírás kombinációja, illetve együtt járásuk mindenféle megértés eljárás módja. Ugyanis a megértés nem általános értelemben vett tudást igényel, hanem azt, hogy konkrét helyzetben mi a helyes, mi a közös. Ami az értelmezést illeti, Ricoeur törekvése, mint láttuk, az objektivitás. Az adott szövegben – legyen az írásban vagy szóban – elbeszélte a szavak és a mondatok tartalmi bizonytalansági tényezőket hordanak magukban, ami abból származik, hogy megváltozik a társadalmi kontextus, amely a beszéd (*parole*) tartalmában is tetten érhető. Ezért a megértés: leírás – magyarázat – értelmezés nemcsak a szöveg formájára és tartalmára vonatkozik, hanem arra a társadalmi környezetre is, amelyben a szerző született, illetve amelynek egyben tagja is. Mivel a társadalomtudományokat elsősorban a szöveg tartalma érdekli, így a tartalom nyelvi kódjai a szövegen belüli kontextus bizonytalansági tényezői, ami abból adódik – W. Diekmann osztályozási sémáját átjátszva/általánosítva –, hogy egy szó mindig „kiterjesztés” (*Wietgespannt*), általánosítás. A kiterjesztett jelentés véleményként konkrét és egyéni lesz abban a kontextusban, amely determinálja jelentését. Az ebből származó többértelműség nemcsak a szóbeli közlések velejárája, hasonlóan vonatkozik az írásban rögzített szövegekre is (Ricoeur), azonban a szóbeli közlésben a jelentések ingatagsága nem annyira egyértelmű. A többértelműség, illetve a több-jelentés megértése fontos eleme az értelmezésnek, viszont ezt csak akkor lehet bizonyossággal elvégezni, ha tudjuk és ismerjük az adott közösség kommunikációban használt nyelvtanának verbális (szókincs) és nem verbális (gesztus) eszközkészletét, amelynek segítségével bizonyos jelentéseket kiemelnek, másokat háttérbe szorítanak. Ez a fajta tudás, mint említettük, az adott társadalmi állapotok ismeretét teszi szükségessé, mivel maga a beszédben mondottak tartalmának jelentése nem az egyéni beszédvariációk leleménye – bár erről is szó van –, hanem közösségi ködkészletbe ágyazott, amely visszatükrözi a társadalom itt és most állapotát. A társadalmi tapasztalatok, amelyekre az adott körülmények között az egyének folyamatosan szert tesznek, változóak, módosulásoknak vannak kitéve, következésképpen az elbeszélte tapasztalat a valóságnak nemcsak egyfajta ingadozó gondolati konstrukciója, hanem érzelmileg, emocionálisan is megélt, ami a beszéd-cselekvésben különböző intenzitással van jelen.

Fentebb szót ejtettünk arról, hogy a beszéd-cselekvés eseményei szociokulturális kontextusba ágyazott nyelvi megnyilvánulások, s jellemzője a sokféleség. Igaz ez az írott narratívákra is, amelyeket Ricoeur a többszólamúság, nyitottság jelzőkkel illetett, amivel az írásos szöveg értelmezésének sokféle lehetőségére utalt. A sokféleség, többszólamúság az emberek életmódjának, társadalmi viszonyainak kulturális sokszínűségéből adódik, ebből következik, hogy az egyes közösségek között – még egyazon nemzeti keretek között is – különbségek tapasztalhatók a beszédmód, a repertoárkészletek, a beszéd egyes funkciói s a beszédnek tulajdonított jelentések tekintetében is. Mindez azt mutatja, hogy a nézetek, értékek, vonatkozási csoportok, normák stb. tekintetében megmutatkozó különbségek megjelennek az adott nyelv

használatában, és befolyásolják a szocializációs folyamatokat. A Dell Hymes (a „beszéd etnográfiaja” diskurzusrányzat megalapítója) által bevezetett, a szóbeli szöveg kontextualista megértését segítő fogalmak tovább tágíthatják a beszédaktusok mögöttes jelentéseinek megértését.⁴⁹³ Előfeltevése, hogy a szociolingvisztikában, funkcionális szempontból, a nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának leírásában (*taxonómia*) a természetes egység nem a nyelv, hanem a „beszélőközösség.” Vagyis a közös tudás megosztásának eszköze, médiuma az adott közösségben a nyelv, egymás-értésének kompetenciája. A megértés számára adódó feladat a leírás, ugyanis a kultúra és a társadalom természetére vonatkozó megismerés a kérdés módjától és a kapott választól függ, ennek eredményeképpen lehetséges a társadalmi viszonyok és a közösség kultúrájának leírása és összehasonlítása. Megvalósításának lehetőségét Hymes az adott közösség tagjainak, valamint a közösségek közötti egymást megértő kommunikációs kompetenciák leírásában és összehasonlításában jelöli meg. Ennek keretfeltételeit alapfogalmakban összegezte: beszédmód, folyékony beszélő, beszédhelyzet, beszédkezdeményezés, beszédaktus, beszédesemény és -aktusok összetevői, beszélésszabályok, beszédfunkciók.⁴⁹⁴ Az „elsődleges fogalom” a beszélőközösség, következésképpen a leírás egysége a „társadalmi entitás”, vagyis a megértés tárgya a csoport, az abban működő nyelvi eszközök „teljes szerveződésének” leírása. Meghatározásában a beszédközösség, „olyan közösség, melynek tagjai a beszéd létrehozására és értelmezésére szolgáló szabályokra vonatkozó tudás tekintetében nem különböznek egymástól. Ennek során legalább egy beszédforma és annak használatára vonatkozó mintakészlet ismeretében osztoznak.”⁴⁹⁵

Ricoeur a tartalom és forma egysége mellett érvelt; tény, hogy a beszédesemények gyakran egybeesnek a műfajokkal, amelyeknek elemzését Hymes egymástól elkülönítve javasolja. (A műfajok csoportjába sorolt típusok: költemény, mítosz, mese, közmondás, rejtvény, átok, imádság, szónoklat, előadás, áruhirdetés, hivatalos levél, vezércikk stb.) Fogalmilag a műfajok arra utalnak, hogy bennük formálisan felismerhetők a tradicionálisan rögzített jellemzők.⁴⁹⁶ Megfigyelhető, hogy ugyanazon műfaj több eseményben is megjelenhet, vagy pedig – tegyük hozzá –, több műfajban is megjeleníthető ugyanazon esemény. Például az utóbbi vonatkozásban, a francia forradalom, mint ugyanaz az esemény, megjeleníthető mint tragédia, mint komédia, mint szatíra vagy éppen mítosz, vagyis elbeszélésének mikéntje, formai vonásai, meghatározzák a mondandó tartalmát. Hymes úgy látja, hogy az általa javasolt beszéd formális elemzését segítő fogalmi készletek csupán eszközök, a leírás eszközei, amely önmagában még nem segítik elő a megértést. A leírások mellett „magyarázati modellek” létrehozá-

⁴⁹³ Az interjú párbeszédben a megfigyelt nyelvhasználat módjának elemzésében hasznos lehet a beszéd etnográfiaja (lásd: D. Hymes 1997. 458–495).

⁴⁹⁴ Hymes, D. 1997. 73.

⁴⁹⁵ Hymes, D. 1997. 479.

⁴⁹⁶ Hymes, D. 1997. 489.

sát javasolta.⁴⁹⁷ Általánosabb, társadalomtudományi értelemben a magyarázatba „belejártsanak”: technológia, társadalmi szerkezet, értékek, a területi szerveződésminták, az elterjedés, autonóm fejlődés, szociokulturális partikularitások, az evolúció stb. N. Chomsky nyomán Hymes egy egzisztenciális vagy tapasztalati, empirikus magyarázatmodellre javasol, amely az elbeszélést az emberi történelemmel és praxissal hozza összefüggésbe. Megvalósulásának feltétele, hogy a szóbeli elbeszélés, írásban rögzített rendszereit a társadalmi-kulturális rend központi kérdésének nézőpontjába helyezték. Szavaival: a „rend fennmaradását magyarázó elmélet szerintünk ki kell, hogy egészüljön a rend változásait magyarázó elmélettel és fordítva.”⁴⁹⁸ Következésképpen, azt mondhatjuk, hogy a beszédesemények eszközkészletének, a nyelv beszédrendszerének leírása önmagában nem bír magyarázó erővel, önmagában nem áll meg; ahhoz, hogy életre keljenek, alakot öltsenek, ahhoz szükség van a közösségek, illetve a közösségekbe ágyazott személyek társadalmilag-kulturálisan meghatározott beszédcselekvés motívumainak megértésére. A beszélgetéselemzések azt mutatják, hogy a beszélgetés folyamán az interakcióban lévő felek közötti reflexív viszony mellett, szokásviszonyok is fennállnak, amelyek a beszédaktusokat egységbe fogják. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az emberek részt vesznek beszélgetésekben, hanem arról, hogy bármely beszélgetés többet tartalmaz, mint amit a beszélgető felek feltételeznek. A szociolingvisztikának a kommunikáció folyamatában való alkalmazása tehát azt feltételezi, hogy társas beszédcselekvés nem egyszerűen meghallgatást igényel, nemcsak információátvitel, hanem a beszélgetők a „jelentés kibontakozó spiráljában” merülnek el, vagyis az egyszerű jelentéshordozó megnyilvánulásoktól haladnak a bonyolultabbak, összetettebbek felé. Az általánosításnak ez az eljárása azonban több mint kétséges, hiszen a beszéd etnográfija, mint láttuk, a mindennapi beszédcselekvés egyszerűbb formáit próbálta fogalmilag rögzíteni, s az összetettebb formákat nem érintette, ennek ellenére közelebb visz Ricoeur szemantikai belátásainak hermeneutikai alkalmazásához. A spontaneitás, önkényesség mellett azonban a személyiség egész státusát áthatja, átszövi a környezetéhez való verbális és nem verbális igazodás, megfelelés. Függetlenül attól, hogy egy szerencsésebb vagy egy szerencsétlenebb embercsoporthoz tartozunk, a csoport elvárásokat támaszt, igazodási mintákat nyújt, amelyek óhatatlanul megjelennek közléseinkben, abban, ahogyan a szavakat használjuk, amelyek végeredményben személyiségünk egészének értékelésére utaló jelek. Más szóval: a nyelv funkciója a nyelvet használók szándékaiban és hatásaiban, a szándékolt és nem szándékolt beszédcselekvésben érhető tetten, amit két nyelvi adottságban jelölnek meg: a szemantikaiban és a szintaktikaiban. A szemantika kulcsa a hogyan értés, a szintaxis pedig a logikai és nyelvtani műveletekkel foglalkozik.⁴⁹⁹ Két dologra

⁴⁹⁷ Hymes, D. 1997. 493.

⁴⁹⁸ Hymes, D. 1997. 493.

⁴⁹⁹ Például, amikor egy adott hatalom szókincséről van szó, akkor az a szemantikai értelmezés tárgya képezi, hasonló eljárás tárgya lehet egy adott személy szókincsé (lásd: H.D. Lasswell. 2000.

hívják fel a figyelmet: a mondatok értelmére és a kimondás stílusára. Továbbá két alappremisszát eleve adottnak tekintenek. Egyrészt a szemantika a dialógusaktusban a szó tartalma és hangalakja közötti viszonyt vizsgálja, ebben az esetben a szó tartalma tudattartalom (idea vagy elképzelés egy dolgról). A szavakon és a nyelven kívüli valósággal a filozófia, a szó tartalma és a realitás közötti viszonytal a szociológia, a pszichológia és az antropológia, pontosabban a szociálpszichológia foglalkozik. Másrészt a nyelv (*langue*) és a beszéd (*parole*) különbségének megfelelően a jelentés két formájára hívják fel a figyelmet, melyek viszonyát a lehetőség és a valóság dialektikájával írják le. Eszerint egy szó aktuális jelentése különböző lehetőségek realizálása a beszéd (*parole*) aktusában. A szemantika célja tehát a beszéd (*parole*) kutatása, amelyet a szavak szövegekben való tanulmányozása révén valósítanak meg.⁵⁰⁰ Nem betű szerinti, hanem átvitt értelemben a vélemény/vélemények értelmezéséről van itt szó. Ebből a megközelítésből a szociológust elsősorban a szöveg jelentéstartalma, valamint a változó világ és a szavak jelentése közötti értelemadás azonossága, illetve különbségei érdekelhetik. Nem mellékes számára sem, amit Ricoeur hangsúlyoz, hogy a szó alakja és a szó tartalma között természetes kapcsolat van-e vagy nincs, érdeklődését azonban a jelentésváltozás, illetve a változó valóság kontextusában történt, a tartalom és az ebből látható tapasztalatváltozások kötik le. Ugyanis egy adott nyelvközösség változó vélemények alapján hozza létre tapasztalatainak jelentéseit, noha a vélemények időhosszúsága is változó (lehetnek rövidebb vagy hosszabb ideig forgalomban). Mindez nem zárja ki a vélemények egyéni változatait, a valóságból kiszűrt tapasztalatok egyéni, személyes exponálását. Azonban az egyéni, személyes vélemények többsége közösségi vélemény nyelvtanába ágyazott, bizonyos értelemben sztereotipizáltak. Dieckmann például kiemelten Weinrich „*A hazugság nyelvtana*” című munkájára utal.⁵⁰¹ A hazugság csak ott van – idézi Weinrich Szt. Ágostont –, ahol a másik emberhez intézett beszédet tudatos megtévesztési szándék vezérli, ebből következik egy másik meghatározás, miszerint, az hazudik, aki mást mond, mint amit gondol. Láthatóan, a hazugság ebben az átvitt értelemben nem tárgya a szemantikának, hiszen a hazugság nem befolyásolja a felhasznált szavak jelentését. Vagy pedig az a kijelentés, hogy védjük az „önkormányzati tulajdont”, miközben valójában kisajátítják, még nem változtatja meg a ’*tulajdon*’ szó értelmét.⁵⁰² Viszont a hazugság tartalma, tárgya lehet a szociológiának, hiszen maga az a tény, hogy valaki megtévesztően beszél, annak meg vannak az indokai, motivációi, vagyis az, hogy miért éppen itt és most mond olyat, ami nincs összhangban a szubjektíven tapasztalt valósággal. Ugyanis nem a csoport vagy nagyobb közösségek tapasztalják meg a valóságot, hanem az ezekben benne élő egyé-

63–70), továbbá lásd: P. Ricoeur 1998. 124–136., K. Burke. 1998. 56–87., Idézi: Pászka I. 2009. II. 456–483.

⁵⁰⁰ A szemantika elméletéről (lásd: Dieckmann, W. 2000. 28–51).

⁵⁰¹ Weinrich, H. (1966). idézi: Dieckmann. 2000. 29–30.

⁵⁰² Dieckmann, W. 2000. 29–30.

nek, s az egyének tapasztalatai különbözőek, de vannak dolgok, amelyek köré a szubjektív tapasztalatok összesűrűsödnek. Más szóval: bizonyos tapasztalatok azonos, illetve relatíve azonos véleményt válthatnak ki közeli és távoli térbeli elhelyezkedéstől függetlenül egy adott időszakban az emberek sokaságában, mert egyénileg negatív vagy pozitív tapasztalataik voltak egy dologgal vagy képpel kapcsolatosan. Mindez viszont nem jelenti azt, hogy ezek az aggregált ítéletek, amelyek vélemények formájában artikulálódtak helyesek vagy helytelenek. A kérdésre adott válaszok a vélemény-ítélet motivációk feltárásában oldhatók meg, azonban itt már az álláspontok megoszlanak a tekintetben, hogy melyik eljárás szolgálja jobban a cselekvők az adott helyzetről adott szubjektív értelemadásának feltárását. Ugyanis az érzelmi, konvencionális motívumoknak is nagy szerepük lehet – és van – a kölcsönös kötődések hálózatainak működtetésében és fenntartásában. A mindennapi életben számos olyan kapcsolatot tartunk fenn, amelyeknek aligha van értelme, ezt belátjuk, és mégis működtetjük, hogy elkerüljük a konfliktusokat, hogy emberséges embernek látszódjunk, hogy ne szóljanak meg stb. A beszédesemények tehát azoknak a szimbolikus formáknak a rendszere, amely által a közösség és tagjai értelmezik és teremtik történelmüket. A beszéd egyetemes és sajátos funkciói nem a roppant változatosság tagadását jelentik, hanem azt, hogy miközben partikuláris értelemben kulturálisan meghatározott szabályokat követ, általános értelemben mindenütt és mindenhol életre kel és szimbólumokban ölt alakot. A tapasztalatok konstrukciós jellege a nyelvből mint szimbólumalkotó és -hordozó antropológiai állandóból származik. Vagyis a nyelv emberi lényünk, létünk lényege, amely kommunikatív cselekvésben alakult ki, az tartja fenn, alapjában az emberré válás, az antroposzociogenezis alapja. A nyelv szimbólumfunkciója teremt rendet a körülöttünk lévő összevisszaságban, a szimbólum a rendet jelentéssel ruhazza fel. Más szóval: a szimbólumok a jelentéskeresés eszközei vagy termékei, amelyek értékekkel és érzelmekkel terhelték. Röviden: maga a rend, amely szimbólumokban jut kifejezésre, kulturálisan szabályozott emberi konstrukció. Azonban a szimbólumok nem dolgokat, hanem a fogalmakat jelentik, vagyis Ernst Cassirer megfogalmazásában a szimbólum az, ami telítetté válik jelentéssel. A szavak pedig a fogalmakat érintő viselkedésre készítetnek bennünket. Egy szimbólumnak közösségi jelentése van, amelyet kommunikálni lehet, ezek a jelentések az adott társadalom kultúrájában és a hagyományában gyökereznek, s a társadalom egységének és differenciálódásának mértéke szerint változnak. A kultúra és a hagyomány befogadása változó, így a szimbólum jelentése használatának itt és most kontextusától meghatározott, konkrét helyzetben nyeri jelentését, sőt a szimbólum jelentése minden használatnál változik és gazdagodik. Ami számunkra fontos, hogy a szimbólumok az egyéni és közösségi cselekedeteket, viselkedéseket formálják, s a szimbólumokat maguk a hagyományok, a történelmi, a nyelvi és a szociális szükségletek alakítják, amelyek minden társadalomban kontextusfüggőek. Következésképpen, a szimbólum és használatának módja szociokulturálisan meghatározott. A társadalomtudományok, függetlenül attól, hogy „szövegalapúnak” vagy egyébnek nevezzük, továbbra is hermeneutikai alapokon képzelhetők el. Nemcsak a

narratív típusú szövegek, hanem napjaink divatos statisztikai adatbázisának feldolgozása sem képzelhető el olvasni (értelmezni) tudás nélkül. S itt nem a számítógép által elvégzett standardizált alapértelmezésekre gondolunk, hanem a kontextualizáló, beágyazó és összehasonlító eljárásokra.

Röviden: a megismerés célja a megértés, a megértés a leírás – értelmezés – magyarázat kombinációja. Kétségtelen, az újabb felismerések beépítése, mint Ricoeur törekvései is mutatják, kiterjeszthetik a megértés perspektíváit, árnyaltabbá, kifinomultabbá tehetik azt, viszont továbbra is nyitott: mit, hogyan alkalmazzunk kérdése.

III. DIALÓGUSHELYZETEK: „TE-ÉN” RELÁCIÓ

Az élettörténet előállításának egyik fő eszköze, a nyílt végű, strukturálatlan interjú, s annak technikáit több, főleg a pszichológia- és neveléstudomány területén kutató szerző dolgozta ki, s amit mára „tudományá” avanszálták. Formailag az interjúhelyzet típusos, szóbeli dialogikus, kérdés-válasz, szemtől szembe (*face to face*) helyzet, amely az „én-te” kapcsolatból származik, azonban többről van szó, mint az egyszerű formai aspektusokról. A. Schütz a megtervezett cselekvés eszményének közös referenciasémájába vonta, s „*azért, hogy*” motívumnak nevezte, s a reflektív magatartás hordozójának tekintette, okát pedig a befejezett cselekvésnek tulajdonította, és „*azért, mert*” motívumként kezelte. És mindenféle interakciós helyzet alapjellegzetességének tekintette, kiemelten a kérdés-válasz helyzettel illusztrálta. Cicourel olvasatában A. Schütz három interpretatív eljárást ismertet, amelyek egymást feltételezik. A perspektívák kölcsönössége, amit két részre oszt, az első annak feltételezése, hogy a kérdező-válaszadó viszonyban a tapasztalatok akkor is azonosak maradnak, ha a résztvevők helyet cserélnek. A második azt feltételezi, hogy a kérdező-válaszoló olyan reciprok viszony, amelyben a válasz alapja a kérdésnek, ami újabb kérdés, illetve rá adott válasz alapját teremti meg. A kérdésekben-válaszokban intenciók (mélystruktúra) fogalmazódnak meg, ezért a párbeszédben lévő feleknek rekonstruálniuk kell egymás intencióit (mélystruktúráit), hogy egybehangolt társadalmi interakcióra kerülhessen sor. A perspektívák kölcsönössége csak akkor működik, ha alkalmazását hozzáadott eljárások, szubrutinok kísérik, amelyek lehetővé teszik mindkét fél számára, hogy a közvetlen helyzeteknek normatív értelmet adjanak azáltal, hogy felfüggesztik rövid vagy hosszú távú közös tudásukat, ezzel lehetővé teszik konkrét kapcsolatukat.⁵⁰³

A harmadik interpretatív tulajdonságot Cicourel *a normális alak* terminussal illeti és Schützt idézi, eszerint „amikor embertársaimmal állok szemben, minden konkrét helyzetben nagy mennyiségű, előre konstituált ismeretet viszek be, mely magában foglalja az általában vett emberi egyedek, a tipikus emberi motivációk, célok és cselekvési formák tipizálásainak hálózatát. Magában foglalja a kifejező és interpretatív

⁵⁰³ Cicourel, A. 1984. 255–25.

sémákkal, az objektív jelrendszerekkel és partikulárisan a köznyelvvvel kapcsolatos ismereteket is.⁵⁰⁴

Más szóval az összehangolt cselekvés alapja, így az interjúhelyzeté is, hogy a beszédcselekvők kölcsönösen felismerjék a „normális alakot”, amely magában foglalja a közös nyelvet, az adott kontextusban érvényes szabályokat, a tapasztalatok viszonylagos hasonlóságát, valamint azt, hogy interpretáció interpretációval áll szemben. Azonban a kutató az interjúalannyal szemben privilegizált helyzetben van, mivel megismerheti a másik tapasztalatát, ami nem mondható el az interjúalanyról, vagy pedig az élettörténeti elbeszélőről. A kutató az, aki egy másik modell szerint tárgyasíthatja megfigyeléseit, tehát nem úgy, vagy abban a formában, s azzal a relevanciasúlyozással, ahogy az alany elbeszélte. A fenomenológiai perspektívában, tehát az alany és kutató „kortársak”, csakhogy az imént jelzett értelemben kettőjük viszonya aszimmetrikus. A kérdésnek ez az aspektusa több mint bonyolult, megértése viszont szükségessé teszi a kutató-alany dialógushelyzetben elfoglalt szerepeik tisztázását, amelyet az „én-te” reláció mentén vázolunk fel. Megjegyzendő, az én-te reláció nem statikus, folyamatszerű, hiszen kérdés-válasz és így tovább mentén zajlik.

Induljunk ki abból, hogy az interjú révén nyert elbeszéléseket történetekké alakítják, olyan írásos produktummá, amely valaki megértését végül is a „mi” kapcsolat kölcsönös viszonya irányába tolhatja.⁵⁰⁵ Viszont az „én-te” kapcsolat, interjúszituációban valósul meg, ami egyben dialógushelyzetet jelent, pontosabban beszédcselekvést, illetve kommunikációs folyamatot két szereplő között. Az interjúhelyzet létrehozása és fenntartása befolyásolja a végeredményt. A megfigyelésben/megismerésben a megértés helyzete jön létre, amelyben az adott személy élete, noha az általa elbeszélte élmények, történetek konvencionális elbeszélés keretei között elbeszéltek, mégis a közölt információk koherens élettörténeté a kutató kérdező-elemző munkája révén válnak, hiszen ő tereli az általa követett célok felé a beszélgetés menetirányát. A szóbeli narratív élettörténetnek ez markáns, a finalizálásában megjelenő formai jegye, amely megkülönbözteti az önéletírástól, noha mindkettő tartalma a személyesen megélt élet elbeszélése. Az önéletírás esetében az „én-te” kapcsolat közvetlensége, személyes volta nem áll fenn; ahhoz, hogy ez létrejöjjön, interjú; helyzetet kellene létrehozni, ahol két személy dialógusa lehetővé teszi a „te” kérdéseidre adott „én” válaszaim révén egy személyes élet kibeszélését. Ebben az interrelációs helyzetben létrehozott dialógusnak monológgá, élettörténeté formálása a „te” kutató-kérdező munkája, amely a további „én” magyarázatait (értelmezését) segítő elemzésbe a szakirodalom beilleszthető kategóriáit, s egyéb más verbális relációkból és archív dokumentumokból származó megállapításait is bevonja. Az „én-te” kapcsolatból származó eredmény végül is a „mi” kapcsolat irányába mutathat,

⁵⁰⁴ Schütz, A., 1964, Idézi: Cicourel, 1984. 256.

⁵⁰⁵ Seidman, I. 2002. 127.

ha olyan résztvevő megfigyelő helyzet jön létre, amely feloldja a kettőjük közötti distanciát, s ez láthatatlanná teheti az elbeszélőt–főszereplőt, azt hogy kinek a történeteiről, élményeiről, értelmezéseiről van szó. Ezzel a szerző kiléte homályosulhat el. Az önéletírás esetében ez nem lehetséges.

Nézzük az interjúhelyzet dialógus kapcsolatainak sémáját, hogy további észrevételeket tehessünk a szóbeli narratív történet előállítására vonatkozásában. Fenomenológiai nézőpontból az interjú helyzetben, magában a dialógushelyzetben az interszjektív megértés az „én-te” kapcsolat létrehozásának milyenségétől függ. A szóbeli dialógushelyzetben egyik ez irányú javaslat sémája: én, aki beszél – én, aki hallgatom, nem a legáltalánosabb érzékeltetése a szóbeli dialógusban létrejövő egymás megértésének.⁵⁰⁶ Egyrészt, mert formálisan az interjúhelyzetet megelőző kapcsolatfelvétel során mindkét fél tulajdonnévvel azonosítja magát, vagyis tulajdonnévvel nevezik meg önmagukat. Másrészt a megértés aspektusából nézve a dialógus szóbeli helyzetben feltételezi: – „te”, aki hallgatja (regisztrálja), „én”, aki mesél pontosabban, „te”, aki kérdez, „én”, aki válaszol – viszonyt. Ugyanis: (1) az élet elbeszéléséhez szükséges helyzet létrehozását a kérdező kezdeményezi (időpont, helyszín, az interjú témája, tárgya stb.). A (2) megértés „te-én” között csak úgy lehetséges, ha *mi* ketten kérdező–válaszol vonatkozási rendszerbe helyezük magukat. Ennek során a „én” magyarázatai megértetik („te”) vele (a kutatóval) az „én” élettörténeteibe foglalt tapasztalatait, élményeit, s azok jelentését. Az „én” nem-fogalom, mint ahogy „ő”-fogalom sincs, vagyis semmilyen személyes, birtokos, mutató stb. névmás nem vonatkoztatható rájuk.⁵⁰⁷ Azonban az „én” s az „ő”-nek mint kulturális konstrukciónak az a szerepe-funkciója, hogy névre vagy olyan entitásra utaljon, amely lehet tulajdonnév vagy álnév. Vagyis az „én” szerep, itt kettős értelemben van jelen, amely átfedi egymást, csak analitikus és didaktikai megfontolásból választható el egymástól. Egyrészt az „én” szerep mint potenciális adatközlő, informátor, résztvevő, ez a kutató és az interjúalany kapcsolatfelvételének fázisára utal. Az „én” itt csak tulajdonnévvel rendelkező fizikai személy, aki esetleg adatközlő lehet. Másrészt az „én” a tulajdonképpen elbeszélő–főszereplő, akkor válik nyilvánvalóvá, sőt értékessé, amikor a konvencionális kérdés–válasz keretei között szóban elmeséli azokat a szerepeket, amelyek életének eseményeihez, történéseihez, élményeihez kapcsolódnak. Lényegében egy *élettörténet az „én” életében a szerepek jelenből a múltba visszatekintő reflektált elbeszélése*. Ezeknek a szerepeknek a skálája a dinamikusabb (aktív) szerepjátszástól az egyszerű megfigyelői, passzívabb (inaktív) szerepig terjedhetnek. A szerepjátszás, ami egy személy életének elbeszéléséből kiderül, nem egyenletes, hullámszerű görbét ír le. Vannak intenzívebb, illetve passzívabb fázisai. Az intenzitásától függetlenül minden szerep egyben feltételezi a kapcsolatot, az interrelációt valakivel vagy valamivel. Nos, a „te-én” perspektívában, mint ahogy az

⁵⁰⁶ Benvéniste, E. 1970. 63.

⁵⁰⁷ Benvéniste, E. 1970. 261.

előbb már jeleztük, a szerepek-kapcsolatok megfordításához folyamodtunk, amely láthatóan ellentmond a konvencionális „én-te” kapcsolatsémának. A bevett, az általánosan használt sémában a sorrend: „én”, aki kérdez, „te”, aki válaszol reláció áll fenn. A megfordításban a szerepek sémájának sorrendje felcserélődik: „te” aki kérdez, „én”, aki válaszol. Ezzel nemcsak a szerepek cserélődnek fel, hanem a funkciók is. Ugyanis különbséget kell tenni az interjúhelyzet és aközött, amiről az interjú szól. Vissza kell állítani azt a helyzet-állapotot a két szereplő között, ami az empirikus adatfelvétel kezdetétől a végéig irányadó kellene, hogy legyen. A szóbeli élettörténet létrehozásában, de az interjúszituációban és más konverzációs helyzetekben készített adatformák esetében is, az eddigi gyakorlat szerint, az „én” a kutatóra, adatgyűjtőre vonatkoztatott, míg a „te” az adatközlőre, akinek a szerepét a dialógusban egyszerű információközlő státusban jelölik ki. Kétségtelen, bármennyire is erős a törekvés a kutató részéről, hogy visszafogott egyensúlyt alakítson ki közte és az adatközlő között (kérdéseivel ne korlátozza a válaszoló elbeszélésének kibontakozását), a domináns, irányító szerepben a kutató van. Ennek ellenére, mégis csak az „én” életéről van szó, amelyben az „én” szerep történései, tapasztalatai, egyéni élményei, az „én” társas és szervezeti-intézményi környezettel való kapcsolata stb. áll a kutató érdeklődésének középpontjában. Noha, a végeredményt, az élettörténetét koherens egészé, végül is a kutató állítja össze, tehát többnyire a szerző szerepében jelenik meg az olvasó előtt, ennek ellenére az adatközlő „én” az összeállított élettörténet elbeszélője és főszereplője. Mellesleg, a hagyományos (nyomtatott) és az újabb (elektronikus) újságírás gyakorlat-elmélet az interjút egyenlőtlen párbeszédként fogja fel. Az egyenlőtlenesség abból adódik, hogy az interjú középpontjában az interjú alany, az „én” áll, és nem a kérdéseket feltevő újságíró. Az interjú tartalmára a kutatónak nem szabadna hatással lennie, ha igen, akkor szerepe a tanácsadóé. Kétségtelen, a szóbeli interjúhelyzet kikényszerített helyzet, azonban a legjobb interjú az, ahol az adatközlő alany irányít, ugyanis az interjú alanya szakértő szerepben van, többet tud önmaga életvilágáról, és az azt átszövő társadalmi kapcsolatairól, mint a kutató.⁵⁰⁸ Ezzel nem mindenki ért egyet. A lényeg, a pro és kontra vélemények ellenére, hogy a „te”, a kutató helyett az „én”, az adatközlő áll, vagy kellene állnia ténylegesen is az életelbeszélés középpontjában, mert valóságosan is róla van szó, a kutató érdeklődése is rá irányul. Különbözően bármennyire is strukturáltak a kutató kérdései, bármennyire is irányított a beszélgetés, mégiscsak az „én” személyes elbeszélése által szerez tudást bizonyos információkról. Az „én” magyarázatai alapján ért meg bizonyos „én” szerepeiben történt események közötti összefüggéseket, azokról kialakított „én” tapasztalatokat, élményeket. A konvencionális „én-te” kapcsolat a kvantitatív beavatkozó kutatási elvet követi. A narratív-élettörténet kutatásokban, metaforával élve „útközben tudom meg, merre vezet az út”, ugyanis ebben az esetben a hipotézisek menet közben fogalmazhatók meg, ha egyáltalában szükség

⁵⁰⁸ Bertaux, D. 1981. 83.

van rájuk. Pozitívista beállítottságból fakad, hogy a kutató, vagyis „te” szerep az „én” elbeszélő-főszereplő rovására túldimenzionált. A „te” szerep hangsúlyos pozíciója mellett, kétségtelen, számos az interjúhelyzet kontextusából fakadó belátás szól. Néha ezt a „te” dominanciájú kapcsolatot ugyan fellazítják azzal, hogy résztvevő megfigyelésként írják le az interjúszituációban létrehozott interaktív kapcsolatot, s ezzel az „én-te” kapcsolatot „mi” kapcsolatként jelenítik meg (lásd: *writing culture* javaslatait). Azonban a két személy közötti kapcsolat létrehozása és fenntartása (legalábbis az interjúzásra szántideig, ez a leggyakoribb) nem jelenti azt, hogy „én”, az adatközlő, aki első személyben, tulajdonnévvel artikulálja magát, második személyű „te” regiszterbe kerüljön, csak azért, mert a kutató által irányított interaktív helyzete „másik” szerepébe utalja az „én”-t. Ezzel, miközben az „én” az elbeszélő-főszereplő, tehát „én” állok középpontban, mégis mellérendelt a szerepem. Tárggyá, szimpla információ közvetítő eszköze degradálódok egy olyan helyzetben, ahol mégis csak „én” rólam van szó, az „én” magam világról, hangsúlyosan a kutató „te” érdeklődését, megfogalmazott tolakodó kérdés-variációi az „én” élete-világára irányulnak, mert csak az „én” velem való beszélgetésből tudhatja meg azt, ami érdekli. Ugyanakkor vannak olyan törekvések, amelyek egy alternatív meta-mechanisztikus (*survey*-t mellőző és/vagy tagadó) módszertani belátást javasolnak. Ennek értelmében a „*szociológia mint részvétel*” gondolata merült fel, amelyben a pozitívizmussal szemben az elméleti fordulat posztulátuma: a tudás tárgya nem a „másik”, hanem a megfigyelő (adatgyűjtő kutató) és a megfigyelt (adatközlő interjúalany) közötti teljességgel kölcsönös és elválaszthatatlan interreláció.⁵⁰⁹ Lényegében itt a közös („te”-„én”) tudáson van a hangsúly, amely az interjúhelyzet dialógusában az interszubjektív kapcsolatból származik. S egyúttal kettőjük közös életvilága és tapasztalatai, s annak személyes szubjektív volta a garancia a valóság reflektált feltárásának. A probléma akkor az, hogy mi a kutatás/megismerés tárgya: a dialógus interszubjektív kapcsolatában „gyökerező” tudás, vagyis a „te” – „én” életvilágairól való „közös” tudás, vagy pedig az „én” életvilágról alkotott tudása, amit csak én tudok elbeszélni.

Az első kérdésre a dilemmát feloldó lehetséges megoldás az, hogy az interjúhelyzetében a résztvevők szerepei között egyensúlyra kell törekedni. Mélyebb perspektívában nézve, látnunk kell, hogy ténylegesen is a két szereplő tapasztalatvilága egyazon közös életvilágban különböző, tehát valamiféleképpen egyensúlyba kell hozni a két világot, hogy a kettőjük dialógusa értelmezhető, jelentéshordozó közös tudás tárgyaként általánosíthatóvá váljon. Empirikus helyzetben a közös tudás, amit vagy mindketten tudunk, vagy pedig a dialógusunk folyamán alakítunk ki, de vélhetően nem kell konszenzusra jutunk arról, amit a „te” nem tud, de „én” tudok, hiszen közös életviláguk és abból származó tapasztalataik eltérőek, s éppen ezekből a különbségekből származik tudásunk, ami a megismerés, megértés tárgya. Kétségtelen, a tudásunk kollektív produktum, nem per pillanat mi hozzuk létre, jórészt készen

⁵⁰⁹ Ferrarotti, F. 1981. 35.

kapjuk elődeinktől, amit a nemzedékek láncolata közvetít. Azonban itt, a meta-mechanisztikus módszertani belátásban, a közös tudás mint a megismerés tárgya nem az „én”, hanem a „mi”, pontosabban, az elsődleges csoportok (családok, kortárs-csoportok, szomszédok, osztálytársak, barátok, haverok stb.). Az elsődleges csoport mint valóságos elemi egység ebben az értelemben tagjainak közös tudását kellene, hogy szintetizálja. Az „én” helyébe ebben az elgondolásban a „mi” lép, a behelyettesítésből következik, hogy a megismerés célja nem az „én” élete, hanem az elsődleges csoport, a „mi” története, amit mégiscsak a csoport tagjainak külön-külön elbeszélte élettörténetei tesznek láthatóvá. Más szóval a szándék a labilis, pszichológiailag terhelt egyéni szint felszámolása. Helyébe a szociológiai szint beiktatása, vagyis a csoport, melyről használhatóbb tudással rendelkezünk, mint az egyénekről. Az egyéni „életrajz” helyébe helyettesítsük be az elsődleges csoport életrajzát, mint a megújult életrajzi módszer alapvető heurisztikus egységét.⁵¹⁰ Kétségtelen, az egyén, mint szubjektum nem a társadalom létrehozója, hanem annak terméke (Simmel), valódi elemi egysége az elsődleges csoport. Dialektikusan az egyén nemcsak a társadalom létrehozója hanem annak terméke is, tehát itt az egyén és a társadalom között a csoport közvetít, ez hivatott áthidalni az egyén versus társadalom örökös dilemmáját. Viszont ezt a közös (csoport) tudást mégiscsak értelmezni kell, amit a csoport tagjai tehetnek meg, vagyis több személyes „én” a saját szubjektív nézőpontjából áll össze „én-mi” kapcsolatok hálózatává. A kutató „te” megismerő tárgya az „ők” mint csoport, a résztvevő megfigyelés technikáit feltételezi, igen ám, de az „én” személyes dialógus típusú interakciókat így sem tudja nélkülözni, ha meg akarja ismerni a csoportcselekvésből kikövetkeztethető közös tudást. Hiszen a „te” kutató értelmezései az „én” értelmezésekkel áll szemben, más szóval tapasztalat a tapasztalattal. Az „én” értelmezések szubjektív reflektált szűrőjén tárulnak fel a „te” kutató előtt a különböző szférák: a nyilvános és a magán-, az „én” és társadalmi struktúra, a társadalmi és pszichológiai, az univerzális emberi és az egyedi, a partikuláris kultúra mintázatai. A probléma vélhetően nem az egyénnel, illetve a csoporttal van, hanem azzal, hogy az új módszertani vitában, miközben meg kívánják haladni a pozitívizmust, a funkcionalizmust, a strukturalizmust, az ortodox marxizmust és a jelenre mint folyamatban lévő történelemre, elméleti előfeltevéssel élnek, végül mégiscsak a struktúrára helyezik a hangsúlyt. Tehát arra, ahogyan az egyén a társadalmi struktúra változásait, a történelmi folyamatot megéli, ez viszont feltételezi, hogy az egyént ennek a struktúrának a mintázata alakítja. Az a mód, ahogyan ez a formáló hatás-visszahatás átszövi a csoport életvilágát és benne a tagokét, különbözőképpen vizsgálható, illetve érthető meg. Az egyik ilyen módja a „te-én” interszubjektív megértés, ami nem azt jelenti, hogy egymástól független interakciók során át rekonstruáljuk (G. Tarde, Simmel, L. von Wiese, Moreno, Sartre) a társadalmat, hanem azt, hogy a társadalmi kontextusba ágyazott egyén(ek) felfedjék a társadalmi, gazdasági, kulturális, strukturális és

⁵¹⁰ Ferrarotti, F. 1981. 21.

történelmi erőket, amelyek alakítják, eltorzítják vagy megváltoztatják problematikus vagy éppen normális élettapasztalataikat. Ez pedig feltételezi az adott társadalomban különböző szerepeket játszó egyének élettörténeteinek gyűjtéses elemzését, mert ez teszi lehetővé a közvetítő környezet – csoport, intézmény – és az egyén/társadalom közötti mozgások láthatóságát.

A második kérdésselvetést illetően amellet érvelünk, hogy az „én” áll a szóbeli narratíva középpontjában, még akkor is, ha a végeredmény kettőjük interaktív kapcsolataként jelenik meg és/vagy jeleníthető meg. Ezért az „én” személyes névmást, egyes szám első személyt az adatközlőre vonatkoztatjuk, és nem a kutatóra. A kutató „te” második személyű helyzete, s az ebből adódó szerepe láthatóbbá teszi, hogy noha résztvevője, sőt gyakorlatilag létrehozója a szóbeli narratívának, de mégsem róla (róla is) van szó, hanem hangsúlyosan az „én” áll az elbeszélte élete-története centrumában, hiszen az „én” elbeszélő-főszereplő egy és ugyanaz a személy, akire „te”, a kutató is, és az olvasó is leginkább kíváncsi.

(1) Élettörténet

Te (adatgyűjtő) – Én (adatközlő)
Kapcsolat

(2) Élettörténet

Te (adatgyűjtő) – Én (adatközlő)
Mi

Első látásra az „te-én” kapcsolat valóban sematikusnak, talán még egyszerűnek is tűnik, azonban az interrelációs dialógus típusú kapcsolatokat számos, a társadalmi kontextustól függő, társadalomban látens és manifeszt módon ható kulturálisan rögzült szabályrendszer szövi át, amely befolyásolja a rekonstrukciót (az emlékezést). Miközben nyomatékosítjuk, hogy az interjúhelyzetben interrelációs típusú dialógus-kapcsolat középpontjában az „én” elbeszélő-főszereplő áll, nem vonatkoztathatunk el egy sor, a kutató, a „te” egyéni identitásából fakadó befolyásoló tényezőtől, amelyek gyakran megtörik az „én” szerep elvárható domináns helyzetét. Ugyanis, befolyásolja az „te-én” kapcsolatot a „te” kutatási érdeklődése, ami nem azonos az „én” elképzelésével. Ahhoz, hogy a kutató céljait megtudja valósítani közte és az adatközlő közötti kapcsolatban a „én” önállóságának hangsúlyossá tétele teremthet bizonyos distanciát, távolságtartást. Ezzel feloldódhat a „mi” kapcsolat. Ez a típusú kapcsolat a téma függvénye; vannak témák, amelyeknek megértése erős „mi” kapcsolatot feltételez. Általában „te-én” kapcsolat kialakításában és fenntartásában a kiegyensúlyozottság javasolt. Ez ellentmond annak a belátásnak, miszerint az interjúhelyzetben a középpontban az interjúalany, az „én” áll, ami eleve a dialógusban résztvevők egyenlőtlen pozíciója mellett szól. Itt felmerül a kérdés, hogy akkor mi a megoldás. A megoldás kulcsa láthatóan a beavatkozás mértékének függvénye, minthogy a beavatkozást már abból az egyszerű tényből kiindulva sem lehet elkérlni, hogy az interjúszituáció kezdeményezője és fenntartója a kutató; nélküle nincs és nem jöhet létre ez a típusú interrelációs helyzet. El kell tehát fogadnunk azokat a javaslatokat, amelyek ugyan a „te-én” kapcsolat egyensúlya mellett érvelnek, miközben

hangsúlyozzák, hogy meg kell teremteni azokat az interjú „környezeti” feltételeket, amelyek az „én” szerep(ek) minél teljesebb elbeszélését teszik lehetővé. Konkrétan ez azt jelenti, hogy hagyni kell, illetve különböző verbális és paralingvisztikus eszközökkel a kutatónak ösztönözni kell az elbeszélőt, hogy minél többet meséljen önmagáról. Ez tehát alapvetően az adatgyűjtésre vonatkozó egyenlőtlen kapcsolat megoldására utaló lehetséges válasz, amely azt kívánja hangsúlyozni, hogy a kutatói szerep nem azonos az adatközlő szerepével. Kettőjük közötti dialógusban az „én” elbeszélő közlésein van a hangsúly, mert az nyújt tudást és megértést, arról, ami a „te” kutatót érdekli. Azonban a „te-én” kapcsolatot átszövik másfajta egyenlőtlenések is, amelyek egyszerre objektív és szubjektív természetűek. Objektív: mindkettőjük jelenben elfoglalt pozíciója a társadalom erőtereitől befolyásolt, jelenük a történelmileg kialakult társadalmi-kulturális struktúrába ágyazott. Szubjektív: a jelen társadalmi-kulturális kontextusában a „te-én” szerepeikről alkotott véleményük, az azokhoz fűzött magyarázatok személyesek és reflektáltak, az életvilág tapasztalatai által kialakítottak, így az emlékezés a jelen hétköznapi valósága és az abban szerzett személyes élmények perspektívájába helyezett. Következésképpen a „te” és az „én” tapasztalatai, élményei – mivel a társadalomban elfoglalt más-más helyeiből vannak/voltak és vélhetőleg lesznek – különbözőek, így tudásunk is különbözik mindarról, amely párbeszédük tárgya. A „te-én” kapcsolat egyenlőtlenességét a továbbiakban, az elmondottak konkretizálása végett, néhány ilyen típusú relációval ábrázolom, amelyek a további lehetséges kapcsolatok sémáját is előrevetítik:

(3) Te-----én

Distancia

Nem „mi” kapcsolat

(4) Identitás

Te-----Én

nem – azonos

kontextus-függő

(5) Státus

Te-----Én

(pozíció) (pozíció)

nem – azonos

önállóság

Az identitás, a státus, nem, etnikum, faj, életkor, nyelv, személyes, nyilvános szféra, kölcsönösség, egyenlőség stb. – mind olyan tényezők, amelyek az interjúhelyzetben létrejött dialógus típusú „te-én” interrelációs kapcsolat kialakulását, egyensúlyban tartását és finalizálását a „mi” produktum megbízhatóságát, érvényességét befolyásolják. Benne van tehát, a „te-én” kapcsolatban egyfajta uralmi jellegű dominanciamodel, gondolunk itt az adatgyűjtő és az adatközlő eltérő társadalmi pozíciójára, eltérő etnikai, faji hovatartozására, a fordítás nyelvi problémáira stb. Ugyanis a gondolkodást alapvetően befolyásolja a beszélt nyelv, amely közvetíti a saját kultúra szimbólumait s azok jelentését. Ha például társadalmilag marginalizált csoport tagja az adatközlő, de ugyanakkor valamely hátrányos helyzetű etnikum, sőt a női nem képviselője is, viszont az adatgyűjtő középosztálybeli, többségi domináns etnikum és kultúra tagja, még ha nem is férfi, hanem nő, bármekkora részéről az igyekezet az egyenlőség, kölcsönösség betartására, látens módon jelen van a dominancia. Ez esetenként mindkét fél

fusztráltságát ki válthatja. Ezért fontos az egyensúly kialakítása, ugyanis miközben a distancia betartására is törekedni kell, hogy megvalósulhasson a kutatási cél, az interjú helyzet „te-én” kapcsolata olyan szférákat is megbolygat, amely a fentebbi tényezők mellett tovább terheli az adatközlőt: ezek a szférák a következők.⁵¹¹

(6) Interjú kapcsolat

intim szféra

(„én” személyes: család)

nyilvános szféra

(„én” tapasztalat: iskola, munkahely stb.)

Teljességében nem részletezett, csupán érintett tényezők és szférák, amelyek átszövik az interjúkapcsolatot, láthatóan, egy igen bonyolult interszubjektív (magyarázó – megértő – értelmező) kölcsönös viszonyt jelenítenek meg a „te-én” interreláció különböző aspektusai mentén. Mindennek az adatközlő csak részben van tudatában, hiszen az „te-én” kapcsolat irányítója és kézben tartója az adatgyűjtő. Említettük, hogy az élettörténet megformálója, amely az interjúhelyzetben gyűjtött információt összegzi, az az adatgyűjtő. Ha ez így van, akkor a kérdés az, hogy Lejuene formális identifikációs sémája az azonosság, nem azonosság aspektusai mentén ebben az esetben is alkalmazható-e, illetve milyen ebből a sémából kiinduló variációs lehetőségek adódhatnak. Először is, a szóbeli élettörténet egy aktuális személy éltének visszaemlékezésen alapuló rekonstrukciója, aki a jelenből idézi fel az általa fontosnak tartott múltat, ahogy azt pillanatnyilag, aktuális helyzetéből látja/láttatja.

A felidézés interjúhelyzettől függ, minimum két személy „kérdez – válaszol” egymásra vonatkozása, a kettőjük általi megegyezés teremti meg azt a környezetet és feltételt, pontosabban helyzetet, amelyben a megélt élet elbeszélése megvalósulhat. A kezdeményező nem az életét elbeszélő, hanem a kutató, akinek szándékvezérelt (előzetes körülhatárolt téma) kérdései mentén bontakozik ki – szekvenciálisan és folyamatszerűen – az illető személy életének elbeszélése. Tehát az ilyen és hasonló interjúhelyzetben, környezetben szóban elmondott élettörténet esetében, függetlenül attól, hogy mélyinterjúról van-e szó (szemben Seidman véleményével), vagy egyszeri információgyűjtésről, a „kérdez – válaszol” interrelációs hatásösszefüggés érvényesül.⁵¹² Ilyen és hasonló helyzetekben a szóbeli élettörténet szerző-elbeszélő-(fő)szereplő, hármas funkcionális szerep azonossága mentén történő identifikálása nehézségekbe ütközik. Nézzük, milyen formális variációs lehetőségek vehetők számba a hármas szerepaspektus mentén. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy ebben az esetben, az, aki elbeszéli saját maga életét (főszereplő) valaki más-sal folytatott dialógusban (kérdező-hallgató, hallgatóság) egy és ugyanaz a személy. Vagyis itt nem vonható kétségbe az elbeszélő-(fő)szereplő azonossága, vagyis az, hogy „én” aki beszél az „énmagam” szerepeinek történetéről, tapasztalatairól be-

⁵¹¹ Seidman, I. 2002. 152.

⁵¹² Seidman, I. 2002. 32

szél. A nehézségvégül mégis a szerző indentifikációja körül van, amelyet az alábbi lehetséges változatokban próbálok érzékeltetni:

Szöbéli narratív élettörténet

(1) Adatközlő elbeszélő --- (fő)szereplő azonos (identikus személy: tulajdonév, álnév)	(2) Adatgyűjtő-adatközlő (a) szerző – elbeszélő nem – azonos (b) szerző – (fő) szereplő nem – azonos
(3) Produktum = élettörténet	
(a) kutató – adatközlő „Mi” (közös) (Dialógus)----- (c) kutató (szerző) --- adatközlő (elbeszélő) nem egyértelmű (dialógus-monológ)	(b) kutató(szerző) – adatközlő (elbeszélő) nem-azonos (Monológ)

Az önéletírás esetében, legyen az irodalmi vagy irodalmon kívüli, a szerző-elbeszélő-(fő)szereplő azonossága nem vonható kétségbe, hiszen akinek a tulajdonneve szerepel a borítólapon, az ugyanakkor a szövegben az elbeszélő és a főszereplő is egyben. Az élettörténet esetében, mint azt a fentebbi sémával is próbáltuk érzékeltetni, a problémát a szerző indentifikációja okozza. Pontosabban a szóbeli narratívában is, az elbeszélő-főszereplő egy és ugyanaz a személy, noha tulajdonneve lehet kódolt vagy a tulajdonnév kezdőbetűivel megjelölt, vagy éppen álnév. De mindezek mögött egy élő, eleven, aktuális, identikus személy áll, akit anyakönyvileg is azonosítani tudunk. A szerzőség már nem ilyen egyértelmű, ennek legfőbb oka, hogy a szóbeli élettörténeti elbeszélés végül is „te-én” dialógus, interrelációs helyzetben/helyzetekben valósul meg, két identikus személy együttműködése révén. Viszont ennek a dialógusnak, az interrelációs együttműködésnek az eredménye egy közös produktum, amelyben „te”, a kutató szerepe meghatározó, kezdve az interjúhelyzet létrehozásától és végig az interjú folyamatában egészen a befejezésig, sőt azt követően is, feldolgozásig, írásig. Azonban a kutató, a „te” sem nem elbeszélője, sem nem főszereplője az „én” életpbeszélésnek, de résztvevője, mégpedig aktív résztvevője irányító és hallgató szerepében az én-elbeszélésnek. Más szóval a szóbeli-élettörténet két szereplő együttes, vagyis „mi” produktuma. Viszont bármennyire „mi” közös munkánk eredménye a szóbeli élettörténet elbeszélés, mégis annak tárgya az „én”, az elbeszélés főszereplője, a vele megtörtént események, tapasztalatok, élmények. Emiatt jött létre kettőjük dialógusa, mert „te” a kutatót érdekelte az „én” személyes

történetei, tapasztalatai, azok „én” értelmezései stb. Ezek után logikus lenne, hogy az „én” által elbeszélte élettörténet elbeszélésének szerzője is az „én”. De az esetek többségében ez nem így van.

A kérdés az, hogy akkor miért és hol válik felismerhetetlenné a szerzőség problémája. Itt több változat jöhet szóba, valamennyi az interjúszituációban nyert adatbázis feldolgozásával, illetve közléssel kapcsolatos. Az etnográfiaiban s az antropológiában gyakori, hogy a kutató kettőjük dialógusát monológgá alakítja át a feldolgozás vagy a publikálásra való előkészítés során. Technikailag a dialógusnak monológgá való átalakítását rendszerint úgy oldják meg, hogy a kutató párbeszédet vezérlő kérdéseit kitorlik, így egy viszonylag összefüggő, koherens szöveget nyernek. Egy olyan konvencionális narratív, elbeszélésformát (bevezető – elbeszélés – lezárás) hoznak létre, amelyben a diakronia érvényesül, ezzel a szóbeli elbeszélést történetté alakítják át, egy személy életének történetévé. Számos észszerű érv szól ezen eljárás mód mellett és ellen. Kétségtelen, az így megformált elbeszélésben az „én” elbeszélő-főszereplő életének narratívája megbízhatósága jobban érvényre jut, mert függetlenül attól, hogy a tulajdonneve fel van-e tüntetve vagy sem, mégis látható, hogy egy identikus személyről van szó, vagyis egy olyan személyről, akinek személyazonossága ellenőrizhető, így a szerzőség kiléte sem kétséges. Még akkor sem, ha a kutató például egy kötetben tematikus élettörténeti elbeszélés gyűjteményt ad közlésre, és az ő neve jelenik meg a borítólapon.

A másik eljárás inkább szociológiai-fenomenológiai, amikor az „én” elbeszélést analitikai megfontolásokból, már a kérdések megfogalmazásakor életút és az élettörténeti részek mentén építik fel, ami magában hordja a feldolgozás, elemzés, írás módját is. A kutató, miután birtokába jut az „én” életútjának, életpályájának, amely lényegében az „én” életfázisainak és a benne játszott szerepeknek kronologikus felsorolása, ezt követően a tulajdonképpeni elbeszélésben szereplő tapasztalatok, történetek, élmények mentén tematikusan tagolja a szöveget, illetve kategorizál. S az így kiemelt kategóriák mentén csoportosít és elemez, egyrészt, hogy bizonyos dolgokat az „én” magyarázataival /értelmezéseivel tegyen a maga számára is érthetővé; másrészt az elemzésbe és az értelmezésbe bevonja a témával kapcsolatos szakirodalmat és egyéb adatforrásokat. Azzal, hogy a tematikus elemzés során újabb és újabb hipotéziseket fogalmaz meg, amelyeket az interjú adataival, illetve más források adataival ellenőriz, így egy bonyolult fázisifikációs folyamatot indít el (*alapozó elemélet*). Ezzel a szerzőség kérdése egészében a kutató javára dől el, hiszen az „én”, akiről végül is szó van, tárgygyá degradálódik, sőt az alanyt, kérdőre vonják, megleckéztetik (G. Rosenthal). A kérdés tehát az, hogy miért tettük mindezt szóvá. 1.) Utaltunk rá, hogy a narratív történetformák körébe vont élettörténet esetében az ismeretek gyűjtése nem az egyszemélyes élettörténetek megértésére irányul, noha annak eljárás-módjaiból sokat tanulhat, hanem az élettörténeti agregátumokra, ami megváltoztatja a megközelítés lehetséges módjait. 2.) Hangsúlyosabbá kívántuk tenni az önéletírás és a szóbeli élettörténet elhatárolását. Azonban az elhatárolás irányába tett némileg

egyoldalú törekvésünk, arra is figyelmeztet, hogy a szóbeli narratív formák és az önéletírás közelsége sem kerülhető meg. A szociológiához közelebb és távolabb álló területeken a szóbeli formák jelentős kutatástechnikai tapasztalatokat halmoztak fel, mindez nem mondható el az önéletírásról. Tehát ha valamilyen módon az önéletírás megközelítésével is próbálkozunk, akkor nem tekinthetünk el, mindazon belátásoktól és ismeretektől, amelyek a szóbeli formák – tehát nemcsak a szóbeli élettörténet –, mentén halmozódtak fel. Itt nem kifejtett módon csupán jelezzük, hogy az önéletírás is dialogikus, amikor az önéletírás szerzője emlékezetéből felidézi megélt életét, akkor óhatatlanul dialogikus viszonyba lép azokkal a szereplőkkel, eseményekkel, akikkel és amelyekkel ilyen vagy olyan kapcsolatban állt. Mindezt azonban kortársaival való dialógusban beszéli el, hiszen önéletírásának célja(i) a jelen perspektívájából fogalmazódnak meg, akárcsak az élettörténet elbeszélőé. Tulajdonképpen a jelen motiválja szándékát – az élettapasztalatainak, élményeinek elbeszélését – úgy mint tanúságtétel, önigazolás, mintaadás stb.

Következésképpen az interjú-helyzetben használt hagyományos „én”–„te” reláció megfordítására tett javaslat – „te”, aki kérdez – „én”, aki válaszol séma, – magát az interjúhelyzetet, a beszédcselekvés dialogikus interszubjektív helyzetét, más relációba helyezi azzal, hogy a kutató (kérdező) eddigi domináns, irányító szerepét háttérbe tolja, ami által az alany, az „én” kerül előtérbe, az, aki elbeszéli megélt élete történéseit, élményeit, tapasztalatait, amelyet társas és szervezeti-intézményi környezetével való kapcsolatai során szerzett. A terepkutatások is azt igazolják, hogy az ételbeszélés középpontjában mindig az „én”, az elbeszélő, az adatközlő áll, mert valóságosan is róla van szó, a kutató érdeklődése rá irányul, különben a kutató nem tudna autentikus információkhoz jutni érdeklődésének tárgyáról. Csak az „én” magyarázatai alapján ért meg a kutató is, bizonyos „én” szerepeiben történt események közötti összefüggéseket, s azokról kialakított „én” tapasztalatokat, élményeket. Pozitívista beállítódásból fakad, hogy a kutató, vagyis a „te” szerep az „én” elbeszélő-főszereplő rováására túldimenzionált. Mindez nem jelenti azt, hogy a kutató szerepe kiiktatódná, csupán annyit jelent, hogy a kutató elsődleges szerepe a társas valóságba belebonyolódott beszédcselekvő itt és most elbeszélő szándékainak kontextualizáló megértése, a leírás – értelmezés – magyarázat hermeneutikai belátásainak alkalmazásával.

IV. A SZOCIOLÓGUS TUDÁSKÖRNYEZETE⁵¹³

Dimitrie Gusti önéletírása alapján a tanulmány kettős célt követett: a) életút-kapcsolathálóját illetően a wilhelmiánus korszak egyetemi világa, illetve a tanárait utaló emlékezet rekonstruálása, b) az elbeszélte történet tekintetében pedig, az érdekelt, hogyan mutatja be, mit értett meg, milyen benyomások, tapasztalatok őrződtek meg ezekből az évekből, egyáltalában tudatosult-e benne, hogy egyetemi évei a modern tudományok korszakos paradigmaváltásának időszaka is. A kettős célösszefüggést a tanulmány három tér-idő változó mentén bontja ki, amelyek megegyeznek Gusti tanulmányi idejének három (kezdetek: berlini, – folytatás: lipcsei, – befejezés: berlini) narratív epizódjával. A narratív történetformák (önéletírás, élettörténet) elméleti-eljárásbeli belátásai elvárják, hogy az életút és az elbeszélte történet kölcsönösen kiegészítsék egymást. Ezzel szemben Gusti önéletírásában szerkezetileg és tartalmilag az egyetemi évek megélt epizódjai s az azokhoz kapcsolt leülepedett élmények, tapasztalatok, az esetek többségében nem saját személyes emlékezetéből felidézett reflexiók, hanem másodkézből, főleg publikált forrásokból származnak. Ez abból is adódik, hogy Gusti tanulmányainak éveiben a korszak újító, paradigmaváltó tanáregyéniségeivel való kapcsolatai többnyire formálisak, nem élő, eleven dialogikus kapcsolatok. Simmel előadói retorikájára és szociológiájára utaló emlékezete ellenben jól láthatóvá teszi érdeklődésének irányát, amely nem egyszerűen simmeli belátások meg nem értésére utal, hanem arra, hogy Gusti szocializációjából és habitusából fakadóan a simmeli szociológia tematikája nem releváns számára, mivel nem alkalmazható abban a rurális, a modernizáció, a nemzetépítés kezdetein álló környezetben, amelybe beleszületett. Gusti önéletírása szubjektív és szándékolt, személyes identitása legitimitásának megerősítését szolgáló önreprezentáció, ugyanakkor pedagógiai célzatú és nárcisztikus. Önéletírásának mindezen tartalmi jellemzői mellett sem szerkezeti felépítését, sem az elbeszélte életének időhosszúsága (élete első 25 éve) tekintetében nem tekinthető különálló típusnak, annak ellenére sem,

⁵¹³ A tanulmány nem szerkesztett változatát a Szerző Durkheim születésének (1858) és Simmel halálának (1918) 150/100 évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferencián (2008. október 2–3, Szeged-Algyő) mutatta be. A konferenciát az MTA Szegedi Bizottsága, Szociológiai Munkabizottsága és az ELTE Társadalomtudományi Kara szervezte. Köszönettel tartozom a tanulmány megírása során, a tárgyalt korszak szociológiatörténetével kapcsolatos tanácsokért, észrevételekért Némedi Dénesnek és Felkai Gábornak (ELTE).

hogy Gusti vállalkozását „*autoszociológia*” terminussal illette. Önéletírása egyfajta keveréke a szépirodalmi és a szépirodalmon kívüli narratív önreprezentációknak, amely egy korszak társadalomtörténetének (divat, viselkedés, mentalitás, moralitás, karrier minta stb.) megértéséhez szolgált adalékokat.

Dimitrie Gusti (1880–1955) a két világháború között a falukutatásra összpontosító, bukaresti monografikus szociológiai iskola alapítója.⁵¹⁴ Gustira is igaz Somlai Péter a korábbi korszak szociológusaira vonatkozó megállapítása, miszerint „teoretikusok voltak”, „alapítónak gondolták magukat.”⁵¹⁵ Gusti mindezt következetesen hangoztatta is, sőt szociológiáját „a nemzet szociológiája” terminussal illette, ami azt is jelentette, hogy színrelépésétől számította a szociológia tulajdonképpeni kezdetét hazájában.

A második világháborút követően azonban – a közismert okok miatt – Gusti és iskolája tevékenységét felfüggesztik. Tudományos munkássága életének hátralévő időszakában lényegében önéletírásának megírására korlátozódik. Önéletírását „az utolsó szociológiai előadásnak” szánta, amelynek bevezetőjében kísérletet tesz a személyes dokumentum e típusának konceptualizálására és saját szociológiai rendszerébe való beillesztésére. D. Gusti szociológiai rendszere, iskolája és tanítványai munkásságának ismertetését zárójelbe tehetjük, hiszen az a magyar szociológiai szakirodalomban többé-kevésbé jól ismert.⁵¹⁶ Hazájában a szocialista érában ugyan kiadták műveit, de sem akkor, sem az 1989-es fordulatot követően Gusti önéletírása iránt a román szociológiai szakirodalom nem mutatott, illetve nem mutat elemző érdeklődést. Noha Gusti önéletírásában, amely halálát követően mintegy tizenöt évvel látott napvilágot, kompromisszumot kötött az új rendszerrel: Marx elméletének ismertetésével zárja önéletírását, igazolandó, hogy az ő szociológiai rendszere és az új világnézet, s annak tudományos elmélete és módszere nem inkompatibilisek. Sőt abba integrálható, s ezzel tanítványai számára is rést nyitott a tudományos munka folytatására. Nem véletlen, hogy az összes műveinek egyik szerkesztője egykori tanítványa, Octavian Neamțu. Másfelől, igaz szubjektív nézőpontból, önéletírása az európai (társadalom)tudományok történetének egyik legtermékenyebb időszakába enged betekintést, amit az 1989 után újjáéledt román szociológia-történetírás

⁵¹⁴ A bukaresti monografikus szociológiai iskola működése 1925–1945 közötti időszakot öleli fel, azonban a II. világháború alatti tevékenysége visszafogott és formális. Így nézőpont kérdése az iskola működését lezáró időpont. Gusti összes műveinek publikálását (5 kötet) a múlt század 60-es éveinek közepétől indítja el a román akadémia. A sorozat utolsó kötete, mintegy 400 oldalnyi terjedelemben, önéletírását tartalmazza (D. Gusti 1971/V.7–436). Megjegyzendő: az önéletírásnak (autobiographia) van szépirodalmi és szépirodalmon kívüli típusa, ez utóbbiba sorolhatjuk Gusti mellett pl. Sorokin, Bücher, Wundt, Collingwood, Jaspers stb. önéletírásait is, amelyek tudományos munkásságuk szerves részét képezik. Bővebben az élettörténet és önéletírás, illetve Gusti önéletírásnak poétikai-szerkezeti aspektusairól (lásd: Pászka I., 2007. 233–263, 482–492.).

⁵¹⁵ Somlai P. 1999.18–19.

⁵¹⁶ Gusti szociológiai rendszerét ismertető magyar szakirodalmat illetően (Pászka, I. 1998. 69–99; vö: Pászka I. 2006. 100–148).

mellőzése kísér, s a szükséges kiigazítások iránt sem tanúsít különösebb érdeklődést.⁵¹⁷ Gusti önéletírása – *Fragmente autobiografice. Autosociologia unei vieti. 1880–1955. (Önéletírás-töredékek. Egy élet autoszociológiája. 1880–1955.)* – jelentőségét számunkra németországi egyetemi éveit (1899–1907) bemutató fejezetek nyújtják. Ugyanis Gusti egyetemi tanulmányai idején számos, a társadalomtudományok elméletét, eljárás módjait megalapozó, illetve mind a mai napig meghatározó tudós-tanárokkal került közvetlen, illetve közvetett kapcsolatba. Ezeknek a kapcsolatoknak felidézése és a hozzáfűzött megjegyzések képezik önéletírásának legterjedelmesebb részeit.

Jól mutatja ezt önéletírásának felépítése, amelyben az *argumentáció* (miért vállalkozott autobiográfiájára megírására), a *fogalmi tisztázás* (mi az autobiográfia), a *dedikáció* (szüleinek, hazai, külföldi kollégáknak, s falvak parasztjainak, akikkel a falukutatások alkalmával találkozott), az *ébredés* (gyermekkor, iskola, táj, testvérek, rokonok), a *középiskolai* évek felidézése rövidre fogott. Emellett, illetve ezzel szemben a németországi egyetemi évek nagy fejezetekben felidézettek: *Útkeresés* – egyetemi évek Berlin–Lipcse–Berlin (1899–1907), *Goethe felfedezése* (meghatározó a szerepe személyiségének alakulásában), a *szabadidő* (zene, irodalom, múzeumok), *válságok* (betegség, szerelem, tudomány), a *jövő társadalma* (a marxizmussal való ismerkedés), a *válság utáni* írása (a „kaiser”, Vilmos császár portréja), a *beteljesülés* (kulturális állameszményének körvonalazása), *levelezések*.⁵¹⁸ Visszaemlékezésének ezekben a fejezeteiben az egyetemi szubkultúráról szóló beszámolók (párbajozás, ivászat) mellett hosszan, esetenként részletekbe menően az egyetemek oktatóihoz, diáktársaihoz fűződő kapcsolatait, megjegyzései olvashatók. Azt mondhatjuk, hogy Gusti önéletírásában konstruált német világ az egyetem világa, az egyetem, s benne hallgatói státus az a pont, ahonnan – legalábbis így láttatja – az egyetemen kívüli világot is szemlélte, tapasztalta, értékítéleteket alkotott róla. Önéletírása lényegében németországi egyetemi éveinek narratívája. Az egyetemi évek Gusti szerint is meghatározóak voltak későbbi életútjára. Azonban látnunk kell, hogy az életút eseményeiből konstruált elbeszélte történet (élmények, tapasztalatok, vélemények, ítéletek) az ő esetében sok tekintetben torzítóan szubjektívek, amelyet bizonyos értelemben kényszerhelyzet is motivált: önéletírásában végig ott kísért az öngigazolás és a példaadás szándéka. Ezzel párhuzamosan – az egyén és a csoport összejátszásának

⁵¹⁷ 1996-ban (július 22–26), a bukaresti nemzetközi rurális-szociológiai kongresszus előkészítése során merült fel a Gusti-iskola bemutatását célzó tanulmánykötet publikálása, amellyel emléket kívántak állítani a Gusti által 1939-ben Bukarestben tervezett nemzetközi szociológiai kongresszusnak (a témája Társadalmi egységek – falu és város volt). A háború kitérése miatt azonban elmaradt. A szóban forgó kötet elején, Vintilă Mihăilescu, mint azt írásának címe is jelzi (*Despărtire de Gusti [Eltávolodás Gustitól]*), egyértelművé teszi, hogy Gusti, muzeális intézmény, egy nemzeti kulturális programot hajtott végre, tehát aktualitása több mint kétséges (lásd: Mihăilescu, G. 1996. 49–65).

⁵¹⁸ Gusti etimológiai magyarázatát adja az autobiográfiának: auto (én), bios (élet), graphia (írás). Saját autobiográfiáját elhatárolja a zsurnalizmustól, a biorámától, a vallomástól, az irodalmi önéletírásoktól (Szt. Ágoston, Rousseau, Tolsztoj).

értelmében – végigkövethetjük a korszak tudományos karriermintáját, az abban szövőődő személyes kapcsolathálózatok formálódásának személyes módozatait, azok működését, az útkereséseket, a stratégiák formálódását, az egyetemi évektől a szociológiai iskola alapításáig.

Gusti önéletírói narratívája egészének vizsgálata, mint jeleztük, nem célunk. Önéletírásából egyetemi éveinek is csak azokat a részeit, alfejezeteit emeltük ki és mutatjuk be vázlatosan, amelyek a hallgató-oktató kapcsolatokról, s főleg a G. Simmelhez fűződő viszonyáról számolnak be. A leíró-értelmező helyzetét könnyítheti, ha a jelzett vonatkozások együttest, a szerző szövegtagolása mentén követi. A szelvényesítésnek ez módja nemcsak kézenfekvő, hanem lehetővé teszi az önéletírói elbeszélés epizódjai között az előre- és visszautalásokat, s ezzel láthatóvá teszi az elbeszélő gondolkodás-cselekvés folyamatában működő szándékok motivációit. Következésképpen Gustit követjük, amikor németországi tanulmányait három időszelvényben mutatjuk be: 1.) a berlini egyetem – kezdetek; 2.) a lipcsei egyetem – folytatás, doktorátus; 3.) berlini egyetem – jogi tanulmányok, befejezés.⁵¹⁹

A BERLINI EGYETEM – KEZDETEK (1899)

Gusti önéletírásában négy eseményt említ, amely a berlini egyetemhez kötötte: 1.) Beiratkozása, hűségesküje a rektor előtt, és hallgatói tevékenysége; 2.) Franz von Liszt nemzetközi jog kurzusa keretében tartott előadása a dunai kérdéstről; 3.) A berlini egyetem 100. évfordulója (1910), amelyen már a jászvárosi (Iași) egyetem delegált tanáraként vett részt; 4.) A berlini egyetem aulájában tartott konferencia (1934), ahol a bukaresti egyetem tanáraként szociológiai kutatásairól tartott előadást.⁵²⁰ A négy esemény közül az első egyetemi tanulmányainak kezdeteire, a második pedig tanulmányainak befejező időszakára utal, a harmadik és negyedik epizód felfele ívelő oktatói-kutatói karrierjére. A szándék nyilvánvaló, Gusti azzal, hogy ugyanazon helyhez négy különböző idődimenziót kapcsol, életpályájának (életútjának) modelljét vázolja fel. Ezt az életpályamodellt különlegesnek, mintaadónak tartotta, ezzel is hangsúlyozandó annak nem hétköznapi voltát. A szokványos ebben a modellben a kezdetek, amelynek hétköznapi epizódja, hasonlóan tagolt más, felső osztályból származó fiataléval.

D. Gusti is 19 évesen kezdi meg (1899 őszén) tanulmányait a berlini egyetemen. Döntésében, láthatóan, a berlini egyetem, egyáltalában a német egyetemek tudomány-központúsága volt a meghatározó.⁵²¹ S adalékként, hadd tegyük hozzá,

⁵¹⁹ A lipcsei és a második berlini egyetemi éveit vázlatosan, utalásszerűen mutatjuk be, mivel nem kapcsolódik tárgyunk fővonalához, Gustinak G. Simmelhez, illetve Gusti simmeli szociológiához kapcsolódó megjegyzéseire.

⁵²⁰ Gusti, D. 1971. 43.

⁵²¹ Gusti, D. 1971. 42–44.

az sem volt mellékes, hogy a moldvai tudáselit, vagyis elődök is többnyire német egyetemeken tanultak, szemben a havasalföldiekkel, akik Párizst részesítették előnyben.⁵²²

Gusti önéletírásában az egyetemi éveiről szóló fejezetet az első berlini időszakával indítja. Miután röviden bemutatja az egyetemi évnnyitó rituáléját, s az egyetemi szubkultúra hétköznapijait (párbajozás, ivászat), ami láthatóan sokkolóan hatott rá,⁵²³ külön alfejezetekben F. Paulsen, G. Simmel, valamint A. Wagner és G. Schmoller előadásait, illetve vitáját tartja emlékezetre méltónak. Mindeközben szétszórta megjegyzéseket iktat be Dilthey előadásairól, s a szellemtudományokat megalapozó munkásságáról.

Első berlini időszakában Gusti közvetlen, személyes kapcsolatban F. Paulsennel állt, akinek előadásait nem tartotta retorikailag sem lenyűgözőnek. Ellenkezőleg: magyarázatait – Gusti szerint – „mindig a megfelelő kifejezés keresése kötötte le, ami azt a benyomást keltette, mintha erőfeszítéseket tenne ennek megtalálására. Azonban éppen ez az előadói technika tett mély benyomást a hallgatóságra, egyszerűsége és őszintesége miatt ugyanis követhetővé tette az általa tárgyalt problémák megoldásában gondolkodásának folyamatát. Emiatt is F. Paulsen a legkedveltebb tanár volt a berlini diákok körében. Előadásait az egyetem minden karának diákjai látogatták, ugyanis a kémia-, fizika-doktoranduszoktól is megkövetelték, hogy filozófiai előadásokon vegyenek részt, így aztán a hallgatók mindig Paulsont választották.”⁵²⁴ A tudós Paulsen (1846–1908) jelentőségét, anélkül, hogy említene a német felsőoktatásról készült legmaradandóbb munkáját, Gusti a megismerésemélet, az etika és a pedagógia területén jelölte meg. Paulsen *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Erkenntnistheorie* (1875) című művében, Kant hatása erőteljes, ugyanakkor Paulsennak tulajdoníthatók a korszakban a legfontosabb, Kant munkásságát elemző monográfiák is. Az etika tanáráként Paulsen nem egy absztrakt elméletből indult ki, hanem az átélt, eleven, aktuális életből. Ezzel magyarázható *System der Ethik* című művének jelentősége is. Az etika alkalmazása a pedagógiában, s az ezzel kapcsolatos résztanulmányainak mennyisége alapján a korszakban Németország legjelentősebb neveléstudományi kutatójának számított. „Paulsen volt – mondja Gusti – a nemzetközileg is legismertebb német filozófus, amit *Einleitung in die Philosophie* című munkájának külföldi kiadásai mutattak. Ezzel ő tett a legtöbbit a világban a filozófia népszerűsítése érdekében.”⁵²⁵

⁵²² N. Iorga, a történész, aki szintén moldvai volt, Gustival való közös utazásai során gyakran, nem kis lokálpatrióta büszkeséggel nyugtázták, hogy a román akadémia tagságának nagy többsége moldvai származású. A román tudományos és szépirodalmi elit jelentős része moldvai származású volt, körükben a német egyetemekre járásnak hagyománya volt.

⁵²³ Úgy tűnik, hogy a berlini tanáraitól szóló visszaemlékezései, Paulsen kivételével, nem személyes kontaktusok felelevenítése, hanem a megfigyelő észrevételei.

⁵²⁴ Gusti, D. 1971. 44.

⁵²⁵ Gusti, D. 1971. 44–45.

Gusti 1900 őszen – berlini filozófiai studiumait megszakítva – a lipcsei egyetemen folytatja tanulmányait, majd 1904-ben tér vissza a berlini egyetemre. Ebben a második berlini időszakában (*Privatgelehrter*) gyakran kapott meghívást Paulsen házába – reggelikre. Itt ismerkedett meg és kötött barátságot „a nagy szociológus és statisztikus F. Tönniessel”, aki Paulsen diáktársa, honfitársa, jó barátja volt. Paulsen házában ismerkedett meg Gusti „az akkor fiatal, de később professzor” E. Sprangerrel. Gusti Paulsent otthonában, családi körben úgy mutatja be, mint etikai tanításának megtestesítőjét, egyszerű és lelket megragadónak. Így aztán nem véletlen, hogy 1908-ban, amikor Gusti Berlinben részt vett Paulsen temetésén (aki 63 évesen rákban halt meg), mély fájdalmat tanúsított professzora iránt.⁵²⁶

G. Simmelre vonatkozó visszaemlékezés-töredékek felidézése kapcsán talán nem érdektelen arra is rákérdezni, hogy miért van az, hogy a 19/20. század fordulóján a kelet-európai társadalomtudományok művelői, akik közvetlen, illetve közvetett módon megismerhették Simmel szociológiáját, mégsem tudták azt hasznosítani, egyszerűen elmentek mellette. A kérdésnek van magyar vonatkozása is. Például a Huszadik Század „szociológusai”, noha szocializációjuk folytán a német „kulturkörbe”, az úgynevezett közép-európaiságba vonhatók, s korifeusaik a modernizáció zászlóvivőinek tekinthetők, mégsem mutatnak érdeklődést a modernitás Simmel által körbejárt kísérőjelenségei – a pénz, a verseny, a divat, az idegenség és a szociális distancia stb. – összefüggései iránt. Magyar esetben úgy tűnik a *Huszadik Század* köréből ki kellett lépni ahhoz, hogy kapcsolódni lehessen azokhoz a fejleményekhez, amelyek a naturalista és marxista szociológiát zárójelbe tették. Itt elsősorban Somló Bódogra (neokantiánus értékelméletére – axiológiájára), és Mannheim Károlyra (tudásszociológiájára) gondolok, de a korai Lukács munkássága sem kivétel ez alól.⁵²⁷

A Gusti képviselte román eset bizonyos értelemben egyszerűbb, de hasonló kifutásúnak tűnik. Önéletírásából számos olyan szubjektív és habituális aspektus emelhető ki, amelyek bizonyos értelemben magyarázzák a Simmel előadásaihoz és munkáihoz való viszonyát. D. Gusti G. Simmel emlékének szánt alfejezete képezi lényegében a Simmellel kapcsolatos egyetlen összefüggő szövegrészt önéletírásában. Megjegyzései arra utalnak, hogy Simmel előadásain részt vett, tehát beszámolója ennek az időszaknak a benyomásait idézik fel, és nem azonosítható azzal a későbbi, egyetemi évek utáni történésekkel, amelyek Simmel, illetve Simmel és Weber együttes megnyilatkozásait idézi fel. Tény viszont, az önéletírói konstrukció lehetővé teszi és szabadságában is áll írójának, hogy a különböző idődimenziókat összecsuúsztassa. Ennek ellenére, azt kell látnunk, hogy az első berlini időszakát felidéző alfejezetek között a Simmelre vonatkozó rész összefogottabb, koherensebb és terjedelmesebb

⁵²⁶ Gusti, D. 1971. 45.

⁵²⁷ Például Somló Bódognak az őstársadalom csere-, jószágforgalom intézményének tipológiája Polányi Károly archaikus piacok gazdaságantropológiai elmélete előzményének is tekinthető. Somló Bódog a 20. század elején a kolozsvári egyetem nemzetközileg is ismert jog és etika tanára, *Szociológia* című munkája 1909-ben jelent meg

is, mint a Paulsent felidéző rész, holott, mint láttuk, Paulsenhez közvetlen személyes kapcsolat fűzte. Mindez Gusti („szakmai”) tájékozódásának célirányos voltára utal, amit kijelentései igazolnak, miszerint Simmel előadásait a legnagyobb érdeklődéssel követte: „Simmel volt az egyetlen a berlini egyetemen, akinek volt bátorsága, hogy meghirdessen egy szociológiai kurzust. Simmel ekkor nem volt rendes tanár, vagyis nem rendelkezett vizsgáztatási joggal, hallgatósága nagyon fluktuált, jórészt külföldiekből állt, közülük is előadásain az oroszok vettek részt nagyobb számban, és nagyon kevés német diák.⁵²⁸ Előadásai, akárcsak munkái, kiábrándítottak bennünket, noha csodálatos esszékből álltak, amelyeket lelkesedéssel és nagyon elvont formában adott elő.⁵²⁹ Simmelt nem érdekelt, hogy mi történik a társadalomban, vagyis egy materiális szociológia, mindaz, ami ténylegesen társadalmi, azt tisztán formálisnak tekintette, mintha a kettő – matéria és a forma – egymás nélkül is létezhetne.”⁵³⁰ (Kiemelés –P. I.)

Gustit, noha „nagyon érdekli” Simmel munkássága, aki „figyelemre méltó szociológiai és etikai munkákat publikált”, nem értette meg a tartalom és forma dialektikáját a simmeli szociológiában.⁵³¹ Simmel szociológiája iránti érdeklődését azzal

⁵²⁸ Gustinak ellentmondani látszik az tény, hogy például Simmel amerikai recepciójának első időszakában (1895–1930) a John Hopkins, Harvard, Chicago egyetemek diákjai, akik később befolyásos szerepet játszottak az USA szociológiájában, a berlini egyetemen Simmel hallgatói voltak. A.W. Small például 1880-ban Berlinben tanult, és Simmel diáktársa volt, akivel kollegiális kapcsolatban állt, s hazatérve elsőként ismerteti Simmel munkásságát. Simmel amerikai hallgatói: F. A. Bushee, Ch. A. Ellwood, E. C. Hayes, R. E. Park, N. J. Spykman, H. J. Woolston. Tehát Gusti az amerikai hallgatókat nem említi, holott Ellwood, a tudományos pszichológiai szociológia megalapítója 1897-től, Park pedig két évre rá Simmel hallgatója, akkor amikor Gusti is. (Lásd: Levin et al. 1975. 813–845.)

⁵²⁹ Simmelt elutasító véleményt fogalmazott meg P. Sorokin: célt vesztettnek, fejtegetéseit hibásnak tartotta, s arra figyelmeztetett, hogy Simmel téziseinek – Park és Spykman által támogatott – megfontolásai a szociológusokat pusztá spekulációra, metafizikára és tudományos módszerek hiányára kényszerítene (Sorokin 1928: 502). Hasonló véleményt fogalmazott meg Th. Abel (1929. 48). Sorokin, Abel és Gusti esetében a formális szociológia kapcsán a félreértés abból származott, hogy Simmel szerintük a forma és tartalom viszonyát különbségeikben interpretálta. Th. Abel később (1959) visszavonta korábbi álláspontját, Simmelt „a modern szociológia megalapítójának” nevezi, „Simmel pillanatnyilag minden úttörő közt a legfontosabb” jelzővel illette (Lásd: Levin et al. 1975. 422).

⁵³⁰ Gusti, D. 1971.46.

⁵³¹ Simmel pontosítása így szól: „Minden társadalmi jelenségben egységet alkot a tartalom és a társadalmi forma, s egy társadalmi forma éppoly kevésbé lehetséges minden tartalomtól megfosztott létezőként, mint ahogy a térbeli forma sem létezhet anyag nélkül, amelynek formája. A valóságban tartalom és forma minden társadalmi lét és történés egymástól elválaszthatatlan eleme...” (Simmel, 2001. 9) Újabbban P. Ricoeur foglalkozott a tartalom és forma kérdésével (Pászka 2007: 98–119). Simmel meg nem értése Gusti részéről, a személyes kapcsolat hiányával is magyarázható, ugyanis az amerikai Small, Park, Spykman, akik személyes kapcsolatban voltak Simmellel berlini tanulmányaik idején, hazatértük után a tanárukhöz fűződő viszonyt azzal is ápolták, hogy terjesztették tanítását: Park–Brugess, Introduction to the Science of Sociology (Simmel tíz előadását tartalmazza); Spykman, (1925) The social Theory of Georg Simmel. Small fordításában közlik AJS 2–16 kötetekben Simmel több munkáját, valamint S. P. Altmann Simmelnek a pénz filozófiájáról írt tanulmányát, Small ugyanakkor 1900-ban három diákját küldi Berlinbe, hogy Simmel előadásait hallgassa

is nyomatékositja, hogy megjelenésük sorrendjében említi Simmel néhány, általa ismert munkáját,⁵³² Mindezek után Gusti sajnálatát fejezi ki, hogy Simmel élete vége felé a strassburgi egyetem tanáraként „teljes érdektelenséget mutat a szociológia iránt.”⁵³³ Gusti szerint „mégiscsak szociológus volt, akivel vitázni lehetett.”⁵³⁴ Simmel előadásaihoz és műveihez való viszonyában bizonyos előítéletet is feltételezhetnénk Gusti részéről. E viszonyulás Philippide román filológustól származik, aki Berlinbe indulása előtt azt ajánlotta: „óvakodj Lazarus spekulációtól”.⁵³⁵ Azonban, mint Gusti megjegyzi, amikor Berlinbe érkezett, „Lazarus csillaga leszállóban volt”, és „Philippide nem tudta, hogy a Lazarus és Steinthal által kezdeményezett irányzat ’a népek és a nyelvek pszichológiája’, amely újdonságánál fogva bizonyos hírveréssel járt, már kimúlóban volt.”⁵³⁶

Simmel Lazarus tanítványa volt, Lazarus – írja Gusti – „spekulációiban megkülönböztetett helyet foglalt el a társadalompszichológia, s a társadalmi jelenségeket a népek az egyénre gyakorolt hatásával magyarázta.”⁵³⁷ „Simmel átveszi Lazarus tanát és kijelenti a *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*-ban, hogy a pszichológia nélkül az egész történelem érdektelen és érthetetlen volna. De Simmel, akár csak mesterei, egyetlen helyen sem ad pontos magyarázatot arra, hogy mi is ez a pszichológia.”⁵³⁸ Simmelnek, tehát ezt a beállítódását Gusti Lazarustól származtatja, és olyan „felfedezésnek” tartja, amely már A. Comte idejében is tudott volt –, mint például: a „társadalom megelőzi az egyént”, valamint hogy a „szellem a társadalom közös produktuma.” Gusti problémája, láthatóan nem ez volt, ami őt érdekelte nem illeszkedett a simmeli szociológia fogalmi-elméleti és tartalmi kereteibe. Gustit

(Levin et al. 1975. 417–418). Mindez arra utal, hogy Gusti közvetlen környezetében, éppen akkor, amikor Berlinben tanult, Simmel körül kialakult egy csoport, amelyet lehetetlen volt nem észrevennie. Ugyanakkor ellentmond Simmel meg nem értésének, hogy rendkívül sikeres oktató volt, akinek előadásairól a korabeli napilapok is beszámoltak”, a freiburgi egyetem például díszdoktori címet adományozott a formális szociológiáról írt munkájáért (Lásd: Felkai, G. 2007/II. 14).

⁵³² *Über sociale Differenzierung* (1890), *Eileitung in die Moralwissenschaft* (1–2. kötet, 1892–1893), *Die Probleme der Geschichtsphilosophie* (1893), *Die Philosophie des Geldes*, valamint „számos tanulmányai” közül *Psychologie der Frau* (In: *Zeitschrift für Völkerpsychologie*, 1894), *Psychologie des Geldes* (In: *Schmollers Jahrbuch*, 1889), *Le probleme de Sociologie* (In: *Revue de Métaphisique et Morale*, 1948). Gusti, úgy tűnik, Simmeltől vette át a szociológia saját körülhatárolt terület, illetve a szociológia önállósága mellett érvelő elvi álláspontot.

⁵³³ Simmel 1899-ben „bántónak találta”, hogy szociológusnak tartották, „holott mégiscsak filozófus vagyok...., a szociológiát ... csak mellékszakként művelem” (idézi Némédi D. 2005. 172).

⁵³⁴ Gusti, D. 1971. 53–55.

⁵³⁵ Gustit közelebbről is érdekelte a Lazarus- és Steinthal-kérdés, vagyis az, hogy mi lehet az oka egy elmélet hanyatlásának. Elolvasta műveiket, s arra a konklúzióra jutott, hogy „közhelyeket tartalmaznak és teljesen sterilek” (Lásd: Gusti, D. 1971. 46).

⁵³⁶ Gusti, D. 1971. 46.

⁵³⁷ Gusti, D. 1971. 46.

⁵³⁸ Gusti, D. 1971. 47.

azok a kérdések foglalkoztatták, hogy miként kell értelmezni az olyan kijelentéseket, mint: a „népek szellemi princípiumok”, „a népek lényege a lelkiségükben van,” „a 20. század a szolidaritás, a 19. század pedig az egyéni sikeresség jegyében él” stb. A kérdések kérdése Gusti számára is: „mi a különbség a népek lelkisége és Volksgeist között, (...) mi a közös egy nemzet egyéneinek tudatában, abból hogyan alkothattunk képet nemzettudatáról.”⁵³⁹ Mindezekre a kérdésekre Gusti nem talál megnyugtató magyarázatot, holott érdeklődésének főcsapása erre irányult. S ez egyben indokolhatja is a simmeli belátások és tematikák iránti nem megértő, pontosabban idegenkedő viszonyát. Nem egyszerűen arról van szó, mint állítja, hogy nem tartotta rendszerezettnek, tudományosan megalapozottnak a simmeli szociológiát: „Egyetemistaként és Simmel munkáinak szorgalmas olvasójaként nem tudtam hasznosítani Simmel szociológiáját impresszionista⁵⁴⁰ előadásmódja miatt, így tehát számomra a szociológia problémája nyitott maradt. Ugyanis egy tudományos szociológia nem korlátozódhat Simmel formális módszerére. A parfüm, a pénz, a nők stb. kérdésében írt munkái és előadásai nagyon érdekelték, azonban nem adtak kulcsot a társadalomtudományok tudományos alapjainak megismeréséhez.”⁵⁴¹

Itt arról van szó, mint azt az egyetemváltás is részben indokolni látszik, hogy Gusti studiumainak kezdeti berlini időszakában (két félév) a szociológia mibenléte, pontosabban a simmeli szociológia tekintetében támadt nehézségei több egymásba játszó tényezőhöz kapcsolhatók. 1.) Gusti beismeri, hogy berlini egyetemi tanulmányai kezdetén a német nyelvet alig beszélte/értette, nyelvórákat kellett vennie. Márpedig egy simmeli előadás, ahol az élőbeszéd különböző fordulataival, a maguk kitérőivel és a különböző szóképek használatával találkozhatott, több mint valószínű, hogy Gusti számára nehezen voltak követhetők. 2.) Gusti csak hallgatói kapcsolatban volt Simmellel, vagyis nem létesített közelebbi kapcsolatot vele, mint például az amerikaiak – Bushee, Ellwood, Hayes, Park, Spykman, Woolston.⁵⁴² 3.) Önéletírásában a Simmelre vonatkozó megjegyzések nem az első berlini időszak jelenidejének jegyzetiből származnak, hanem egy későbbi időszakból, amikor már feltételezhetően túl van a doktorátusán, vagy pedig abból az időszakból, amikor visszaemlékezéseit papírra veti. 4.) Ez utóbbi tűnik életszerűbbnek, hiszen Gusti bármennyire is céltudatosnak vallja magát a társadalomtudományok, a szociológia iránti elkötelezettségében, az mégsem feltételezhető, hogy elsőéves studiosusként tisztában lett volna azzal, mi is alkothatná a szociológia tudományos alapjait akkor, amikor az a

⁵³⁹ Gusti, D. 1971. 46.

⁵⁴⁰ D. P. Frisby is impresszionisztikusnak tartotta Simmel szociológiáját a múlt század '80-as éveinek elején megjelent munkáiban (Frisby 1981). Simmel szociológiájának ez a jellemzője kezdett elterjedni angolszász nyelvtérületen, s a fordításokba is így került be később a német társadalomtudományokba. Érthető okokból Frisby nem ismerhette Gusti önéletírását, viszont úgy tűnik Gusti az, aki elsőként vette észre Simmel szociológiájának impresszionisztikus jellemzőjét.

⁵⁴¹ Gusti, D. 1971.46.

⁵⁴² Lásd: 12. és 15. lábjegyzetek.

„nagyobbak” elgondolásában sem volt teljesen letisztult. 5.) És azok a kijelentései sem a novicius Gustitól származnak, hanem az idős Gustitól, amelyek Simmel és Weber „radikális” diskurzusát válságjelenségként értelmezik, s amit a társadalomtudományok különböző irányból történő identitásáért-legitimitásáért folyó vitákkal hoz összefüggésbe. S a viták háttérében a klasszikus fizika megkérdőjelezését jelöli meg, ennek tulajdonította a fejekben eluralkodott zavarokat, amelyeket a világgépekben, s konkrétan a társadalom világának megragadására rávetített újabb természettudományos elméletekben vélt felfedezni. 6.) Gusti önéletírásában a Simmellel kapcsolatos emlékezet felfrissítéséhez, talán a Leopold von Wiesevel való későbbi, nem a legkiegyensúlyozottabb kapcsolat is hozzájárulhatott.⁵⁴³ Ez pedig megint arra utal, hogy Gusti Simmellel kapcsolatos megjegyzései nem az emlékezet konstrukciói, hanem publikált, másodlagos forrásokból származnak. 7.) Talán ami a legfontosabb, hogy Gustihoz egy olyan szociológiai – társadalomtudományi „alapvetés” állt közelebb, kelet-európai habitusánál fogva is, amely tudományos alapokkal szolgál a modernizáció igényelte társadalmi reformok kidolgozása, illetve a nemzetépítés számára. Nem véletlen, hogy a wundti *Völkerpsychologie* e tekintetben útmutató volt, hiszen az nem egyszerűen egy interdiszciplináris tudomány akart lenni, hanem a fejlődésben elmaradott, felzárkózni kívánó értelmiségi mozgalom is volt. Ez az a pont, ahol a Gusti-féle szociológiai iskola és a *Huszdik Század* szociológusainak köre affinitásban volt, mindkettő a szociológiában a reformcélok és -törekvések eszközét látta. Ebben a perspektívában érthető, hogy Simmel szociológiája, és annak témái, amely az urbánus polgárság világának gazdaságát és azzal összefüggésben a formalizálódás irányába mutató jelenségeinek – pénz, divat, parfüm stb. – kifutását elemezte, nem találtak érintkezési pontokat egy olyan világból jött diák, majd az érett tudós gondolkodásában sem, akinek érdeklődése előterében saját balkáni társadalmának élő/égető bajainak megoldási lehetőségei álltak. Feltevéseinket, mint említettük, igazolhatják azok az érvek, amelyekkel Gusti az egyetemváltást indokolta.

Wagner és G. Schmoller vitája, amelyet az alábbiakban vázlatosan ismertetünk – akárcsak a Paulsennel kapcsolatosan elmondottak –, nem integrálhatók Gustinak a Simmellel kapcsolatos megnyilatkozásaiba. Egyrészt, mert maga Gusti sem így mutatja be, másrészt mert Gusti a Wagner és Schmoller közötti vitát elsődlegesen

⁵⁴³ L. von Wiese, G. Schmoller tanítványa, kísérletet tett Simmel nyomán egy általános szociológiát (kapcsolattant/viszonytant) felépíteni, amely az izoláltságból indult ki, hogy abból a viselkedés- és cselekvésminták rendszerességéig jusson el. Tíz ellentétpárt állít fel: például közeledés/konkurencia, hasonulás/konfliktus stb. (lásd: Levine et al. 1975: 837., valamint Némédi 2005: 285–286., Felkai 2007/II: 109–110). L. von Wiese, illetve a Kölni Intézetének munkatársai és diákjainak egy csoportja, akik falukutatásban vettek részt Németországban, az erdélyi fürdőhelyen, Borszéken találkoztak a Gusti-iskola tagjaival (1931). A tapasztalatcserét követően L. von Wiese bíráló cikket ír a Gusti-iskoláról és Gusti szociológiai rendszeréről (lásd: Rostás 2001. 95–112.; 2000: 76–80). Hitler hatalomra jutását követően L. von Wiese, többen másokkal – A. Vierkandt, Alfred von Martin, F. Tönnies, A. Weber, A. – belső emigrációba vonul, illetve nyugdíjazták őket (lásd: König, 1959. 113–131).

„tudományos attrakciónak” tartotta, noha az a társadalomtudományok módszerre körül zajlott. Gustinak nincs különösebb kérdésfelvetése ebben a vitában, mint Simmel esetében láthattuk. Wagner és Schmoller úgynevezett *Der Methodenstreit*-jét Gusti egyszerűen presztízssokokra vezeti vissza, ugyanis Wagner neoklasszikus és Schmoller történeti gazdaságtanát lényegében azonosnak tartja, csupán hangsúlyeltolódásokat észlel. Mindketten elismerik – írja Gusti – a történeti és gyakorlati induktív, valamint az elméleti és pszichológiai deduktív megközelítések fontosságát, illetve együttjárását.⁵⁴⁴ Gusti, tehát, lényegre törően jellemzi Wagner – Schmoller vitáját, figyelmét azonban nem a módszervita, hanem a német egyetemeken használatos oktatói címek, megszólítások körüli presztízsharc köti le. „Wagner megkapta az *Excellenz* megszólítást Schmollert csak az egyszerű *Geheimrat* illette meg. Azonban mivel Schmoller a trónörökös tanítómestere volt, szolgálataiért ő is megkapta az *Excellenz* megszólítás jogát, amit visszautasított, mivel Wagnert is ez a megszólítás illette meg. Így a kormány nemesi rangot adott neki, ami egyedülálló volt egyetemi oktatói körökben.” Gusti megjegyzi, hogy Wagner előadásai elevenek voltak, Schmoller diktált.⁵⁴⁵

A Gusti által említett disputa, láthatóan nem jár különösebb tanulságokkal számára, noha az a német társadalomtudományok egyik legfontosabb vitájának helyi, berlini közjátéka, ugyanis a vita főszereplői C. Menger és G. Schmoller voltak. A Wagner és L. Bretano katedraszocialisták, Schmoller *Verein*-beli társai csupán mellékszereplők ebben a vitában.⁵⁴⁶ Schmoller 1883-ban „keveredett bele a vitába”, amikor egy recenzióban C. Menger gazdaságelmélete alapelveinek jelentőségét kérdőjelezte meg. Menger válaszában (1884) Schmollert „teória nélküli historizmusáért” marasztalta el. C. Menger 1883-ban közli a *Vizsgálódások a társadalomtudományok, főként a politikai gazdaságtan módszeréről* című könyvét,⁵⁴⁷ amelytől számítható az elméleti és történeti iskola közötti „módszervita.” Menger művében a tudományok két típusát, az elméleti (a jelenségek általános vonásaival) és történeti (individuális dolgokkal) foglalkozó területeket különbözteti meg, amelyek mellett sémájában a harmadikként a gyakorlati tudományokat emeli be. Ez utóbbi feladatát nem „ami van”, hanem „valami milyen legyen” vizsgálatában jelöli meg. Az elméleti kutatások

⁵⁴⁴ Gusti, D. 1971. 48.

⁵⁴⁵ Gusti, D. 1971. 49.

⁵⁴⁶ A Verein für Socialpolitik [Szociálpolitikai Egyesület] című folyóiratról van szó, amelyet 1872-ben alapítottak nemzetgazdaságtan-tanárok s a közigazgatás szakemberei. A Verein munkatársa volt G. Schmoller, L. Bretano, W. Roscher, később pedig M. Weber, W. Sombart is. A manchesterianusok és a katedraszocialisták közötti vita háttérét, a vitában résztvevők álláspontját Felkai Gábor foglalta össze (lásd: Felkai 1999. 288–297).

⁵⁴⁷ A mű eredeti címe: *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere*. Megjegyzés: mellőzzük Treitschke és Schmoller vitáját, noha az szintén a módszervita része, mivel Menger és Schmoller álláspontjának ismertetése tartalmilag lefedi a vita lényegét (lásd: Felkai, G. 1999. 293–295).

két irányáról beszél, „empirikus-realista” (valóságos típusokat, empirikus törvényeket vizsgál, a megértés ebben az esetben bizonytalan), míg az egzakt irányzatot a természettörvényekhez hasonló törvényszerűségek kimutatása jellemzi. Menger a törvényszerűségeket vizsgáló, az egzakt tudományok jellemzőivel bíró típus híve, s tagadja annak lehetőségét, hogy egy nép gazdasági jelenségeit a társadalmi és állami fejlődése kontextusába ágyazva lehetne vizsgálni.⁵⁴⁸

G. Schmollert 1882-ben hívják meg a berlini egyetemre; fő műve *Az általános népgazdaságtan alapvetése*,⁵⁴⁹ amelyet történeti-realista megközelítés és szociáletikai beállítódás jellemez. Schmoller Mengerrel szemben nem lát szakadékat az individuális és történeti, az általános és tipikus összefüggésekre orientált kutatások között, mivel szerinte az individuális-induktív módszer az általános elméletalkotást segíti. Ugyanakkor Schmoller, a tudományos pontosság oldaláról közelítve, úgy látja, hogy az a jelenségek mindenoldalú leírásában és az oksági kapcsolataik feltárásában mutatkozik meg. Láthatóan a javasolt módszer a leírás, pontosabban a „teljes leírás”, amely az osztályozás, a fogalomalkotás, a típusok alárendelése nélkül nem realizálható, mivel csak az eljárásnak ezen módja vezethet az indukció útján elért realista-empirikus leírások szigorú és egzakt eredményeihez. Schmoller tehát úgy vélte, hogy a gazdasági élet megértéséhez, leírásához nem elegendők az elméleti közgazdaság eljárásai, amely az önérdekből indul ki, számolni kell az állam, a jog, a közérkölcshatásösszefüggéseivel is. Az „igazi megismerés érdeke felette áll a törvénytalálási kedvnek”, s ahol hiányoznak a törvények, ott a valóság pontos megfigyelése, osztályozása, az okok tanulmányozása segítheti a megértést.⁵⁵⁰ A szubkultúra szintjén az oktatói magatartás pletykarovatába lehetne sorolni, azt ami Gustit a német egyetemeken meglepte az oktatók katedra iránti hallatlan ragaszkodása. Amit a hivatástudattal, mintsem az egzisztenciális okokkal indokol. Paulsen és Wagner, valamint Dilthey, A. Bastian eseteit említi, akik „nagyon idősek voltak, családtagjaik hozták be őket az előadóterembe, a szellemi szenilitásuk folytán néhány mondat után, amit bizonyára már ők sem hallottak – mondja Gusti – elpityeredtek, és ki kellett vinni őket a teremből. Ennek ellenére nagyon sok diák vett részt ezeken az előadásokon.”⁵⁵¹ Amit Gusti nem egyszerűen azzal indokol, hogy látni akarták őket, mivel hírnevük nagy volt, hanem tudományos teljesítményük iránti tisztelet vonzotta a diákságot.

Gustit – bevallása szerint – a berlini egyetemen nem elégtették ki sem az elvont spekulációk, sem az empirikus megfigyelések. Úgy tűnik, az egyetem első évének szellemi hozadéka számára nulla, hiszen egyetlen tanárával sem volt megelégedve:

⁵⁴⁸ Felkai G. 1999. 292.

⁵⁴⁹ A mű eredeti címe Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre; két kötetben jelent meg 1900-ban és 1904-ben.

⁵⁵⁰ Felkai G. 1999. 297.

⁵⁵¹ Gusti, D. 1971. 53.

„Berlinben sem Dilthey, sem Bastian előadásait nem értettem meg, Diltheyt olvasni kellett, mivel előadásain olyan halkán beszélt, mintha csak magának beszélne.”⁵⁵² Gusti ugyanakkor Simmelt mindenekelőtt szociológiai előadásai okán – bár azok olykor „intellektuális bohóckodás” (*saltimbas*) benyomását keltették benne, – nagy tehetségnek tartotta, akinek „olykor csodálatos megfigyelései voltak, azonban elemzésesei töredékesek, jelentésnélküliek voltak” számára; itt példaként ismét a parfüm szociológiáját említi.⁵⁵³

Paulsennel sem volt megelégedve, mivel „nála soha nem merültek fel problémák, minden problémát véglegesen megoldottnak tekintett, ugyanakkor ezeket a megoldásokat, mint például a pszichológiai voluntarizmust Tönnies áttételeken W. Wundtól vette át. Többnyire mások nézeteit ismertette.”⁵⁵⁴ Mindez arra ösztönözte Gustit, hogy elhagyja Berlint és a lipcsei egyetemen folytassa tanulmányait.

Az első berlini időszak vége és a lipcsei időszak kezdete között önéletírásában van egy rés, amit válságnak nevez, de egyben a releváció epizódja is. Gusti, mint említettük, nagyon tudatosan készült a szociológus pályára, valóságos küldetésstuddattal, ezért, mint mondja, intenzív studiumokat végzett, éjjel-nappal olvasott, jegyzetelt, múzeumokat, képtárakat látogatott – végkimerülésig. Így kerül Weimarba egy szanatóriumba, ahol felfedezi Goethét. Goethe mint ember, mint művész, mint tudós, mint politológus, mint szociológus, mint jogász stb. mint az egyetemes kultúra legnagyobb, egyedülálló alakja aposztrofálódik Gustinál, egyszerűen lenyűgözi. Nem véletlen, hogy önéletírásában az általa Goethének tulajdonított kvalitásait hosszas esszében fejtegeti, idézi és értelmez.⁵⁵⁵ Így érthető, hogy életeszményét sem a kortárs társadalomtudósok közül választotta: az ő eszménye élete végéig Goethe volt. Goethe volt az – saját bevallása szerint –, aki bárhol is volt, bármit is csinált, úgy érezte, hogy ott áll mögötte.⁵⁵⁶

A LIPCSEI EGYETEM – FOLYTATÁS, DOKTORÁLÁS (1900–1904)

⁵⁵² Gusti, D. 1971. 53.

⁵⁵³ Simmel szociológiai előadásainak megértése nemcsak Gustinak okozott gondot, hanem a diák-társainak is. A hallgatóság számára a problémák Simmel intellektuális produktumainak jellegéből adódtak: a témák sokasága, nem szisztematizált módszer, az irányadó elvek elvontsága tették nehezen követhetővé előadásait. Nem véletlen, hogy Szociológiája 1908-as kiadásában Simmel azt tanácsolja az olvasónak, hogy a legjobban úgy kaphatnak képet a kötet tartalmáról, ha az ábécé sorrendbe rendezett tárgymutatóra egy pillantást vetnek (lásd: Levin et al 1975: 814; vö. Simmel 1973: 179 skk., valamint Némedi *Georg Simmel-fejezet*: (lásd: Némedi D. 2005. 170–173).

⁵⁵⁴ Gusti, D. 1971. 53–54.

⁵⁵⁵ Gusti, D. 1971. 55–89.

⁵⁵⁶ Gusti, D. 1971. 57.

Gusti a harmadik félévet (1900 őszén) a lipcsei egyetemen kezdi, ahol – mint írja – „világviszonylatban is egyedülálló” kutatások folytak, amelyet olyan nevek fémjeltek, mint W. Wundt, a kísérleti pszichológia megalapítója, F. Ratzel a humán földrajz atyja, K. Bücher, „a korszak legeredetibb közgazdásza” mellett K. Lamprecht,⁵⁵⁷ a Kulturgeschichte művelője, akire már otthon, Jászvárosban A. D. Xenopol történész felhívta a figyelmét.⁵⁵⁸ Gusti a lipcsei 1900–1904 közötti korszakát, ahol doktorátusát – a tézisekkel és szóbeli vizsgákkal – megvédi, a „legfontosabbnak és legmeghatározóbbnak” tartja későbbi életére, karrierjére, ugyanis itt jut el az „alkotás fázisáig”, itt lép be a „német tudományos publicisztika világába.”⁵⁵⁹

Önéletírásában a lipcsei időszakból, sorrendben és terjedelemben is, elsősorban W. Wundt munkásságával foglalkozik, amely lenyűgözi. Wundt Gusti számára egy *Leibnitz redivivus* volt. Viszont keveset beszél a wundti pszichológiáról, ha igen, az is rövid megjegyzésekre korlátozódik, ami azon belátásával hozható összefüggésbe, hogy azt doktori dolgozatából az olvasó ismeri, ezért is inkább azt idézi fel, amit Wundtól tanult, illetve Wundt viselkedését (metanyelvi kommunikációja a katedrán), különböző tudományos disputákban. Wundt előadásaiban, jegyzi meg Gusti, mellőzte a retorikai fogásokat, „belső vívódásait csak kezének mozgásai árulták el”. Wundt ismeretelméleti hitvallását illetően azt írja, hogy „Wundt szerint nem létezik tudományos ismeret, amely ugyanakkor és ugyanolyan mértékben ne lenne filozófiai ismeret is, hasonlóan nem létezik filozófiai ismeret, amely ne kapcsolódna a partikuláris tudományok ismereteinek totalitásához.”⁵⁶⁰

Wund elméleti beállítódását az ellentétpárok egyfajta közvetítéseként értelmezi. Általánosabb értelemben „kompromisszumra törekedett az idealizmus és a realizmus között”. Partikuláris vonatkozásban, mint például az etikában, „áthidalásra törekedett az apriorizmus és az empirizmus, a természetfilozófiában az atomisztikus és energetikai, a biológiában a mechanikus és vitalista felfogások között, a szociológiában pedig az individualizmus és a kollektivizmus között.”⁵⁶¹ Gusti figyelmét a wundti környezetben, főleg a kísérleti pszichológiai laboratórium működése köti le, amelyről negatív megjegyzéseket tesz: például komikusnak tartja a túlzott specializációt, Wundt asszisztenseinek bürokratikus magatartását, s egyáltalában a kultuszt, amit a kísérleti pszichológia köré építettek fel. A kísérleti pszichológia „legnagyobb hiányosságát” abban látta, hogy „elvonatkoztat az ember társadalmi és kulturális feltételezettségétől, s az összes többi pszichikai folyamatoktól és jelenségektől.”⁵⁶²

⁵⁵⁷ K. Lamprecht tanítványai, N. Iorga, legnagyobb román történész, valamint a magyar Hajnal István történész-szociológus (lásd: Lakatos, L. 2001. 9).

⁵⁵⁸ Gusti, D. 1971. 53.

⁵⁵⁹ Gusti, D. 1971.131.

⁵⁶⁰ Gusti, D. 1971.102.

⁵⁶¹ Gusti, D. 1971. 101.

⁵⁶² Gusti, D. 1971. 96, 112.

Ezért van szükség egy olyan pszichológiára – mondja Gusti –, amely „élő eleven emberekből indul ki, vagyis *egy szociálpszichológiára van szükség a társadalom egy tudománya keretében, ami nem más, mint a szociológia.*”⁵⁶³ (Kiemelés – P. I.).

Gusti bevallása szerint németországi tanulmányainak idején a szociológia „marginális”, a „dilettánsok által művelt” területnek számított az egyetemeken. Tisztán szociológia kurzust csak Simmelnek volt „bátorsága” tartani a berlini egyetemen. Lipcsei korszakában is – állítja Gusti – egy olyan javaslat, amely a szociológiát is beemeli vizsgálódásaiba, eretnekségnek számított. Doktori dolgozata témájának – *Egoizmus és altruizmus*⁵⁶⁴ – elfogadása, amelyben egy etikai és szociológiai kérdés összevont elemzésére tett kísérletet, nem volt problémamentes. Szerencséje az volt, hogy Wundtot foglalkoztatta a szociálpszichológia kérdése, így jóváhagyta a témát és elvállalta Gusti disszertációjának irányítását. A doktori bizottság másik két tagja, K. Lamprecht⁵⁶⁵ és K. Bücher⁵⁶⁶ volt.

⁵⁶³ Gusti, D. 1971. 104.

⁵⁶⁴ Gusti doktori dolgozatának címe: *Egoismus und Altruismus. Zur soziologischen Motivation des praktischen Wollens. Az altruizmus mint az egoizmus ellentétpárja, s fogalom comte-i konstrukciója, valamint a hozzákapcsolódó értelmezések, elméletek diszciplinánkénti tagolás tekintetében* (lásd: Vályi 2008.103–123).

⁵⁶⁵ K. Lamprecht (1856–1915) a lipcsei egyetem rektora, történész, a Kulturgeschichte irányzat atyja. Gusti szerint Lamprecht támogatta a pszichológia önálló tudományként való elismerését. Mind ez ellentétben állt Ranke iskolájának történelemfelfogásával. A német történelemre alkalmazott szociálpszichológiai megközelítésben látja Gusti Lamprecht eredetiségét. Lamprecht a német fejlődés szociálpszichológiai szakaszainak konstrukciója: Kulturzeitalter des Animismus (Urzeit) – Symbolismus (10. századig) – Typismus (10–13. század) – Konventionalismus (13–15. század) – Individualismus (15–18. század) – Subjektivismus (19. század). A fejlődés ezen szellemi fázisainak materiális megfelelői: primitív gazdaság – naturális gazdaság a maga két fázisával kollektív és individuális. Láthatóan egyfajta paralelizmus áll fenn a gazdaság, a szellemi és pszichikai tényezők között. Lényegében ez, és a wundti pszichológiai paralelizmus elmélet képezi Gusti szociológiai paralelizmus elméletének modelljét. Gusti szerint Lamprecht a történelmet a művész szemével és a filozófus eszével közelítette meg. Lamprecht legnagyobb érdemét Gusti abban látja, hogy létrehozta a dokumentációs és kutatási intézetet az „Egyetemes és kultúrtörténeti szemináriumot” (lásd: Gusti 1971. 112–121).

⁵⁶⁶ K. Bücher (1847–1930), Gusti szerint, szigorú, távolságtartó, rideg, mégis a lipcsei egyetem egyik leghatásosabb tanára volt, akinek gazdaságelmélete időtállóan bizonyult. Bücher a gazdaságfejlődés szakaszolásában a termelőt és a fogyasztót elválasztó térbeli távolságot vette alapul. Éspedig: a primitív ember gazdasága – zárt háztartás (csere nélküli, a termelő elfogyasztja termékeit) –, a falvak gazdasága, a városok gazdasága (közvetlen cseregazdaság), a nemzetgazdaság (a fogyasztási javak egy sor gazdaságon át jutnak el fogyasztóhoz), a világ gazdaság (Weltwirtschaft). Gusti megemlíti, hogy Bücher elméletét 1876-ban publikálta Die Wage című alig ismert lapban, majd átdolgozott formában újra közli 1898-ban. Gusti úgy látja, hogy Bücher elmélete érintkezésben volt Schmoller és W. Sombart elméletével, ugyanakkor röviden érinti a vitát is, amit Bücher belátásai kiváltottak. Bücher sürgette egy, a társadalom múltjával foglalkozó tudományág kidolgozását, amit Gusti nem társadalomtörténetként, nem is történetpszichológiaként, hanem a múlt szociológiájaként értelmezett. Bücher hívja fel Gusti figyelmét a statisztikai adatbázisok használatának fontosságára (Bücher Basel kanton népszámlálás). Nem véletlen, hogy a Gusti-iskola a terepen a kutatást mindig lakosság-összeírással indítja. Bücher szerkesztésében jelenik meg A. E. Friedrich Schäffle szocio-

K. Lamprechttel való kapcsolata formális, a személyiségéről s munkásságáról szóló méltató megjegyzései is erre utalnak. Nem említi viszont Lamprecht szerepét és állásfoglalását a történész módszertani vitában. K. Lamprecht főművében (*Deutsche Geschichte*), s egyéb írásaiban abból az előfeltevésből indul ki, hogy noha a tudomány egy, azonban a történetíró nem tud olyan érvényű törvényeket feltárni, mint a természettudományok törvényei, csak szabályszerűségeket tud megállapítani. A német történetírók korábbi individualizáló-leíró módszerével szemben az általános fejlődéstörvényeket megfogalmazó genetikus módszer híve volt. Belátásában a történetírói kutatás nem korlátozódhat a politikai történetre, hanem helyet kell kapnia a kultúra-, a gazdaság-, a jog-, és az eszmetörténetnek is. Következésképpen Ranke ideatanát (egy személyes Isten nyilatkozik meg az ideákban) idejét múltnak tartotta, s a történésznek a történelmi valóság empirikus kutatása felé fordulását ajánlotta.⁵⁶⁷ K. Bücherrel való kapcsolata, mint önéletírásából kiderül személyesebb. A többi kollégájával szemben, amikor gazdaságtan tanárt kellett választania, Büchert választotta, akinek gazdaságelmélete, a gazdaság és társadalom kölcsönhatását hangsúlyozta, s az általa rögzített fejlődési szakaszok inkább közép-kelet-európai viszonyokra voltak alkalmazhatóak.⁵⁶⁸ Gusti Büchernek szánt alfejezete, akárcsak a Wundtról írtak, sokat merít a két lipcsei tanára visszaemlékezéséből, lényegében ezekből rekonstruálja életútjukat.⁵⁶⁹ Láthatóan ezekben az alfejezetekben nem egyszerűen keveri a közvetlen személyes tapasztalatait Wundt, Bücher önéletírásából vett adatokkal, hanem ez utóbbiak a dominánsak.

A BERLINI EGYETEM – JOGI TANULMÁNYOK – BEFEJEZÉS (1904–1907)

Gusti az 1904–1905. akadémiai év első félévében tér vissza Lipsceből Berlinbe, mint a filozófia doktora, mint a „legrégebb német filozófiai lap munkatársa”, hogy jogot tanuljon. Gusti ezt azzal indokolta, hogy lipcsei doktorálását követően ”egyik hiányossága társadalomtudományi ismereteimnek a jogtudomány volt” és Berlinbe Franz von

lógija, akinél Durkheim is tanult. Schäffleről (lásd: Felkai 1999. 332–362). „Büchernél tanultam meg – írja Gusti – ahhoz, hogy tudós legyél, nem kell bezárkóznod a könyvek közé. A szociológiai realizmust, amit később alkalmaztam, Wundtól és Büchertől tanultam, és nem Le Play-tól, ahogy egyesek állítják.” (Lásd: Gusti 1971. 121–130.)

⁵⁶⁷ Iggers, G. G. 1988. 305,303.

⁵⁶⁸ Gusti, D. 1971.123.

⁵⁶⁹ Wundt, W. (1920): *Erlebtes und Erkanntes*. (Stuttgart); Bücher, K. (1919): *Lebensinnerungen* (Tübingen) című önéletírásaikról van szó, amelyeket Gusti használt. Magyar nyelven Bücher az ipari üzemmódról szóló tanulmányát illetően (lásd: Bücher 1984. 7–19).

Liszt⁵⁷⁰ úgynevezett „kriminalisztikai szociológiája” (*Kriminalistisches Seminar*)⁵⁷¹ vonzotta, ahol megtalálta, amit keresett, vagyis a szemináriumon hallottakat jóval többnek minősíthette, mint kriminalisztika.⁵⁷² „Úgy éreztem, hogy még nagyon sok tanulnivalóm van, hogy uralni tudjam a társadalom- és az embertudományok elemeit. Meg voltam győződve, hogy a társadalomtudományi ismeretek alapos elsajátítása óvhatja meg a szociológiát a dilettantizmus és amatőrizmus veszélyétől. Lépten-nyomon ott kísért a szociológia teljes lenézése, lekezelése a németországi tudományos körök részéről, ami nem tántorított el, sőt a szociológia rehabilitására ösztönzött”.⁵⁷³

A második berlini időszakára vonatkozó személyes emlékezete elsősorban Fr. von Liszt és családja, valamint a kriminalisztikai szeminárium néhány csoporttagjához kötődnek. Önéletírásának ebben az időszakában említést tesz az értékvitáról, de leginkább a relativitás- és kvantumelmélet társadalomtudományokra gyakorolt hatása foglalkoztatja. Láthatóan állásfoglalásai, reflexiói ezekben a kérdésekben nem egyetemi éveiből valók, nem az emlékezetből felidézettek, hanem publikált anyagokból utólagosan átvettek.

⁵⁷⁰ Fr. von Liszt (1850–1919) és öccse E. R. von Liszt (1867–1961), Liszt Ferenc zeneszerző unokafivérei. Franz, akire Gusti utal, a berlini egyetem tanára, a büntetőjog és kriminológia egyesítőjeként tarják számon. Eduardot pedig a büntetőjog és kriminalisztika professzoraként (lásd: Adler et al. 2000. 17). Gusti utal Fr. von Liszt magyar származására, akivel és családjával közeli „affektív” kapcsolatban állt. Barátságuk Gusti a dunai kérdésben írt dolgozatával kezdődött, amit Liszt igen nagyra értékelt és publikálásra javasolt (lásd: Gusti 1971: 201). Gusti itt említ meg egy érdekes vitát, amely Ma-Do-Yun, a berlini egyetem egyetlen kínai doktorandusza és Liszt között folyt, aki Kínát a félig-civilizált kategóriába sorolta, ami a kínai diák részéről felháborodást váltott ki, és keményen megbírálta Lisztet, annak ellenére, hogy nála írta doktori dolgozatát. Gustinak nagyon tetszett és határozott hazafiságként értelmezte Ma-Do-Yun fellépését. Ennek kapcsán önéletírásában Gusti hosszabb fejtegetésekbe bocsátkozik a kínai civilizációt illetően (lásd: Gusti 1971. 203).

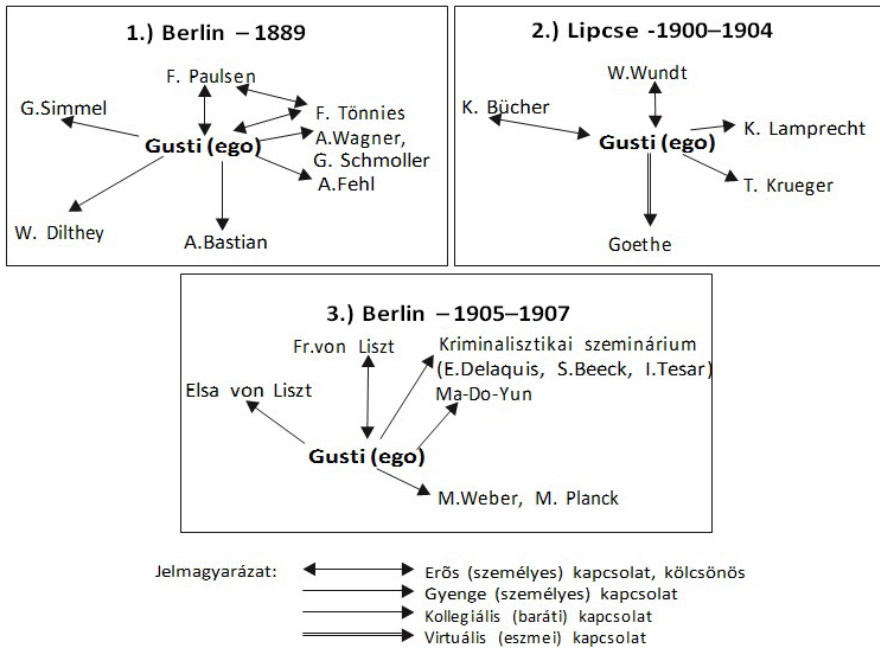
⁵⁷¹ Fr. von Liszt (*Völkerrecht systematisch dargestellt*, 1906, Berlin) „kriminalisztikai szociológiája” megalapozásában Gusti szerint kétfrontos harcot vívott: 1.) Bírálta a büntetőjog klasszikus irányzatát, amely a bűnöző szabad akaratát mellett szállt síkra, ezért szigorú büntetést követelt. 2.) A Lombroso antropológiai empirizmusát pedig azért bírálta, mert az a bűnözési hajlamot, a környezet hatásait mellőzve biológiailag örökölhetőnek tartotta. Liszt szerint a bűnözői hajlam kialakulásában a társadalmi és természeti környezet (az éghajlat, a fauna, a föld, a társadalmi viszonyok, s főleg a gazdasági feltételek) összjátéka működik közre. Liszt szerint a büntetésnek társadalmi céljai kell, hogy legyenek, vagyis szociálpolitikai kérdés (lásd: Gusti 1971. 216).

⁵⁷² A továbbiakban Gusti jogszociológiáról beszél, az állam- és politikatudományokat is láthatóan ebbe a fogalmi körbe vonja be. Itt említi A. Grabowskyt, aki a *Zeitschrift für Politik* című folyóirat igazgatója, s a tanára a Hochschule für Politik-nak, amelyet Berlinben a párizsi École libres des Sciences Politiques mintájára hoztak létre Sédan után. Gusti a Hochschuleban olvassa fel *Die Grundbegriffe des Pressrechts* című dolgozatát, amelynek témája a közvélemény. Gusti megemlíti, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után Bécsből Eugen Erlichtet akarta a bucaresti egyetemre hozni, azonban politikai okokból nem lehetett. Szerinte Erlich nagy érdeme a jogi környezet szociológiai nézőpontú megfigyelésében a kérdőíves eljárás használata, amit Gusti – saját bevallása szerint – E. Erlichtől tanult meg, aki élete végéig tagja volt a Román Társadalomintézetnek (lásd: Gusti 1971. 198).

⁵⁷³ Gusti, D. 1971. 195.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Korábbi feltevésünket továbbgondolva úgy tűnik, hogy Simmel meg nem értése Gusti részéről nem annyira az előadói stílusában, mondandójának elvontságában volt, hanem az általa tárgyalt kérdések román talajon való evidencianélküliségében, nem nyilvánvaló voltában keresendők. Ezért is, ha önéletírásából megszerkesztjük Gusti-ego kapcsolathálójának kötési irányát és minőségét – a három különböző időszak és helység változói mentén –, akkor azt látjuk, hogy mind a három esetben erős személyes kapcsolatai azokkal létesültek, akik a szociológia határterületein alkottak, pontosabban a szociológiába is integrálható – etika, politika, gazdaság, történelem, földrajz, pszichológia stb. – területeken.

Gusti kapcsolathálója erősen fragmentált, minden idő/hely váltás alkalmával újabb alanyok kerülnek a fókuszába, miközben a korábbi fókuszkapcsolatai szinte teljes egészében megszakadnak.

Másfelől, tisztán formális nézőpontból, látható, hogy Gusti az egyetemi szubkulturális térben is, első berlini időszakától kezdve, viszonylag szűk körben mozgott: erős személyes kapcsolatot, amely kölcsönösnek is tekinthető, csak Paulsennel alakított ki, aki által Gusti megismerkedhetett F. Tönniessel, akit aztán többször is meglátogat Kiel melletti birtokán. A Wagner, Schmoller, Simmel és Gusti kapcsolat gyenge. Lényegében itt Gusti az előadások hallgatójának, tanújának szerepében mutatkozik, egyikükkel sincs interaktív, dialogikus – kérdés-válasz – viszonyban.

Ez annál is furcsább, mivel Simmel esetében többször hangsúlyozza, hogy előadásai, munkái „nagyon érdekelték”, és mégsem törekszik kapcsolatfelvételre, még az előadások utáni kérdések idejében sem. Később sem találunk utalást arra, hogy Simmelt legalább tanítványainak ajánlotta volna akkor, amikor egyetemi tanárként tanítványait német egyetemekre küldhette. A Dilthey, Bastian kapcsolat, úgy tűnik, még csak nem is hallgatói-tanú típusú, inkább hallomásból tud a róluk szóló történetekről. Ami pedig a kollegiális, diáktársi kapcsolatait illeti, Gusti – legalábbis önéletírása alapján – szinte teljesen izolált. Önéletírásában az első berlini időszakában egy diáktársát, a lipcsei időszakból egyet sem, s a második berlini időszakból pedig a szemináriumi társait, valamint a kínai kollégáját említi. De a velük való kapcsolata is inkább tantermi, mintsem tantermi-szabadidős, vagy tudományos. Ugyanakkor láthattuk, hogy az egyetemi szubkultúra érték- és tevékenységorientációjától is idegenkedett, látómezejének szélességét a hazuról hozott és interiorizált, szubjektívvé tett értékpreferenciái befolyásolták, ami tapogatózásokban nyilvánult meg válaszáisai, kulturális ízlése tekintetében. E szűk körben való mozgása a szubkultúrán belül is marginalizált helyzetére utal, viszont ezt részben ellensúlyozza, hogy nagy célok vezérik. Így nem véletlen, hogy a szubkultúra bizonyos, a fókuszalanyok által is fenntartott rituáléi (reggelire való meghívások, délutáni teázás) képezik azokat az alkalmakat, amelyek lehetőséget biztosítanak számára a szakmai kommunikációra. Viszont azt is kell látnunk, hogy Paulsennel való kapcsolata aszimmetrikus, lényegében vele sem alakul ki kölcsönös (*ascriptív*) kapcsolat – olyan, amelyben mindkét fél egyenlő. Gusti Paulsennel való kapcsolata a kliensi oldalon van – s ez érthető, hiszen ez ma is így működik –, nem véletlen, hogy tisztelettel, érzelemtelítetten, elismeréssel beszél patrónusáról. A szuperlatívuszokban való értékelései Simmel tekintetében sem hiányoznak, azonban itt a szubkultúrán belül ritualizált, formalizált (előadások), térben és időben rögzített eseményen kívüli személyes relációról nem beszélhetünk, ettől eltérő utalásokat sem találunk Gusti önéletírásában.

Lipcsei időszakában fontos változások tapasztalhatók, kapcsolathálóját a szakmai, eszmei kommunikációs és a kooperációs beszédcselekvés sűrűsödése jellemzi. A fókuszalany: Wund, vele való kapcsolata szintén aszimmetrikusnak tekinthető; itt nem egyszerűen a státus, presztízsszimbólum hiánypótlásáról van szó Gusti részéről, mint Paulsen esetében, akivel kapcsolata és ismeretségi körébe való bevezetése (Tönnies) valamelyest tompította a szubkultúrán belüli marginalizált helyzetét. Wundttal, Bücherrel és részben Lamprechttel való kapcsolatát a státusszerzés (doktorátus) motiválta. Viszont itt sem beszélhetünk egyértelmű *ascriptív* kapcsolatáról, Gusti továbbra is kliensi pozícióban van (mint minden hallgató), még akkor is, ha a szakmai kommunikációs és kooperációs aspektusok célirányosabbak és sűrűbbek, mint a berlini időszakában. A Lipcsében megszerzett státus (doktorátus) és a tudományos nyilvánosságba való bekapcsolódás, (a publikálás) kétségtelen intenzívebb személyes kapcsolatokat feltételeznek, azonban ezek, az adott keretek között formalizált alá- és fölérendeltségi rituálé mentén történtek. Amikor a Wundttól tanultakat

idézi, az a tudás nem személyes dialógusokban szerzett tudás, hanem az előadásokon és szemináriumokon elhangzottakról van szó. A Wundtnak szóló szuperlatívuszok a doktori témavezetőnek szólnak. A vele való közvetlen, személyes kapcsolatokról Gusti igencsak szűkszavú, még csak mester-tanítvány viszonyról sem beszélhetünk, noha Gusti ezt a látszatot igyekszik kelteni. Közelebbi, s viszonylag erősebb személyes kapcsolata Gustinak Bücherrel volt, akivel közös sétáikon beszélgethetett, általában köznapi és ritkábban szakmai dolgokról. A Lamprechtel való kapcsolat, úgy tűnik, hogy nem több – mint Simmel esetében – a diák és tanár formális kapcsolatánál.

A második berlini időszakában ténylegesen erős kötésű, személyes, kölcsönös, szimmetrikus kapcsolatban Lisztel állt, aki értékelte Gusti tudományos tevékenységét, és újabb feladatokkal is ellátta. Viszont ennek a kapcsolatnak érzelmi oldala is volt, ugyanis a kriminalisztikai szemináriumokkal párhuzamosan Liszt Elsa nevű lánya is lekötötte Gusti érdeklődését, részben ezzel is magyarázhatóak gyakori látogatásai Liszt otthonában.

Gusti egyetemi tanulmányi időszakainak és helyeinek kapcsolathálózta szegényesnek mondható az adott szubkulturális csoporton belül is, nem véletlen, hogy önéletírásában ezt az űrt a Goethe köré felépített virtuális szellemi kapcsolat tölti ki. Ennek az imaginárius, képzeletbeli kapcsolatnak egyben az a funkciója, hogy megmutassa az utódok számára az önéletíró szellemi, tudományos komolyságát, hogy nem haszontalan dolgokkal töltötte idejét, hanem tanulással, a világ dolgairól való gondolkodással, elmélkedéssel. S ezzel bizonyítandó az is, hogy olyan intellektuális, az egyetemes kultúra értékeiből inspirálódó háttérrel rendelkezik, illetve azzal legitimálja magát, amely felette áll az olyan apróságoknak, mint a pénz, a divat, a parfüm stb.

Gusti elitista beállítódású makrostrukturalista volt, elgondolásának középpontjában, de nemcsak az övében, hanem a román értelmiség többségében, a román falu, a román nemzetállam modellje állt. A falut és az államot, miközben beleszervesítjük a modernitás teremtette funkcionális keretekbe, megvédjük őseredeti értékeit a maguk egyszerűségében. A kiválasztottak küldetése – Gusti „a kulturális állam” projektje szerint – nem a nyugati haszontalan, nem időtálló „újdonságok” (divatok, elvont értékek, irányzatok, stb.) terjesztése, hanem a falu ősi értékeihez való igazítása mindannak, ami a helyes életvitel mértékével bír. Mindez, úgy tűnik, a státusszerzés mentén formálódó célirányos ego kapcsolathálózat kötéseiben, a habituális kontextus fontosságára hívja fel a figyelmet, arra a mátrixra, amelyet a korai szocializációra ráépülő későbbi szocializációs hatások sem tudnak teljesen kiiktatni.

SUMMARY

The meaning and the meaningfulness of the social world manifests in individual constructive processes (dialogic relations) and in everyday conversations and actions, during which people understand and interpret facts: they apply schematizing, abstracting, idealising and formalising procedures and techniques. All these are reported within the flow of relations and situations between events and happenings, embedded in the socio-cultural patterns of the inter-subjective world of the present and the past. Understanding depends on involving situations, circumstances and environmental conditions.

The first part of the book broadens this double orientation even more, and it aims at creating a relation between the inter-subjective world of the past and the world of nature, which actually seems to be a factor 'outside' the society. Thus, the subject of the study and research is the examination of interaction and synergy between the social world and natural factors. The possible conceptual and theoretical backgrounds and structure are outlined in the introductory essay of the book, which shall be regarded as a 'temporary' (and not final) introduction to the studies and research that have been carried out in recent years. The research database has been composed during thorough studies in libraries and archives.

Originally we were focusing on the Carpathian Basin and the Little Ice Age as most archive records related to this period. Meanwhile, a socio-theoretical question arose which extended the sociological considerations of our investigation. Namely, literature includes a trend which assumes correlation between the emergence of cultures and civilisations and warming up, as well as between cooling down and the decline of cultures. As for the latter case, numerous questions may be formulated, but their common point is whether climate change has a crucial

impact on the dynamics of the social world or we must consider other factors, too.

It is a fact that the Little Ice Age (14–19th century) was preceded by a period of warming up (9–13th century), and the flourishing three hundred years of the Middle Ages were included in this period of warming up. The timeframes of the perspectives draw attention to the investigation of before/after horizons both in the theory and in the methodology of narrative historical forms (Pászka, 2007., 2009., 2010). It means to compare things that are, with things that were or used to be. In other words, when we talk about changes, we must know what we refer to and compare to when we talk about changes. Involving the period of warming up and the optimum of the Middle Ages in the studies this may reveal the differences between the periods of warming

up and cooling down, as well as the actual manifestations of the adaptation of the social world during climate changes.

As a first step, we processed the age of warming up according to the secondary literature, and the results of the investigations carried out with regard to the Little Ice Age will be presented in a separate volume, due to the multitude of archive records. Our methods applied in the studies of the period of warming up/boom may be somewhat simplified. The climate factor has constantly been compared to and opposed to some historical factors and some factors of the sociology of knowledge, which may provide an answer to our question whether it is the disturbances or malfunctions' caused by the variability of the climate or the interaction of other factors that imply significant changes in the social world.

Thus, the study examines all fields of the social world that might be sensitive from the point of hydrometeorology, such as demography, institutions, human intervention in nature, markets-cities, food crisis, public health (medicine, drinking water, spas, illnesses, housing, etc.), in order to reveal the encouraging/discouraging (accelerating/slowing down) effects of the climate/weather in the centuries of warming up/boom (9-13th century).

Processed data imply that institutional factors play a determining role in booms, and climate as well as its concrete manifestation, the weather played a rather associated and partial role, while balanced climatic periods had a somewhat stabilising effect. Warming up is only a dominant tendency, the weather of the seasons is not free from some extremities even in the periods of warming up, neither is their fluctuation identical in different regions.

As for the time periods, the optimum of the Middle Ages does not cover the period of the boom, the boom occupied a shorter period, and shall not even be considered as something general throughout the European Continent, as it has a kind of insular and isolated nature. The beginning and the end of the warming up both warn us about regional differences and diversities which are further refined by regional microclimates.

The demographical starting framework conditions for the boom were defined as the repression of an external (invasions) and an internal (vendetta, faide) factor. With respect to this, as well as to the transformation of the environment, the technical and technological development, the institutions of the city (guilds and universities), the establishment and operation of public health services, etc. we highlighted the multifunctional role of the Church (as the dominant institution of the age), which was able to create the conditions for the beginning and the progression of the boom.

Its dominant role resulted from the fact that there was no other organisation or institution of such kind in that age, which could have penetrated and integrated all parts and joints of the society. The organisational structure, ethic codex, knowledge and the material background and resources of the Church played a crucial role in controlling and orienting both bodies and minds. The spiritual power of the Church

shall be regarded as a social fact in itself during the period. Its institutions (abbeys, monasteries, bishops' estates) were the centres of economy and technological as well as technical innovations, and the Church established and controlled earthworks (dams, barriers, drainage of bogs, canalisation), building and construction (the Gothic age), education (scholasticism, universities); most of the cities and markets 'grew out from under the cassock of bishops and abbots'. We may conclude that clerical institutions still played a dominant role even in the age of monarchies (13th century) when territorial unity was created. A slowdown of the prosperous years could be sensed as early as before the period of warming up (the turn of the 13-14th centuries). Material resources of the society were totally exhausted, and the innovative drive of clerical institutions also started to disappear. However, the turning point was not marked by the beginning of the Little Ice Age and the climate change but by the demographic disaster caused the Black Death, the Great

Plague (1347–51). Its cause in Europe was not related in any way to climatic conditions. However, the believed/real stimuli of climatic/weather factors could be sensed throughout the continent during the period of warming up, an above-average and outstanding development and growth was accomplished by some regions only: Northern Italy and Northwestern Europe. In other regions of Europe the indicators of prosperity are almost all linked to the geographical expansion of clerical institutions (abbeys, monasteries, bishops' estates). In the region bordered by River Elbe and the Eastern Carpathian Mountains, by utilising the local resources, clerical institutions established an intellectual, institutional, material and physical configuration which was very much similar to the Western pattern, even if it was not the same.

The first logistical diagram, the anthropogenic accomplishments of the period of boom and prosperity may only partly be attributed to climatic/weather factors, even though the local and regional time/space configuration of the synergies can be documented clearly but may not be generalised. The factor that is determining, generalisable and that had a multiplying effect, was the institutions of the Church, both from a formal and contextual point of view, as its strongly bounded networks were present in and permeated through the everyday lives of all social groups. Clerical institutions reached their peak performance in the 13th century, their slowing down can be sensed as soon as the beginning of the 14th century. Along with the centralising efforts of the monarchies, thinking and attitudes changed after the Great Plague, and secular institutions (the royal court, public administration, army) gradually gained ground, however, secular institutions were still organised and controlled by the prelate. People of the 9–13th centuries thus disposed of a relatively homogenous intellectual-institutional basis which ensured the framework for the development of a special and unique European civilisation. Despite the positive climatic changes at the turn of the 8th and 9th centuries, the upswing in the second half of the Middle Ages could not have taken place without this and with the lack of other alternatives. The examination of the controversial relationship between the embedded/integrated

and outsider community/social agents in the establishment and the operation of the market system is related to the aforementioned topic. The beginnings of the market system can be dated to the period of the warming up/boom in the Middle Ages, while it, and its segments (such as capitalist economy) were developing and gradually expanding during the Little Ice Age (14–19th centuries). It also underlines the fact that the climatic factor plays partial role in the dynamics of the society and economy, while the intellectual, spiritual and institutional factors of the social environment are determining (religion, the structures of the state, family and household).

M. Weber's theory of 'capitalism' is ideological, which is indicated by the '-ism' suffix. Natural environment, ecology and technology are somewhat neglected by it. Highlighting the religious and spiritual aspects is only justified by 'massification', while the capitalist himself has been an outsider for long centuries, and still is. On the other hand, on Weber's traces a 'new capitalism' is mentioned, and although its toolkit is more sophisticated than it used to be, one can still not claim that it would be 'new'. Not to mention the kind of generalisation according to which one talks about a capitalist society and not about a market system.

Capitalist economy forms just a segment of the market system. Thus, an entire society may not be capitalist, not even Weber's pious Puritans became capitalists as it was impossible to make everyone a capitalist (see the example of Franklin). In order to let the 'spirit of capitalism' penetrate the society, capitalists needed and still need some stimulants (especially the state), thus its spontaneity is rather relative. From this point of view, neither the anthropology nor the geopolitics of the capital and the market are new developments.

The papers in the book's second part are also aimed at understanding and interpreting the social positions of individuals, being trapped in every day situations and in the events of the social world. Originally, these papers were some experimental preparations for a larger monographic work (Pászka 2007).

In relation to the previous section, our hypothesis was similar: the theories and the methodology of narrative histories are based on hermeneutics (Pászka, 2007, 2010). If this proves to be true, the question is whether it is possible to write sociology without statistics, only based on textual sources. We must emphasize that texts (as well as statistical data) must be of written form in order to make us able to read (interpret) them, thus the representation of databases needs hermeneutical considerations in both cases, as we have already demonstrated it during the investigations related to climate and society (Pászka 2006).

Compared to the traditional Me-You schemes of dialogic and relational structures, in face to face situations and contexts the actual relationship is You-Me, where Me is the subject, You is the researcher, and the dominant role is played by Me as it is the source of data. All this tries to highlight the interpersonal, dialogical and relational approach which is the theoretical assumption of narrative historical forms. This also applies to all considerations included in this book, as we demonstrate it through

the integration of subjectivity in the social environment (on 'micro' level), when we analyze G. Simmel's perceptions of the Americans and the Eastern Europeans. This throws light on the determining role of the habit and the social environment in the process of acquiring and applying knowledge. To sum up the interpretative and explanatory analyses of the book, we may assume that systems of knowledge used to be and have been mostly limited by the synergies of environmental (primarily complex social and partly natural and ecological) forces and closed mental and knowledge schemes, both on macro and micro levels. Their resolution, i.e. to free ourselves from closed systems inspires humans to find their ways all the time, and it seems that these inspirations gain an active force mostly in social worlds.

TABLE OF CONTENTS

PROLOGUE.....	7
I.1 INTER-RELATIONS BETWEEN ANTROPHOGENIC AND NATURAL FACTORS	9
Reconstruction of reality	9
The theoretical aspects of the database.....	19
Sources and methods of research.....	21
Potential aspects of the analysis	23
I.2. CLIMATE: WARMING UP/ COOLING DOWN.....	30
I.3. CLIMATE OPTIMUM OF THE MIDDLE AGES: WARMING UP / UPSWING	43
Climate: institutions- population.....	46
Climate: intervention in nature.....	74
Climate: technique-technology	85
Climate: market- city.....	107
Climate: famine, starvation, diseases, „health system”	126
Summary.....	146
I.4. STRUCTURES OF THE MARKET SYSTEM	149
Segments of social connections	149
The capitalist and the spirit of capitalism	157
The state and the capitalist	165
Anthropology of property and the market	168
Introduction of the geopolitics of capital	173
II. THE POSSIBILITY OF A „TEXT-BASED” SOCIAL SCIENCE	176
III.. DIALOGIC SITUATIONS: „ME – YOU” RELATIONS.....	206
IV. THE KNOWLEDGE MILIEU OF A SOCIOLOGIST	218
The University of Berlin – the beginnings (1899).....	221
The University of Leipzig, continuation, obtaining a doctorate (1900-1904).....	233
The University of Berlin – finishing the legal studies (1904-1907).....	235
Instead of a summary	
SUMMARY.....	238
TABLE OF CONTENTS	243
LITERATURE.....	255
INDEX.....	256

IRODALOM

I. 1. / I. 2. / I. 3 ANTROPOGÉN-TERMÉSZETI TÉNYEZŐK EGYÜTTHATÁSA

- Adam, B.–Beck, U.–van L. Joost (Eds). 2000. *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. London. Sage.
- Alexandre, P. 1987. *Le Climat en Europe au Moyen Age*. Paris. Édition de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales
- Alföldi, A. 2006. *A késő római birodalom válaszára*. Máriabesenyő-Gödöllő. Attraktor Kiadó.
- Almási, T. 2000. *A tizenharmadik század története*. Budapest. Pannonica Kiadó. (Fordította: Balanyi György, Váradai Jakab) *Assisi Szent Ferenc művei*. 1993. Újvidék-Szeged-Csíksomlyó. Agapé
- Beck, U. 2003. *A kockázat-társadalom*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Beck, U. 2008. *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Szeged. Belvedere Kiadó.
- Behringer, W. 2010. *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest. Corvina.
- Bethlen M. 1955. *Önéletírása*. I. Kötet. Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Birtalan Gy. 1995. *Évszázadok orvosai*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bloch, M. 2002. *A feudális társadalom*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Bourdieu, P. 1990. *Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdje*. In: Időveb élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. (Válogatta Gellériné Lázár Márta). 1990. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Bradley, R. S. – Jones, D. Ph. 1992. *When was the „Little Ice Age” ?*. In: Takehiko, Mikami (ed.). 1992. *The Little Ice Age*. Tokyo. 1992/1-4. 108-213.
- Braudel, F. 1985. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. Budapest. Gondolat.
- Brooke, Hedley, J. 1991. *Science and Religion. Some Historical Perspectives*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Cameron, R. 1994. *A világgazdaság története*. Budapest. Maecenas.
- Caracciolo, A. 1988. *L'ambiente come storia*. Bologna. Il Mulino
- Castells, M. 2006. *Az identitás hatalma. Az információ kora*. II. kötet. Budapest, Gondolat–Infonia.

- Cipolla, M. C. 1980. *Before the Industrial Revolution: European Economy and Society, 100-1700*. New York.
- Cipolla, C. 1966. *Money, prices and civilization in the Mediterranean World*. Princeton.
- Curschmann, Fr. 1900. *Hungersnöte im Mittelalter*. Leipzig.
- Cserei, M. 1983. *Erdély históriája (1661–1711)*. Budapest. Európa Kiadó.
- Davis, R. H. C. 2002. *A normannok. Mítosz és valóság*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Demangeot, J. 1987. *Les milieux naturels*. Paris.
- Duby, G. *Dans la France du Nord-Ouest au XII siècle: le „jeunes” dans la société aristocratique*, Annales ESC XIX (1964), 839–843.
- Duby, G. 1962, *l'Économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiévale*. Paris.
- Duby, G. 1987. *Arta si societatea 980–1420*. Vol.II. București. Editura Meridiane.
- Éghajlatváltozás okai*. In: www.Országos Meteorológiai Szolgálat.
- Endrei W. 1978. *A középkor technikai forradalma*. Budapest.
- F. Romhányi B. 2006. *A középkori egyházi intézmények gazdálkodása*. In: Gyöngyössi Márton (szerk.) 2006. Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Budapest. Bölcsész Konzorcium. HEFOP Iroda. 176–199.
- Felsőcsernátoni Bod Péter (é.n.) *Önletírása*. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VIII. kötet. A másik magyar haza. 1750–1790. Budapest. Franklin – Társulat Kiadása. Bevezette: Jancsó Elemér.
- Ferenczi L. 2006. *Vízgazdálkodás a középkorban*. In: Gyöngyössi Márton (szerk.). 2006. Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Budapest. Bölcsész Konzorcium. HEFOP Iroda. 105–152.
- Ferrero, G. 1993. *Az ókori civilizáció bukása*. Budapest. Holnap Kiadó
- Flinn, W. M. 1981. *The European Demographic System, 1500–1820*. Baltimore.
- Francoi, B.–Vincent, Ch. 2007. *Les Glaciers à l'épreuve du climat*. Paris, Berlin.
- Furet, Francois.2000. *Egy illúzió múltja*. Budapest. Európa Könyvkiadó.
- Fokász, Nikosz. *Növekedés függvények, társadalmi diffúzió*. In: Szociológiai Szemle. 2006/3. 30-48.
- Gerevich L. 1984. *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. 2000. *Elszabadult világ*. Budapest, Perfekt.
- Giddens, A. 2008. *The Politics of Climate Change*. Policy Network Paper. <http://www.policy-network.net>,
- Gottfried, S. R. 1983. *The Black Death. Natural and Human Disasters in Medieval Europe*. New York, London, Toronto. The Free Press.
- Gottschalk, M.K. Elisabeth.1971, 1975. *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*. Deel I (vor 1400.), Deel II (1400-1600). Amsterdam.
- Grynaeus A. Új forráscsoport? A dendrokronológia eredményei és a történettudomány. In: *Táj és történelem*. szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Budapest. 2000. 305–325.

- Gyáni G. 2000. *Emlékezés, emlékezet és történelem elbeszélés*. Budapest.
- Gyöngyössy M. 2006. *Magyar pénztörténet (1000-1526)*. In: Gyöngyössy Márton (szerk.) 2006. *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*. Budapest. Bölcsész Konzorcium. HEFOP Iroda. 200–227.
- Györffy, Gy. – Zólyomi, B. *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest. 1994. 13–37.
- Györffy, Gy. 1997. *Pest-Buda kialakulása*. Budapest.
- Halmágyi István *Naplója 1752–63, és Írásai 1669–1745*. Negyedik kötet. Közli: Dr. Szádeczky Lajos. Budapest. 1906. MTA Könyvkiadó Hivatal. In: Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. ÍRÓK. 38. Kötet. Budapest. 1906.
- Hawksley E. 2002. *Frost Fair*, New York. Large Print Edition.
- Heckenast G. A vashámorok elterjedése Magyarországon (XIV.–XV. század). In: *Történelmi Szemle* 23 (1980) 1–29.
- Herman, B. – Budde, A. 1988. *Natur und Geschichte*. Hannover.
- Hermányi Dienes István, (é.n.), *Önéletírása*. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. VII. kötet. Erdély változása 1703–1750. Bevezete: Tolnai Gábor. Budapest. Franklin-Társulat Kiadása.
- Hoffmann Tamás 1998. *Európai parasztok. Életmódjuk története. I. A munka*. Budapest. Osiris Kiadó
- Hofmann, A. *LSD – bajkeverő csodagyerekek – Egy „varázsszer” felfedezése*, Budapest., EDGE 2000 – NDI.). Online elérés:
- Hollingworth, T.H. *A demographic study of the British ducal families*. In: Population Studies XI (1957) 4–26
- Imhof, E. Arthur. 1992. *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat, és miért boldogulunk mi ezzel oly neheze*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Jager, H. 1989. *Einführung in die Umweltgeschichte*. Darmstadt.
- Kalász E. 1932. *A szentgothárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban*. Budapest.
- Károlyi Zs. 1960. *A vízhasznosítás, vízépítés, és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest.
- Keegan, J. 2003. *A második világháború*. Budapest. Európa Kiadó.
- Keglevich K. *A ciszterci nagyáptalan és a magyar apátságok a középkorban*. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 1-2/2008.9–41.
- Keneth J. Hsü. 2000. *Klima mach Geschichte*. Zürich.
- Khon, G. Ch. (ed.). 2008. *Encyclopedia of plague and pestilence. From Ancient Times to the Present*. Third Edition. New York, Facts on File, Inc.
- Kiss A. 2003. *Időjárás, környezeti krízis és a tatárjárás*. In: Nagy Balázs (szerk.). *Tatárjárás*. Budapest. 2
- Kosztá, L. 1993. *Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142–1270*. In: Magyar Egyháztörténeti vázlatok. 1993/1-2. 115–128.

- Kristó, Gy. 2004. *Ardealul timpuriu (895–1324)*. (Trad: Imre Pászka). Szeged. Biblioteca de Istorie Medievale din Szegedi Középkorász Műhely.
- Kubinyi A. 2006. *Városfejlődése középkori Magyarországon*. In: Gyöngyössy, Márton (szerk.) 2006. Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Budapest. Bölcsész Konzorcium. HEFOP Iroda. 153–174.
- Kubinyi A. 1994. *A középkori Pápa*. In: Kubinyi András (szerk.). Tanulmányok Pápa város
- Lafont, Ghislain 1998. *A katolikus egyház teológiatörténete*. Budapest. Atlantisz.
- Lamb, H. Hubert 1977. *Climate: Present, Past and Future*. Vol. 2: *Climatic History and the Future*. London.
- Lamb, H. Hubert 1982. *Climate, History and the Modern World*. London.
- Lamb, H. Hubert 1988. *Weather, Climate and Human Affairs*. London.
- Lamb, H. Hubert 1989. *Klima und Kulturgeschichte*. Reinbek.
- Lamb, H. Hubert *The Early Medieval Warm Epoch and Its Sequel*. In: Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology. 1 (1965). 13–17.
- Laszlovszky J. *A földművelés és állattenyésztés jelentősége Magyarország középkori gazdaságában*. In: Gyöngyössy, M. (szerk.), 2006. Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Budapest. Bölcsész Konzorcium. HEFOP Iroda. 53-80.
- Laszlovszky, J. 2004. *Középkori kolostorok a tájban, középkori kolostortájak*. In: „*Quasi liber et pictura*” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. (Kovács Gyöngyi szerk.) Budapest. 337–349.
- Latour, Br. 1999. *Sohasem voltunk modernek*. Budapest. Osiris–Gond.
- Latour, Br. 2002. *Das Parlament des Dinge*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Le Goff, J. 2000. *Az értelmiség a középkorban*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Le Goff, J. 1970. *Civilizatia occidentului medieval*. Bucuresti. Editura Stiintifica.
- Le Roy Ladurie, E. 1967. *Histoire de climat depuis l’an mil*. Paris.
- Le Roy Ladurie, E. 1997. *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest. Osiris.
- Le Roy Ladurie, E. 2007. *Abrégé D’Histoire du Climat du Moyen Ages á nos jours*. Paris. Fayard.
- Le Roy Ladurie, E. 2008. *Histoire humaine et comparée du climat*. I–III. Paris. Fayard.
- Luhmann, N. 2010. *Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre*. Budapest. AKTI-Gondolat Kiadó.
- Magyar néprajzi lexikon I–V*. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyary-Kossa Gy. 1929. *Magyarországi orvosi emlékek I*. Kötet. Budapest.
- Makkai L. *A malom mint a középkori Európa erő- és munkagépe*. In: Műszaki innovációk sorsa Magyarországon. (malomipar-vaskohászat-textilipar) Szerk. Endrei Walter. Budapest 1995. 29–35.
- Mann, E. M.–Bradley, S. R.–Hughes, K. M.. *Global-Scale temperature patterns and climate forcing over the past six centuries*. In: Nature, 392 (1998).

- Mann, E. M. (et al.). *Northen Hemisphere temperatures during the past millennium: Interferences, Uncertainties, and Limitations*. In: Geophysical Research Letters, 26 (1999).759-762.
- Martines, Lauro. 2003. *Florence and the Plot Against the Medici*. Oxford University Press.
- McNeill, H. W. 1998. *Plagues and peoples*. New York. Random House, Inc.
- Miklós, Zs. *Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben*. In: *Váci könyvek* 8 (1997) 7–154.
- Miklós, Zs. *Középkori épület és kőbánya a nagymarosi Malom-völgyben*. In: *Studia Comitatus* 17 (1985). 497–498.
- Mumford, Lewis. 1934. *Technics and Civilization*. New York.
- Niedermüller, P. *Élettörténet és életrajzi elbeszélés*. In: *Etnographia*. 1988/3-4.
- Oesterdiekhoff, W. Georg. *Geographische Bedingungen der Weltgeschichte*. In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 47 (1999). 125-126.)
- Pál-Antal, S. *Székey székek a 18. században. Marosszék 1701-1722 között*, 2007. I. kötet. Marosvásárhely, Mentor Kiadó., *Udvarhelyszék 1700-1722 között.*, 2009. II. kötet. Marosvásárhely, Mentor Kiadó., *Csík-, Gyergyó- és Kászonszék 1701-1722 között*, 2009. III. kötet, Marosvásárhely, Mentor Kiadó., *Háromszék 1701-1722 között*, 2011. IV. kötet. Marosvásárhely. Mentor Kiadó.
- Pászka, I. *Outline of the Sociological Approach of Synergy Representation*. In: *Belvedere* 2014/4. (Ed. Tehamatic Issue: Pászka, Imre).37-56.
- Pászka, I. 2009. *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. II. Kiadás. Szeged, Egyetem Kiadó. 246-278.
- Pászka, I. 2010. *Elit, Eliték a lokális kistérségi társadalomban*. Szegedi Egyetem Kiadó-Belvedere Kiadó.
- Pászka, I. 2010. *Sociology of Narrative Story Forms*. Cluj. Presa Universitara Clujeana.
- Pászka, I. 2015. *A piaci rendszer struktúrái*. In: Pálffy, László – Sáringer János (Szerk.). 2015. *Fehér lovag*. Szeged.273-290.
- Pászka, Imre. 1984. *Struktúrák és közösségek*. Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- Pászka, I. (szerk.). 1988. *A bölcsesség útja*. Bukarest. Kriterion
- Pfister, C. 1988. *Klimageschichte der Schweiz 1525-1860*. Bern II.
- Pirenne, H. 1963. *Histoire économique et sociale du Moyen Age*. Paris.
- Pongrácz, P. 1957. *A mezőgazdasági jellegű ipari építészeti műemlékei*. A malmok. Budapest.
- Pongrácz, P. 1967. *Régi malomépitészet*. Budapest.
- Pongrácz, P. *Kallómalmok*. In: *Technikatörténeti Szemle* 2 (1963). 38–39.
- Postan, M.M. – Titow, J. Z. 1973. *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*. Cambridge.
- Pounds, N. J. Gr. 1979. *An Historical Geography of Europa 1500-1840*. Cambridge. Cambridge University Press.

- RÁCZ LAJOS. 2013. *Létezik-e a jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról.* Korall 53.
- RÁCZ LAJOS. 2001. *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején.* Szeged. JGYF Kiadó.
- RÁCZ L. 2006. *A Kárpát-medence éghajlattörténete a középkor és kora újkorban.* In: Gyöngyössi, Márton (szerk.), 2006. *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet.* Budapest. Bölcsész Konzorcium. HEFOP Iroda., 32–55.
- RÉTHLY A. 1962. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Budapest.
- RÉTHLY A. 1962. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701-től 1800-ig.* Budapest. Akadémiai Kiadó.
- RETTEGI GY. 1970. *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784.* (Szerk: Jakó Zsigmond). Bukarest. Kriterion Könyvkiadó.
- ROSENTHAL, T.J. *Medieval longevity and secular peerage, 1350-1500.* Population Studies XXVIII (1973). 287–293.
- SCHÖNWIESE, CH. D. 1995. *Klimaänderungen.* Heidelberg.
- SCOTT, S. – DUNCAN, CH. J. 2008. *Biology of Plagues.* Cambridge University Press.
- SHAW, B. D. 1981. *Climate, Environment and History: the case of Roman North Africa.* In: Wigley, T.M. L. – Ingram, M.J. – Farmer, G. (Ed.). 1981. *Climate and History.* Cambridge.
- SHULAMITH, S. 2004. *A negyedik rend. Nők a középkorban.* Budapest. Osiris Kiadó.
- SIGAL, P. A. 1989. *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok.* Budapest. Gondolat Kiadó.
- SLICHER VAN BATH, B.H. 1963. *The Agrarian History of Western Europa, A.D. 500-1850.* London.
- SOMLAI P. 2008. *Társas és társadalmi.* Válogatott tanulmányok. Budapest. Napvilág Kiadó.
- SUSAN A. CRATE & MARK NUTTAL (eds.). 2009. *Anthropology and climate change: from encounters to actions.* USA., *Workshop on Sociological Perspectives on Global Climate Change.* May 30 – 31, 2008. Report prepared by: Joane Nagel University of Kansas, Thomas Dietz Michigan State University, Jeffrey Broadbent University of Minnesota. Sociology Program Directorate for Social, Behavioral and Economic Sciences National Science Foundation. 2009.
- SZABÓ P. 2006. *Erdőgazdálkodás a középkorban.* In: Gyöngyössi, M. (szerk.), 2006. *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet.* Budapest. Bölcsész Konzorcium. HEFOP Iroda. 81–103.
- SZÁDECZKY L. (szerk). 1896, *Székely Oklevéltár.* V. kötet., (1296–1603.) Kolozsvár. 1896.
- SZENDE L. 2015. *Kolostori kézművesség az Árpád-kori Magyarországon.* In: Középkor történeti tanulmányok 8. (Tóber Márta–Maléth Ágnes szerk.). Szeged. 2015. Szegedi Középkorász Műhely. 333–345.

- Szent Ágoston regulája*. 1992. Összeállította Sr. M. Alessandra Macajona O.S. A. Fordította és bevezető tanulmányt írta Puszkely Mária Kordia SSND. Budapest.
- Szent Benedek regulája*. 1995. Fordította Szöveges Dávid. Budapest.
- Szikszai, M. 2009. *A művészet antropológiája*. 5. Néprajzi Egyetemi Jegyzetek. Kolozsvár. KJNT-BBTE. tanulmányok. Marton Szabolcs–Teiszler Éva (szerk.), . Szeged, 2005. 193–220. történetéből.75–105.
- Titow, J. Z.1972. *English Rural Society*, 1200-1300. London.
- Teiszler, É. 2007. *Adattár a Károly Róbert korban alapított felvidéki településekről*. In: Középkortörténeti tanulmányok.5. (Révész Éva- Halmágyi Miklós. szerk.) 2007. Szeged. Szegedi Középkorász Műhely. 190-201.
- Tóth I. János. 2012. *Eltartóképesség és növekedés*. In: Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málóvics György (szerk.) 2012: Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság. JATE Press. Szeged. 283–302.
- Utterström, G. *Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History*. In: Scandinavian Economic History Review, 3(1955). 3–47.
- Vadas, A.–Rác L.2010. *Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején*. Agrártörténeti Szemle. 51:(1-4)., 39–62.
- Vadas, A.–Rác L. 2013. *Climatic Changes in the Carpathian Basin during the Middle Ages*. The State of Research. Global Environment. 12. 199–227
- Vajda T. 2007. *Újabb adatok Árpád-kori vízimalmainkról*. In: Középkortörténeti tanulmányok. 5 (Révész Éva–Halmágyi Miklós szerk.). Szeged. Szegedi Középkorász Műhely.
- Vajda T. 2015. *Vízialomok építésével előidézett, mesterséges áradások a középkori Magyarországon*. In: Középkortörténeti tanulmányok 8. (Tóber Márta–Maléth Ágnes szerk.). Szeged. Szegedi Középkorász Műhely. 2015. 347-362.
- Vajkai Zs. *Középkori malmaink*. In: Műszaki innovációk sorsa Magyarországon (Malom-ipar-vaskohászat-textilipar). Szerk. Endrei Walter. Budapest. 1995.
- Van der Wee, H. 1963. *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*. I–III. Hague.)
- Vér M. 2012. *Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében*. In: Aetas, (27) 4. 144–155.
- Weber, M. 2005. *Vallásszociológia. A vallási közösségek típusai*. Budapest. Helikon.
- Weisz, B. 2007. *A nemesfém bányákból származó királyi jövedelmek az Árpád-korban*. In: Középkortörténeti tanulmányok.5. Révész Éva – Halmágyi Miklós (szerk.). 2007.Szeged. Szeged. Szegedi Középkorász Műhely. 247–259.
- Wittfogel, A. K. 1964. *Le Despotisme oriental. Étude comparative du pouvoir total*. Paris.
- www. omsz.eghajlatvaltozas. 2015.03.12.

I. 4. A PIACI RENDSZER STRUKTÚRÁI

- Borsányi L. 2001. *Hontalanok hazájukban. Az első amerikai történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század)*. Budapest. Helikon Kiadó.
- Braudel, F. 2008. *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest, Európa Kiadó.
- Delumeau, Jean 1997. *Reneszánsz*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Elias, N. 1987. *A civilizáció folyamata*. Gondolat. Budapest.
- Friedman, M. 1996. *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest. Akadémiai Kiadó–MET Publishing Corp. Florida-Budapest, 1996.
- Polányi Károly 2004. *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és társadalmi gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Sartori, G. 1999. *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Vecseklyő J. 1985. *A csillagsávós lobogó nyomában: történelmi esszé*. (2. kötet). Budapest. Magvető Kiadó.
- Weber, M. 1995. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest. Cserépfalvi.
- Trevelyan, G. M. 1975: *Istoria illustrata a Angliei*. Bucuresti. Editura Stiintifica.

II. A „SZÖVEGALAPÚ” TÁRSADALOMTUDOMÁNY LEHETŐSÉGE

- Aunger, R. 2003. *Reflexive Ethnographic*. Altamire Press. New York, Oxford.
- Austin, L. J. 1990. *A tetten ért szavak*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Barthes, R. 1984. *La Bruissement de la Langue*. Paris. La Seuil.
- Berger, L. P. – Luckmann, Th. 1998. *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest. József Károly Kiadó.
- Denzin, K. N. 1989. *Interpretativ Biography*. Sage Publications. London, New Delhi.
- Dieckmann, W. 2000. *A politikai szavak tartalma*. In: Szabó –Kiss – Boda (szerk.). 2000. *Szövegváltozatok a politikára: nyelv, szimbólum retorika*. Budapest. Universitas. Nemzeti Tankönyvkiadó. 28–51.
- Fairclough, N. 2003. *Analysing Discours. Textual analysis for social research*. Routledge. London.
- Gadamer, H. G. 1984. *Az igazság és módszer*. Budapest. Gondolat Kiadó.
- Geertz, Cl. 1994. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Hymes, D. 1997. *A nyelv és társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata*. In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest. Osiris Kiadó. 458-495.
- Journal of Narrative and Life History*. 1999–2005. évfolyamok számai.
- Lang, S., 1990. *Act and Idea in the Nazi Genocide*. Chicago. University of Chicago.

- Lasswel, D. H. 2000. *A politikai nyelv stílusa*. In: Szabó – Kiss – Boda (szerk.). 2000. *Szövegváltozatok a politikára: nyelv, szimbólum retorika*. Budapest. Universitas. Nemzeti Tankönyvkiadó. 63–92.
- László, J. 1999. *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Budapest. Kairosz Kiadó.
- Lévi–Strauss, Cl. 2001. I. *Strukturalista antropológia*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Pászka, I. 2006. *Az eszmetörténet helye a tudásszociológiában*. In: Pászka, Imre. *A fordított folyamatok struktúrái*. Szeged. Belvedere Kiadó. 13–51.
- Pászka, I. 2007. *A narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. I. Kiadás. Szeged, Belvedere Kiadó.
- Pászka, I. 2009. *A narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. II. Kiadás. Szeged, Belvedere Kiadó – Szegedi Egyetem Kiadó.
- Pléh, Cs.–Síklaki, I.–Terestyéni, T. 1997. *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Ricoeur, P. 1999. *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest. Osiris.
- Ricoeur, P. *A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés*. In: Szociológiai Figyelő. 2002/1-2., 60–76.
- Ricoeur, P. 1999. *Emlékezés – felejtés – történelem*. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest. Kijárat Kiadó. (szerk: N. Kovács Timea).
- Ryle, G. 1974. *A szellem fogalma*. Budapest. Gondolat.
- Szabó M. *A szövegközpontú társadalomtudomány*. In: Szociológiai Figyelő. 2002/1-2., 77–103.
- Titscher, St.–Meyer, M.–Wodak, R.–Vetter, E. 2000. *Methodes of text and Discourse Analysis*. Sage Publications. London. New Delhi.
- Winch, P. 1988. *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

III. DIALÓGUSHELYZETEK: „TE-ÉN” RELÁCIÓ

- Benvéniste, E. *L'appareil formel de l'énonciation*. In: *Langages*. 17 (1970), március 18.
- Bertaux, D., (ed.). 1981, *Biography and Society*. London. Sage.
- Buber, M. 1994. *Én és Te*. Európa Kiadó.
- Cicourel, A. 1984, *Az interpretatív eljárás és normatív szabályok a státussal és szereppel való megbirkózásban*. In: Hernádi Miklós (szerk.), *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest. Gondolat. 246–266.
- Ferrarotti, F. 1981. *Autonomy of the Bibliographical Method*. In: Bertaux D (ed.) 1981. *Biography and Society*. London. Sage. 119–133. 19–27.
- Lejeune, Ph. 2003. *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Budapest. l'Harmattan.
- Rosenthal, G. *Reconstruction of life story*. In: *The Narrative Study of Life*. 1(1), 1993., 59–91.

- Tarde, G. 1901. *L'opinion et la foule*. Paris. Alcan.
- Schütz A. 1984. *A társadalmi világ értelmi felépítése* (Részlet). In: Hernádi Miklós (szerk.), *A fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest. Gondolat. 159–177.
- Seidman, I.(1998), 2002. *Az interjú mint kvalitatív kutatás módszere*. Budapest. Műszaki Könyvkiadó.
- Simmel, G. 2009. *A társadalmi differenciálódásról*. Budapest. Gondolat Kiadó.

IV. A SZOCIOLÓGUS TUDÁSKÖRNYEZETE

- Abel, Th. 1929. *Systematic Sociology in Germany*. Chicago: University Press of Chicago.
- Adler, F.–Mueller, O. W.G.–Laufer, S.W. 1998. *Criminology. The Shorter Version*. Boston: McGraw-Hill. (Magyar fordítás 2000, Budapest: Osiris Kiadó.)
- Bücher, K. 1984. *Az ipari üzemformák történelmi fejlődése*. In Némédi D. szerk.: *Munkamegosztás-kooperáció-technika. Szociológiai füzetek*. Budapest: Művelődési Minisztérium, MLO Főosztály.
- Felkai G. 1999. *A német és az osztrák szociológia a századforduló előtt*. In Felkai G. szerk.: *A szociológia kialakulása*. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó., 224–425.
- Felkai G. 2007. *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. II. kötet. Budapest: Századvég.
- Frisby, D. P. 1981. *Sociological Impressionism: A Reassessment of Georg Simel's Social Theory*. London: Heinemann.
- Gusti, D. 1971. *Opere*. Vol. V. *Fragmenete autobiografice. Autosociologia unei vieti. 1880–1950*. Ed. Badinã, O.–Neamtu, O. Bucuresti: Editura Academiei Republicii Socialiste Romînia.
- Iggers, G.G. 1988. *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- König, R. 1959. *Die Situation der emigrierten deutschen Soziologen in Europa*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, II: 113–131.
- Lakatos, L. szerk. 2001 *Hajnal István*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Levin, N. D. – Ellwood, C. B. – Elenor, G. M 1975. *Simmel's Influence on American Sociology* I. *American Journal of Sociology*, 81: 813–845.
- Menger, C. (1884): *Die Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie*. Bécs.
- Mihăilescu, V. 1996. *Despărtire de Gusti*. In Larionescu, M. (coord.): *Scoala sociologică de la Bucuresti. Traditie si actualitate*. Bucuresti: Academia Română, Institutul de Sociologie –Universitatea Bucuresti, Edidura Metropol.
- Némédi D. 2005. *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó.

- Pászka I. 1998. *Sociologia militans*. Szociológiai Szemle, 4: 69–99.
- Pászka I. 2006. *Sociologia cogitas-tól a sociologia militans-ig*. In Pászka I.: A fordított folyamatok struktúrái. Szeged: Belvedere Kiadó, 100–148.
- Pászka I. 2007. *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. I. Kiadás. Szeged: Belvedere Kiadó.
- Pászka, I. 2008. *Teme de sociologie românească a modernității*. Cluj-Napoca: Editura Grinta, Univ.BB.
- Rostás, Z. 2000. *Monografie ca utopie. Interviuri cu Henri H. Stahl*. Bucuresti: Ed. Paideia.
- Rostás, Z. 2001. *O istorie orală a Scolii Sociologice de la Bucuresti*. Bucuresti: Ed. Printech.
- Simmel, G. 2001. *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Ford.: Berényi G. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Somlai P. 1999. *A szociológia születése a tizenkilencedik században*. In Felkai, G.–Haskó K.–Molnár A. K.–Némedi D.–Somlai P. (szerk.): *A szociológia kialakulása*. Budapest. Új Mandátum.
- Sorokin, P. 1928. *Contemporary Sociological Theories*. Harvard: Harvard University Press.
- Vályi R. 2008. *Az altruizmus jelensége a társadalomtudományokban*. In Némedi D.–Szabari V. Szerk: *Kötő-jelek 2007*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskolájának Évkönyve. Budapest: Plantin Kiadó.
- Wiese, L von. 1971. *Geschichte der Soziologie*. Berlin: Walter de Gruyter&Co.

KÖTET ÍRÁSAINAK EREDETI MEGJELENÉSI HELYEI

I.1. AZ ANTROPOGÉN – TERMÉSZETI TÉNYEZŐK EGYÜTTHATÁSA

Együtthatás – reprezentációk szociológiai megközelítésének vázlata. In: Szegedi Tudományegyetemi Tudástár 7. Bölcsészet – Társadalomtudomány. Szeged. Szegedi Egyetemi Kiadó. 2014. 78–103.; Angol nyelven lásd: Pászka, Imre, *Outline of the Sociological Approach of Synergy Representation.* In: *Belvedere* 2014/4. 37–55. (Ed. Thematic Issue: Pászka, Imre).

I.2. AZ ÉGHAJLAT: MELEGEDÉS / LEHŰLÉS I. a, b.

Első megjelenés ebben a kötetben.

I.3. A KÖZÉPKORI KLÍMAOPTIMUM: MELEGEDÉS / FELLENDÜLÉS

Első megjelenés ebben a kötetben.

I.4. A PIACI RENDSZER STRUKTÚRÁI

A piaci rendszer struktúrái. In: Gálffy L. Sáringer J. (szerk). *Fehér Lovag.* Szeged. 2015. 273–189.

II. A „SZÖVEGALAPÚ” TÁRSADALOMTUDOMÁNY LEHETŐSÉGE

A „szövegalapú” társadalomtudomány lehetősége. In: *Bölcsészmuhely.* Szeged. 2007. 97–113.

III. A DIALÓGUSHELYZETEK: „TE – ÉN” RELÁCIÓ

Dialógushelyzetek: „te-én” reláció. In: *Bölcsészmuhely.* Szeged. 2009. 150–164.

IV. A SZOCIOLÓGUS TUDÁSKÖRNYEZETE

D. Gusti a wilhelmianus Németország egyetemi oktatóiról. In: *Szociológiai Szemle.* Budapest. 2009/2. 103–124. Átvette és angol nyelven közölte: Imre, Pászka, *Dimitrie Gusti about the University Professors of the Wilhelmian Era.* In: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Sociologia.* 2009/2. 179–206. (online)

NÉV ÉS TÁRGYMUTATÓ

- I. Berengár 54
 I. Ferenc 160
 I. Ottó 61
 II. András 77 117
 II. Fülöp 160
 II. Henrik 56 159 160
 II. Ottó 112
 II. Pipin 54
 III. Dirk 76
 III. Lajos 54
 IV. Balduin 60
 IV. Béla 77 79 103
 IV. Márton 145
 V. Károly 160
 VI. Lajos 60
 VII. Gergely 57
 VIII. Károly 82
 XIII. Lajos 48
 XI. Lajos 67
 XIV. Lajos 48
 XXII. János 93
- Abel, Th. 224 253
 Acciaiuoli 160
 Adam, Barbara 10 244
 Adige 77
 Adler, F. 234 253
 Agricola, Georgius 100
 Aimon 59
 Aix-la-Chapelle 131
 Aletsch 45 130
 Alexandre, Pierre 38 45 130
 131 134 244
 Alföld 63 78
 Alföldi A. 128
 Alfréd király 53
 Almási T. 8 58 62 63 117 126
 Alpok 18 25 36 37 39 40 51
 52 61 76 80–82 103 107
 120 130 131 134
 Alsó-Szászország 131
 Amalfi 52
 Amiens 97
- Amszterdami Bank 158
 Anglia 53 62 81 84 86 105
 126 147 155 164
 Anjou 55 117
 Ancombe, E. 195
 Antikrisztus 54
 Apostoli Kamara 159
 Aquinói Szent Tamás 94–96
 109
 Aquitánia 62 86 112 126
 Arisztotelész 68 94 96
 Arnulf 52
 Aron, R. 175
 Árpádok 79
 Arte della Lana 121
 Asama 41
 Assisi Szent Ferenc 244
 Atlanti-óceán 18 43 106
 Augsburg 121 145
 Aunger, R. 251
 Austin, L. J. 181 186 251
 autoszociológia 219
 Auxerre-i Remi 54 59
 Avar Birodalom 37
 Averroes 141
 Avicenna 68
 Avignon 77 115
 Ázsia 31 36
- B**acon, Roger 109 141
 Baden-Württemberg 131
 Badinã, O. 253
 Bajorország 52 121 131
 Bakabánya 103
 Baltikum 62
 Balti-tenger 106
 Banco di San Giorgio 158
 Barbara, Adam 10
 Barbarossa Frigyes 124
 Barcelona 159
 Bardi 120 160
 Bardi-társaság 159
 Bar-sur-Anbe 120
- Barthes, R. 251
 Basses Alpes 81
 Bastian 229 236
 Bath, Slicher van 46 49 110
 249
 Batiz 79
 Batizfalva 79
 Bazel 100 114
 Beauvais, Vincent de 58 140
 Beck, U. 10 11 244
 Bécs 145 234
 Behringer, W. 36 39 49 74 84
 244
 Belső-Ázsia 41
 Benvéniste, Èmile 180 208 252
 Berényi G. 254
 Berettyó 77
 Berger, L. P. 156 177 251
 Bering-szoros 31
 Berkeley 65
 Berlin 220 222–225 229 230
 232–237
 Berry 59
 Bertaux, D. 209 252
 Beszterce 79
 Besztercebánya 103
 Bethlen M. 244
 Beveridge 110
 Birtalan Gy. 244
 Bizánc 43 45 46 51 52
 Blabre, Raoul le 59
 Blamberg 117
 Bloch, M. 50 52–62 118 244
 Boileau, Étienne 112
 Bologna 44 109 115 159 244
 Bonsignori-kereskedőház 159
 Bonvesin della Riva 144
 Bor Földje 43
 Bordeaux 52
 Born 19
 Borsányi, L. 164 251
 Borszék 227
 Bosero, Goffredo de 144

- Bouches-du-Rhône 21
 Boulonnais 82
 Bourdieu, P. 116 244
 Bourges 59
 Bouvier, J. 161
 Brabant 72 87 106 140
 Bradley, S. R. 35 39 244 247
 Bradwardin 94
 Brandenburg 112
 Brassó 79
 Braudel, F. 39 47–50 72 73
 80 81 100 106 109 111
 114 115 119 121 122 138
 150–157 165 167 172–174
 244 251
 Brenta 77
 Breslau 143 145
 Bretano, L. 228
 Briel, Den 76
 Britannia 36
 Broadbent, Jeffrey 249
 Brolo 144
 Brooke, Hedley, J. 97 244
 Brugges-i Galbert 129
 Bruno Hildebrand 118
 Brüsszel 114
 Buber, M. 252
 bubópestis 25
 Buda 40 72
 Budde, A. 246
 Burchard 57
 Burgundia 52 54 65
 Burke, K. 203
 Bushee, F. A. 224 226
 Bücher, K. 219 231–233 236
 253
 Caen 60
 Cambrai 104
 Cambridge 44 144
 Cameron, R. 49 72 86 87 113
 244
 Campagna 77
 Canal de l'Hospital 77
 Capitalism and Freedom 149
 Capitularae de villis 81
 Caracciolo, A. 244
 Carcassone 114
 Careri 122
 Cassirer, Ernst 204
 Castellan Henri de Bourbourg
 67
 Castells, M. 10 244
 Cerchi 159
 Champagne 108 113 115 120
 125 158–160
 Chantre, Pierre le 98
 Charles de la Roncière 128
 Charroux 58
 Chomsky, N. 180 202
 Cicourel, A. 180 202
 Cipolla, M. C. 100 105
 Ciprus 143
 Citeux 108
 Clairvaux 72 92 99
 Clim-Hist 28
 Cluny 65 108 130 136
 Collingwood 219
 Comte, Auguste 10 225
 Constance 144
 Courtrai 124
 Cremona 77
 Cremonai Gerard 68
 Crescenzi, Pietro di 94
 Curschmann, Fr. 130 245
 Csallóköz 77
 Cserei Mihály 26
 Csetenye 79
 Csikszereda 19
 Dado 37
 Dánia 52
 Dante 66 123
 Danzig 120 153
 Davis, R. H. C. 43 52 245
 De proprietatibus rerum 103
 Délkelet-Hollandia 75
 Dél-Kína 84
 Delumeau, Jean 251
 Demangeot, J. 32 33 245
 Denzin, K. N. 251
 Deregnő 101
 Derrida 176
 Deutsche Geschichte 233
 Die Wage 232
 Dieckmann, W. 203 251
 Dietz, Thomas 249
 Dijon 81 131
 Dilthey, W. 19 177 190 199
 222 229 236
 Dobsch, Alfons 118
 Dollart-öböl 76
 Domesday Book 47
 Douglas, Mary 10
 Duby, G. 39 43 65 67 97 118
 124 125 245
 Duna 36 40 43 77 78 132
 133 134
 Dunántúl 63
 Duncan, Ch. J. 249
 Durand 59
 Dzsingisz kán 39
 Egoizmus és altruizmus 232
 Erlicht, Eugen 234
 Eifel-hegység 82
 Einleitung in die Philosophie
 222
 Elba 132 147
 Elenor, G. M. 253
 Elias, N. 151 171 251
 Ellwood, C. B. 224 226 253
 Elsa 237
 Elzászi Fülöp 55
 Endrei W. 245 247 250
 Engelen, Van 131
 Epheszoszi Szoranus 68
 Erdély 28 63 79 101 103
 Erzsébet 66
 Észak-Afrika 36 52
 Észak-Amerika 31 74
 Észak-Gallia 54
 Észak-Itália 47 52 72 73 84
 99 108 116 120 124 126
 147 161
 Északi-tenger 31 53 75 120
 167
 Észak-Németország 108 116
 Északnyugat-Európa 77 86 99
 108 124 125 147 77 86
 99
 Esztergom 103 109
 Európa 17 18 38 46–48 72
 73 75 78 80 86 87 100
 126 147 161
 F. Romhányi B. 94 245
 Fairclough, N. 251
 Fanfani 162
 Farmer, G.
 Farmer, G. F.
 Febvre, L. 108

- Fehér-tenger 43
 Fekete Halál 17 39 40 46 47
 107 114 140 147
 Fekete-erdő 80
 Fekete-tenger 52
 Felkai G. 218 227 228 229
 232 253
 Felsőcsernátoni Bod Péter 245
 Ferenczi, L. 77 101 102 245
 Ferrara, Riccobaldo di 137
 Ferrarotti, F. 210 221 252
 Ferrero, G. 36 245
 Fibonacci, Leonardo 97
 Finé, Oronce 49
 Firenzei Antal 49
 Flandria 55 57 60 62 72 75
 84 86 87 108 112 115
 116 126 129 131 133 135
 160 161
 Fleta 79
 Flinn, W. M. 119 254
 Föld 30 31 33 34 36 40 41
 88 104
 Földközi-tenger 36 52 167
 Franche-Comté 160
 Francia Királyság 46 48 125
 133 138–140
 Franciaország 21 41 52 54 65
 72 102 159 167
 Francoi, B. 38 245
 Frankfurt 121 145
 Frankfurt am Main 145
 Frankónia 56
 Frankvágása 79
 Franz von Liszt 221 233
 Frescobaldi 159
 Friburg, Jean de
 Friedman, Milton 149 251
 Frisby, D. P. 226 253
 Froilingus 79
 Fugger, Jakob 160
 Furetiére 121
 Gadamer, H. G. 176 177 179
 181–184 189–192 251
 Gaeta 54
 Gálffy László 255
 Gand 72 109 129
 Gangesz-völgy 84
 Garam 63 103
 Geertz, Clifford 176 251
 Genova 52 77 109 117 119
 126 159 167
 Gent 57
 Gerevich L. 245
 Gernyeszeg 103
 Gertrúd 117
 Giddens, A. 10
 Girond 77
 Glaber, Raoul 130 136
 Glastonbury 68
 Goethe 220
 Goff, Jacque Le 45–47 49 50
 52 67 72 73 78 79 81–83
 86 89 90 94–100 102 104
 105 108–118 124 129–142
 247
 Góg 54
 Gorner 130
 Gottfrie, S. R. 39 245
 Gottschalk, M. K. Elisabeth 245
 Gouwe 75
 Gölnicbánya 103
 Gömör 79 103
 Grabowsky, A. 234
 Grönland 37 43
 Grynaeus, A. 36 245
 Guardi 160
 Guarinonius 145
 Gusti, Dimitrie 218–237
 Guy 57 59
 Gyáni G. 28 246
 Gyergyószentmiklós 19
 Gyöngyös 134
 Gyöngyössy M. 117 245 246
 Győr 37
 Györffy Gy. 246
 Hajnal István 231 253
 Haleswen 64
 Halligen-sziget 76
 Halmágyi István 246
 Halmágyi Miklós 250
 Hamburg 72 109
 Han-dinasztia 36
 Hanza 98 113 115 116 120
 126 143 159 161
 Hapke, R. 113
 Hardrade, Harald 43
 Hart 196
 Haskó K. 254
 Hawksley, E. 40 246
 Hayek 170
 Hayes, E. C. 224 226
 Heckenast G. 246
 Heisenberg 19
 Hellász 163
 Herlihy, D. 64 66
 Herman, B. 120
 Hermányi Dienes István 246
 Hernádi Miklós 252 253
 Hippokratész 68
 Hirsch 193
 Hjelmslev, Louis 180
 Hódító Vilmos 58
 Hoffmann Tamás 76 77 82 84
 137 246
 Hofmann, Albert 139 246
 Hohenkirchen 161
 Hold 49
 Holesowen 68
 Hollandia 41 75 76 106 115
 164 167 174
 Hollingworth, T. H. 67 246
 holocén 31 84
 Honorius Augustodunensis 96
 Hoof, T. H. 39
 Hotel Dieu 143
 Höchstetter 160
 Hughes, K. M. 35 247
 Husbandrie 94
 Husserl 186
 Huszadik Század 223 227
 Hymes, D. 201 202 251
 Iaşi 221
 Ibéria 51 52
 Ibériai-félsziget 51 125
 Iggers, G. G. 233 253
 Igló 103
 Ikrék 49
 Ile-de-France 78
 Imhof, A. E. 246
 India 36 49
 Indonézia 41 84 153
 Indra-völgy 53
 Ingram, M. J. 21 35 249
 Iorga, N. 222 231
 Írország 84
 Isten 14 27 58 59 61 91 94
 96 97 104 118 138 140
 146 233

- Isztria 37
 Izland 31 41 43
 Jager, H. 37 246
 Jakó Zsigmond 249
 Jámbor Lajos 53
 Jancsó Elemér 245
 Japán 41 164
 Jaspers 219
 Jászó 103
 Jászváros 221 231
 Jeruzsálem 143 164
 Jó Károly 117 129 135
 Joinville 57
 Jones, P. D. 39 244
 Joost, van L. 10 244
 Kalász E. 92 246
 Kant 193 222
 Karintia 101 117 161
 Karolingok 53
 Károlyi Zs. 246
 Kárpát-medence 7 18 31 37
 78 80 246
 Kárpátok 134
 Kaszpi-tenger 37
 Kasztília 121
 Katalónia 101
 Keegan, J. 90 246
 Keglevich Kr. 92 246
 Kelet-Anglia 113
 Keleti-Kárpátok 148
 Keneth J. Hsü 36 246
 Keynes 157
 Khon, G. Ch. 246
 Kiel 235
 Kijevi Rusz 52
 Kína 18 36 47 48 85 172
 kis jégkorszak 7 8
 Kisalföld 77
 Kiss A. 43 246
 Kiszucaújhely 79
 kolera 23 27
 Kolozsvár 79 223 249
 Korea 84
 Koszta L. 8 94 246
 Kovács Gyöngyi 247
 Kovács László 246
 Köln 52 109 131 135 227
 König, R. 227
 Körös 78
 Kövér Lajos 61
 Közel-Kelet 36 41
 Közép-Európa 37
 Közép-Kelet-Európa 22 87
 233
 Kristó Gy. 247
 Krisztianopolisz 144
 Krisztus 98 124
 Kubinyi András 72 247
 La Manche 75
 Lagny 120
 Lakatos L. 231
 Lamb, Hubert H. 18 31 35–39
 43 75
 Lamprecht, K. 231 233 236
 Lane, F. C. 161
 Lang, S. 251
 Lange, Oskar 152
 Languedoc 59 108 129
 Lash 10
 Lasswel, D. H. 202
 László J. 8 181
 Laszlovszky J. 47 78 94 109
 Latour, B. 10 11 247
 Laufer, S. W. 253
 Lazarus 225
 Lazio 77
 Le Bras, G. 159
 Le Mans 60
 Le Play 233
 Le Puy 58 59
 Le Roy Ladurie, E. 18 22 38–
 41 43 45 64–66 128 129
 131 247
 Lech 52
 Lejuene, Ph. 214 252
 Lengyel Királyság 133
 Lesayes 81
 Leuven 114
 Levin, N. D. 224 225 230 253
 Lévi-Strauss, C. 65 191
 Liber abaci 97
 Libera de aedificio 96
 Lipse 218 220 230–233
 Livónia 133
 Lock 172
 Loire 53 77 132
 Loire-vidék 53
 Lombard Liga 77
 Lombardia 77
 Lombroso 234
 Loon, Joost van 10
 Lorraine 65 70
 Lotaringia 52 56
 Luckmann, Th. 177 251
 Luhmann, Niklas 9 10 13 19
 Lukács I. 223
 Lübeck 109 159
 Lyon 118 160
 Maas 76
 Macajona, Sr. M. Alessandra
 76 250
 Macon 136
 Ma-Do-Yun 234
 Magnus, Albertus 68 109
 Magóg 54
 Magyar Királyság 43 47 58 63
 72 73 77–80 94 100 101
 103 117 126 130 133 134
 Magyary- Kossa Gy. 247
 Mainz 109
 Makkai L. 101 102 247
 Maksa-Csernáton 21
 Malabár-part 84
 Malajzia 84
 Malangen 37
 Maléth Ágnes 240 250
 Malvenda 160
 Mann, E. M. 35
 Mannheim, K. 19
 Mantova 77
 Maros 78 103
 Marosvásárhely 19
 Marseille 159
 Martigny 53
 Martin, von Alfred 121 227
 Marton Szabolcs 250
 Marx, Karl 10 161 170 172
 219
 Massari 157
 Matthes, F. 31
 Mauvoisin, Guy de 57
 McNeill, H. W. 39 248
 Medici-bankház 159 160
 Meinwerk 135
 Meldon, A. I. 195
 Melk apátság 130
 Memel 120
 Menger, C. 228 229 253
 Merész Károly 160

- Mesterségek Könyve 112
Meyer, M. 252
Michelangelo 123
Mihăilescu, V. 220 253
Milánó 71 72 77 109 115 117
118 121 145 159
Mill, John St. 195
Modena 44
Mohács 38
Moldva 222
Molnár A. K. 254
Mongol Birodalom 47 119 250
Mont Saint Michel 104
Montaillou 64 128 247
Monte Argento 54
Monte Cassino 90
Montpellier 159
Morus Tamás 115 164
Morvaország 43 101 133
Mosel 47
Mosovce 161
Mueller, O. W. G. 253
Mumford, Lewis 47 50 75 92
93 97 98 112–114 121–
123 141–145 163 248
Murány 79
- N.** Kovács Tímea 252
Nagel, Joane 249
Nagy Gergely 53
Nagy Károly 81
Nápolyi János 69
Neamtu, Octavian 253
Némedi D. 218 225 230 253
254
Német Birodalom 46
Németalföld 40 47 69 72 75
75 106 120 131 159
Németország 56 72 108 114–
116 154 159 218 220 222
232 253 255
Német-római Császárság 60 69
70 133
New York 167 174 245 246
248 251
Niedermüller P. 28
Nîmes 52
Noonan, J. T. 69
Norman, Pounds 49
Normandia 52 57 60 62 105
112
- Norvégia 52
Notre Dame 97 98
Novaja Zemlja 43
Noyon-Tournai 60
Nuttall, Mark 10
Nyugat-Bengália 84
Nyugat-Európa 45 46 53 63
64 80 87 133 143 161
Nyugat-Szászország 52 56 70
- Ockham** 94
Odum, E. P. 30
Oesterdiekhoff, W. Georg 36
248
Orleans 52 115
Oroszország 48 114 174
Ortutay Gyula 247
Ostarrichi 52
Osztrák-Magyar Monarchia
234
Ótestamentum 163 164
Ottar 43
Outsburg 76
Oxford 44 109
- Österreich** 52
- Pacioli, Luca** 158
Paderborn 135
Pál-Antal Sándor 28
Pallavicini 160
Pannonia 36 37
Pareto 170
Párizs 40 72 81 97 105 109
114 122 137 145 153 154
159 222
Park, R. E. 224 226
Pászka I. 19 20 28 84 115
118 182 197 203 219 224
241 254
Paulsen, F. 222–224 227 229
230 235 236
Peking 48
Penafort, Raymond de 95
Pennsylvania 163 164
Peruzzi 120 160
Perzsia 89
Pest 40
pestis 21 23 25 27 29 36 39
41 47 64 66 70 73 83
- 107 114 130 138 139 144
148 160
Pfister, C. 18 22 23 28 39 248
Ph. Ariés 64 66
Piave 77
Pireneusok 51 81
Pirenne, H. 108 109 112 115
118 248
Pisa 52 64 109 159
Pistoia 64 66
Plantagenet Henrik 55
Pléh Cs. 181 185 251
Plinius 89
Pó 52 77 132
Poitiers 121
Polányi, K. 166 172 173 223
251
Pongrácz P. 101
Pontini 77
Popper, K. 194
Portinari, Tommaso 160
Pó-síkság 52
Postan, M. M. 68 248
Pounds, N. J. Gr. 49 50 73 248
Power, E. 70
Prága 197
Probus 36
Propriété, Théorie de 172
Proudhon 172
Provance 81
Prüm 82
Puskely Mária 250
- Quattrocento** 66 160
- R.** Várkonyi Ágnes 30 245
Rába 77
Rác L. 8 21–32 36–39 41 43
45
Rajna 40 47 51 56 75 131
132
Rákos 58
Ranke 232 233
Ratzel, Fr. 231
Regensburg 114
Reichersberg, Gerhoch von 96
Reims 52 53 131
Réthly A. 132–135
Retteggy Gy. 249
Révész Éva 250
Rhazes 68

- Rhone 132
Ricoeur, P. 176–204 224
Riga 120
Robertson 162
Róma 36 89 116 119 124 136 145 161
Római Birodalom 36 136 164
Román Társadalomintézet 234
Roscher, W. 228
Rosenthal, G. 67 216 249
Rosenthal, T. J. 67 216
Rostás Z. 227
Rouen 52
Rousseau 220
Roussillon 77
Rozsnyóbánya 103
Ruiz 160
Ruralium commodorum opus 94
Ryle, G. 252
- Saint Bertin 82
Saint Maixent 140
Saint Pathus, Gillaume de 67 140
Saint-Denis 95 113
Sainte-Chapelle 97
Saint-Germain-des-Prés 54
Salamon 43
Sáringer János 248
Sárkány M. 13
Sáromberke 103
Sárpatak 103
Sartori, G. 150 168–172
Sartre 21
Sauli 160
Saussure, F. 180
Scali 159
Schelde 54
Schleiermacher 177
Schmoller, G. 222 225 227–229 232 235
Schönwiese, Ch. D. 35 249
Schütz A. 13 206 207 253
Scott, S. 249
Searle, J. R. 181
Sédan 234
Segesvár 79
Seidman, I. 207 214 253
Selmezbánya 103
Selyemút 37 119 120
- Sepsiszentgyörgy 19
Septmons 141
Sévre 77
Shaw, B. D. 35 36
Shulamith, S. 63–71 113 115 143
Sienai Katalin 66 159
Sigal, P. A. 140 249
Siklaki I. 181 185 251 252
Simmel, G. 190 211 218 221–237 243
Skandinávia 43 52 120
Small, A. W. 224
Smith, Adam 152 169
Sombart, W. 99 161 161 165 228 232
Somlai P. 13 19 219
Somló Bódog 223
Sorokin, P. 219 224
Spanyolország 77 102 108 113 159 161
Spini 159
Spinola 160
Spitzbergák 43
Spranger, E. 223
Spykman, N. J. 224 226
Stark, W. 197
Staunton, George 48
Strozzi 160
Summa Ecclesiastica 98
Summa se arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita 158
Summa Theologiae 95
Susan, A. 10 249
Sváb föld 52
Svájc 131 155
Svédország 52
System der Ethik 222
- Szabari V. 254
Szabó M. 176 181 182 192
Szabó P. 80 82 249
Szádeczky L. 28 246
Szardínia 52
Szászország 52 70
Szászsebes 79
Szászváros 79
Szeben 79
Székelyföld 21
Székelyudvarhely 19
- Szende L. 90–92 249
Szent Ágoston 68 91 250
Szent Antal 139–141
Szent Benedek 90 91
Szent Bernádt 92
Szent Bertalan 143
Szent Bonaventura 109
Szent Damján 142
Szent Demeter 142
Szent Gergely 141
Szent Gimignano 54
Szent János 141
Szent Katalin 143
Szent Lajos 105 124
Szent Lőrinc 141
Szent Margit 143
Szent Péter 58
Szent Sír 143
Szent Szilvánusz 141
Szentföld 62 143
Szepesség 63 134
Szerencsés Leif 43
Szibéria 18 35 40
Sziília 52
szifilisz 23
Szikszai M. 138–141
Szlovénia 81
Szociológia 7 9–11 13 15 17 20–24 28 156 179 190 203
Szovjetunió 149 174
Szöveges Dávid 250
- Tajvan 84
Tambora 41
Tarde, G. 211 253
Taula de canvi 158
Távol-Kelet 39 41 50 83 120
Tawney 162
Teiszler Éva 79
Temze 40
Teofil 94
Terestyéni T. 181 185 251
Thaiföld 84
Tiberis 132
Ticino 77
Tirren-tenger 51
Tisza 28 78
Titow, J. Z. 68 248 250
Titscher, St. 252
Tóber Márta

- Toledo 68
Tolfa 161
Tolnai Gábor 246
Tolomei-kereskedőház 159
Tolsztoj 220
Torigny, Robert de 105
Toscana 77 113
Toulouse 72
Tönnies, F. 223 227 230 235
236
Treitschke 228
Trevelyan, G. M. 52–54 56 58
173 251
Trexler, R. 71
Troeltsche 162
Trosly 52
Tunisz 125
- U**
Ulm 121 145
Underhill, D. J. 21
Ung 79 80
Ural 49
Utópia 13 115
Utterström, G. 35 250
- Vadas A. 39 41 43
Vajda T. 100–103 250
Vajkai Zs. 101 250
Vályi R. 232 254
Vecseklőy J. 164
- Velence 72 77 84 97 109 115
117–119 126 145 157 159
167 174
Vénusz 49
Vér M. 115 250
Verein für Socialpolitik 228
Verona 77
Vetter, E. 252
Vézelay 131
Vierkandt, A. 227
Vietnam 84
Villani, Giovanni 95 144
Villanovai Arnold 68
Vilmos császár 81 220
Vincent, Ch. 38 140
Vintilă Mihăilescu 220
Virginiai Jogok Nyilatkozata
172
Visztula 132
Voltaire 171
Vontes 53
Vörös Erik 43
- W**
Waal 76
Wagemann, Ernst 47
Wagner A. 222 227–229 235
Walter de Henley 94
Wartburg 66
Weber, M. 19 60 61 93
Wee, H. Van der 120
Weedon Beck 82
Weimar 230
- Weisz B. 103
Welser 160
Werner Garthenaere 137
Wessex 53 54
Wiese, L. von 211 227
Wigley, T. M. L. 35
Wildavsky, Aaron 10
Winch, P. 185 188–190 195
199
Winchester 68
Wittfogel, A. K. 20 250
Wodak, R. 252
Woolston, H. J. 224 226
Worchester 68
Wulpen 76
Wundt 219 230–232
Würm 31
Würzburg 145
- X**
Xenopol, A. D. 231
- Y**
York 52
Ypres 114 145
- Z**
Zeeland 75
Zemplén 79 101
Zólyomi B. 37
Zuid Hollandse 76
Zuyder Zee 76
- Zsolna 79**

Kiadta: Belvedere Meridionale, Szeged
www.belvedere.meridionale.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
Kiadóvezető: Dr. Jancsák Csaba
Nyomdai előkészítés: Európa Centrum 2004 Kft.
Műszaki szerkesztő: Szuperák Attila
Nyomta: S-Paw Bt, Úllés